

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

VI. KÖTET, 1 – 2. SZÁM

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY ELŐADÁSAI
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA 1954. ÉVI NAGYGYŰLÉSÉN
(1954. VI. 16–18)

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST 1954

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztőbizottság tagjai

BÓKA LÁSZLÓ, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A szerkesztésért felel

BÓKA LÁSZLÓ

osztálytitkár

Technikai szerkesztő

VARGA JÓZSEF

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., NÁDOR-U. 12.

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST, V., ALKOTMÁNY-U. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegennyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica,

Acta Orientalia.

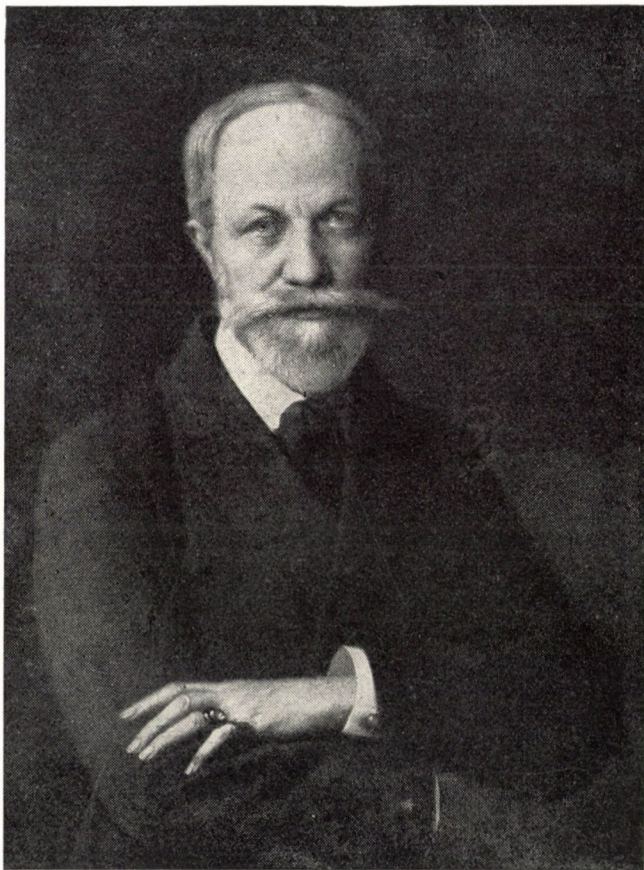
A Nyelv- és Irodalomtudományok, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya közös folyóirata:

Acta Antiqua.

Az Actákban orosz, német, angol és francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven, vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendők meg. Az Acta Linguistica szerkesztősége Budapest, V., Váci-u. 12., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége Budapest, V., Alkotmány-u. 21.

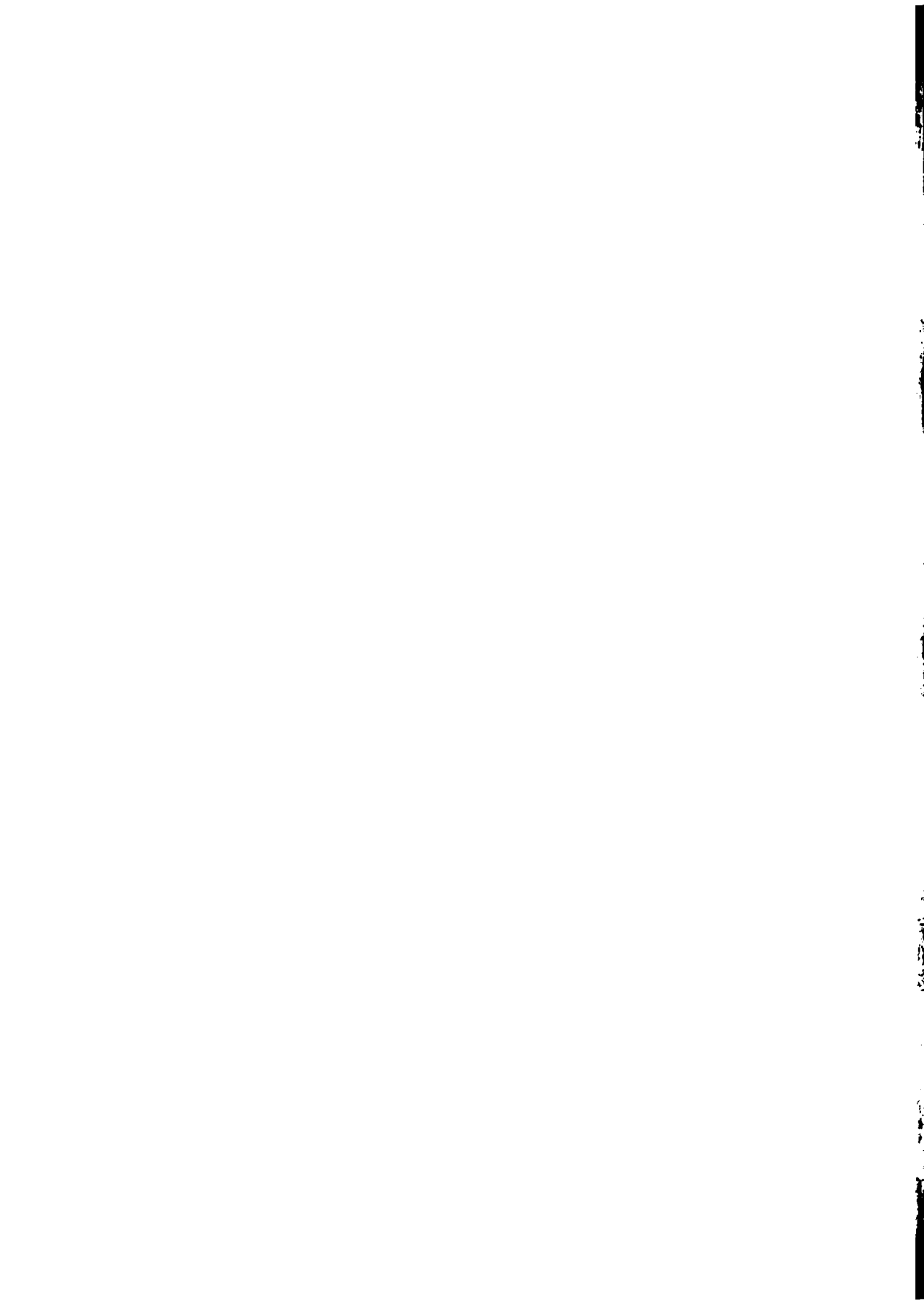
A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különnyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 04-878-111-46), külföldi megrendelések a »Kultúra« Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, VI., Sztálin-út 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

JÓKAI MÓR-ról

halálának 50. évfordulóján
a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály az akadé-
miai nagygyűlésen — „A magyar romantika” című
előadás keretében — emlékezett meg.

LAKÓ GYÖRGY

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY MUNKÁJA 1953—54-BEN

OSZTÁLYTITKÁRI BESZÁMOLÓ AZ 1954. ÉVI NAGYGYŰLÉSEN*

I. Az az időszak, amely tavalyi nagygyűlésünk óta lefolyt, nem valaminő önálló időszakasz volt, hanem része, mégpedig végefelé közeledő szakasza volt az első ötéves tervidőszaknak. Nyilvánvaló tehát, hogy az a munka, amelyet osztályunk az eltelt egy év alatt végzett, jelentékeny részben nem merőben új és nem egészen ismeretlen. Feladatainkat fő vonásaiban első ötéves tudományos tervünk szabta meg. Ezévi munkánk egyrészt folytatása volt a megelőző években elkezdett és folyt munkálatoknak, másrészt zömében olyan új feladatok végzéséből állott, amelyeket első ötéves tervünk erre az időszakra irányzott elő. Első ötéves tervünk jelentősége nyilvánvaló: ez a terv honosította meg tudományszakjaink területén első ízben a tervszerűséget, ami a magyar tudományok területén korábban teljesen ismeretlen volt. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy ötéves tervünk nem jelentett számunkra merev korlátokat. Ahogyan a Magyar Dolgozók Pártja és kormányzatunk a tervidőszak folyamán felismerte egész népgazdasági tervünk egyes hibáit s gondoskodott e terv menetközben történő módosítása útján a hibák kiküszöböléséről, úgy — elsősorban a Magyar Dolgozók Pártjának útmutatásai alapján — mi is a magunk területén rádöbbszünk ötéves tervünk számos hibájára, s ugyancsak menetközben történő tervmódosítások útján mi is igyekeztünk ötéves tervünk egyes hibáit kiküszöbölni.

Természetes az is, hogy Osztályunk munkájában az első tervidőszak folyamán nemcsak annyiban történtek változások, hogy ötéves tervünkől egyes tervtémákat kihagytunk, másoknak az ütemtervét módosítottuk s hogy új tervtémákat iktattunk feladataink közé. Igyekezve lépést tartani szocializmust építő országunk társadalmi fejlődésével, Akadémiánk elnökségének határozatai szerint változásokat hajtottunk végre munkánk szervezeti keretein is, s — ami még fontosabb — történt bizonyos változás kötelességeink, felelősségünk jobb felismerése tekintetében is, és van bizonyos változás kutatóinknak egymáshoz való viszonyában is.

* Az osztálytitkári beszámoló a felolvasott — az Osztályvezetőség által lerövidített — formájában jelenik meg.

Mindezzel kapcsolatban ki kell emelnünk az elmúlt év júliusában meghirdetett új kormányprogram hatását. Akadémikusaink és kutatóink a Párt és a kormány nyilatkozatát, kormányunk új programját nagy örömmel üdvözltek. Az új kormányprogramot tudósaink általában úgy értékelték, hogy az az eddiginél is több teret biztosít a tudományos kutatásnak. Hatására számos, eddig passzív, illetőleg nem foglalkoztatott kutatót kapcsolunk be Osztályunk munkájába. Ugyanakkor erősödött bennünk az a meggyőződés, hogy a kormányprogram után országunknak, népünknek az eddiginél is jobb munkát kell nyujtanunk. Tudatossá vált bennünk, hogy fokozott mértékben felelősek vagyunk kutatóink fejlődéséért, tudományos munkájuk lehetőségeinek megteremtéséért. Feladatunkul tűztük ki, hogy kutatóink életének szebbé, kellemesebbé tétele érdekében megkeressük azokat a mód-szereket, amelyeknek az alkalmazása útján csökkentjük a túlterhelést. Az eddiginél is nagyobb mértékben törekedtünk a szabad véleménynyilvánítás lehetőségének biztosítására és a bírálat szellemének megjavítására. Az Osztályhoz forduló kutatók ügyeinek gondosabb elintézése útján igyekeztünk a tudományos kutatás útjában álló kisebb akadályokat is elhárítani. Hogy mindezt mennyire sikerült megvalósítani, arról a továbbiakban fogok beszámolni.

A következőkben először az Osztályhoz tartozó tudományszakok: a nyelvtudomány, az irodalomtudomány, a zene és a klasszika-filológia főbb tudományos eredményeiről, megjelent kiadványainkról és a folyó munkálatokról adok számot. Általánosságban azt mondhatjuk: amíg az Osztályt a múltban jogosan illették bírálattal amiatt, hogy kiadványai nagyobb számban dokumentumjellegűek voltak, s anyaggyűjtésnek, nem pedig anyagfeldolgozásnak az eredményeit nyujtották, addig az elmúlt évben a helyzet gyökeresen megváltozott: 12 önálló, feldolgozó, ill. értékelő jellegű munkával szemben 4 szövegkiadás és 2 fordítás áll. A nyelvtudomány területén 6, az irodalomtudomány terén 5, a klasszika-filológia terén pedig 1 önálló munka jelent meg. Ugyanakkor tehát, amikor változatlanul kellő súllyal szerepelnek a filológiai tudományokban elengedhetetlen szövegkiadások, dokumentumpublikációk, kutatóink munkája elsősorban az anyagfeldolgozásra, értékelésre irányul. Még fokozottabban domborodik ki ez az örvendetes változás és fejlődés akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy egyes folyóirataink nagyobb terjedelemben jelentek meg, mint a múltban s hogy új folyóiratok (Irodalomtörténeti Közlemények, Antik Tanulmányok) is indultak. Ezek t. i. túlnyomórészt eredeti fejtegetéseket, értekezéseket tartalmaznak.

De az Osztály tudományszakjainak a fejlődése nemcsak a feldolgozások számának megnövekedésében, hanem abban is megmutatkozik, hogy az egyes tudományszakok elvi jelentőségű problémái, ha még nem is kielégítő mértékben, de egyre nagyobb számban kapnak helyet kiadványainkban.

Az alábbiakban tudományszakonként részletezem a folyamatban lévő munkálatok, illetőleg a befejezett kutatások főbb eredményeit.

2. A magyar nyelvtudomány I. ötéves terve a kulturális forradalom támogatásával kívánt kapcsolódni népgazdaságunk ötéves tervéhez. Egyik főcélja volt népünk nyelvi kultúrájának emelése. E cél szem előtt tartásával kezdődtek meg az Értelmező Szótár, majd a leíró nyelvtan munkálatai, s indult meg újra — most már helyesebb szempontok szerint — a nyelvművelés munkája. Ezenkívül szükség volt a polgári korszak nagy mulasztásainak pótlására. Ez a szempont vezérelte a kutatókat akkor, amikor I. ötéves tervünkbe felvették pl. a magyar nyelvjárások atlaszának, egy új magyar tájszótárnak, egy új nyelvtörténeti szótárnak, a Nyelvtörténeti Adattárnak, a Történelmi Személynév Szótárnak, a magyar szókinés finnugor elemeit tartalmazó etimológiai szótárnak és az Akadémiai Nagyszótárnak, tehát csupa nagy kollektív munkálatnak a tervét.

A nyelvtudomány területén folytatódtak ezen nagy, kollektív vállalkozások munkálatai, amelyek évtizedes mulasztásokat vannak hivatva pótolni s nyelvészetünk felvirágzásának az alapját vetik meg.

Az *Értelmező Szótár* munkatársai — egyéb soronlévő munkálatok elvégzésén kívül — előkészítették az 1954 májusában megkezdődött sajtó alá rendezés folyamatának, az ú. n. egységesítésnek a munkálatait. — A *Nagyszótár* munkatársai az eddigi anyag kiegészítésére kb. 140 000 új adatot gyűjtöttek. A legutóbbi évi gyűjtés már nem csupán XVIII. és XIX. századi művekre terjedt ki, hanem megkezdődött a XX. század nyelvének feldolgozása és folyik a mai magyar sajtó nyelvének beható tanulmányozása is. Jelentősen előrehaladt az anyagrendezés. 1953-ban befejeződött a kb. 3 000 000 adatot tartalmazó régi anyagnak 3. betűszerinti rendezése, 1954-ben pedig megkezdődött a 4. betű szerinti rendezés. A (rövidebb) magyar *Leíró Nyelvtan* előkészítő munkálatai két fő irányban haladtak, eredményesen folyt egyrészt az eddigi szakirodalom feldolgozása és a XX. századi nyelvhasználat tisztázását célzó cédulázás, másrészt a tervezett mű általános keretének, elveinek a kidolgozása. A Nyelvtan munkaközössége az Oktatásügyi Minisztérium kérésére kidolgozott több nyelvtani kérdést a pedagógusok számára, az eddigi munka számos nyelvtani, ill. nyelvművelési részeredményét közzétette folyóiratcikkek és sokszorosítások alakjában, bírálatra elkészítette a nyelvtan egy próbaféjezetét. — »A magyar szókészlet finnugor elemei« című tervmunka munkatársai kb. 8000 új etimológiát gyűjtöttek, feldolgozták több mai folyóiratunkat. Még ez évben befejezik a finnugor etimológiák oly hatalmas kincsestárainak a kicéculázását, mint amilyenek *Budenz József* és *Donner Ottó* etimológiai szótárai. A szótár anyaggyűjtése ez évben eljut addig a fokig, hogy a következő évekre már csak a folyamatosan megjelenő folyóiratok és kiadványok kicéculázása marad. A munkatársak jelentékeny részben elvégezték a sokféle forrásból származó adatoknak a legújabb szótárak adataival való kiegészítését, ami rendkívüli szakértelmet és elmélyedést megkívánó munka.

Az említett nagy vállalkozások anyaggyűjtési és rendezési munkálatainak előrehaladása mellett az elmúlt évben napirendre kerültek a vállalkozások elvi kérdései is. A Nyelvtudományi Bizottságban, az osztályvezetőségben viták folytak az Akadémiai Nagyszótár, az Értelmező Szótár és a Leíró Nyelvtan munkálatai főbb elvi kérdéseinek a tisztázása érdekében. E viták természetszerűleg még nincsenek lezárva, mert hiszen a munkálatok folyamán újabb és újabb kérdések fognak még felmerülni. Az eddigi viták eredményei — legalább is részben — folyóiratainkban a nyilvánosság elé kerültek.

A magyar nyelvtörténet kutatása eredményesen folyt tovább. Önálló kötetben világitotta meg a Königsbergi Töredéknek és Szalagjainak a nyelvét meg a hozzá fűződő problémákat a Nyelvtudományi Intézet fiatal munkatársa, *B. Lőrinczi Éva*. *Benkő Loránd* egy kisebb monográfiában a magyar *ly* hang történetét tárgyalta, tekintettel a nyelvjárásokra és a köznyelvi hangfejlődésre is. *Bárczi Géza* csak pár héttel ezelőtt jelentette meg egyetemi tankönyvnek szánt Magyar Hangtörténetét. A magyar nyelvtörténet egyes részletkérdéseinek tisztázása pedig folyóiratainkban folyt tovább. Folyamatban vannak *Trócsányi Zoltán* kutatásai arra vonatkozólag, hogy miként jelentkeznek XVI—XIX. századi nyomtatványaink nyelvében a magyar nyelvjárások hangtani sajátosságai.

A *nyelvjáráskutatás* terén végzett munka eredményeiből ki kell emelnünk *Deme Lászlónak* »A magyar nyelvjárások néhány kérdése« című tanulmányát, amely jelentős mértékben gyarapította nyelvjárásaink mai nyelvállapotára és történeti fejlődésére vonatkozó ismereteinket.

A nyelvjáráskutatásban jelentős szerepe van a debreceni egyetem Nyelvtudományi Intézetének; ennek Magyar Nyelvjárások című évkönyve 1953-ban is megjelent és számos időszerű kutatási problémáról közölt értékes fejtegetéseket. A nyelvjáráskutatás az elmúlt évben fonetikai kutatásokkal párhuzamosan folyt. Ez az együttműködés ez évben külső körülmények miatt szünetelt ugyan, de egyéb fonetikai kutatások folytak, s eredményeikként *Hegedüs Lajos* meg *Vértés Edit* egy-egy terjedelmes értekezést jelentettek meg a beszédszünetek kérdéséről, ill. a magyar nyelv fonetikai szerkezetéről.

Az *elmélet és gyakorlat* kapcsolata szempontjából különös jelentősége van a nyelv művelés fejlődésének és tudományos alapra való helyezésének. *Lőrincze Lajos* »Nyelv és élet« címen igen értékes kötetrel járult hozzá a nyelv művelés munkájának eredményességéhez. A *Lőrincze Lajos* szerkesztésében megjelent, akadémiai jutalommal kitüntetett »Nyelv művelésünk főbb kérdései« című kötet a tudományos alapon álló nyelv művelés számos fontos elvi kérdését tisztázta. A Nyelv művelő Főbizottság és a Nyelvtudományi Intézetben működő nyelv művelő csoport a sajtóban, a rádióban és előadások alakjában egyre eredményesebb munkát végez nyelvünk tisztasága s a helyes magyar nyelvhasználat érdekében.

A Nyelvtudományi Főbizottság májusban jól sikerült nyilvános vita-ülést is rendezett nyelvművelésünk főbb kérdéseiről.

Persze tisztában kell lennünk azzal, hogy sem a bizottság, sem a munkacsoport mégannyi kötetten és előadással sem pótolhatja az iskolák munkáját. A helyes magyar nyelvhasználat kérdése annyira fontos kérdés, hogy megoldását központi feladatává kell tennünk az általános iskolától az egyetemig minden oktatási intézménynek. Osztályunk és a Nyelvtudományi Intézet feladata elsősorban az lehet, hogy az oktatási intézményekben folyó munkához elvégi az elvi kérdések tisztázását, jó segédkönyveket készít, szervez, tanácsot és felvilágosítást ad, kiegészíti az oktatási intézmények munkáját, de a kellő eredményességhez szüksége van az oktatási intézmények tervszerű együttműködésére. A nyelvművelő munka további fellendülését várhatjuk attól a körülménytől, hogy a Magyar Nyelvőr ez évtől kezdve szorosabban kapcsolódik a Nyelvművelő Bizottsághoz és a Nyelvtudományi Intézethez, mint eddig.

Ugyancsak az elmélet és gyakorlat egységét tartották szem előtt azok a nyelvészeink, akik *tankönyvek* írásával járultak hozzá az egyetemi oktatás bizonyos nehézségeinek leküzdéséhez. Közülük ki kell emelnünk *Bárcki Géza* akadémikust, aki »Bevezetés a nyelvtudományba« című hézagpótló kötetével gazdagította korábban igen szegényes egyetemi tankönyvirodalmunkat. Jó szolgálatot tett az egyetemi oktatásnak *Bárcki fonetikájának* új kiadásban való megjelentetésével és már említett Magyar Hangtörténetének megírásával is. A gyakorlati élet szükségleteinek kielégítésében több tudósunk kétnyelvű szótár készítésével, illetőleg ilyenek készítésében való közreműködés útján vett részt. *Eckhardt Sándor* francia-magyar szótárt szerkesztett, *Hadrovics László* és *Gáldi László* pedig magyar-oroszlós kéziszótárt állított össze.

A *finnugor nyelvészet* és az *orientaliztika* terén végzett kutatások eredményei folyóiratainkban láttak napvilágot. *Fokos-Fuchs Dávid* »Aus dem Gebiete der Lehnbeziehungen« című értekezésében a jövevényszó kutatás szempontjait gazdagította s figyelemreméltó új eredményekkel járult hozzá a komi-obi-ugor történelmi kapcsolatok egyes kérdéseinek tisztázásához. *N. Sebestyén Irén* alkalmazva a nyelvek és népek története együttes kutatásának sztálini elvét, a protolapp nyelv problémájának megoldását mozdította elő szépszámú, új észrevételeinek feltárása útján. Ez évben jelent meg *Németh Gyulának* a szovjet turkológia gazdag eredményeiről szóló tájékoztatása.

A szlavisztika terén komoly figyelmet érdemel *Király Péter* »A kelet-szlavák nyelvjárás nyomtatott emlékei« című kötete, amely — eredményesen érvényesítve a marxizmus-leninizmus tanításait — jelentős segítséget nyújt a szlovák nyelv kutatásához. Mind a magyar szlavisztikának, mind pedig a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak nagy eseményo lesz *Kniezsa Istvánnak* készülő műve, amely a magyar nyelv szláv jövevényszavait tárgyalja. E munka első kötete rövidesen nyomdába kerül.

Kiterjedt nyelvészeink figyelme komplex tudományos kérdésekre is. *Hajdu Péter* »A magyarság kialakulásának előzményei« című tanulmányában rendkívül szerteágazó kutatások eredményeit foglalta össze és toldotta meg saját értékes megállapításaival. Az e tanulmányban tárgyalt kérdésekhez sok, igen figyelemreméltó hozzászólás hangzott el. Sajnálatos, hogy kiadási nehézségeink miatt ezeket még nem volt módunkban nyomtatásban megjelentetni.

Általános nyelvészeti érdeklődésének csak kevés kutatónk adta tanújelét. Az ilyen irányú érdeklődés erősödését *Bárczi Géza* már említett egyetemi tankönyve bizonyára elő fogja mozdítani. Megjegyzendő, hogy ez a tankönyv tudományos teljesítményként is jelentős, mert szerzője rendkívül nagy ismeretanyag birtokában önálló értékelést végzett. Jelentőségét növeli az a körülmény, hogy hasonló jellegű, tudományos színvonalú könyv nálunk évtizedek óta nem jelent meg. *Bárczi Géza* könyve nemrég látott napvilágot. Részletes megvitatása és értékelése a közeljövő fontos feladatai közé tartozik.

A *tudománytörténeti* munkák fontossága egyrészt abban van, hogy rávilágítanak a tudományunkban korábban uralkodott téves, idealista nézetekre, másrészt tudatosítják haladó hagyományaink értékét. A tudománytörténeti kutatások terén *Zsirai Miklós* végzett érdemes munkát, aki »A modern nyelvtudomány magyar úttörői« címen *Sajnovics* és *Gyarmathi* munkásságát értékelte és helyezte korszerű megvilágításba.

3. Az alkotó tudományos munka fejlődése igen szembetűnően mutatkozott meg az i r o d a l o m t u d o m á n y terén. Megindult a nagy irodalomtörténeti monográfiák megjelenése. Közöttük az első, *Király István* Mikszáth-könyve, 1953-ban Kossuth-díjat kapott. Ez évben *Sötér István* Eötvös Józsefről írt tanulmánya nyerte el a Kossuth-díjat. Sötér e kiváló műve úttörő marxista kezdeményezéséért, egész koncepciójáért és koncepciójának távlataiért valóban kiemelkedik az I. osztály ezévi tudományos terméséből. Az írói monográfiák sorozata a továbbiak folyamán *Nagy Péter* Móricz Zsigmond-tanulmányával, *Klaniczay Tibornak* Zrínyi Miklósról és *Komlós Aladárnak* Vajda Jánosról írt könyvével gazdagodott. Nyomdában van *Waldapfel Józsefnek* a magyar felvilágosodás irodalmáról írt összefoglaló műve. Előrehaladott állapotban van *Kardos Tibornak* a magyar humanizmusról, *Esze Tamásnak* a Rákóczi-kor irodalmáról és *Bóka Lászlónak* Ady Endre életéről szóló nagy monográfiája. Ha ehhez hozzávesszük a *Bessenyeiről*, *Arany Jánosról* megjelent kis monográfiákat, a folyóiratokban és a szövegkiadások bevezetéseiben napvilágot látott értekezéseket, továbbá a kiadásra váró nagyobb értékelő tanulmányok hosszú sorát, akkor nyilvánvaló, hogy az elmúlt évi tudományos termelés messze felülmúlja a megelőző évek tudományos termelését. A feldolgozó munka előretörése nem jelentette a létfontosságú szövegkiadványok háttérbeszorulását. Ezek munkálatai továbbfolytak, és az Osztály az eddigi tapasztalatok és a hibákból leszűrt tanulságok alapján elkészítette a szövegkiadások

javított szabályzatát. A kritikai kiadások sorozatában ez évben jelent meg *Keresztury Dezső* és *Tarnai Andor* szerkesztésében Batsányi János műveinek I. kötete és *Bisztray Gyula* gondozásában Sárosy Gyula 1848. utáni versei. Ady Endre összes műveinek a kiadási munkálatai folynak. A jövő évi Csokonai-jubileumra megjelenik Csokonai műveinek első két kötete. Szépen haladnak a Régi Magyar Drámai Emlékek s a Régi Magyar Költők Tára kiadási előmunkálatai.

A folyamatban lévő s a második tervidőszak folyamán folytatódó munkálatok közül a magyar irodalomtörténet négykötetes egyetemi tankönyvének munkálatait kell még megemlítenem.

Az Osztály több mint 100 kutatónak adott megbízást előtanulmányok írására, azaz olyan feladatok megoldására, melyeket az irodalomtörténeti kutatás eddig nem oldott meg és amelyekre a szintézis elkészítésekor feltétlenül szükség van. A tankönyvmunkálat így az irodalomtörténészek széles táborát egyesítette a legfontosabb tisztázatlan kérdések megoldására, ami a kutatómunka általános fellendülésével jár. Az előtanulmányok egy része már el is készült. Az előmunkálatok készítése mellett megindult a tankönyv főbb elvi kérdéseinek a tisztázása. A tankönyv szerkesztőbizottsága, a Magyar Irodalomtörténeti Főbizottság, illetve az egyes munkaközösségek kialakították a tankönyv műfajával, szerkezetével kapcsolatos elveket, valamint megvitatták a periodizáció kérdését. A tankönyv szerkesztői jelenleg az egyes kötetek tematikájának az elkészítésén dolgoznak, amelyek ősszel kerülnek majd megvitatásra.

4. A magyar z e n e t u d o m á n y megkezdte a magyar zene népi és történeti forrásanyagának rendszeres feltárását az Akadémia segítségével. Ez a munka négy év óta folyik. Eredményeként három évvel ezelőtt megjelent a Magyar Népzene Tárának I., a múlt év végén pedig a II. kötete, amely a nép alkalmi és ünnepi dalait tartalmazza az év egész körére kiterjedő rendszerezésben. A kötet világviszonylatban is nagyszerű teljesítmény. Felbecsülhetetlen anyagot nyújt pl. olyan jövőbeli kutatások végzéséhez is, mint amilyen a pogány elemek, a sámánkodás emlékeinek a feltárása. A dalváltozatok hosszú sorának közzététele lehetővé tesz daltörténeti és dalhasonlítási vizsgálatokat, melyeknek a jelentősége olyan, mint a nyelvtudományban a nyelvtörténeté és a nyelvhasználaté.

A zenetudományi munkálatok nemcsak az élő, hanem az írott hagyomány feltárása terén is nagy eredménnyel folytak. *Pálóczi Horváth Ádám* Ötödfélszáz énekének kiadása *Bartha Dénes* és *Kiss József* szerkesztésében, valamint *Arany János* népdalgyűjteményeinek *Kodály Zoltán* zenefilológiai jegyzeteivel való kiadása a zenetudományi feldolgozó munka számára igen nagy és értékes anyagot nyújtanak.

Jelentkezett már a feldolgozó munkáknak első nagy gyűjteménye is a Kodály-Emlékkönyvnek a zenetudomány szinte minden ágát felölelő,

több esetben úttörő jelentőségű tanulmányaiban. A zenetudomány elméleti továbbfejlesztése szempontjából nagyfontosságú volt az a vita, amely *Szabolcsi Bencének* »Népi és egyéni műalkotás a zenetörténetben« című múlt évi nagygyűlési előadásához kapcsolódva zajlott le.

Sajtó alatt van a Zenetudományi Tanulmányok közt *Erkel Ferenc* munkásságának első marxista értékelése, *Bartók Béla* életrajzának első fejezete, s megkezdődik a magyar tánczene történeti emlékeinek rendszeres feltárása.

Zenetudományunk fejlődésére legjellemzőbb az a megállapítás, amelyet Pártunk III. Kongresszusán *Szabó Ferenc* elvtárs tett: »A felszabadulás után jóval több magyar vonatkozású zenetudományi mű látott napvilágot nyomtatásban, mint a felszabadulás előtti évszázadok alatt összesen.«

5. A klasszika-filológia munkásait még az elmúlt évben is nagymértékben lefoglalta az egyetemi oktatás szempontjából nélkülözhetetlen szovjet tankönyvek fordítása. Közülük megjelent a *Tronszkij*-féle antik irodalomtörténet és *Maskin* »Augustus principátusa« című Sztálin-díjas műve.

Mint önálló monográfia széleskörű érdeklődésre tarthat számot ifjabb *Horváth János* »Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái« című kötete. A szerző igen nehéz és talán éppen ezért eddig elhanyagolt területen ért el általános elismeréssel fogadott eredményeket. A Klasszika-filológiai Főbizottság folyóiratában, amelyből eddig a Bizottságon kívül álló okokból, sajnálatosan csak két szám jelent meg, tanulmányszámba menő, terjedelmes dolgozatok jelentek meg változatos tartalommal. A kétnyelvű kiadványok közül elkészült Ovidius »Fasti«-jának a fordítása, *Borzák István* bevezetőjével. A tudományos ismeretterjesztő művek közül *Moravcsik Gyula* »Bizánc és a magyarság« című könyve más tudományszakok számára is ösztönzésül szolgál. Feltétlenül szükségünk van t. i. minden tudományszak területén ilyen művekre, amelyek más tudományszakok művelői és szélesebb körök számára is érthetően és élvezetesen, de egyszersmind tudományos színvonalon tárják fel a kutatás eredményeit. Hasonló jellegű *Szilágyi J. György* művészettörténete, amely szintén széles körben tarthat igényt érdeklődésre.

Csak pár héttel ezelőtt került ki a nyomdából *Szabó Árpád* Homérosa, mely ugyancsak az Akadémia I. Osztályának ismeretterjesztő sorozatában jelent meg.

6. Tudományos eredményeinkhez nagyban hozzájárult a *szovjet tudomány* segítsége. Elsősorban a SZTÁLIN nyelvtudományi és közgazdasági művei nyomán létrejött új szovjet szakmunkák, valamint a XIX. pártkongresszus által felvetett irodalmi kérdéseket tárgyaló tanulmányok hatása állapítható meg. A nyelvtudomány, az irodalomtudomány és a klasszika-filológia területén megjelenő dokumentációs kiadványok egyre komolyabb szerepet töltenek be tudományos életünkben. E téren egyaránt jelentős az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ munkája és a Nyelvtudományi Intézet Közleményeinek a szerepe. Az utóbbiban megjelent szovjet nyelvészeti értekezéseket

nyelvészeink egyre többet idézik és értékesítik tanulmányaikban. »Szovjet nyelvtudományi értekezések« címen önálló kötet is jelent meg az utóbbi évek szovjet nyelvtudományi termeléséből. A nyelvtudomány terén a szovjet nyelvtudomány hatása bizonyos mértékig megmutatkozik a témaválasztásban is. A szovjet nyelvtudománynak fontos elve, hogy a nyelvtudomány egyik területét sem szabad elhanyagolni a másik kedvéért. Nyelvtudományi termelésünkben megállapítható, hogy nyelvünk múltja és jelene, a népnyelv, a köznyelv és az irodalmi nyelv, a fonétika, a hangtan, az alaktan és a mondatn kérdései egyaránt foglalkoztatják nyelvészeinket.

A pavlovi élettan szempontjainak a beszéd vizsgálatában való alkalmazását a Nyelvtudományi Intézet előadás rendezésével mozdította elő. A pavlovi élettan szempontjait *Hárdi István* orvos ismertette; előadását a hozzászólók részletes fejtegetésekkel és új szempontokkal egészítették ki.

Az irodalomtudomány terén az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ teremtette meg a lehetőséget arra, hogy kutatóink a szovjet irodalomtudományi elméleti irodalommal megismerkedjenek. Bár az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ teljesítménye igen elismerésreméltó, a szovjet irodalomtudomány hatását még nem érezzük kellőképpen irodalomtörténeti kiadványainkban.

A zenetudományban *Szabolcsi Bence* »Népi és egyéni műalkotás a zenetörténetben« című előadásában a népi zenekultúra és a műzenei kultúra viszonyának új megfogalmazásával igen jelentős kérdésben juttatta érvényre a szovjet tudomány eredményeit. Az itt kifejtett elvek egész jövőbeli zenetudományi munkánkban kell, hogy irányadóak legyenek.

A szovjet ókortörténeti kutatások eredményeit önálló művek magyar fordításán kívül a »Szovjet ókori történet« című sokszorosított kiadvány közvetíti kutatóink számára.

7. Az elért eredmények ismertetése után rá kell térnünk azokra a hiányosságokra és hibákra, amelyek az I. Osztályhoz tartozó tudományszakok területén megmutatkoztak és fennállanak. E hiányosságok részben azonosak valamennyi tudományszakunk területén, részben azonban eltérő jellegűek s különböző természetű körülményekben lelik magyarázatukat.

Az egyik, mégpedig legfőbb hiba, hogy tudományaink elméleti, ideológiai fejlődése még korántsem kielégítő, s az ideológiai munka az Osztály tudományos munkájában még ma sincs eléggé előtérben. Előadásainkban, vitaüléseinken és folyóiratainkban még sok esetben elmarad a kellően határozott állásfoglalás az idealista nézetekkel szemben. Ez összefüggésben áll a tudománytörténeti munka elmaradottságával: még nem került sor a polgári korszak tudományának mélyreható, marxista elemzésére. Kutatóink ideológiai képzettsége is fogyatékos.

A nyelvtudomány területén nem eléggé tisztázott a marxista nyelvtudomány fogalma. Egyes megnyilatkozások egyoldalúságukkal sajnálatos

módon inkább növelik a bizonytalanságot, semmint hozzájárulnának a kérdés tisztázásához. A bizonytalanság egyik oka az is, hogy a szovjet nyelvtudományi munka ismertetése még nagyon egyoldalúan folyik.

Hiányossága nyelvtudományunknak az is, hogy a polgári tudományos irányzatok bírálata, legalább is nyomtatásban nem folyik. Ezt a hiányt csak kis részben tudja pótolni a Nyelvtudományi Intézet szakmai-ideológiai tanfolyama, amely az idén jóval nagyobb mértékben tudta aktivizálni a kutatókat, mint az elmúlt esztendőben. Kívánatos lenne, hogy az itt elhangzott előadások az értékesebb hozzászólásokkal együtt, nyomtatásban is napvilágot lássanak. Egy ilyen előadássorozat megjelenése megindíthatná az általános nyelvtudományi kérdések nyilvánosság előtt való megvitatását s a polgári nyelvészet szélesebb keretek között történő bírálatát. Nem történt még meg *Gombocz Zoltán* és *Melich János* tudományos munkásságának beható értékelése sem.

Nyelvtudományunknak további, igen komoly fogyatéksága a nyugati nyelvek kutatásának szinte teljes hiánya. Szükségtelen megállapítanom, hogy a polgári idealista nyelvészeti elméletek elsősorban a nyugati országok nyelvészetében érvényesülnek és német, francia, angol stb. nyelven látnak napvilágot. A nyugati polgári irányzatokat tehát legjobban épp a nyugati nyelvek kutatói ismerhetik, illetőleg ismerhetnék, hogyha nálunk ilyenek lennének, mert hiszen ők szinte napról napra szembetalálnák magukat a nyugati nyelvészek különféle irányzataival. Úgy gondolom, hogy a nyugati nyelvek kutatásának és kutatóinak hiánya egyik jelentős oka általános nyelvtudományunk elmaradottságának s annak, hogy a nyugati idealista irányzatok nálunk nem részesülnek beható, tudományos bírálatban.

Az irodalomtudományban az ideológiai képzettség fogyatéksága — éppúgy, mint a nyelvészet terén — az elméleti kérdések elhanyagolásában, az irodalomelméleti művek hiányában mutatkozik meg. Bár nagy fejlődés tapasztalható abban az irányban, hogy az irodalomtörténeti vizsgálatokban az esztétikai és formai kérdések megfelelő súllyal szerepeljenek, az elméleti kérdések bizonyos elhanyagoltsága miatt az irodalom sajátos művészi jellegének a felismerése még nem hatja át eléggé irodalomtörténeti tanulmányainkat. Az ideológiai bizonytalanság jelentkezett az irodalomelméleti konferencián lefolyt vitákban is.

Nem kielégítő irodalomtudományunknak az élő irodalommal való kapcsolata. Irodalomtudományunk mai szocialista irodalmunk fejlődéséhez még nem tud elegendő segítséget nyújtani. A régibb korok irodalmának a kutatásában több és nagyobb eredményt tudunk felmutatni, mint a XX. századi irodalom kutatásában. Pedig mai fejlődő szocialista irodalmunk szempontjából a legújabbkori irodalom feldolgozásának és értékelésének van a legnagyobb jelentősége. Talán nem alaptalanul hisszük, hogy az 1954. év f. d. ulatot hoz legújabbkori irodalomtörténeti kutatásaink terén. A Szabad Népnek ez év március 15-én közölt, elvi jelentőségű szerkesztőségi cikke

tudatosította irodalomtörténészeinkben a mulasztások súlyosságát és irodalomtudományunk felelősségét. Az I. Osztály vezetősége a Magyar Irodalomtörténeti Főbizottság javaslatára határozatot hozott a legújabbkori magyar irodalom kutatására, s a határozat végrehajtása megkezdődött. Újjászerveződött a Magyar Irodalomtörténeti Társaság XX. századi munkaközössége. Megkezdődött a XX. századi témákkal kapcsolatos, elvi jelentőségű viták előkészítése. Két ilyen vitát a Társaság már rendezett; ezeket ősszel továbbiak követik Budapesten és a vidéken egyaránt. Még ebben az évben több kandidátusi disszertáció készül el XX. századi témákról. Előkészületben van *Nagy Péter* részéről egy nagy, összefoglaló irodalomtörténeti értekezés a felszabadulás utáni irodalomról. Megtörténtek a lépések a XX. századi magyar irodalom teljes bibliográfiájának elkészítése érdekében. Mindezek azt jelentik, hogy az élő irodalom területén is megkezdődött a munka.

Komoly elvi hibák forrásává válhat a magyar irodalom világirodalmi összefüggéseivel kapcsolatos vizsgálatok elhanyagolása s általában a világirodalmi kutatások hiánya. Ez azonban nem tudósaink igyekezetén, hanem inkább a publikációs lehetőségek hiányán múlik. Ezen a hiányon kívánt segíteni az Osztály akkor, amikor kérte egy modern filológiai folyóirat sürgős megindítását. Ez a kérés annál inkább megokolt, mert második ötéves tervünkben már jelentős hely jut a világirodalmi kutatásoknak. Ez évben az egyes nyugati országok irodalmának a kutatására aspiránsokat is vettünk fel, s a felállítandó Irodalomtudományi Kutatóintézetnek világirodalmi osztálya is lesz.

Nem érvényesül eléggé a marxizmus-leninizmus módszere zeneesztétikai tanulmányainkban sem. Az igaz, hogy komoly elvi viták — mint már rámutattam — folynak, mindamellet e téren is van még tennivaló. A viták még nem mozgatták meg a zenekutatók túlnyomó többségét. A viták elevenebb tartalommal való megtöltése céljából megokoltnak látszik a nagyobb nyilvánosság bevonása, úgy, amint az *Vargyas Lajos* könyvének vitája esetében — igen helyesen — már megtörtént. Zenetudományunknak arra a másik fogyatékoságára, hogy nincs kellő kapcsolata az élő zenével, az osztályvezetőség nemrég felhívta a Zenetudományi Bizottság figyelmét. S hogy élő zenénk mennyire ösztönzésre, támogatásra szorul, az legutóbb igen világosan megmutatkozott Kassai Géza elvtárs kongresszusi felszólalásában.

A klasszika-filológia művelőit a feldolgozó jellegű munkák csekély száma miatt bajos lenne ideológiai tévedésekben elmarasztalni. Az ideológiai munka hiányossága itt is épp az elméleti jellegű munkák hiányában mutatkozik meg. Ezek hiánya persze magyarázható, de mindenesetre sajnálatos. Az első ötéves tervidőszak folyamán még nem folyt kielégítően az ókori történet kutatása sem, s eléggé háttérbe szorult az antik filozófiával való foglalkozás is.

Tudományszakjaink munkásságában közös fogyatkozás a lemaradás terveik teljesítésében. Minthogy az Osztályhoz tartozó tudományzakok közül a tervek teljesítésére csak a nyelvtudománynak állt rendelkezésére kutató-intézet, a tervteljesítésben megállapítható lemaradásokkal csak a nyelvtudomány terén foglalkozom bővebben.

Ötéves tervünk hibáiból kifolyólag állt elő pl. az a helyzet, hogy a Nyelvtudományi Intézet szótári osztálya nem tudta tervét teljesíteni: az Értelmező Szótárt nem tudta az újra és újra kitolt határidők egyikére sem elkészíteni. Ennek a mulasztásnak számos oka van. Egyik lényeges oka a rossz indulás, a kezdeti rossz tervezés. Az eredeti terv egy kis Értelmező Szótár készítésére egy évet irányzott elő, ami nyilvánvalóan teljesen képtelen határidő volt. Az első határidő rövidege mintegy szuggerálta a terv végrehajtásában közvetlenül és közvetve érdekeltnek azt az állásfoglalását, amelynek következtében a szótár eredeti tervének módosulása folyamán az elkészülés új határidőit nem a tervmódosítások nagyságának megfelelően, hanem az első határidőhöz lehetőleg ragaszkodva állapították meg. Igen lényeges körülmény volt az is, hogy értelmező szótári munkálatok végzésében senkinek sem volt tapasztalata, s a munkálatok számos nehézsége csak menetközben derült ki.

Ugyanakkor azonban, amikor az elkövetett hibákat elismerjük, nyomatékosan rá kell mutatnunk arra, hogy az Értelmező Szótár munkálatai igen előrehaladott szakaszban vannak, úgyannyira, hogy a szótár, ha nem is kifogástalan alakban, már 1954-ben nyomdába adható lenne. De tekintettel arra, hogy az Osztályvezetőség a szótár lehető tökéletességét tartja szem előtt, az Osztályvezetőség úgy határozott, hogy a szótár csak 1957-ben kerüljön kiadásra. Ez a határidő a mai körülmények között reálisnak látszik.

Nem haladtak előre a kívánt mértékben az *Akadémiai Nagyszótár* munkálatai sem. Ennek az az oka, hogy ez a munkálat eddig aránylag csak igen kevés pénzügyi támogatásban részesült, s munkatársainak a létszáma is igen kicsi.

A tervezés komolyságának hiányára mutat a magyar leírónyelvtan sorsa is.

1952. szeptember vége óta azonban a leíró nyelvten munkálatainak *Tompa József* személyében kitűnő, szakképzett vezetője van, de a káderhiány miatt kellő szakképzettséggel rendelkező munkatársai ma sincsenek elegendő számmal. Nézetem szerint a nyelvtudomány második ötéves tervét úgy kell megalkotnunk, hogy a leíró nyelvten munkálataiban fejlett nyelvészek is kellő mértékben részt tudjanak venni.

Ugyancsak főleg a káderhiány miatt sokáig elhúzódtak a *Helyesírási Szabályzat* munkálatai is. De örömmel jelenthetem, hogy a Szabályzat kézírata ez év májusában nyomdába került, és az első kefényomat elkészült.

Nem bizonyult tarthatónak »*A magyar szókészlet finnugor elemei*« című tervmunka ütemterve sem. A tervkészítéskor kapott tájékoztatás alapján

e munkálat terve is feltételezte azt, hogy a Nyelvtudományi Intézet finnugor csoportja évről évre jól képzett munkatársakkal fog gyarapodni, vagy legalább is külső munkatársként ilyen nyelvészeket is tud foglalkoztatni. Az intézet azonban nem tudta e munkálatnak az előirányzott pénzügyi támogatást megadni, új káderek pedig a finnugor nyelvtudomány terén nem nevelődtek.

Szóvá kell még tennem a minőség kérdését. A nyelvtudomány terén pl. az etimológiai kutatásokban még sok a felszínesség. Finnugor etimológusaink nem fordítanak kellő figyelmet a finnugor vokalizmus problémáira és kutatásaikkal nem járulnak hozzá kellő mértékben a vokalizmuskutatások továbbfejlesztéséhez. Felszínes sok esetben az alaktani elemzés is. Egyik-másik nyelvtörténeti értekezés arra vall, hogy szerzője nem eléggé tájékozott a finnugor nyelvészet terén, pedig a magyar nyelvtörténeti kutatásokhoz a finnugor kutatások eredményeinek bizonyosfokú ismerete és figyelembevétele feltétlenül szükséges. Nyelvészeti tanulmányaink általános nyelvészeti megalapozottságának hiánya általános nyelvtudományunk elmaradottságából önként következik. Általában a mindent egyszerre akarás és az a tapasztalható igény, hogy mindenki mindenhez értsen és szinte mindennel foglalkozzék, nem kedvez a minőségi termelés szempontjainak. Mintaképpünket, a szovjet tudományt nem csupán és nem elsősorban a mennyiségi termelés igénye vezérli.

8. a) A tudományos termelés eredményeinek és fogyatékoságainak feltárása után rátérek az egyes tudományszakok szervezeti kereteinek és a tudományos szervező munkának az ismertetésére.

A tudományos kutatómunkának tervszerűségét és folyamatosságát legmegfelelőbbben a kutatóintézetek tudják biztosítani. Kutatóintézete az Osztálynak ma is csak egy van, s ez a Nyelvtudományi Intézet. A Nyelvtudományi Intézet tavaly óta is több új munkatárssal, mégpedig fiatal erővel gyarapodott. A kutatók egyéni fejlődésének a lehetőségei valamennyit javultak, de még korántsem kielégítő mértékben. Továbbra is igen nehéz az ú. n. középkáderek helyzete. A helyzet további javulását akadályozza az a körülmény, hogy a fejlett kutatók száma már nem igen gyarapszik. A kezdő kutatók jó segítséget tudnak adni az öt éves tervben szereplő nagy kollektív munkához, de természetszerűleg még nem alkalmasak arra, hogy a munkálatvezetőkkel a legkomolyabb feladatok végzésében osztozzanak. A fejlettebb kutatóknak a kollektív munkában való részessége nem csökken, sőt növekszik annak arányában, ahogyan az egyes munkálatok előrehaladásuk során egyre nehezebb, több felelősséggel járó és több tudást igénylő munkaszakaszokhoz jutnak el. A kollektív munkálatokban nem egyenlő arányban veszi ki részét az Intézet minden tagja. Az a tudományos terület, amelyen az Intézet tagjai dolgoznak, egyre szélesedik. Ez persze egyfelől öröndetes, másfelől azonban egyre inkább az tűnik ki, hogy az Intézet a jövőben sem az annyira sürgetett

nagy kollektív munkálatokhoz fog kapni erősítést, hanem újabb és újabb tudománysszakok művelőivel fog gyarapodni. Ennek megvannak az előnyei, de a hátrányai is.

Az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ munkája az Osztály teljes elismerését vívta ki. A Dokumentációs Központ kiadványai, az Irodalomtudományi Értesítő és a Bibliográfiai Tájékoztató révén élő kapcsolatot igyekezett teremteni a Szovjetunió élenjáró tudománya, a népi demokráciák és az újjászületett magyar irodalomtudomány között. Az Irodalomtudományi Értesítő kiemelkedő érdeme, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. kongresszusának előadásait és *Sztálin* elvtárs utolsó nagy művének visszhangját idejében és teljességre törekedve közvetítette. Az Értesítő ma már nemcsak folyóiratcikkeket nyújt, hanem alapvető, nagy tudományos művek részletes ismertetését is adja gazdag szemelvényanyaggal és kritikai visszhanggal együtt. Megjelentek egységes jellegű számai is, amelyek a magyar irodalomtudomány középpontjában álló kérdések eldöntéséhez adtak segítséget. A Dokumentációs Központ munkája és kiadványai jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a szovjet irodalomtudomány eredményeinek felhasználása útján irodalomtörténészeink eredményesen fokozzák a harcot az idealista nézetek és a reakciós polgári irodalom ellen. A Dokumentációs Központ jó szolgálatot tett irodalomtudományunknak azáltal is, hogy ismertetette a haladó nyugati irodalomtudományt, annak főképviseleit s azok eredményeit.

Népzene kutatásunk központi szerve, a Népzene kutató Csoport, 1953. augusztusában alakult meg. Munkája két főrésze oszlik: gyűjtés és szerkesztés (kiadványok sajtó alá rendezése). Egyik központi feladata a Magyar Népzene Tára szerkesztése és kiadása. Az egyre szaporodó és növekvő feladatok megkívánják a Csoport létszámának felemelését. 1954. elején a Csoport egy újabb kutatóval és egy adminisztrátorral erősödött. Egy zenei dokumentációs központ létesítése nagy segítséget nyújtana a Csoport további munkájához. A jövő feladatai közé tartozik a Csoportnak intézett fejlesztése is.

b) Az Osztályhoz tartozó egyes tudománysszakok irányítói a különféle bizottságok. A bizottságok munkaterv alapján dolgoznak, de az előre nem látható feladatok és problémák miatt egyik-másik bizottságunk nem tudta munkatervét teljesíteni. Talán elsősorban áll ez a megállapítás a *Nyelvtudományi Főbizottságra*. A Főbizottság döntésére váró kérdések száma oly nagy, hogy a Főbizottság tagjai egyéb, nagyarányú elfoglaltságuk miatt az ülések anyagát nem tudják előre kellőképp tanulmányozni. A kiadványtervek újra és újra szükségessé váló módosítása, az ösztöndíj- és prémiumrendszer elveinek folytonos változása csökkenti a bizottsági tagokban a munkájuk komolyságáról bennük kialakult meggyőződést. Ez évben személyi kérdések előtérbe nyomulása is lényegesen befolyásolta a Főbizottság munkájának eredményes-

ségét. Fontos kérdések vitái gyakran nem a kérdések lényeges pontjaira terjedtek ki, s éppen ezért nem hoztak olyan eredményt, mint amilyen a Bizottságtól várható lett volna.

A leíró nyelvtan felosztásáról a Bizottság két vitaülést is rendezett, de a kérdés a második ülés után sem tisztázódott. A vita gyakorlati eredménye eddig annyi, hogy a leíró nyelvtannak hosszú huzavona után elkészülhetett egy olyan vázlata, amelyet a két szemben álló vélemény főbb képviselői — legalább is átmenetileg — elfogadhatónak tartanak, s így végre a leíró nyelvtan munkálatai komolyabb formát ölthetnek. Több eredménnyel foglalkozott a Bizottság az Akadémiai Nagyszótár és a nyelvtani terminológia problémáival. A Bizottság jövőbeli munkája eredményességének egyik előfeltétele az, hogy az Osztály szaktitkarsága az adminisztratív jellegű teendők elvégzése útján tehermentesítse a Bizottságot és megadja neki a jó munka végzéséhez szükséges tájékoztatást. Ehhez azonban múlhatatlanul szükséges lenne a szaktitkarság személyzetének növelése.

Igen sok és gyakorlati, de tudományos szempontból is jelentős munkát végzett *Szótári Főbizottságunk*. Amikor azonban az osztályvezetőség és az elnökség a Szótári Főbizottság működési szabályzatát jóváhagyta, aligha mérte fel, akár egyik akár másik, hogy mennyi az a feladat, amely a jövőben a működési szabályzat értelmében a Szótári Főbizottságra hárul. Nézetem szerint a Szótári Főbizottságra váró feladatok meghaladják egy bizottság munkabírását. A Szótári Főbizottságra váró feladatok intézése az én véleményem szerint egy külön szótári intézet feladata kellene, hogy legyen. A jelenlegi helyzet annál egészségtelenebb, mert a Szótári Főbizottság bonyolult és nagy felelősséggel járó ügyeinek az intézése a bizottság titkárát nagy mértékben elvonja az Értelmező Szótár munkálataitól.

Bizottságaink munkáját az egyes tudományszakok területén működő tudományos társaságok egészítik ki. Szerepük jelentős, mert nagy mértékben hozzájárulnak az egyes tudományszakok iránti érdeklődésnek széles körben való felkeltéséhez, közérthető formában tájékoztatják a nagyközöniséget a tudományos kutatások újabb eredményeiről, gondoskodnak egyes kérdéseknek széles körben való megvitatásáról, fiatal kutatóknak alkalmat adnak kutatásaik eredményének nyilvánosság előtt történő bemutatására.

A *Nyelvtudományi Társaság* munkája igen élénk volt. Előadások tartására állandóan sok a jelentkező. A Társaság felolvasóülései közül az őstörténeti vitaülés keltette a legnagyobb érdeklődést. Ezen több tudományszak képviselői fejtették ki nézetüket a magyar őstörténet kérdéseiről.

Az irodalomtörténeti kutatás irányítását 1953 végéig a Magyar Irodalomtörténeti és a Világirodalmi Főbizottság végezte, illetve kellett volna, hogy végezze. A Világirodalmi Főbizottságnak azonban nem volt elég tere a cselekvésre, a Magyar Irodalomtörténeti Bizottság pedig nagy létszáma, az ülések terméktelensége s a feladatok sokasága miatt képtelen volt feladatát betölteni.

Ezen a helyzeten sikerült segíteni azáltal, hogy a Magyar Irodalomtörténeti Főbizottság munkakörét négy részre osztottuk. A Magyar Irodalomtörténeti Főbizottság mellett létrehoztuk a Szövegkiadási Főbizottságot, valamint az Irodalomelméleti, a Színháztudományi és a Könyvtártudományi Albizottságot. Így a Magyar Irodalomtörténeti Főbizottság ez évben már el tudta látni feladatát, munkájának színvonala emelkedett, fontos kérdéseket eredményesen vitatott meg. Jól végezte munkáját a Szövegkiadási Főbizottság is. Rendet teremtett a szövegkiadások terén, kidolgozta a szövegkiadások távlati tervét és jelentős lépéseket tett a gyakorlattal való együttműködés érdekében: felvette a kapcsolatot az Akadémiai Kiadón kívül más kiadóvállalatokkal is, megvitatta azok távlati tervét és segítséget adott munkájukhoz. Megkezdte munkáját az Irodalomelméleti, a Színháztudományi és a Könyvtártudományi Albizottság is. Feladataik nagysága és sokasága szemléletesen bontakozik ki nemrég készült távlati tervünkéből.

Az *Irodalomtörténeti Társaság* a XIX. Pártkongresszus irodalmi útmutatásaival kapcsolatosan a múlt év decemberében irodalomtörténeti konferencián vitatta meg az irodalomelmélet egyes kérdéseit, nagyközönség előtt első ízben. Megszervezte a vidéki irodalomtörténészeknek a kutatómunkába való bevonását, továbbá a helyi irodalmi hagyományok összegyűjtését. A Társaság nagy mértékben kivette részét a Jókai-évforduló előkészítéséből és a Jókai-kiállítás megrendezéséből is. A Társaság folyóirata, ill. kiadványsorozatai: az Irodalomtörténet, a Magyar Klasszikusok és a Nagy Magyar Írók egyre sűrűbben és tervszerűbben jelennek meg.

A *Zenetudományi Főbizottság* rendszeresen megvitatta a készülő zenetudományi munkák menetét és a már elkészült kiadványokat. Vitái magas színvonalon folytak. A Bizottság irányító szerepe az akadémiai kiadványok munkálataiban igen hatékony volt. A *Szabolcsi Bence* »Népi és egyéni műalkotás a zenetörténetben« című tavalyi nagyheti előadását követő, nagyjelentőségű elméleti vitán kívül kiemelendő az a nyilvános vitaülés, amely *Vargyas Lajos* »A magyar vers ritmusa« (1952) című könyvének értékelésével foglalkozott. *Vargyas Lajos* könyvének, valamint a Kodály-Emlékkönyvnek a vitáján résztvettek az irodalomtudomány képviselői is és értékes útbaigatásokat adtak a Bizottságnak. A Bizottságnak jelentős szerepe van a zenetudományi közvélemény kialakításában is. Munkájába egyre nagyobb mértékben vonja be a fiatal kutatókat.

A *Klasszika-filológiai Főbizottság* a hagyományos »klasszika-filológia« néven egyfelől a klasszikus nyelvekre és irodalmakra, másfelől az ókortörténetre vonatkozó régészeti és történeti kutatásokat fogta össze. Feladatainak tisztázásához jelentősen hozzájárult az I. és a II. Osztály vezetőségének a múlt év októberében tartott együttes ülése. A Bizottság munkaközössége megvitatta a klasszika-filológia több időszerű kérdését, s a munkaközösség tagjai számos értékes előadást és beszámolót tartottak.

c) A kutatóintézetek és a bizottságok munkáját az osztályvezetőség irányította és ellenőrizte. Munkája fejlődött az elmúlt év folyamán. A korábbi-nál nagyobb számban kerültek üléseinek tárgysorozatára fontos tudományos kérdések. De az osztályvezetőség ülésein még ma is túlsúlyban vannak a szervezeti ügyek. Az osztályvezetőség munkájának tervszerűségét is rendkívül zavarta a kiadványtervünk körüli sok bizonytalanság, továbbá — a legutóbbi időkig — az ösztöndíj- és a prémiumkérdés elveinek ingadozása. Előre nem látott feladatok gyakori felmerülése miatt az osztályvezetőség ülései a késő éjtszakába nyúlnak. Az osztályvezetőség számára előít teendők száma olyan nagy, hogy szükség lett volna az osztályvezetőségi ülések szaporítására; ez azonban még jobban növelte volna vezető tudósaink túlterhelését. Jelen-tékenyen megkönnyítené az osztályvezetőség munkáját, ha olyan létszámú szaktitkárság állana rendelkezésére, amely képes az ülések megfelelő előkészítésére.

Az Osztályvezetőség irányító szerepét az osztályhoz tartozó bizottságok felett-kellőképpen gyakorolta. Nem tudott azonban elég hatékonyan fellépni az egyes területeken mutatkozó ideológiai nehézségek leküzdésében. Az Osztálynak az egyes intézményekre gyakorolt irányító szerepe a múltban nagyobb részben csak az adminisztratív kérdésekre korlátozódott.

Különösen vonatkozik ez az irodalomtudományra, melynek problémáival az osztályvezetőség régebben keveset foglalkozott. Ezért az osztályvezetőség munkájának nem volt kellő visszhangja a tudományos életben. Ez a helyzet ez évben, különösen az Osztályvezetőség legutóbbi, irodalomtörténeti tárgyú határozata következtében jelentősen javult. Az Akadémia és ezen belül az I. Osztály tekintélyének sokat ártott és árt az Irodalomtörténeti Kutató-intézet felállításának elhúzódnása.

Az Osztályhoz tartozó tudományszakok közötti kapcsolat erősödött, de még nem kielégítő. Ki-kicsendül az a nézet, hogy az osztályvezetőség minden-egy tagja csak a saját portája előtt söpörjön, s ne avatkozzék a másik tudományszak ügyeibe. Ennek ellentéte a különféle tudományszakok sajátos jellegének figyelmen kívül hagyása. Nem egyszer előfordul az is, hogy sok vélemény hangzik el az egyes üléseken, ezeket azonban nem követi határozat-hozatal és félreérthetetlen állásfoglalás.

A jelzett körülmények között fokozottan érződött a szaktitkárság gyengesége. Az Osztálynak oly fontos teendőkre, mint a pénz- és kiadvány-ügyek, nincs külön előadója. A megszáporodott feladatokat — figyelembe véve pl. azt a körülményt, hogy a kormányprogram értelmében a társadalom-tudományokra egyre nagyobb feladatok várnak — a szaktitkárság jelenlegi létszámmal jól nem láthatja el. A félállású szaktitkár és az osztály két előadója a folyó hivatali munka mellett alig jut hozzá az érdemi feladatok megoldásához, a tudománypolitikai kérdések kidolgozásához, az akadémikusokkal és a kutatókkal való személyes beszélgetésekhez. Különösen sok hiba forrása az

a körülmény, hogy a szakelődök nem bírnak foglalkozni a kiadványterv gondozásával, nem tudnak tájékozódni a készülő munkák állásáról, illetve előrehaladásuk esetleges akadályairól. Általában a tervezés, a jelentés és a szervezés túlteng a tudományos feladatok rovására. Az osztály munkája megjavulásának elengedhetetlen feltétele egy, már régóta kilátásba helyezett új előadó munkába állítása s egy teljes állású szaktitkár alkalmazása.

d) Az Osztály könyvkiadási tevékenysége több tekintetben fejlődést mutatott. Amíg az Akadémia újjászervezése óta 1952. december 31-ig összesen 25, addig 1953-ban 17 kiadványunk jelent meg, 7 könyv megjelenése pedig folyamatban van.

Ennek ellenére kiadványtervünk teljesítése egyik leggyengébb pontja az Osztálynak. Minthogy az Osztálynak külön könyvelődője nincsen, a szakelődök, a szaktitkár és az osztálytitkár — sokszor más fontos munka rovására is — munkájuk jelentős részét fordítják könyvügyek intézésére. Mégis a könyvügyek nehézkes akadémiai intézménye és a könyvkiadás körüli állandó bizonytalanságok miatt az eredmények nem állanak arányban a könyvügyekre fordított idővel és energiával. Egy-egy tervben szereplő könyv megjelenése érdekében sorozatos levelezések és tárgyalások szükségesek. Évek óta tervben szereplő és sok költséggel készült munkákat leállítására befejezés előtt is sor kerülhet. Elkészült munka kiadása évről évre tovább tolódhatik. Az Osztály a könyvtervek módosulásáról nem kap tájékoztatást. Módosítások történnek — néha tudományos szempontból helytelenül — az osztályvezetőség és a szakbizottságok tudta és beleegyezése nélkül. Az efféle jelenségek miatt az Akadémia könyvkiadási tevékenységét igen rossz hangulat kíséri akadémikusok és kutatók körében egyaránt. A könyvtervek bizonytalansága, a szerződéskötések elhúzódása, az egyes könyvek körüli huza-vonák hátráltatják a tudósok munkáját, csökkentik a munkalendületet, károsan hatnak a tervteljesítésre. Egyes határidők meg nem tartása miatt a Kiadó egyre inkább arra az álláspontra helyezkedik, hogy a kiadandó könyvvel csak akkor számol komolyan, amikor az kéziratban már elkészült. A kutatók viszont — ugyancsak bizonyos tapasztalatokból kiindulva — addig nem tartják érdemesnek egy-egy tanulmány megírását, amíg szerződéskötésre nincs engedélyük. Ezen a helyzeten a könyvkiadás szempontjainak megállapítása útján feltétlenül mielőbb változtatni kell.

A könyvkiadással kapcsolatosan alaposan meg kellene vizsgálni könyvterjesztő vállalatunk tevékenységét és szerepét is. Úgy tudom, bizonyos kiadványok (legalább is a szótárak) megjelenése vagy meg nem jelenése kérdésében döntő szava van egyik-másik könyvterjesztő szervünknek. De nemcsak nekem, hanem másoknak is olyan tapasztalataink vannak, hogy könyvterjesztő vállalatunk nem állnak hivatásuk magaslatán. Nem értem, hogy ilyen körülmények között egy kiadvány megjelenése kérdésében miért a könyvterjesztő vállalatoké a döntő szó. Vagy pedig ha már ennek így kell lenni,

kérjük ki a könyvterjesztő vállalatok véleményét előre: mielőtt egy-egy kiadvány munkálatainak a megindítására engedélyt adunk. Semmiképpen sem találok népgazdasági és egyéb szempontokból helyeselhetőnek azt az eljárást, hogy egy akadémiai szerv engedélyével valamely szótár munkálatai évekig folyhatnak, a munkálatról előbb hetenként, majd csak havonta, félhavonta és évente tervek és jelentések készülnek, a munkálat nem jelentéktelen anyagi támogatásban is részesül, s amikor sok idő- és energiabefektetés után befejezés előtt áll, akkor megkérdezzük a könyvterjesztő vállalatokat a terjesztés lehetőségeire vonatkozólag, s miután a kedvezőtlen válasz megérkezik, akkor nem kellően tájékozott könyvterjesztő vállalatok nyilatkozata alapján a szótár kiadását levesszük a napirendről. Ez az eljárás mód semmiképpen sem vezethet arra, hogy kutatóink idejüket tudományos szempontból helyesen használják fel.

Amint könyvkiadásunk, úgy folyóiratkiadásunk terén is kétségtelenül van öröndetes jelenség is. Az elmúlt év folyamán valamennyi folyóiratunk megjelent (egy vagy több számban); megindult az Irodalomtörténeti Közlemények és az Antik Tanulmányok. A folyóiratok megjelenése azonban még nem eléggé tervszerű. Az elmúlt év folyamán több esetben az 1952-es számok jelentek meg, az 1953-as számok egy részének megjelenése pedig 1954-re maradt. Egyes szerkesztők túlterheltsége, a Magyar Nyelvőr esetében személyi problémák, de sokszor a Kiadó és a Nyomda is nagy mértékben oka a folyóiratszámok megjelenése elhúzódásának. A nyomdai munkálatok általában nem készülnek el az írásban előre közölt határidőre, ami károsan hat a folyóiratoknak tudományszakjuk fejlődése terén betöltött szerepére (pl. a folyóiratok ismertetéseiből későn ismerjük meg a legújabb szovjet munkákat). Az I. Osztály Közleményei eddig nem volt képes kellőképp lépést tartani Akadémiánk és a tudomány életével. Tavalyi nagygyűlésünk anyaga ugyan időben megjelent a IV. kötet 1—2. számaként, az 1952-ben tartott szegedi nyelvészkongresszuson elhangzott előadások azonban csak a 3—4. számban, ez év márciusában láttak nyomtatásban napvilágot. Ez azt jelenti, hogy az elmúlt év júniusa óta tartott akadémiai előadások mindmáig nem jelenhettek meg. Ennek egyik oka az, hogy a közlendő anyag mennyisége meghaladja papírkeretünket, másik oka pedig technikai természetű.

Bár az elmúlt évben az Osztály könyv- és folyóirat-kiadványainak a száma növekedett, publikációs lehetőségeink még nem kielégítőek. Némelyik folyóiratunk ívterjedelme nem elegendő. Hogy a folyóiratok példányszáma körül milyen bajok vannak, annak igazolására elég arra rámutatni, hogy a Magyar Nyelvőrnek több előfizetője van, mint ahány példányban a folyóirat megjelenik. Kiadványaink és folyóirataink terjesztése igen gyenge. Teljes évfolyamok megjelenése után nem mindig kapunk felszólítást az előfizetés megújítására. El lehet képzelni, hogy ilyen körülmények között mennyire tudhatnak hozzájutni folyóiratainkhoz a külföldi kutatók. Egy-egy kutatónak

jelentékeny ideje megy el arra, hogy a külföldi igényeket próbálja kielégíteni, mert folyóiratainkat és kiadványainkat — úgy látszik — nem megfelelően és nem a megfelelő helyen terjesztik. Ilyen körülmények között a magyar tudomány nemzetközi megismerését és megbecsülését nem tudjuk biztosítani. Egy-egy új folyóirat (pl. modern filológiai folyóirat) megindítására is nagy szükség lenne, mert nélkülük nehezen képzelhető el a további lendületes előrehaladás.

e) Könyvek és folyóiratok kiadásai mellett kutatási eredményeink publikálásáról egyebek közt előadások útján gondoskodtunk. Az Osztálynak az elmúlt évben kilenc felolvasó ülése volt. Ezek közül különösen két új levelező tagunknak, *Bóka Lászlónak* és *Kardos Tibornak* a székfoglaló előadása keltett nagy érdeklődést. Az Osztály munkájában ez évben már jelentős feladatként állt előtérben a vidéki városok bekapcsolása az Akadémia munkájába. A II. Osztállyal együtt 1954. március 26—27-én Debrecenben akadémiai napokat rendeztünk az Akadémia munkájának megismertetése, a vidéki tudományos munka megszervezése céljából. A helybeli közönség az osztálytitkári referátumot, valamint *Kniezsa István* és *Kardos Tibor* akadémikusok előadását élénk érdeklődéssel hallgatta, s az előadások termékeny vitákra adtak alkalmat. A Debrecenben folyó tudományos munka területéről külön is említést érdemelnek az irodalomtörténeti és a finnugor nyelvészeti munkálatok. Itt említem meg, hogy az Irodalomtörténeti Társaság kitűnően sikerült vándorgyűlést rendezett Nyiregyházán, amelynek tárgysorozatában olyan fontos és mindezeideig tisztázatlan kérdés szerepelt, mint *Kemény Zsigmond* értékelése.

A rendezvények kapcsán térek ki arra, hogy az új kormányprogram hatására vitáink színvonala emelkedett. Számos bizottságban érezhető volt, hogy a bizottságok tagjai aktívabbak lettek és bátrabban bírálják a felsőbb szervek meg az egyes funkcionáriusok munkáját. De hogy a vitaszellem nálunk még nem eléggé emelkedett, arra jó például szolgált az ú. n. őstörténeti vita során elhangzott néhány felszólalás.

Erősödött a bírálat szelleme is. A Nyelvtudományi Főbizottság, de tudtommal más bizottságaink is megvitatják a megjelent kiadványokat, s kiadványainkról részletes bírálatok jelennek meg folyóiratainkban. Szerintem azonban helyesebb lenne bizottságainknak olyan utasítást adni, hogy üléseiken csak az elvi jelentőségű kiadványokkal kötelesek foglalkozni. Valamennyi kiadványunk megvitatása ma már egyre lehetetlenebbé válik, amelletts felesleges terhet jelent a bizottságok számára. A nem elvi jelentőségű munkák megbírálása kellőképpen megtörténhetik folyóirataink hasábjain.

f) Az Osztály külföldi kapcsolatai az elmúlt évben kiszélesedtek. *Lakó György* osztálytitkár a Szovjet Tudományos Akadémia meghívására ez év márciusában másodszor járt a Szovjetunióban, és részt vett a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének finnugor nyelvészeti tanácsko-

zásain. *Hajdu Péter* a finn Kulturális Kapcsolatok Bizottságának meghívására ez év februárjában részt vett a helsinki Kalevala-ünnepségeken, és utána három hétig nyelvészeti tanulmányokat folytatott. *Imre Samu* és *Kálmán Béla* a Magyar Nyelvatlasz anyagának kiegészítése céljából egyhónapos tanulmányutat tett Csehszlovákiában.

Ugyancsak Csehszlovákiában hosszabb ideig folytatott tanulmányokat *Décsy Gyula* aspiráns is. *Vainö Kaukonen*, a helsinki Szovjet Intézet vezetője, a Béke-Világ tanács vendégeként járt nálunk, megismerkedett a Nyelvtudományi Intézet munkájával és egyik felolvasó ülésünkön előadást tartott a Kalevala alapjairól.

Vladimir Georgiev bolgár akadémikus, a szófiai egyetem rektora, több hétig tartó tanulmányútján klasszika-filológiai és nyelvészeti kutatásainkkal ismerkedett meg, és novemberi felolvasóülésünkön az írás eredetéről tartott előadást.

Könyveserénk a Szovjetunióval és a népi demokráciákkal fejlődött, de részben valutáris, részben pedig szervezési okok miatt még gyenge. Noha nyelvészeti folyóirataink és kiadványaink a Szovjetunióban élő finnugor népek nyelvészeit elsősorban érdekelhetik, külföldi könyvterjesztő szerveink ezen igények kielégítéséről nem gondoskodnak. Akadémiánk elnöksége azonban, különösen az újabb időben, igyekszik a hozzánk eljutó kívánságokat kielégíteni.

A nyelvtudomány külföldi kapcsolatainak fejlődése mellett szembevetendő irodalomtudományunk külföldi kapcsolatainak hiánya. Az elmúlt évben csak egyetlen külföldi irodalomtudós, *J. Vitner* román akadémikus járt Magyarországon, s csak egyetlen magyar irodalomtörténész, *Klaniczay Tibor* járt külföldön (Romániában). Az Osztálynak sürgősen gondoskodnia kell arról, hogy irodalomtudományunknak ez az elszigeteltsége megszűnjék. Meg kell azonban jegyezni, hogy irodalomtörténészeink külföldi tanulmányútjainak elmaradása tudtommal néhány esetben nem az Osztály nemtörődömiségén, hanem azon múlott, hogy kutatóink elfoglaltságuk miatt nem tudtak a tervbevetett tanulmányútra időt találni. Irodalomtudományunk elszigetelt helyzetén egyebek közt úgy lehetne segíteni, hogy Akadémiánk idegennyelvű folyóirat kiadását is vállalná. Irodalomtörténészeinknek jelenleg nincs módjuk arra, hogy kutatásuk eredményeit külföldön megismertessék.

Zenetudományunk külföldi kapcsolatai sem kielégítőek, erősítésüket azonban több aktivitással maga a Zenetudományi Bizottság is előmozdíthatta volna.

Zenekutatóink több ízben találkoztak a Magyarországra látogató külföldi kutatókkal. Mindez azonban még nem jelenti a külföldi kapcsolatok rendszerességét, pedig ez az, amire törekednünk kell. A szovjet zenetudományi könyvek ma még csak szórványosan jutnak el kutatóinkhoz. Még nehezebben elérhetők számukra a nyugati zenetudományi kiadványok.

A klasszika-filológia nemzetközi kapcsolatait elsősorban idegennyelvű kiadványai, főleg az *Acta Antiqua* biztosítja. Ezek lehetővé teszik a külföld számára, hogy a magyar klasszika-filológia eredményeit megismerhessék. Ha szórványosan is, de már jelennek meg külföldi bírálatok és annotációk a klasszika-filológiai akadémiai kiadványokról, sőt az egyes folyóiratcikkekről is. *Trencsényi-Waldapfel Imre* és *Szilágyi J. György* lengyelországi, illetve bulgáriai útja, továbbá az egyik aspiráns lengyelországi tartózkodása, nemkülönben külföldi vendégeinknek, *V. Georgiev* és *D. Angelov* bolgár akadémikusoknak, úgyszintén *L. Alscher* berlini egyetemi tanárnak magyarországi látogatása igen üdvös hatással volt klasszika-filológiánk fejlődésére. A külföldi kapcsolatok fejlesztése terén további nagy lépés lesz az 1955 szeptemberére tervezett nemzetközi klasszika-filológiai kongresszus. Erre vonatkozó elgondolásait a Bizottság már kidolgozta és felterjesztette az Osztályvezetőségnek.

g) A jelen helyzet ismertetése után rátérek arra a kérdésre, hogyan építi Osztályunk tudományszakjaink jövőjét, mit teszünk a tudományos utánpótlás érdekében.

Feladataink e téren különféle természetűek. Egyik kötelességünk oda-hatni, hogy minél többen nyerjék el a kandidátusi és doktori fokozatot. A reánkvaró sok tudományos feladatot csak akkor tudjuk megoldani, ha minél több jól képzett, tudományos fokozatra is érdemesült kutatót tudunk bevonni munkánkba. Csak így segíthetünk a jelenlegi káderhiányon, s csak így érhetjük el vezető tudósaink tehermentesítését.

Az Osztály tudományszakai közül eddig csak az irodalomtörténet erősödött tudományos fokozatot elért kutatókkal. 1953 végén *Nagy Péter* Móricz Zsigmondról írt tanulmányával kandidátusi, *Sótér István* pedig Eötvös Józsefről írt, úttörő jellegű disszertációjával a doktori fokozatot nyerte el. Jelenleg számos irodalomtörténeti és egy-két nyelvészeti disszertáció bírálata van folyamatban. Feltűnő, hogy a nyelvtudomány terén épp a Nyelvtudományi Intézetből aránylag kevés készülő disszertációról tudunk. Ennek okai — amint már rámutattam — egyfelől az egyéni tudományos kutató munka szempontjainak éveken át történt elhanyagolása, másfelől a kutatóknak a nagy kollektív munkálatokban való, olyan mértékű részvétele, amely nagyobbszabású egyéni kutatómunka végzését gátolja.

Tudományszakjaink jövőjének biztosítása széles keretek között aspiránsok nevelése útján történik. Az I. Osztályhoz tartozó tudományszakok területén 39 aspiráns tanul. Belföldi aspiránsaink közül 17 a nyelvtudomány, 16 az irodalomtudomány, 2 a zenetudomány és 1 a klasszika-filológia terén végzi tanulmányait.

3 aspiránsunk a Szovjetunióban végzi tanulmányait. 9 aspiránsunk ez évben fejezte be tanulmányait. Közülük 3 nyelvész, 5 irodalomtörténetész, 1 pedig klasszikus-filológus.

Az aspirantúra Magyarországon teljesen új intézmény. Ebből következik, hogy az aspiránsképzés az első években, tapasztalatok hiányában nem folyt zökkenők nélkül. A témák kijelölésekor nem egyszer maximális követelmények jutottak érvényre. Az orosz nyelvészek témáinak kijelölői nem mérlegették azt a körülményt, hogy a témák kidolgozásához megvannak-e Magyarországon a szükséges könyvek, folyóiratok, levéltári anyag stb. Egyik-másik bizottságunk s az osztályvezetőség nem ellenőrizte kellően az aspiránsvezetők és az aspiránsok munkáját. Részből ilyen, részben más okokból egyes aspiránsaink nem tudták a rendelkezésükre álló három évet úgy kihasználni, ahogyan kívánatos lett volna, s a kandidátusi disszertációt némelyik aspiránsunk nem tudta a harmadik év végére elkészíteni.

A jövőben az aspiránsképzés színvonalának jelentős emelkedését várhatjuk a felvételi vizsgák rendszeresítésétől. Ez évben az aspiránsok felvétele már a felvételi vizsga eredményei alapján történt. A március-áprilisban lefolyt vizsgákon megállapítható volt, hogy a pályázók szakmai felkészültsége az elmúlt években tapasztalathoz viszonyítva jobb volt. Bizonyos hiányosságok azonban az idén is jelentkeztek. Pl. az oroszszakosok nyelvészeti tájékozottsága nem volt kielégítő. Egyes szakterületeken, mint pl. a finnugor nyelvészet és az orosz-szovjet irodalom, megfelelő jelentkezők hiányában nem tudjuk az utánpótlást biztosítani. A jövő alakulása nagy mértékben függ attól, hogy a tudósképzés és a tanárképzés szempontjait az egyetemeken mennyire lehet összehangolni.

Arra, hogy az Osztály az új kormányprogramm szellemében eredményesen törekedett és törekszik a kutatógárda szélesítésére s a hivatásos tudományművelőkön kívül a tudomány más művelőinek az aktivizálására is, már bevezetőmben utaltam. Ebből eredően különösen az irodalomtörténet terén általános fellendülés tapasztalható. Sokkal többen dolgoznak, több kézirat érkezik a folyóiratok szerkesztőjéhez, sokkal több és jobb, jutalmazásra érdemes dolgot nyújtottak be ez évben, mint a múltban, s remélhető, hogy ez a fellendülés fokozódni fog. Amint egyes nagytudású kutatóink egyre eredményesebben alkalmazzák az irodalomtudományban a marxizmus-leninizmust s egyre inkább tisztázzák a helyes marxista álláspontot az irodalomtudomány egyes kérdéseiben, úgy remélhető, hogy a megindult fellendülés nemcsak mennyiségi, hanem egyben minőségi természetű is lesz. Az eddigi eredményekben nagy része van a sztálini nyelvtudományi munkáknak, a XIX. Pártkongresszus irodalmi vonatkozású útmutatásainak, valamint a Szovjetunióban a közelmúltban lezajlott irodalmi viták felszabadító hatásának is.

Azon munkából, amelynek célja a jövő tudományos munkájának meg-alapozása, ki kell még emelnünk új öt éves, helyesebben távlati tervünk elkészítését. Ennek kapcsán, a párthatározatok és a kormányprogramm hatására, az osztályvezetőség nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a tervezés eddigi módszereit meg kell változtatnunk, mindenekelőtt pedig ki kell küszö-

bölnünk az első öt éves tervünk elkészítésekor érvényesült maximalizmust. Már az első öt éves tervidőszak folyamán is, de különösen a kormányprogram fénycsíkban világossá vált, hogy a maximalista tervezés az egyéni kutatás háttérbe szorításához vezet és akadályozza kutatóink, különösen a közép-kaderek és a kezdő kutatók fejlődését, tudományos elmélyülését.

A kutatómunka eredményességének biztosítása érdekében törekedtünk az ülések és értekezletek számának csökkentésére és munkarendjének szabályozására. A jövőben még fokozottabban ügyelünk arra, hogy az osztályvezetőség és a főbizottságok elé csak a lényeges tudományos és tudománypolitikai kérdések kerüljenek. A túlterhelés csökkentése s egyben a tudományszervező munka minőségének a fokozása érdekében a bizottságokba új kádereket is bevontunk, egyes bizottságok létszámát csökkentettük, illetve egyes esetekben — amint már említettem — új bizottságokat szerveztünk. Az irodalomtudomány terén sikerült is csökkenteni a vezető tudósok tudományszervezési feladatokkal való túlterheltségét. Ezt egyebek közt az irodalomtörténeti munka irányításában oly nagy szerepet játszó Irodalomtörténeti Társaság vezetőségének újjáalakulása útján értük el. A nyelvtudomány területén vezető tudósaink tehermentesítésének egyebek közt az a nagy akadálya, hogy Osztályunknak csak két magyar nyelvész tagja van, viszont az Osztály nyelvészeti feladatainak túlnyomó többsége magyar nyelvészeti feladat. Mindezen munkálatoknak akárcsak magas fokon való irányítása és ellenőrzése is szinte elbírhatatlan terhet ró magyar nyelvész akadémikusainkra, akiknek ugyanakkor számos munkálat végzésében is részt kell venniük s akik persze szeretnének elvi kérdésekkel és nagyszabású egyéni kutatási feladatok megoldásával is foglalkozni. Véleményem szerint nyelvtudományunk igen sokat nyerne pl. azáltal, hogyha az általános szótárak irányításának és ellenőrzésének a kérdését Akadémiánk elnöksége, oly módon szabályozná újra, illetőleg ezen feladatok végzésére olyan új szervezet létesítene, hogy *Bárczi Géza*nak annyi más feladata mellett ne kellene még az általános szótárak problémáival is foglalkoznia.

9. Befejezésképpen rátérek jövő feladatainkra. Ezeket új öt éves tervünk fogja összefoglalni. Bizottságaink máris gondosan felmérték az egyes tudomány-
szakok helyzetét, s alapos mérlegelés után döntöttek abban a kérdésben, hogy a következő esztendőben mikor milyen célkitűzéseket valósítunk meg. **N y e l v t u d o m á n y u n k n a k** változatlanul elsőrendű feladata bizonyos régi adósságoknak a törlesztése, azaz azoknak a nagyarányú kollektív munkáknak az elvégzése, amelyeknek a munkálatai már az első tervidőszakban is folytak és amelyekről beszámolómban már említést tettem. Az Értelmező Szótár már a tervidőszak első felében elkészül; az Akadémiai Nagyszótár eddigi anyagát rendezzük, a kutatás szolgálatába állítjuk és az anyaggyűjtést fokozott mértékben kiterjesztjük a XX. századi irodalom termékeire. A Magyar Nyelvatlasz gyűjtését befejezzük és anyagát ellenőrizzük. A Nyelvtörténeti

Szótár munkálatainak eredményeképpen kiadjuk középkori szójegyzéink anyagát. Az említett nagy munkálatok közül kettőnek, az Értelmező Szótárnak és az Akadémiai Nagyszótárnak nemcsak szűkebb nyelvtudományi szempontból, hanem egész népünk nyelvi műveltségének emelése szempontjából is igen nagy jelentősége van. Ezért ezeknek a nagy kollektív munkák között fokozott jelentőséget tulajdonítunk. Anyanyelvünk ápolása, a nyelvi műveltség fejlesztése második öt éves tervünk egyik leglényegesebb feladata. Az említett nagy munkálatok mellett még más, többirányú vállalkozásokkal is igyekszünk ezt a feladatot ellátni. Ezt fogja szolgálni a Magyar Nyelvőr, a Leíró Nyelvtan, a Nyelvművelő Kézikönyv, az egyre szélesedő közönségszolgálat, a nyelv-művelés elvi és gyakorlati kérdéseiről rendezendő viták, előadások, folyóiratcikkek stb. De ezt segítik elő az irodalmi nyelv kérdéseivel, egyes íróink nyelvvel foglalkozó munkálataink, s a magyar stílus problémáit tárgyaló, tervezett dolgozataink is. Utóbbi célkitűzéseink megvalósítása érdekében a nyelvészek a legszorosabb együttműködést kívánják az irodalomtörténet művelőivel. Az Akadémiai Nagyszótárral kapcsolatos együttműködés mikéntjére legutóbb a Nyelvtudományi Főbizottság már részletes javaslatot is kidolgozott. A történettudomány művelőivel való együttműködésre ugyancsak több javaslatot tett az osztályvezetőség. Közös érdekből erősíteni kell kapcsolatainkat a néprajztudománnyal pl. a nyelvjáráskutatás területén, kapcsolatot keresünk továbbá (fonetikai osztályunk gyermeknyelvi kutatásai során) a Gyermeklélektani Intézettel és más intézetekkel is. Jelentős mértékben szeretnénk kiszélesíteni nemzetközi kapcsolatainkat, s minél teljesebben megismerni a Szovjetunió és a népi demokráciák nyelvtudományi eredményeit. Gondot fordítunk arra, hogy a haladó nyugati tudósokkal (pl. a finnugor munkálatokkal kapcsolatban a haladó finn nyelvészekkel) elmélyítsük összeköttetéseinket. Második öt éves tervünk célkitűzései közé tartozik az is, hogy a kollektív termékek mellett megfelelő időt biztosítsunk a kutatóknak egyéni kutatások végzésére s ennek során szakmai és ideológiai képzettségük elmélyítésére. El kell érniük, hogy az elkövetkező öt éves tervben számos kutató megszerezze a tudományok kandidátusa, illetőleg doktora címet. Főként az egyéni kutatásoktól várjuk, hogy kutatóink majd nagyobb előrehaladást tesznek a marxista nyelvtudományi módszer elsajátításában és az általános nyelvészetben. Fontosnak tartjuk, hogy minél nagyobb számban jelenjenek meg olyan nyelvtudományi dolgozatok, amelyek elvi és módszertani jelentőségűek, s amelyek nyelvi anyag alapján elméleti, általános érdekű kérdések tisztázására törekednek. Gondoskodnunk kell arról is, hogy minél több eredményt tudjunk felmutatni tudománytörténeti témák kidolgozásában, haladó hagyományaink feltárása terén.

Jövendő irodalomtörténeti munkásságunk homlokterében a magyar irodalom nemzeti jellegének problémája és a realizmus kérdései állanak. Kidolgozzuk a magyar irodalmi nyelv fejlődését. A magyar irodalom-

történet négykötetes egyetemi tankönyve már az új tervidőszak első három évében meg fog jelenni. Megkezdődnek az irodalomtörténet Nagy Akadémiai Kézikönyvének előmunkálatai. A tervidőszak végére elkészül egy, egyetemi tankönyvként is használható marxista irodalomelméleti kézikönyv. Irodalomtörténeti kutatásaink előtérbe állítják a XX. századi magyar irodalom értékelését, különösen pedig a két világháború között és a felszabadulás utáni irodalom kérdéseinek tisztázását. Az eddiginél nagyobb arányokban folytatjuk legnagyobb íróink (Petőfi. Arany. Ady. Móricz. József Attila) munkásságának részletes feltárását, feldolgozását és értékelését. Megkezdjük a magyar irodalomtörténetírás, irodalomelmélet és esztétikai gondolkodás történetének, haladó hagyományainak feldolgozását. Folytatjuk a megindított szövegkiadási munkálatokat és gondoskodunk nagy klasszikusaink kritikai kiadásának mielőbbi elkészítéséről, illetve befejezéséről. A magyar irodalomtörténeti és a világirodalmi kutatásoknak közösen fel kell tárniuk a magyar irodalom világirodalmi összefüggéseit. E tervfeladat megvalósítása során előtérbe kell állítani a Szovjetunió népei és a környező népek irodalmával való kapcsolatok kérdését. Folytatjuk a világirodalom alapvető kérdéseinek és klasszikus szerzőinek tudományos feldolgozását. Megszüntetjük a színháztudomány elhanyagoltságát és tervszerűvé tesszük a színháztudományi és drámatörténeti kutatásokat. Mindezen feladatok elvégzéséhez égetően sürgős az Irodalomtudományi Kutatóintézet létrehozása, amire irodalomtudományunk új, távlati terve feltétlenül számít.

Zenekutatóink folytatják a magyar népzene emlékeinek feltárását és közzétételét. Fontos feladat lesz a magyar zenetörténet emlékeinek kutatása és a feltárt emlékeknek a marxizmus-leninizmus szellemében való módszeres feldolgozása, különös tekintettel népiünk mai zenei életére. A magyar zenetudomány történetének feltárása céljából tudománytörténeti monográfiák készülnek. Zenekutatóink megírják a magyar zene mestereinek (Erkel, Liszt, Bartók, Kodály) életét és munkásságát, vizsgálják a zenei nyelv fejlődését. Szükség van egy zenetudományi dokumentációs központ létesítésére is.

A klasszika-filológia kutatói az első tervidőszak folyamán megvetették a biztos alapját a következő tervidőszakban elkészítendő, olyan nagy összefoglaló műveknek, mint amilyen pl. egy görög irodalomtörténet, antik vallástörténet. Megindulnak az előmunkálatok a görögök és a rómaiak történetének, valamint az ókori kelet történetének és irodalomtörténetének megírásához. Megkezdődik a római irodalomtörténet és a görög filozófiatörténet megírásának előkészítése. A szótári munkálatok közül a magyarországi latinság szótárának készítését kell kiemelnünk.

Mint utaltam rá, ezen jövőbeli feladataink azon munka folyamán alakultak ki, amelyet bizottságaink és az osztályvezetőség új ötéves tervünk elkészítése során eddig végeztek. Új ötéves tervünk munkálatait azonban

nem tekinthetjük befejezettnek. Annak érdekében, hogy második öt éves tervünket az elsónél alaposabban készíthessük elő, a Magyar Dolgozók Pártja III. kongresszusa elfogadta Pártunk Központi Vezetőségének azt a javaslatát, hogy az 1955-ös esztendő az előkészítésre használjuk fel, s ily módon a második öt éves terv időszaka 1956—1960 legyen.

RÁKOSI MÁTYÁS elvtárs a Központi Vezetőség munkájáról szóló beszámolójában második öt éves tervünk alapvető feladataként jelölte meg a magyar munkásosztály, a dolgozó parasztság, az értelmiség, az egész nép jólétének és műveltségi színvonalának további emelését egyebek közt a lakosság kulturális igényeinek fokozott kielégítése útján. Utalt arra, hogy éppen a második öt éves tervidőszakban a műszaki kutatás mellett fejleszteni kell nemcsak a mezőgazdasági tudományokat, hanem a társadalomtudományokat is. E fejlesztés módzatainak a megkeresése és megtalálása — úgy gondolom — elsősorban a mi feladatunk. A megoldás módjainak megjelölését, az egyes munkálatok helyes ütemezését nekünk kell végrehajtánunk. Múlhatatlanul hozzá kell fogoznunk, hogy öt éves tervünket a kongresszus határozatainak szellemében mi is mégegyszer a legalaposabb vizsgálat alá vegyük s szükség esetén módosítsuk, kiegészítsük és továbbfejlesszük. Feladatainkat a rendelkezésünkre álló erőforrások pontos felméréssel oly módon kell megállapítanunk, hogy népünk kulturális felemelkedése érdekében kihasználjuk az összes lehetőségeket, s ugyanakkor elkerüljük a terv túlfeszítettségét. Nekünk is szembe kell néznünk az olyan jószándékú tervekkel és javaslatokkal, amelyek figyelmen kívül hagyják népi demokráciánk tényleges erőforrásait és anyagi helyzetét. Ki kell vennünk részünket ifjúságunk és egész népünk hazafias neveléséből olyformán, hogy feltárjuk nemzeti művelődésünk gazdag örökségét. Folyóiratainknak rendszeresen fel kell vetniök ideológiai kérdéseket ; elvi jelentőségű vitákat kell indítanunk, illetve ilyen viták kibontakozását elő kell segítenünk.

Fokozott mértékben érvényesítenünk kell a nemzetközi munkamegosztás, a szocialista tábor országai közötti munkamegosztás követelményeit a kölcsönös érdekek s a viszonyosság alapján, a nemzetközi szolidaritás szellemében. Bőven vannak ilyen lehetőségeink.

Mindezzel azonban még korántsem végeztük el azon feladatokat, amelyek a pártunk III. kongresszusán elhangzott észrevételekből önként következnek, illetőleg amelyeket a kongresszus határozatai számunkra előírnak. A kongresszus befejezése óta eltelt idő rövidsége nem teszi lehetővé számomra, hogy mindezekre a feladatokra ma utaljak. A kongresszus határozatainak beható tanulmányozása és belőlük a következtetések levonása a legközelebbi jövőben elvégzendő teendőink között az első helyen állnak. Még egy feladatunkat azonban ki kell emelnem már most : teljes erőnkkel hozzá kell járulnunk az új Függetlenségi Népfront létrehozásához, amelynek — amint NAGY IMRE elvtárs kongresszusi beszédében megállapította — szélesebbnek és demokra-

tikusabbnak kell lennie, mint a múltban volt. Jelentős szerepet kell vállalnunk annak a feladatnak az elvégzésében, amelyet az Új Népfrent eszméjével kapcsolatban ugyancsak NAGY IMRE elvtárs jelölt meg: »A függetlenség és szabadság eszméjét, sokszázados nemzeti hagyományainkat, melyeknek hatalmas tömegmozgató erejük van, egyé kell kovácsolni a demokrácia és a szocializmus eszméjével.«

Végül pedig nekünk is tudatosítanunk kell magunkban építómunkánk nemzetközi jelentőségét, azt, hogy eredményeink és hibáink egyaránt kihatnak a békéért, a népek szabadságáért folyó harcra. Nekünk is szólnak RÁKOSI elvtárs kongresszusi szavai: »Ez a tudat, ez a felismerés emelje felelősségérzetünket és serkentsen bennünket újabb erőfeszítésekre, új sikerekre.«

HOZZÁSZÓLÁSOK

TOLNAI GÁBOR:

Osztályunk munkájáról szóló beszámoló aprólékos részletességgel ismertette az elmúlt esztendő tudományos eredményeit. Tényanyag tekintetében benne foglaltatik a beszámolóban minden, de az anyagnak ez a felsoroló részletessége nem egy esetben aránytalanságokba torkol. Azt is meg kell jegyez-nem, hogy a kép, ami ebből a részletező felszólalásból élénk tárul, a közép-ponti elvi kérdéseknek tekintélyes részét nem tartalmazza.

Az aránytalanságokkal kezdem: nyelvtudományunk kérdéseit olyan részeletekbemenően tárgyalja a jelentés, hogy nem egy felvetett probléma nem is illik bele ilyen, egy évi munkát tárgyaló beszámolóba, legfeljebb főbizottsági tárgyalásra való. Viszont az irodalomtörténetírás eredményeinek felvázolásakor a monográfiák egyrésze is csupán summás felsorolásban része-sül. Nem szándékom a referátum részletkérdéseivel foglalkozni, inkább olyan problémákat óhajtok felvetni, amelyek az előadottak között nem szerepeltek és véleményem szerint az Osztály munkájának helyes megvitatásához nélkülözhetetlenül szükségesek. Többnyire nem adatokat, adatszerű hiányokat akarok pótolni, hanem néhány olyan kérdést fogok felvetni, amelyek az adatok mögött a dolgok lényegi kérdéseire vetnek világosságot.

Néhány kérdés irodalomtudományunkkal kapcsolatban: a beszámoló megállapítja, hogy az irodalomtörténetírás területén az elmúlt esztendőben komoly eredményeket értünk el. A korábbi esztendők jórészt kritikai szöveg-kiadásokban kimerülő tevékenysége helyett, monográfiák sora jelent meg. Az 1952-ben kiadott Mikszáth-monográfiát követte 1953-ban a Mórész Zsig-mondról és Eötvös Józsefről szóló monográfia, 1954-ben a Zrínyi Miklósról, valamint az Árpádkori latinnyelvű irodalmunk stíluskérdéseiről írott mono-gráfia: Sajtó alatt van a magyar felvilágosodás irodalmának monográfiája és közvetlenül befejezés előtt van a magyar humanizmusról és az Ady Endréről készülő monográfia. Kétségtelen — a summás felsorolás is érezteti — hogy az elmúlt esztendő marxista-leninista irodalomtörténetírásunk fejlődésében a jelentős eredmények éve volt. De vajjon előrevívő-e és perspektívát ad-e irodalomtörténetírásunknak egy ilyen summás felsorolás, megfelelő értékelés, az eredmények, a hiányosságok és a legközelebbi teendők feltárása nélkül? Véleményem az, hogy aligha.

Nem lehet célja az én felszólalásomnak sem, hogy irodalomtörténeti monográfiánkat részletes elemzés tárgyává tegyem. Értékelésüket megadták azok a nagy elismerések, mint a Kossuth-díj, a József Attila-díj, a legmagasabb-fokú akadémiai prémium, tudományos fokozatok, nyilvános viták és a folyó-iratokban megjelent bírálatok. E művek értékelése helyett szeretnék felvetni egy problémát, amit így nevezhetnénk: a monográfiának, mint műfajnak a kérdése, a monográfia műfajával kapcsolatos helytelen nézet az irodalom-tudományi közvéleményben.

Rendkívül helyes volt, midőn a kritikai szövegkiadások egyeduralma idején hangoztattuk a monográfiák szükségességét és sürgettük monográfiák kiadását. Az irodalomtudományi közvéleményben ma, öt marxista-leninista

irodalomtörténeti monográfia megjelenése után viszont kezd olyan nézet kialakulni, mintha a tudományos munkának egyetlen igazi kifejeződési formája a monográfia lenne. Akadémiai ülésen nem kell részletesen szólnom arról, hogy egy monográfia létrejötte hosszú esztendők kutatómunkájának eredménye lehet csupán. És ugyanekkor fiatal tudósaink körében éppenúgy, mint a nagyobb mulittal rendelkező kutatóink között, újabban kezd kialakulni egy olyan közvélemény, hogy *csak monográfiát!*

Amikor ezt a kérdést felvetem, nem az eddig megjelent és a közeljövőben megjelenő monográfiákra gondolok, amelyek mögött egyenkint sok évtizedes kutatómunka van. A helytelen nézetet képviselő közvélemény könnyen maga után vonhatja a részletkutatások, a kisebb és a nagyobb értekezések jelentőségének lebecsülését. Különösen aktuális kérdés ez azért is, mivel a felszabadulás előtti irodalomtörténetírás nem tárta fel levéltáraink és különböző gyűjteményeink irodalomtörténeti forrásterületeit. Haladó hagyományaink ismeretlen forrásainak feltárása érdekében az egy esztendővel ezelőtt megindított tervszerű levéltári kutatómunka már eddig is jelentős eredményekhez vezetett. Sajnálatos, hogy a levéltáraink irodalomtörténeti forrásanyagát feltáró kutatómunka képviselői tömegükben nem irodalomtörténészek, hanem történészek. Irodalomtörténészeink tekintélyes része a levéltári kutatómunkától húzódozik. Szeretném hangsúlyozni, — tudatosítanunk kell ezt az irodalomtörténetírói közvéleményben — hogy a monográfiák nélkül nem fejlődhetik a tudomány, de alapvető részletkutatások, adatfeltáró tevékenység, kisebb és nagyobb értekezések nélkül nem jöhetnek létre jelentős monográfiák sem. Ügyelnünk kell természetesen arra is, hogy a mi részletkutatásainkban semmi körülmények között sem szabad ismét polgárjogot engedni valami öncélú pozitívizmusnak. A felvetett kérdés helytelen értelmezésével könnyen eshetnénk olyan hibába, amibe marxista-leninista irodalomtörténetírás semmi körülmények között sem eshetik.

E kérdés átvezet bennünket egy másik, ugyancsak nem lényegtelen problémához. Ez már nem egyedül az irodalomtörténetírás kérdése, hanem egyaránt vonatkozik az I. Osztályhoz tartozó szaktudományok mindegyikére, a nyelvtudományra ugyanúgy, mint a klasszika-filológiára és a zenetudományra. Akármennyire elismeri minden magyar nyelvtudós, irodalomtörténész, klasszikus-filológus és zenetudós a marxizmus-leninizmus filozófiájának fölényét, még nem halt ki kutatásainkból mindenestül a pozitívizmus. Ezt a kérdést persze nem elegendő csupán így, az osztálytitkári beszámolóval kapcsolatos vitában felvetni, hanem konkrétan az egyes szaktudományok eredményeinek részletes megvitatása során is napirendre kell tűznünk. Szaktudományaink eredményeinek módszertani, ideológiai szempontból való megvitatása előrelendítője lesz az I. Osztályhoz tartozó minden tudományágnak. Persze nemcsak a pozitívizmus a problémája az I. Osztályhoz tartozó tudományszakoknak. A tavalyi nagygyűlésen is szóltunk erről a kérdésről; még nem számoltuk fel mindenestül a különböző burzsoá tudományos módszereket. Lényege szerint szerepelt ez a kérdés az osztálytitkári beszámolóban is, midőn arról volt szó, hogy a felszabadulás előtti tudományos eredményeket, legkiemelkedőbb polgári tudósaink munkásságát értékelés tárgyává kell tennünk. Mi azonban tovább megyünk egy lépéssel, értékelés tárgyává kell tennünk módszertani és ideológiai szempontból legújabb publikációinkat is, mert csak ilyen módon tudjuk kiküszöbölni a magunkban is ott lakozó burzsoá tudományos maradványokat.

Közvetlenül kapcsolódik az utóbb mondottakhoz tudományterületünk vitaszellemének kérdése. A disszertációs vitákról az I. Osztály területén általában jókat mondhatunk. A mi területünkön lezajlott viták a disszertációs viták legjobbjai közé tartoznak. Csupán az a sajnálatos, hogy a disszertációs viták kivétel nélkül az irodalomtörténeti és területén folytak, mind a mai napig sem nyelvtudományi, sem klasszika-filológiai, sem pedig zenetudományi disszertációs vita nem volt. A beszámoló is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy pozitív eredményes vitája volt az I. Osztálynak az őstörténeti vita. Tehát vannak eredményeink a viták területén. Azonban az eredmények ellenére sem mondhatjuk, hogy a vitaszellem tekintetében minden rendben van a mi portánkon. Nagyon sok még a tennivaló. Vitáink többségének jellemvonása még mindig, hogy általánosságban, nem konkrét kérdések kapcsán bírálunk. Ritkán vitatunk meg egy-egy elvi kérdést, vagy egy-egy új munkát.

Nyelvtudományunk terén fennálló nehézségek is úgy gondolom arra vezethetők vissza, hogy nem folynak a nyelvtudomány középponti kérdései körül kezdeményező, a problémákat élesen felvető viták. A középponti kérdéseket nyelvtudósaink nem hozzák a nyilvánosság elé, pedig bizonyos, hogyha nyelvtudományunk megoldatlan kérdései nyilvános vitán kerülnének megvitatásra, előbbre volnánk a haladó nyelvtudomány művelése terén.

Nem egy kiváló nyelvtudósunk szokta hangsúlyozni, hogy nyelvészeink körében bizonyos fajta bizonytalanság uralkodik. Ennek a bizonytalanságnak egyik jellemző vonása a kezdeményezések hiánya. Véleményem szerint ezzel a bizonytalansággal függ össze, hogy esztendőök óta panaszoljuk, felvetjük általános nyelvtudományunk helyzetét, de megelégszünk a kérdés felvetésével ahelyett, hogy minden alkalmat megragadnánk arra, hogy az általános nyelvészet kutatására neveljük a fiatalokat, az általános nyelvészet irányába lendítsük az új kutatókat. Biztos vagyok abban, hogy a nyelvtudományban valóban létező elbizonytalanodásból a kérdések nyílt felvetése megvitatásra vezethet ki, a viták fogják megadni a határozott útmutatást nagy multtal és kiváló élő képviselőkkel rendelkező nyelvtudományunknak, a haladó nyelvtudomány művelésére.

Ha már a bizonytalanság kérdésénél vagyunk: a referátum is szólt róla, hadd vessem fel én is, a tervkészítés terén megmutatkozó bizonytalanság kérdését. A beszámoló egy helyen azt mondja, hogy »nem lehet mindent egyszerre végezni és elvégezni«. A nagyjelentőségű kollektív munkálatok foglalják le a nyelvtudomány képviselőinek zömét, vezető nyelvészeinknek is csaknem minden munkaidejét. A beszámoló bár hangsúlyozza, hogy nem lehet sok évtizedes mulasztásokat egy tervidőszak alatt pótolni, mégsem tesz javaslatot a helyes megoldásra. Azt hiszem, a beszámoló alapján le kell vonni a helyzet konzekvenciáját, meg kell néznünk terveinket, meg kell állapítani mik a sürgősen most megoldandó és most megoldható kollektív feladatok, s melyek azok, amelyek elhalaszthatók, amelyeket el kell halasztanunk, mert nem lehetnek közömbösek számunkra tudósaink egyéni munkálatai és azoknak a nagy elvi kérdéseknek a tisztázása sem, amelyek előttünk állanak. A helyes súlypontozás jövőnk munkánk eredményének alapfeltétele.

Szólunk kell néhány szót arról is, hogy tervünkben elődázhatatlan középponti feladatnak kell lennie a népünk felemelkedése érdekében folyó munkálatoknak. Nagy örömmel hallottuk mindnyájan, hogy az új helyesírási szabályzat a közeljövőben megjelenik. Meg kell gyorsítanunk a leíró nyelvtan munkálatait is. És szeretném hangsúlyozni, még jobban aláhúzni, mint

ahogy a jelentés aláhúzta, hogy igenis akadémiai feladat nyelvünk tisztaságának védelme, nyelvünk szépségének ápolása. Amikor a felszabadult milliók átveszik műveltségünk nagy örökségét, akkor a mi kötelességünk ügyelni arra, hogy a nagy íróink megalkotta stílust, nyelvünk minden szépségét teljes épségében vegyék birtokukba.

Az utóbb említett kérdések előtérbe helyezése semmi körülmények között sem jelentheti azt, hogy szaktudósaink fundamentális kutatásai, valamint a legsürgősebb kollektív munkálatok háttérbe szoruljanak. De tudatában kell lennünk annak, hogy a nyelv védelme, a nyelv és a stílus ápolása akadémiai feladat. Midőn a múlt században megalakult a Magyar Tudományos Akadémia, a magyar nyelv ügye volt a középponti feladata. A magyar nyelv ügye akkor egyet jelentett a nemzetváltás nagy ügyével. Ma a tudománynak mások a középponti feladatai. Azonban a megalakulásakor Tudományos Akadémia gyönyörű hagyományához ragaszkodnunk kell és legalább is az I. Osztálynak őriznie kell s alkalmazni a mai viszonyokra.

Legvégül szeretnék néhány szót szólni az I. Osztály vezetőségének munkájáról. Az osztályvezetőséget dicsérik az eredmények és ugyanakkor felelős az osztályvezetőség a hiányosságokért. Mint az osztályvezetőség tagja, kritikám természetesen önkritika is. Kétségtelen, hogy vezetőségi munkánkban javulás következett be az elmúlt esztendőkből. A javulás azonban lassú, nincsen arányban az elébünk tornyosuló feladatokkal. Mindenekelőtt megállapítandó, hogy az osztályvezetőség irányító és ellenőrző munkája csak részben valósult meg. A hibák legtöbbje ebben összpontosítható. Mi az oka ennek a hiányosságnak? Nem sorolhatok fel minden okot, csupán néhányat szeretnék megemlíteni. Ha kívül állók hallanák az osztályvezetőségünk vitáit, az a nézet alakulna ki bennük, hogy az I. Osztály vezetőségében nyelvész-irodalmár ellentét van. Ez persze csak a felületes szemlélő nézete. A valóság nem ez. De mi is a valóság? A valóság az, hogy az osztályvezetőség nyelvész tagjai az elvi irányítás módszere tekintetében más nézeteket vallanak, mint az irodalomtörténészek. Irányító és ellenőrző munkánk hiányosságának egy másik jellemző vonása, hogy általában a filozófusoktól várjuk az ideológiai kérdések megoldását, a burzsoá tudományos örökség elleni harc vezetését, ahelyett, hogy a megoldást legszemélyesebb saját feladatunknak tekintenénk.

A vezetés hiányosságai nem merülnek ki az elmondottakban. Azonban — úgy vélem nem tévedek — ezek a fő hiányosságok. Munkánk megjavítása érdekében elsősorban ezeket a hiányosságokat kell kiküszöbölni.

BÖRZSÁK ISTVÁN:

Tisztelt Akadémia! A klasszika-filológia művelői általában örömmel hallgatták a részletes osztálytitkári beszámolót. Örömmel vették tudomásul, hogy a klasszika-filológiai tudomány szak területén folyó kutatások elismerésre találnak, ugyanakkor kellő bírálatban is részesülnek. Kérdés csak az, hogy ez az elismerés kiterjed-e minden eredményünkre, illetőleg hogy a kritika nem ló-e túl a célon.

Az egyes tudomány szakok jelentőségét nem az szokta megmutatni, hogy például egy beszámolón belül hány lap, sor vagy perc jut számukra. Targyilagosságról közismert osztálytitkárunk azonban itt-ott még a számokban is tévedett, amikor például mindjárt az elején egy önálló klasszika-filo-

lógiai munka megjelenéséről beszélt. Ez annál érthetlenebb, mert később majdnem teljes számban felsorolta a Klasszika-filológiai Főbizottság gondozásában újabban megjelent műveket: ifj. Horváth János, Moravcsik Gyula, Szilágyi J. György és Szabó Árpád könyvét. Nem tudom, ezek közül melyiktől tagadja meg az »önálló« jelleget.

Általában más szakokkal kapcsolatban évekkal ezelőtt megjelent műveket is regisztrált, mondhatni jelentéktelen részlettanulmányokat is kiemelt, készülő vagy még csak éppen tervbevett munkákra is utalt, a klasszika-filológia messzeágazó területén elért eredményeket pedig nem egy esetben mellőzte.

Az I. és II. Osztály vezetőségének tavaly októberi együttes ülésén ő is résztvett, ennek a vitának tudományszakunkra üdvös hatásáról meg is emlékezett, de teljesítményeink — ha úgy tetszik: komplex munkánk — ismertetését mégsem tartotta szükségesnek.

Kétnyelvű Ovidiusunk megjelenésének említésén túlmenőleg kitérhetett volna például arra, hogy ez a kiadvány egy szépnek ígérkező és egyben tisztos akadémiai hagyományokra visszatekintő sorozat első kötete, és hogy ebből a sorozatból újabb kettő: Ritoók Zsigmond—Sarkadi János: »Athénaion politeia«-ja és Trencsényi-Waldapfel Imre Hésiodosa már a kiadónál van, több pedig rövidesen elkészül. Folyóiratainkkal kapcsolatban nem említette, hogy a nehezen indult Acta Antiqua harmadik kötetének a kézírata régen a nyomdában van.

Az Osztály munkájának általános ismertetése során a külföldi tudományossággal kiépült kapcsolataink jelentőségéről sem hallottunk, pedig nem egy kutatónk munkássága részesült külföldi tudományos szervek megérdemelt elismerésében vagy elismerés számba menő kritikában. Gondolok itt az újjászervezett bizottság első kiadványának külföldi kelendőségére, a Szovjet Tudományos Akadémia Értesítőjében megjelent részletes bírálatra Harmatta János iranisztikai tanulmányairól, vagy gondolok arra, milyen elismeréssel nyilatkoztak a vezető szovjet óorkutatók Trencsényi-Waldapfel Imre Homéros-tanulmányairól és vallástörténeti kutatásairól. Vagy gondolok a »Vjesztnyik drevnyej isztoriji« főszerkesztőjének megbízására szakembereink számára, és így tovább.

A külföldi kapcsolatokról szólva megemlíthetem azt is, hogy a főbizottság elnöke, aki helyett a főbizottság nevében a beszámolóra reflektálok, Moravcsik Gyula akadémikus jelenleg is Prágában tartózkodik. Megemlítem végül, hogy a Béke-Világ tanács határozatának megfelelően a közelmúltban éppen ebben a teremben zajlott le a bizottság tagjainak, illetőleg tanítványainak közreműködésével szépsikerű Aristophanés-ünnepélyünk.

Az aprólékos rekrimináció helyett kötelességem azonban a titkári beszámoló egy súlyos megállapítását felemlíteni. Ez a megállapítás így hangzott: »A klasszika-filológia művelőit a feldolgozás jellegű munkák csekély száma miatt bajos lenne ideológiai tévedésekben elmarasztalni. Az ideológiai munka hiányossága itt is épp az elméleti jellegű munkák hiányában mutatkozik meg.«

Az önálló feldolgozások számáról már előbb volt szó. Ami ideológiai fogyatékoságainkat illeti, nem óhajtunk pápábbak lenni a pápánál, de rá kell mutatnunk arra, hogy sem az önálló publikációkban, sem pedig folyóirat-cikkekben és éppen a Lakó elvtárs szerkesztésében megjelenő Osztályközleményekben nem tértünk ki az elvi jelentőségű problémák megvitatása elől, és akárhány fontos kérdésben talán sikerült is továbbvinnünk a kutatást.

A teljesség nem lehet nekem sem céloom, de említhetem Trencsényi Waldapfel Imre akadémiai előadásait, — például »Irodalmi nyelv és forma-Sztálin nyelvtudományi munkái megvilágításában«, — Moravcsik Gyulának a hellénisztikus kori irodalmi nyelvhez fűzött megjegyzéseit, illetőleg a koiné kérdésében köztük folyó vitát; említhetem a bizottság munkaközösségének több alkalommal: a klasszika-filológiai irodalom bibliográfiájával, Moravcsik Gyula bizánci könyvével, a Világirodalmi Antológia I—II. kötetével, valamint a hellénizmus kérdéseivel kapcsolatban rendezett termékeny vitáit, amelyeken ugyancsak nem egy elvi kérdés vetődött fel és részben tisztázódott is. Bibliográfiánk megvitatása során kísérlet történt a Horthy-korszak klasszika-filológiájának bírálatára is. Vagy Szabó Árpád antik filozófia-történeti tanulmányai — problematikus voltuk ellenére is — nem az ideológiai tisztázás célját szolgálják-e?

Még egy-két mondatot a tudománytörténeti munkák elmaradottságáról. Ezzel a kérdéssel rengeteg értekezlet, szak-, al- és főbizottság foglalkozott, egyszer-másszor érdemlegesen is, és amikor egy tudománytörténeti monográfia elkészül, a kiadó még mindig arra vár, hogy az Osztály külön megbízást adjon a mű megjelentetésére. Ez az eljárás nem fokozza a szerzők munkakedvét. A beszámolóban is hallottunk erről a circulus vitiosusról: a munkák nem haladnak előre, mert a kiadó nem köt szerződést, a kiadó pedig nem köt szerződést, mert a munkák nem haladnak előre.

Egyebekben az osztálytitkári beszámolóban a klasszika-filológiai tudományszakkal kapcsolatos bíráló megjegyzéseit a főbizottság nevében tudomásul vesszük és további munkánk során érvényesíteni igyekszünk.

TAMÁS LAJOS:

Tisztelt Osztályülés! Az elhangzott felszólalásokkal lényegében egyetértek, ezért több ponthoz nem is kívánok hozzászólni.

Ami az osztálytitkári jelentést általánosságban illeti, igen bőven ismereteti az Osztály életét és tevékenységét s inkább az értékelés módszerét kifogásolhatnók benne. A pozitívumok felsorolásában ugyanis általában »személyekre felbontva« méltatja az igen érdemes szerzőket, a hiányosságokról szólva azonban már személytelenül és csak általánosságban veti fel a hibákat. Az a nézetem, hogy az értékelő módszer következetesebb alkalmazásával a jelentés még többet nyújthatott volna.

Kissé sokallanám a szervezeti kérdéseknek szánt teret. Nem becsülöm le a szervezeti kérdéseket, feltétlenül helyes, ha ezeket felvetjük és megvitatjuk, de egy olyan messziremenő elemzés, amilyent pl. a Könyvterjesztővel kapcsolatban hallottunk egyfelől eléggé terjengős, másfelől pedig nem eléggé konkrét. Hallottam pl. arról, hogy pl. valamelyik angol szótárból oly kevés példány készült, hogy a külföldi rendeléseknek nem tudtunk eleget tenni, amiből népgazdaságunkra bizonyos hátrány származott.

Ami a jelentésben szereplő több fejlesztési javaslatot illeti, azokkal mindnyájan egyetértünk, sőt itt ismételtlen alá kell húznunk Pártunk III. Kongresszusának azt az útmutatását, hogy nemcsak a műszaki, hanem a társadalmi tudományokat is fokozottabban kell támogatni, hiszen a társadalmi tudományok jelentősége is növekszik az új szakaszban. Szóvá kell tennünk azt a különös helyzetet, hogy csak nyelvtudományi kutatóintéze-

tünk van. Legyen persze továbbra is, sőt bővüljön, de azt az új kormányprogram és a párthatározatok szellemében erősen hangsúlyoznunk kell, hogy az irodalomtudományi kutatóintézet az a minimum, aminek még meg kell valósulnia. Ugyanígy helyes, ha zenetudományi kutatóintézet létesítésére is törekszünk. Én nem féltsem nyelvtudományi intézetünket attól, hogy új tudományággal gyarapszik, mert ez csak akkor volna hiba, ha a kollektív vállalkozások elvégzésére nem tudnánk kellő számú és minőségű munkaerőt beállítani.

Mai ülésünkön különösen a Nagyszótár ügyét hangsúlyoznám nyomatékosan. Persze, mindenképpen az Értelmező Szótár megjelenése a legsürgetőbb és sajnáljuk, hogy csak 1957-ben kapjuk kézhez, de ha ezen a határidőn már semmiképpen sem lehet változtatni, úgy ez legalább kezesség arra, hogy nemzetközi viszonylatban is kitűnő Értelmező Szótárunk lesz. Ugyanakkor azonban az olyan hosszúlejárátú és kifelé egyáltalán nem mutató folyómunkálatokról sem szabad megfeleledkeznünk mint például a Nagyszótár.

Helytelennek tartom, hogy a nagyszótári munkálatokra mindössze két kinevezett munkaerő van beállítva: Gáldi László és Nagy Balázs. Úgy tudom, utóbbi sokat betegeskedik, nem veheti latha erejét, pedig a Nagyszótár anyagán tudvalevőleg 35–40 ideiglenes munkatárs dolgozik, akiknek vezetését két vagy másfél ember el sem tudja látni. Ez a helyzet feltétlenül orvoslásra szorul.

A Nagyszótár körül minden nehézséggel szembeszállva kell rendet teremtenünk. Egy régebbi hozzászólásomban már megjegyeztem, hogy a Nagyszótár ügye az egyik kátyúból a másikba huppan. A helyzet azóta sem sokat javult: rendezgetjük az anyagot a harmadik, negyedik, ötödik stb. betű szerint, folytatjuk a gyűjtögetést s várjuk-várjuk a döntő fordulatot. Ha arra gondolok, hogy csaknem száz évvel ezelőtt jelent meg Czuczor—Fogarasi akadémiai szótárának első kötete s hogy e szótár elvi megalapozásában még gróf Teleki József nyelvfilozófiai munkáinak volt szerepe, akkor különösen világossá válik, hogy a Nagyszótár ügye erélyesebb és hathatósabb beavatkozást igényel. Bármennyire is haszonnal forgathatjuk még ma is Czuczor—Fogarasi szótárát, multszaxadi szótárírásunk e maradandó büszkeségét, semmiképpen sem helyettesítheti a mai követelményeknek mindenben megfelelő új Nagyszótárát.

Nagyon helyesen teszi szóvá a titkári jelentés, hogy általában nem foglalkozunk a burzsoá nyelvtudomány bírálatával s úgy vetjük fel a kérdést — szerintem nem éppen helyesen —, hogy aki általános nyelvészettel foglalkozik, annak mintegy monopóliumszerűen kell az amerikai, angol, stb. idealista nyelvészekkel vitába szállnia. A burzsoá nyelvészet bírálata nem monopólium, abból megfelelő mértékben mindenkinek ki kell vennie a maga részét, bármilyen nyelvel is foglalkozik. Jelenleg az a helyzet — magamat sem kivéve —, hogy különböző okoknál fogva nem is ismerjük eléggé a burzsoá nyelvészet reakciós elméleteit. Gondolok itt pl. a langue-parole, schéma-usage vitájára, amely a burzsoá nyelvészek között is ellentétes álláspontok kialakulására vezetett (HJELMSLEV, a strukturalista, ebben a kérdésben egészen másképp vélekszik, mint SAUSSURE). Annak eldöntéséhez, hogy miben és mennyiben helytelenek az ilyenfajta vitákban felmerülő nézetek, igen nagy nyelvtudományi felkészültség, nagyon sok konkrét nyelv történetének ismerete és szilárd marxista filozófiai műveltség szükséges. Mindezek elsajátítása, elmélyítése pedig igen komoly, nem lekicsinyelendő feladat. Ezért nagyon helyeslem a

titkári jelentésnek azt az utalását, hogy kinek-kinek a maga posztján minél nagyobb mértékben meg kell adni a lehetőséget arra, hogy a tudomány ideológiai frontján is megállhassa a helyét.

A jelentésből egyébként világosan kivehető, hogy ideológiailag eléggé lemaradtunk, hiszen felveti pl., hogy még nincs tisztázva a marxista nyelvészet fogalma. Ha nincs tisztázva, miért nem vitatjuk meg? Ez egyben javaslat is: tisztázzuk, mondja meg mindenki bátran, mit nem lát világosan, próbáljon ki-kí a maga tudásához képest rendet teremteni nálunk is ebben a kérdésben, hiszen — ha elgondolkodunk rajta — e kérdés nyitva maradása tulajdonképpen azt jelentheti, hogy tudatosan még el sem indultunk a marxista nyelvtudomány művelésének útján. Lehetetlen, hogy ebbe belenyugodjunk, hogy ezen közös erővel ne segítsünk.

Vagy itt van például a nyelvtani vita. Mi az eredmény? Volt két ankét is, de a jelentés kénytelen megállapítani, hogy még ma sincsenek eléggé tisztázva fontos elvi kérdések. Leíró nyelvtanunk ügye megköveteli, hogy ezek is megoldódjanak, legalább is annyira, hogy a munka megfelelő ütemben haladjon előre.

Általános, elvi jelentőségű kérdésekkel foglalkozó és vázlatossága ellenére is igényes munka BÁRCZI GÉZÁNAK »Bevezetés a nyelvtudományba« c. egyetemi tankönyve. Helyesen állapítja meg a titkári jelentés, hogy ez a könyv hézagpótló, de kétségtelenül előnyére vált volna, ha olyan kérdések, mint a nyelv és gondolkodás kapcsolata, a nemzeti nyelv kialakulásának folyamata kerekébb, alaposabb tárgyalásban részesülnek. Előre mutató szempontjait figyelembe véve mégis úgy érezzük, hogy mai lehetőségeink mellett még nagyobb lépést tehetett volna előre a könyv kitűnő szerzője. Igen helyes-selhető pl., hogy BÁRCZI külön fejezetet szentel az alkalmazott nyelvtudománynak. Ezzel kapcsolatban engedjenek meg egy rövid utalást FOGARASI elvtárs tegnapi előadására, melyben szó esett az elméleti és alkalmazott tudományok kérdéséről s ehhez Lukács elvtárs is hozzászólt. Valahogy az volt az érzésem, hogy a Műszaki Egyetemen vagyunk, mert az alkalmazott tudományokkal kapcsolatban a nyelvtudományt meg sem említették. Pedig világos, hogy pl. a lexikológia mellett egyre erőteljesebben alakul ki a gyakorlati jellegű lexikográfia. Ha mi tisztán látjuk az elméleti és alkalmazott tudományok problémáját saját portánkon is, akkor még világosabbá válik előttünk az elmélet és gyakorlat kapcsolata s még céltudatosabban fáradozhatunk azon, hogy tudományunk elméleti eredményeit egész népünk és műveltségünk javára kamatoztassuk.

Egy kicsit sajnálni lehet azt, hogy a rendszeresebb szakmai-ideológiai továbbképzés úgyszólván kizárólag a Váci-utca 12-re korlátozódik. Ez nem nagyon jó, mert bizonyos fokú beltenyészetre vezet. Persze maga a tény még így is igen öröndetes, a továbbképzésnek ezt a formáját senkinek sem juthat eszébe megbolygatni, sőt minden erővel tovább kell fejleszteni, de emellett helyes volna, ha valamilyen formában másutt is, pl. magán az egyetemen is lenne valamilyen fókusz, ahol hasonló módon igyekeznének a marxista nyelvtudomány terén több tervszerűséggel, az elvi kérdések iránti nagyobb érdeklődéssel előbbre jutni. Erről ez idő szerint éppen csak hogy beszélhetünk. Itt is hiányoznak igen fontos tárgyi és részben egyéb feltételek is, melyek megnehezítik a kibontakozást.

Az előttem felszólalók — különösen BORZSÁK elvtárs — utaltak arra, hogy bizonyos aránytalanság tapasztalható a titkári jelentésben, hogy az

adatok nem mindig eléggé pontosak. Inkább kérdés formájában vetném fel: hogyan készült a jelentés, megbeszélte-e azt az osztályvezetőség, kapott-e LAKÓ elvtárs megfelelő dokumentációt, anyagot az irodalmároktól, a zenészek-től? Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy több kisebb-nagyobb hibát el lehetett volna kerülni, ha az anyag összegyűjtésében többen vesznek részt, ami persze nem zárja ki azt, hogy a titkár a saját egységes felfogása szerint csoportosítsa és értékelje az osztály tevékenységét.

Kiemelten fontosnak tartom — végül — hazai nyelvtudományunk fejlődése szempontjából, hogy legyen szlavisztikai folyóiratunk, ami megkönynyítené többek között azt is, hogy a szovjet, a lengyel, a csehszlovák, a bolgár nyelvészet eredményeiről rendszeresebben értesüljünk. Nézetem szerint különösen a népi demokráciák közötti tudományos elszigeteltség felszámolásához döntően fontos egy ilyen folyóirat. Ugyanígy fontos lenne egy modern filológiai folyóirat is, mely tág teret biztosíthatna a burzsoá ideológia elleni harc számára is. Nyilvánvaló, hogy erre sem a Magyar Nyelvőr, sem pedig a Magyar Nyelv profilja nem a legalkalmasabb. Általában több levegőt kell kapnunk, mert ha ilyen formában több oxigénhez jutunk, akkor talán a harcos vitákhoz is több kedvünk lesz s nagyobb tudományos győzelmeket vívhatunk ki.

BÓKA LÁSZLÓ:

Tisztelt Hallgatóság! Én úgy gondolom, nem lenne helyes itt a titkári jelentés hibáival foglalkoznunk, mégpedig két okból. Az egyik az, hogy osztálytitkárunk — mint tudjuk — tudományos kiküldetésben Finnországban van; másrészt az osztályvezetőségnek a titkári jelentéssel az önkritika jegyében kell foglalkoznia, tehát elvileg úgy kell felvetni a kérdést, mint saját felelősségünk kérdését.

Szeretnék a titkári jelentéssel és az abban felvetett problémákkal kapcsolatban néhány elvi kérdést megemlíteni.

Először az irodalomtudomány helyzetével kívánok foglalkozni.

Igaz az, hogy a szövegkiadások és a monográfiák aránya helyesen toldott el. Változatlanul valljuk azt, hogy nemcsak monográfiákra van szükség, hanem igenis továbbra is szükség van a szövegfeltárára, a szövegkiadásokra, hiszen a magyar pozitívizmusnak egyik legsúlyosabb hibája az, hogy az adatfeltárás munkáját sem végezte el, bár egyéb nemzeti tudományokban legalább ezt lényegesebben jobban elvégezte a pozitívizmus, mint nálunk. Azt gondolom, hogy most már egy további lépésre is szükség lenne.

Vannak kitűnő szövegkiadványaink és vannak már olyan monográfiáink, amelyekben meglátszik, hogy szerzőik a marxizmus-leninizmus ideológiájának érvényesítésével, annak igényével láttak hozzá nemzeti klasszikusaink munkásságának helyesebb megrajzolásához. A monográfiák közül azonban még hiányoznak azok a nagy irodalmi mozgalmak, amelyek egy-egy ilyen nagy alak profiljának kialakításához hozzájárultak.

Meg kellene teremteni végre az irodalmi mozgalmak és az írói értékelések helyes ábrázolásának arányát is. Enélkül az a félelemérzetünk van, hogy irodalomtörténetírásunk akarva-akaratlanul történetietlen, tehát idealista síkra fog elcsúszni.

Másik megjegyzésem az, hogy a kozmopolita hatáskutatás veszedelmét elkerülendő hosszú ideig tartózkodtunk attól, hogy a nemzeti irodalmak egy-

más közötti valóságos kapcsolatait kutassuk. Azt hiszem, amennyire helyes volt végetvetni az olyan fajta kozmopolita hatáskutatásnak, amely olyan sok tévútra vezetett az irodalomtörténetírást, jelenleg azzal a veszéllyel kell számolnunk, hogy mivel a magyar nemzeti irodalmat teljes elszigeteltségében vagy csak nagyon tágas európai perspektívában tekintjük, a fejlődés ábrázolásában most bizonyos sovíniszta leszűkülés útjára térünk rá.

Ezt nem általánosítom minden műre, de igenis azt kell mondanom, hogy ennek veszélye már jelentkezik. Többek között ebből a szempontból is rendkívül fontosnak tartanók azt, hogy egy általános filológiai folyóiratunk és szlavisztikai folyóiratunk is legyen, tehát táguljon meg a perspektívánk, hogy irodalomtudományunkat is sokkal realisabban, a valóságos arányainak megfelelő módon tudjuk megmutatni.

Azt is meg kell állapítanunk, hogy az esztétikai elemzés terén még mindig igen elmaradtunk, és azt hiszem, ennek minduntalan való hangoztatása ahogyan a múltban nem volt, a jövőben sem lesz gyümölcsöző.

Azt hiszem, most konkrétabban meg kell határozni, hogy mik lennének azok a kérdések, amelyeket elsősorban meg kell oldanunk ahhoz, hogy az irodalomnak egy igényesebb értékelési fokára jussunk el. Én úgy látom, leg-sürgősebb feladataink a következők lennének:

Foglalkoznunk kellene a költői nyelv problémájával. Itt azért használom ezt a terminust, hogy bizonyos mértékben elkülönítsem az irodalmi nyelvnek ma már szinte a köznyelvvel egyenértékű terminusától.

Ugyanígy foglalkoznunk kellene a verstan kérdéseivel. Olyan kitűnő előmunkálatok után vagyunk, mint Horváth János rendszeres magyar verstana vagy Vargyas Lajosnak sok problémát felvető könyve a magyar ritmus kérdéseiről. Most valóban meg kellene próbálni tisztázni a magyar verstani kérdéseket.

Amit a legfontosabbnak tartok: hozzá kellene látnunk a műfajelméleti problémák történeti és esztétikai felvetéséhez. Ha legalább e három probléma körül jövőben komoly vitákat indítunk, ha a kutatást e problémák körül meg-lendítjük, akkor a költői ábrázolás relatíve statikus elemeinek vizsgálatán keresztül eljuthatunk odáig, amit már esztétikai értelmezésnek nevezünk.

Súlyos kérdés az irodalomtörténeti kutatásban a legújabb irodalom vizsgálatának kérdése. Ezen a téren — amióta az I. Osztály vezetősége ebben a tárgyban határozatot hozott — történtek pozitív lépések. Újjáalakult az Irodalomtörténeti Társaság XX. századi munkaközössége, s ez az újjáalakulás egyben bizonyos megifjodását is jelentette ennek a munkaközösségnek.

Amilyen örömmel látjuk azt, hogy nyelvtudományi folyóiratainkban is egyre több fiatal kutatónak a neve kerül a publicitás fényébe, ugyanúgy a XX. századi irodalomtörténeti kutatás is nagyon sok fiatal kutatót von be a munkába, elsősorban azok közül, akik éppen most vesznek búcsút az egyetemről.

A Munkásmozgalmi Intézettel sikerült olyan kapcsolatot teremteni, amely addig is, amíg elkészül párttörténetünk — amely a XX. századi irodalomtörténeti kutatásnak egyik nagyon fontos alapfeltétele lenne — biztosítja számunkra a tájékozottságot ezen a téren. Ugyanígy természetű kapcsolatba lépünk a Magyar Nyelvtudományi Társulattal.

Szeretnénk, hogy a magyar irodalomtörténet végre úgy alkotódjék meg, hogy abba az irodalmi, költői nyelv kérdése az irodalomtörténészek és a nyelvészek közös munkájának alapján illeszkedjék bele.

Sikerült kapcsolatot teremtenünk a Magyar Írók Szövetségével is. Az Írószövetség külön bizottságot delegált hozzánk, amelynek tagjai érdeklődéssel és szakmai hozzáértéssel fognak résztvenni a legújabbkori irodalomtörténet kialakításában.

Megkíséreltük felvenni a kapcsolatot a Történelmi Társulattal is. Meg kell mondanom, hogy ez egyelőre még csak a levélváltásig jutott el, üléseinken eddig még nem jelentek meg a Történelmi Társulat kiküldöttei.

Hozzáláttunk az anyaggyűjtésnek egy nálunk eddig legalább is szokatlan formájához: élő írók és élő emlékezők anyagát gyűjtjük fel rendszeresen. A régi irodalom kutatásában mindig elpanaszoljuk, hogy milyen jó lenne, ha Balassával erről a kérdéstről néhány szót válthatnánk, de a mai költőket elfelejtjük megkérdezni, pedig nem kétséges, hogy ha ma még nem is tudjuk minden esetben értékelni azt, amit tőlük kapunk, a későbbi kutatás számára pótolhatatlan anyagot tudunk így gyűjteni.

A legfontosabb probléma itt is az, hogy az alapvető elvi viták eddig ezen a téren is hiányoznak. Itt bizonyos mértékben szükség van a történetiség kérdésének felvetésére és a történészekkel való szoros kapcsolatra. Többnyire azzal szoktak az emberek kitérni a legújabbkori történeti kutatás elől, hogy hiányzik bizonyos távlat. Végeredményben ez felnagyítása a kérdésnek. Nekünk elsősorban nem új történeti távlatra van szükségünk, hogy történetileg tudjuk értékelni a jelen kor irodalmát, hanem arra, hogy a társadalmi fejlődés mai fokát a marxizmus-leninizmus segítségével fel tudjuk ismerni, és meg tudjuk állapítani azt az alapvető problémát, hogy a mai valóság hogyan tükröződik a mai irodalomban. Ehhez szükséges ideológiai műveltségünk elmélyítése. Ugyanakkor nagy és elmélyült esztétikai biztonságra is szükség van, mert végeredményben a jelen értékelésének kérdésében ez adja kezünkbe az egyik legfontosabb kulcsot. Gondolok itt a tükröződési elméletnek a jelen irodalmunk elmélyült tanulmányozásában való alkalmazására.

Ezen a téren jelenleg még ott tartunk, hogy mi, akik hangoztatjuk, hogy az irodalmi művek értékelése mindig történelmi értékelés, hogy az irodalmi művek értékelése mindig a tartalom és a forma egységében kell hogy megtörténjék, irodalmunk történetének éppen ennél a szakaszánál, ahol a szocialista realista irodalom magyar nyelven is megvalósulóban van, eltérünk ettől az elvünkötől, értékelésünk még mindig igen sokszor vagy csak tartalmi, vagy csak formai jellegű; a kettő egységét itt alkalmazzuk a legbátortalanabbul. Amikor a múlt irodalmára nézve már egész biztonsággal élünk a Balzac-formulával, tehát azzal a formulával, hogy az író tudatosan vallott világnézete és művészi alkotó munkája között lehet ellentét, ami az író a sajátmaga által vallott világnézet ellenére is a világirodalom nagy realista klasszikusává teszi, ugyanakkor az élő irodalomnál igen sokszor a tudatosan vallott nézettel érjük be, és nem vizsgáljuk azt, hogy az hogyan valósul meg a megformálás során, hogyan vállal rá arra az íróra, azzal, hogy valóban a mai valóságot akarja a szocialista realista művészet eszközeivel ábrázolni.

Szeretnék még irodalomtörténeti folyóirataink helyzetével kapcsolatban is mondani valamit. Mi azt valljuk, hogy a mi kutatásainkba új pezsgést, új vért minél több fiatalnak a bekapcsolása fog hozni, azonban azt kell látnunk, hogy folyóirataink helyzete már ma is olyan, annyira túl vagyunk zsúfolva kéziratokkal, hogy a folyóiratokat egyszerűen szétfeszítik fiatal kutatóink hozzánk egyre áramló munkái. Az »Irodalomtörténet« iránt érdeklődők személtágra elleni merénnyellett én már olyan kis betűkkel nyomattatom a lapot,

hogy már szinte olvashatatlan, és még így is az a helyzet, hogy a jelen pillanatban nyomdában van júniusi számunk, nyomdában van szeptemberi számunk, és már most azt is mérlegeljük, hogy mi az, ami az Irodalomtörténet decemberi számából kimaradhat és a jövő esztendőre halasztódik a megjelenése. Az Irodalomtörténeti Közlemények ugyanilyen helyzetben van.

Kérjük az Akadémiát vegye vizsgálat alá, hogy ha nehezek is a papírviszonyok, nem tudnánk-e valahogyan lélekezethez jutni, hogy olvashatóbb és használhatóbb folyóiratot tudjunk adni, és a fiatal íróknak ne kelljen néha két esztendeig is várniok, amíg cikkeik napvilágot láthatnak. A mai állapot nem lendíti előre az ő aktivitásukat.

A nyelvészeti munkákkal kapcsolatban megemlékezhetünk arról — és erről a titkári jelentés is szól —, hogy ott a kollektív munkáknak bizonyos túltengésével találkozunk, sokszor az egyéni teljesítményeknek fájdalmasan a rovására. Nálunk éppen fordítva van. Nálunk az egyéni munkák szervezetlen áradata folyik, és a szervezett kutatómunkára mindaddig nem lesz módunk, amíg az irodalomtörténeti kutatóintézet felállításának égető szüksége kielégítést nem nyer. Nagy öröm számunkra, hogy ezt a kérdést éppen két nyelvtudósunk vetette fel mai ülésünkön. Ez egyben azt a kapcsolatot is jellemzi, amelyben tudományszakjaink vannak egymással.

A nyelvtudomány helyzetével kapcsolatban azt szeretném megjegyezni: a titkári jelentésből nem tűnt ki eléggé világosan, hogy a nyelvtudományi kérdésekben két hatalmas lépés történt előre. Az egyik lépés B á r c z i G é z a »Bevezetés a nyelvtudományba« című munkájának megjelenése volt. Van tehát olyan tudományszakunk, amely elvileg igyekezett tisztázni a maga tudományos szakirányának alapjait. Ha meggondoljuk, hogy G o m b o c z nyelvtörténeti módszertana a huszas évek elején jelent meg és azóta a nyelvtudomány alapproblémáinak ilyen összefoglalása nem jelent meg, akkor már ezen is felmérhetjük ennek a lépésnek a fontosságát. Nem kétséges, hogy a nyelvtudományi munka megújulásának előfeltétele volt az, hogy ez a munka megjelenjék.

A másik ilyen nagyjelentőségű haladás az, hogy ha vannak is a nyelvtudományban elmaradások, — amire a titkári jelentés is utal — és ha vannak is súlyos problémák, mégis csak történtek olyan lépések, amelyek az eleven élet számára is konkrét segítséget adnak. Én itt elsősorban nem a helyesírási szótár megjelenésére gondolok, hanem P a i s akadémikusnak az irodalmi nyelvről szóló tanulmányára és a L ő r i n c z e szerkesztette »Nyelvművelésünk főbb kérdései« című műre. Az első az általános magyar nyelvkultúra fellendítéséhez, a másik pedig a magyar irodalom számára ad konkrét segítséget.

Itt azonban van valami hiba: az, hogy ezeknek a műveknek a megjelenését nagyon gyorsan követnie kellett volna nem is egy vitának, hanem sorozatos vitáknak. Arra gondolok, hogy B á r c z i nagyon sok tekintetben előremutató könyvében — ahogyan TAMÁS LAJOS is mondotta — nagyon sok kérdés adna tápanyagot egy jó vita számára. Gondolok itt a Saussure-féle nyelvszemlélet kérdéseire, az általános nyelvészet módszereire, a leíró nyelvtani kategóriák kérdéseire, vagy gondolok arra is, — illetéktelenségem tudatában — hogy a különféle iskolák magyar képviselőinek helyzetét is sokkal behatóbban kellene tárgyalni. Gondolok G o m b o c z Z o l t á n munkásságára, bizonyos mértékben S i m o n y i Z s i g m o n d munkásságára, tehát azoknak a nagy nyelvtudósoknak munkásságára, aki — ahogyan

BÁRCZI nevezi — bizonyos realistább nyelvszemléletet képviselnek, szemben mondjuk a későbbi funkcionális nyelvszemlélet bizonyos elferdüléseivel, vagy beszélhetnénk a szemantikusokról és a Fossler-féle idealista nyelvészek-től való bizonyos elkülönülésükről, és így tovább.

Azt gondolom, ennek a helyzetnek — amely a megelőző fázist jelenti mai nyelvtudományunk előtt — bővebb és alaposabb elemzése, e tudósok munkásságának beható ismertetése jelenlegi nyelvészeti problémáink megoldásának lehetőségét is előmozdítja, hiszen ezek munkássága mindmáig itt él és hat az emberek között, ha tehát az értékelő kritika a jót elválasztja a rossztól, ha a haladó hagyományt felemeljük és többit megbíráljuk, akkor nyelvtudományi munkásságunk bizonyos elvi kérdései automatikusan megvitatásra kell hogy kerüljenek.

Bárczi könyvében nagyon fontos a szovjet nyelvtudománynak és Sztálin elvtárs nyelvtudományi cikkeinek szerepe. Nem kétséges, hogy a magyar nyelvtudományt gyökerében támadta meg a marrizmus. Nem kétséges, hogy azok a sérelmek, amelyekre nyelvészeink a marrizmussal kapcsolatban hivatkoznak, valóságos sérelmek, és elmondhatjuk, hogy a 12-ik órában következett be Sztálin elvtárs segítsége, mindaz, ami az ő nyelvtudományi nyilatkozata után történt a szovjet nyelvtudományban és általában az európai nyelvtudományban. Azt gondolom azonban, hogy ezeknek a sérelmeknek bizonyos időn túl való felhánytoztatása lassanként már gátjává válik a további fejlődésnek. Azt gondolom, eléggé lezáródott a marrizmus uralma a magyar nyelvtudomány területén. El kell dobní ezt a kényelmes formulát és hozzá kell látni ahhoz, amiről a titkári jelentés is szólt és amire az eddigi hozzászólók is utaltak: a nyelvtudomány alapvető problémáinak megvitatásához.

Én például nagyon is helyeselném, ha Bárczi elvtárs úttörő és kitűnő könyvét a közeli jövőben megvitatná az I. Osztály, abban a keretben, amelyet erre a legmegfelelőbbnek talál.

A nyelvtudomány másik jelentős lépésénél bizonyos tanulságokra szeretném felhívni az elvtársak figyelmét. P a i s akadémikusnak az irodalmi nyelvről szóló tanulmányban az volt számunkra a legmegrendítőbb, hogy milyen kevés segítséget tudott kapni ennek a munkának megírásához a magyar irodalomtörténeti szakirodalomtól. P a i s anyaga arra vet világot, hogy mi irodalomtörténészek nem végeztük el a magunk részét a legnagyobb magyar klasszikusok és a legnagyobb magyar irodalomtörténeti korszakok nyelvi, formai értékelése terén.

A nyelvészet kérdésében pedig arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy L ő r i n c z e gyűjteményében két veszélyt látok. Az egyik: mintha valami túlságosan merev kategorizálás felé csúsznék el a kutatás. Itt elsősorban D e m é nek egyébként nagyon sok értékes szempontot felvető tanulmányára gondolok. A másik: mintha az egész műben hajlandóság lenne egy merevebb purizmusra, mint amit kívánatosnak tartanék akár a magyar irodalmi nyelv, akár az élő magyar nyelv szempontjából.

Szeretnék végül az osztályvezetőség munkájáról szólni valamit.

Ha epigrammatikusan kellene kifejeznem magam, akkor azt kellene mondanom, hogy túlsok volt az osztályvezetőségi ülés és túlkevés volt a zártülés, tehát kevés volt az olyan ülés, ahol az I. Osztály minden tagja jelen lett volna.

Azt gondolom, osztályvezetőségünk munkájának legnagyobb hibája az volt, hogy az osztályvezetőség — ha mereven is fogalmazom, mégis így van

— az elszakadás állapotában volt az Osztály tagjaitól és az Osztály gondjaira bízott tudományok eleven problémáitól. Ezt maga a jelentés is tükrözi bizonyos értelemben. Gondolatok arra a szerepre amelyet a jelentésben a klasszika-filológia játszott.

Nem akarom megismételni azt, amit nálam hivatottabbak már elmondtak ezzel kapcsolatban, de két kérdésre mégis csak fel kell hívnom a figyelmet.

A klasszika-filológia a magyar tudományosságban nemzeti tudománynak számít. Vannak olyan irodalomtörténeti korszakaink, amelyeknek megközelítése a hazai klasszika-filológia segítségével nélkül teljesértékűen nem történhetik. Amikor mi a legalapvetőbb irodalomelméleti problémákat fel akarjuk vetni, ezeknek felvetése szintén nem lehetséges anélkül a roppant nagy segítség nélkül, amelyet a klasszika-filológusok adhatnak nekünk.

Nemigen szerepelt a titkári jelentésben, de gondolkodásunkban is egyre kevesebb teret foglal el, hogy a hazai germanisztika bizonyos értelemben háttérbe szorul, holott a hazai germanistikának olyan forrásanyaga van itt nálunk feldolgozatlanul, olyan kutatási lehetőségei és olyan effektív eleven kutatói vannak, hogy úgy érezzük, ha nagyobb figyelmet fordítottunk volna erre, már sokkal előbbre lennénk.

Gondolok azután a zenetudománynak ugyancsak eléggé mostoha szerepére. A zenetudomány itt csak igen kurta ismertetést kapott, a zenetudományi művek, a nagyobb kiadványok felsorolását tartalmazta a jelentés, de én azt hiszem, hogy egyrészt a zenetudomány és az irodalomtudomány közötti szorosabb kapcsolat megteremtésére is utalni kellene, másrészt a zenetudományt egyre fokozottabban kell figyelmeztetni az élő magyar zene értékelése és a magyar zenei élet irányítása terén reá váró feladatokra.

Szintén nemigen esett szó a néprajztudomány helyzetéről. Irodalom-oktatásunkban a néprajz teljesen alárendelt szerepet játszik. Ezzel semmi körülmények között nem érthetünk egyet. A műköltészet és a népköltészet viszonyának tisztázása a folkloristákkal való szoros együttműködés nélkül nem oldható meg. Gondolok azoknak a munkájára, akik a folklórt összekapcsolják a nyelvtudománnyal.

Ezeknek a kérdéseknek ilyen szinten való tárgyalása már maga is megmutatja, milyen roppant felelősség terhel minket azért, hogy mi ezeket a területeket nem is érintettük. Sorolhatnám tovább, hogy munkánk kritikája abban mutatkozik meg, hogy irányító, problémafelvető szerepünk nem látszik meg sok területen, például a magyar dramaturgiának igen elmaradt területén. Gondolok arra, hogy olyan sajátos kifejezési lehetőségek is nyíltak nyelv és irodalom számára, mint amilyen a rádió és a film.

Ezeknek a kérdéseknek elvi felvetése és tisztázása elsősorban a mi feladatunk. Úgy érzem, hogy ezeket még csak úgy sem érintettük, mint ahogyan a fecske szárnya megborzolja a víz színét, ha elszáll felette. Azt gondolom, mindennek az az oka, hogy az osztályvezetőség munkáját nem eléggé magas szintű ideológiai megfontolások vezetik. Ezért mi, az osztályvezetőség tagjai mindnyájan egyetemlegesen és személy szerint is felelősek vagyunk. Hiszen nem kell itt többet mondanom: a közelmúltban egyetlen elvi jelentőségű határozata született az osztályvezetőségnek.

Pedig, Elvtársak, a mi felelősségünk roppant nagy. Az új kormányprogram és Pártunk III. kongresszusának határozata után nyilvánvaló, hogy ebben a helyzetben az az áldozat, amelyet a dolgozó magyar nép, pártunk és kormányunk hoz a mi tudományunk fejlesztésére, roppant nagy áldozat.

Nagy felelősség terhel minket azért, hogy ennek az áldozatkésztségnek a gyümölcseit hogyan és mire használjuk fel.

Mielőtt ide jöttem volna, napok óta lapozgatom Széchenyi Istvának 1842-ben megjelent »A magyar Academia körül« című tanulmányát. Az 1840-es években, amikor a legnagyobb nemzeti alkotásoknak, a magyar ipar megteremtésének, a magyar közlekedés megjavításának nagy nemzetgazdasági feladatai álltak előttünk, Széchenyi maga teljes felelősséggel vetette fel az Akadémia problémáját. Azt írja :

»Magyarország, a' mesterség, művészet, tudomány bármilly ágaira vessük szemeinket, valóban hátra, felette hátra van, mi ugyancsak kevés elelőtt alig volt köz figyelem tárgya, most azonban olly általánosan el lön ismerve, mikép többek közt nem egy kérdezi azt is magában, tán még azok sorát sem véve ki; kik az Academia felállításához járultak, vagy azt legalább megtapsolták : valljon nem lett volna-e jobb 's célszerűbb, inkább akármi ollyas másra, mi a' gyakorlati életbe vág, például polytechnicum felállítására egyesülni, mint annyi kiállító erőt költeni pusztá philologiai társaság megindítására, 's kivált miután, főleg újabb időkben, úgy is annyira nőtt 's mindegyre nő Magyarországbán a' szóvási viszketeg, mintha egyedül a' nyelv működése által akarna kibuzogni a' magyarnak minden energiája, tette nem maradván semmi. Milly eset nem ritka ; mert ismert dolog, hogy valamint például olly igazgatásnál, hol határon túl sokat ülnek, sokat írnak, annál kevesebbet 's felszínesbet cselekszenek ; hol a' törvénycsinálás és egymásra halmozás már kimerítő nyereségnek tartatik, ott rendszerint a' végrehajtás hiányos ; 's hol a képzelő erő gamón jár, ott az ítélő tehetség fekszik rendszerint porban : úgy szinte kivétel nélkül, mikép az, ki szóval erős, tettben gyenge szokott lenni ; vagy máskép kivéve : ki minél többet szól, annál kevesebbet teszen, minthogy általján véve egy bizonyos tehetség túlcsapongó, felesigázott gyakorlata annyira kimeríti a' gyenge ember erejét, mikép aztán mi e' kis erőből megmarad, nem elégséges bármí egyébre.«

Széchenyi ebben az írásában az Akadémia irányító munkája mellett foglal állást, és nagyon érdekes módon mindig összekapcsolja az Akadémia elvi kérdéseket tisztázó munkáját azokkal a nagy nemzetgazdasági alkotásokkal, amelyek ennek a kornak a büszkeségei. Így ír :

»S úgy van, mert valamint nagyobb szerű munkát, mint például a' szemeink előtt épülő dunai hidat, csak úgy folytathatni akadatlanul és aránylag könnyű szerrel, ha, bár látszólag milly nagy költséggel és idővesztéssel is, minden előmunkák előlegesen jól elrendezvék : szintűgy egyedül csak előleges, szorosán meghatározott definitiók következtében lehet nagyobb szövvényű fejtegetések- és vitatkozásokban, aránylag könnyen vagy csak általjában is, czélhoz jutni, t. i. az igazságot teljes világba helyezni, 's ekkép rábeszélni 's győzni.«

En azt hiszem, nekünk meg kell fogadnunk munkánkban azt, amit Széchenyi mond, amikor visszatekint arra, hogy Fridrik porosz fejedelem majdnem elvesztett egy csatát, de helyette megnyerte a csatát törhetetlen phalanxával az ősz Schwerin :

»Legyünk mi, a' magyar tudós társaság tagjai, 's egyáltaljában társaságunk is mint testület, illy phalanxnak kiegészítő része ; 's ha igaz, hogy nemzetiség és alkotmányos haladás azon egyedüli két factor, mellyen emelkedhetik vérünk, dolgozzunk rendíthetetlen állhatatossággal, de itt is óvakodva, nehogy a' régi előítéletek 's szokások rabjait kétségbeesési ellenállásra fel-

bőszítsük, nyelvünk lehető legmélyebb 's legtágabb kifejtésén ; mert habár nem is szüli a' szó a' gondolatot, hanem a' mély gondolatbul fejlődik az alkalmas szó : még is kimondhatatlan varázsszal jár a' rövid, szabatos, gazdag nyelv, 's ha mint nyelv közvetlen nem is bír nagy terjesztési hatással, még is kimondhatatlanul drága kincs, mert magában rejti a' nemzeti fennmaradásnak zálogát.

Őrizzük tehát e' kincset, tisztelt tudós társaság, 's ápoljuk soha nem lankadó hűséggel.«

KARDOS TIBOR :

Tisztelt Hallgatóság!

Mondanivalóm tekintélyes részét elmondották már az előttem szólók, de még így is maradt bőven mit szóvatenni.

Nem tudok egyetérteni BÓKA elvtárssal abban, hogy ne vitassuk meg a titkári jelentést. Az osztálytitkári beszámolót azért közlik az Akadémia osztályülésével, hogy azt megvitassák.

Az a benyomásom, hogy a fejlődés képe, amelyet a beszámoló az utolsó évről ad, nagyjából megfelel a valóságnak. A megállapított legfőbb hiányságok is megfelelnek a tényeknek és pedig : a stabilitás hiánya a könyvkiadásban és egyebekben, valamint az ideológiai elmaradottság. Ennek tükörképe azonban a jelentésben is meglátható. A jelentésben elvi szempontok alig kerültek fel, csak akkor, ha egy vezércikk, párthatározat vagy kollégiumi határozat áll mögötte.

Igaz az, amit a jelentés megállapít, hogy az utolsó év Akadémiánk életében a tagok részvétele szempontjából fejlődést jelent, demokratikusabb a munka, kevésbé bürokratikus. De sajnos még így is gyakran találjuk nyomát a bürokráciának.

Viszont nem volt megnyugtató a jelentésben az egyes tudományszakok szerepeltetésének aránya, de magának az Akadémiának az élete sem úgy bontakozott ki belőle, mint ahogyan valójában folyik.

Az Akadémia I. Osztálya külföldi kapcsolatai feldolgozásáról pedig alig lehet beszélni.

Az Akadémia élete részben a bizottságokban zajlik le, részben a felolvasásokon, de például még csak célzás sem történt arra, hogy miről szólt az Akadémia I. Osztályának kilenc felolvasó ülése. Az Akadémiai jutalmazásokat — egy nyelvészeti monográfia kivételével — a referátum meg sem említette. A bizottsági élet képe szerfelett hiányos volt. Helyes volt a bizottságok átszervezése, de annak megokolása nem fedi a reális tényeket. Helyes a szakszerű megosztás, a bizottságok létszámának alacsony határa, helyes az ideológiailag fontos csoportok kijelölése. De itt ugrásszerű változásokról nem lehet szó, már csak azért sem, mert az átszervezés előtt nem volt olyan gyenge a bizottságok munkássága, mint a jelentésben szerepel, utána pedig nem történt minőségi változás, csupán javulás állott be.

Ami a külföldi kapcsolatok ügyét illeti, nem kaptunk a jelentésből áttekinthető képet. A nyelvtudomány számos kiváló képviselőjének utazásairól nem szól a jelentés, nem szólva olyan tévedésről, hogy az egyik akadémikus kollegánk lengyelországi nyaralása, mint tudományos utazás van a jelentésben feltüntetve.

Az irodalomtörténészek utazásainak elmaradásáról szóló magyarázat szerfelett hiányos. Én legalább is nem emlékszem olyan esetre, hogy az irodalomtörténészek nem értek volna rá arra, hogy külföldre utazzanak kutatni.

Az itt járt külföldi irodalomtörténészek közül csak Vitner akadémikus nevét említi a jelentés, aki viszont távozása óta semminemű kapcsolatban nem áll az Akadémiával. Ellenben hiányzik a jelentésből annak megemlítése, hogy itt járt Mukařovský akadémikus, a prágai Károly-egyetem rektora, a csehszlovák Irodalomtudományi Intézet igazgatója, és azóta is élvezzük a támogatását, minden fontos csehszlovák kiadvány megküldésében.

Nem mindig helyes külföldi vendégeink foglalkoztatása. Csak Zólkiewski akadémikus esetét említem meg, aki Lengyelország vezető irodalomtörténésze, a Lengyel Tudományos Akadémia főtitkára, és bizony piritet tanulmányozott nálunk egészen addig, amíg ki nem fejezte azt a kívánságát, hogy irodalomtörténész lévén, szeretne irodalomtörténészekkel is beszélni, s akkor az I. Osztály közzvitésével létrejött az a találkozás, amelynek azután meg is lettek az eredményei.

Óriási erőfeszítéseket tettünk, hogy a Szovjetunió két nagy irodalomtörténeti intézetével kapcsolatba lépjünk. Azt hiszem, Szergijevszkij professzor ittléte fordulatot fog jelenteni ezen a téren. Nincs kollektorunk Moszkvában, nem tudunk fontos szovjet könyveket mikrofilmre venni, amelyek már nem kaphatók; egyszóval úgy érezzük, szükség van segítségre.

Ezekután át szeretnék térni az egyes tudományzakkal kapcsolatos megfigyelésekre. A teljesítmények elemzése egyes esetekben a legkisebb egységekig megy. Viszont hiányoltuk például a nyelvészeti folyóiratok tudományos és ideológiai értékelését, általában a folyóiratok teljesítményének értékelését.

A nyelvtudományra vonatkozó jelentés — azt hiszem, ebben egyetértenek a kollégák és vendégeink — korlátozott volt.

Nem tudjuk elfogadni a jelentésnek azt a megállapítását, hogy a modern nyugati nyelvek nyelvésze nem is létezik Magyarországon. Van, csak nem kap teret, és ha teret kapna, fejlődne. Azt a megállapítást, hogy a nyugati nyelvek aspiránsainak felvétele megtörtént, annyiban kell korrigálni, hogy folyamatban van, de még nem történt meg.

A világirodalmi folyóirat ügye, amely itt desideriumként felmerült, már több mint egy év óta húzódik. Emlékszem, Túróczi-Trostler akadémikus 1953 februárjában mondta el ebben az ügyben első referátumát. Azóta számtalanszor tárgyaltunk róla, és ha már ott tartunk, hogy az Elnökség is jóváhagyta, még mindig elmondhatjuk, hogy a folyóirat ügye csiga-lassúsággal halad előre.

Sajnos a világirodalom műveléséről szóló résszel általában nem lehet egyetérteni. Nem felel meg a valóságnak az, hogy világirodalmi tanulmányok nem készülnek vagy nem készültek. Hiszen hosszú akadémia-verseny után megjelent a Világirodalmi Évkönyv, és készen van a modern filológiai folyóirat egész első évfolyamának anyaga. Az, hogy a Világirodalmi Bizottság nem kapott teret, természetesen rajtunk kívülálló tényező.

Úgy érzem, meg lehetett volna említeni, — hiszen messzebbre is visszanyúltak egyéb kérdésekben — hogy megjelent az egyetemi oktatást támogató Világirodalmi Antológia két kötete és készül a III — V. kötet. Éppen az V. kötet az, amely a szovjet irodalmat adja.

Az a meggyőződésem, hogy az Irodalomtörténet és az Irodalomtörténeti Közlemények megérdemelte volna, hogy méltassák. Az első azért, mert a fiatalabb nemzedéknek igen nagy teret szentel. Bizonyos kritikát is kellett volna gyakorolni, hogy nincsenek benne irodalomelméleti-elvi cikkek. Az Irodalomtörténeti Közleményekkel is érdemes lett volna foglalkozni, azért, mert soha olyan bőségben irodalomtörténeti anyag nem került felszínre, mint amióta ez a folyóirat megindult, hiszen már egy évre előre el van látva vele.

Ami az Osztályvezetőség határozatát illeti a XX. századi irodalomtörténet műveléséről, helyes volt, hogy a jelentés utalt erre, de itt is egy korrekcióval kell élnem. A XX. századi legmodernebb irodalom dokumentációja már másfél éve szakadatlanul folyik. Azonkívül a XX. századi irodalmi bibliográfiára vonatkozó javaslat már 1952 decemberében az Osztálytitkárság elé került. Az I. Osztály intézményei tehát megtették a feladatukat ezen a téren is.

Amennyire örvendetes, hogy a jelentés a XX. század problémáira irányította a reflektort, annyira féltő, hogy ismét azt fogják hinni, hogy Petőfi-vel nem érdemes foglalkozni. A második helyen említi a jelentés a magyar irodalom legnagyobbjait. Úgy érzem, ezeket változatlanul első hely illeti meg a magyar irodalomtörténet kutatásában.

Befejezésül a terveket illetően néhány megjegyzést. Sajnos a jelentésből nem bontakoztak ki olyan konkrétan a második ötéves terv körvonalai, mins ahogyan az egyes szakbizottságok már előkészítették. Hiszen az előkészítet már majdnem félve folyik, és azt lehet mondani, hogy minden szakbizottságunk megtette a magáét. Sokkal konkrétebb ez a terv, mintsem, hogy ennyire taxatív felsorolásra lehetett volna korlátozódni.

Itt legyen szabad valamit megemlítenem. Irodalmunk nemzeti jellegének kutatása és a realizmus kutatása két szorosan összefüggő kérdéscsoport. De nem vitás, hogy a realizmus kutatása megelőzi a nemzeti jelleg kutatását, és hogy ez utóbbi elválaszthatatlan kapcsolatban áll az előbbivel. Hiszen — a tipikus környezet és a hős kérdése elválaszthatatlan a nemzet kialakulásának kérdésétől. A nemzeti mindig az adott sajátos társadalmi viszonyok arányából adódik.

Úgy érzem, hogy két-három sürgető jellegű megállapításnál többet érdemelt volna az Irodalomtudományi Kutatóintézet kérdése. Egy ponton úgy említi a jelentés, hogy ez a Kutatóintézet idestova tekintélykérdése Akademiánknak. Ez kétségtelen. Ezenfelül azonban még több: *létkérdése* egy nagyjelentőségű tudománynak. Lehetetlenség az, hogy amikor Lengyelországban több mint öt éve, Csehszlovákiában öt éve, Romániában csaknem öt éve áll fenn irodalomtudományi kutatóintézet, nálunk ez évről évre, félév-ről félve húzódik. Miről van itt szó? Arról van szó, hogy nincs igazi központi irányítója tanulmányainknak. Szerteszórva az országban élnek a kutatók, akiknek elfoglaltságuk más mint amire elsősorban képesek, vagyis, ami a hivatásuk. Nagy harcok árán lehet kivívni azt, hogy egy-egy könyvtári tisztviselőt vagy középiskolai tanárt elengedjenek kutatónak. Sokszor nem is akarnak lemondani arról, hogy az illetők tehetségüktől idegen területen legyenek foglalkoztatva. Kutatónapok biztosítása nagy nehézségekbe ütközik. Ide tartozik az ösztöndíjak és prémiumok kérdése is. Meggyőződésem az, hogy az ösztöndíj-szisztéma gyakori változtatása nem szolgálja a kutatás fejlődését, hogy bár a prémium a teljesítményt jutalmazza és ilyenképpen feltétlenül igazságos, sok esetben, különösen tanárok, fiatalabb kutatók esetében az ösztöndíjnak sokkal nagyobb bátorító hatása lehetne.

Mindezt összefoglalva : a Magyar Tudományos Akadémia ebből a jelentésből kitűnően az I. Osztályában is nagy utat tett meg az elmúlt évben. A jövőben azonban nem elégedhetünk meg a fejlődésnek annyira generalizáló és bizonytalan elemzésével, mint amilyennel a most tárgyalt jelentésben találkoztunk. A helyzetet sokkal konkrétabban kell vizsgálni ahhoz, hogy konkrét orvosságokat találjunk. Bízom abban, hogy mind ideológiai téren, mind egyéb téren el tudjuk tüntetni az elmaradást. Ennek azonban vannak bizonyos előfeltételei : munka, munka és megint munka. . .

NÉMETH GYULA elnöki zárószava :

Örömmel hallgattam a jelentést és a hozzászólásokat. A jelentésben sok minden volt, amit el kellett volna hagyni, és — amint a hozzászólásokból kiderült — sok minden nem volt benne, aminek benne kellett volna lennie.

Sajnálattal nélkülöztük azt, hogy nem volt több nyelvész hozzászóló. Én ezt most pótolhatnám, — de nem gondolom, hogy alkalomszerű volna ezt itt megtenni, talán túlságos részletességgel mennék bele a kérdések tárgyalásába.

Sajnálattal nélkülöztük azt is, hogy nem volt zenetudományi hozzászóló. Ezt különben a hozzászólásokban is kiemelték.

Természetesen a jelentés is, a hozzászólások is a legnagyobb mértékben egyéni jellegűek voltak. Ez így van jól. Meg vagyok győződve róla, hogy a felvetett gondolatok nagyban hozzáfognak járulni munkánk előrehaladásához. Ezekkel legnagyobb részét egyetértek, a nyelvtudományiakkal is, de ott talán súlyosabb természetű megjegyzéseim is volnának. A többi felvetett gondolat-hoz nem akarok hozzászólni, inkább csak ismételnék, arra pedig nincs szükség.

Köszönetet mondok a jelentés készítőjének, valamint Ligeti Lajosnak, aki szíves volt felolvasni a jelentést, és köszönetet mondok a hozzászólóknak, utoljára pedig — de nem legkevésbé — a megjelenteknek, különösen azoknak, akik végig itt maradtak.

AZ OROSZ IRODALOMTÖRTÉNET KÉRDÉSEINEK KIDOLGOZÁSA A SZOVJETUNIÓ TUDOMÁNYOS AKADÉMIAJÁN

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájához tartozó filológiai intézetek tevékenységének egyik legfontosabb területe a klasszikus orosz irodalom történetének tanulmányozása. Az orosz irodalomtörténet kérdései központi helyet foglalnak el a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet és a leningrádi Orosz Irodalmi Intézet (Puskin-ház) tudományos kutatómunkájában. Ezen a területen az utóbbi években a szovjet filológusok igen fontos kutatásokat végeztek, olyan kutatásokat, amelyek sok tekintetben gazdagították az orosz történelem és irodalom fejlődési folyamatának különböző jelenségeiről, a különböző irodalmi irányzatokról és írókról alkotott képünket.

Tudósaink behatóan tanulmányozták a régi orosz irodalom, vagyis a XI—XVII. századi irodalom hagyatékát. Megemlítjük itt *D. Sz. Lihacsov* monográfiáját az orosz irodalom keletkezéséről; azt a tanulmánykötetet, mely az »Igor herceg hadáról szóló ének«-kel — a kor legjelentősebb irodalmi emlékével — foglalkozik; azt a számos kutatást, mely az Orosz Irodalmi Intézet (Puskin-ház) régi orosz irodalmi osztályának tízkötetes »Művei«-ben jelent meg; végül pedig az olyan általános történelmi kiadványok irodalmi fejezeteit, mint »A régi Oroszország kultúrájának története«, »Vázlatok a Szovjetunió története köréből« (a feudalizmus kora) és »Moszkva története«. Ezek a munkák kritikai elemzésnek vetik alá a mult burzsoá tudományában kialakult nézeteket, melyek szerint a régi orosz irodalom nem önálló, hanem utánzó jellegű volt; feltárják az irodalomnak a nemzeti talajjal, a kor orosz történelmi valóságával való kapcsolatát, számos problémát oldanak meg az irodalom osztálygyökereivel kapcsolatban és fényt vetnek arra a kérdésre, miként tükröződnek az irodalomban azok az általános nemzeti feladatok, melyek az ó-orosz, majd az ebből kivált nagyorosz, ukrán és bjelorusz népek önálló fejlődése során keletkeztek.

A XVIII. század orosz irodalmának kutatói különleges figyelmet fordítottak *Ragyiscsevre*, a korabeli irodalom legnagyobb alakjára, az »Utazás Pétervárról Moszkvába« írójára. Ragyiscsev művében jelent meg először és jutott következetes kifejezésre a valóság forradalmi átalakításának eszméje, a népi paraszt-forradalom eszméje. Elmélyült tanulmányozás tárgya

volt a XVIII. század nagy orosz felvilágosult írójának, *Novikov* nak a munkássága: *Novikov* társadalmi és irodalmi nézeteinek radikalizmusát a mult történetírása gyakran kisebbítette. Ezzel kapcsolatban elsősorban *G. P. Makogonyenko* leningrádi kutató munkájáról kívánunk említést tenni, aki egy-egy monográfiát írt az említett két íróról és összeállította *Novikov* műveinek első olyan gyűjteményét, amely megfelelő tudományos apparátussal van ellátva. Egy másik leningrádi kutató — *V. N. Orlov* — Ragyiscsevnek az orosz irodalomban élő hagyományairól írt monográfiát. Ezenkívül nagy-kiterjedésű, a tudományban eddig ismeretlen levéltári anyag feldolgozásával fényt derített annak az irodalmi körnek tevékenységére, amely Ragyiscsev körül életének utolsó éveiben alakult ki, és amely a XIX. század elején Ragyiscsev örököséként, ügyének folytatójaként lépett fel.

A XIX. század orosz irodalmára térve át, elsősorban azt kell megemlítenünk, hogy számos tanulmány és monográfia jelent meg a dekabrista írókról — annak a széleskörű társadalmi mozgalomnak részvevőiről, mely az 1812. évi Honvédó Háború után keletkezett és az 1825. december 14-i felkelésben érte el tetőpontját.

Nincs rá lehetőségünk, hogy röviden jellemezzük, vagy akár csak fel is soroljuk azokat a munkákat, melyeket a szovjet kutatók az utóbbi években *Puskin* ról írtak. *Puskin* művészete az orosz irodalomtörténet egyik legnagyobb tiszteletben tartott területe. Felemlítjük, hogy 1949-ben, a költő születésének 150. évfordulóján, az Akadémia kiadta műveinek teljes gyűjteményét. A *Puskin* életének és munkásságának szentelt megelőző kutatások összefoglalásának lehet tekinteni *D. D. Blagoj* monográfiáját, mely rendkívül sok tudományos tapasztalatot általánosít, és a kutatók több nemzedékének munkáját összegezi. A monográfia első kötete néhány évvel azelőtt jelent meg; a második kötet megírása befejezés előtt áll. Nagyjelentőségű *Puskin* életének és munkásságának krónikája is, amelyet a legöregebb szovjet *Puskin*-kutató, a már elhunyt *M. A. Cjavlovszkij* készített elő. Ennek a monográfiának első kötete már megjelent; a további kötetek előkészítésén az elhunyt kutató özvegye dolgozik. Hozzáteesszük még azt is, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetében előkészületek folynak egy többkötetes szótár kiadására, amely *Puskin* műveinek szókinését tartalmazza.

A szovjet irodalomtörténészek élénk érdeklődéssel tanulmányozták az orosz forradalmi demokratikus gondolat képviselőjének hagyatékát: *Bjelinszkij*, *Gercen*, *Csernisevszkij*, *Dobroljubov*, *Nyekraszov*, *Szaltikov*—*Scsedrin* hagyatékát. A forradalmi demokratákban a szovjet emberek méltán látják közvetlen elődeiket, akik bár meghatározott történelmi körülmények folytán nem tudtak a tudományos szocializmus magaslatára emelkedni, zseniális meglátásaikkal mégis a szocializmus előfutáraivá váltak. A forradalmi demokratákkal foglalkozó kutató-

munkák rendkívül kiterjedtek ; az írók világnézetének és harcának legkülönbözőbb oldalaira vetnek fényt.

Két esztendővel ezelőtt az egész haladó emberiség megemlékezett G o g o l halálának 100. évfordulójáról. Ebből az alkalmából a kutatómunkák egész sorozata jelent meg az orosz irodalomban élő gogoli hagyományokról és az író egyes műveiről (így pl. speciális monográfikus feldolgozásra került a »Holt lelkek«).

A háború utáni években sok más klasszikus íróval is foglalkoztak monográfikus kutatások : K r i l o v v a l , L e r m o n t o v v a l , G o n e s a r o v v a l , C s e h o v v a l , K o r o l e n k o v a l stb. Jelen felsorolásunk nem tart igényt kimerítő teljességre.

Aktívan, több szempontból dolgozták fel G o r k i j hagyatékát — annak az írónak a hagyatékát, aki folytatta a mult klasszikus orosz irodalmának hagyományait, s ugyanekkor lerakta a szovjet irodalomnak — a szocialista társadalom irodalmának — alapjait is. Gorkij életének és munkásságának tanulmányozása elsősorban a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának az író nevét viselő Világirodalmi Intézetében folyik. Itt van elhelyezve a Gorkij-jal kapcsolatos iratok igen gazdag archivuma. Az Intézet szerkeszti műveinek harminckötetes gyűjteményes kiadását, amely jelenleg már befejezéséhez közeledik.

Rövid áttekintésünk nem lenne teljes, ha nem emlékeznénk meg az »Irodalmi örökség« (»Литературное наследие«) c. időszakos irodalomtörténeti kiadványról, mely a mult irodalmával és társadalmi kérdéseivel foglalkozó kiadványok sorában a legértékesebbek közé tartozik. A háború utáni időszakban a kiadványnak a dekabrista írókkal, valamint G r i b o j e d o v v a l , B j e l i n s z k i j j e l , G o g o l l a l , N y e k r a s z o v v a l , G e r c e n n e l és O g a r j o v v a l foglalkozó kötetei jelentek meg. Megjegyezzük, hogy az utolsó kötetben megjelent Gercen eddig ismeretlen levele, melyet Pulszky Ferenchez, Kossuth közeli munkatársához, a 48-as forradalmárhoz intézett.

A szovjet filológusok előtt az a feladat áll, hogy általánosítsák az összegyűjtött anyagot, s olyan művet hozzanak létre, amely teljes képet nyújt az orosz irodalom történelmi fejlődéséről, keletkezéséről napjainkig. E mű előkészítése egyik sajátos szakaszának tekinthetjük az orosz irodalomtörténet különböző korszakaival foglalkozó általános vázlatokat, amelyek elsősorban a főiskolák szükségleteit elégítik ki. Ilyen vázlat *N. K. Gudzij* könyve a régi orosz irodalomról és *D. D. Blagoj* könyve a XVIII. század irodalmáról.

Még a háború előtt határozat született a több kötetből álló akadémiai orosz irodalomtörténet kiadására vonatkozólag. A háború félbeszakította a kiadás munkálatait. A már kiadott kötetek, melyek a régi orosz irodalommal és a XVII. század irodalmával foglalkoztak, nem mindenben felelnek meg a szovjet irodalomtörténet jelenlegi színvonalának, bár az összegyűjtött gazdag anyag és a széleskörű elemzés igen értékes. A háború után a kiadás előkészületi

munkálatai ismét megkezdődtek. Ebben az évben látott napvilágot a soronkövetkező hatodik kötet, amely Puskinnal és a korabeli irodalommal foglalkozik. Alapjábanvéve befejeződtek a következő kötetek munkálatai is, egészen a befejező tizedik kötetig.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája irodalomtörténeti intézetei jelenleg egy tömörebb, általánosító orosz irodalomtörténeti munka előkészítéséhez fogtak hozzá. Előzetes számítások szerint a mű három kötetből fog állni. Az első kötet az ó-orosz nép irodalmával és az orosz burzsoá nemzet kialakulásának korszakában keletkezett irodalommal foglalkozik — a második és harmadik kötet pedig a már kialakult és fejlődőben lévő orosz burzsoá nemzet irodalmával.

A mű előkészítésén dolgozó tudósok munkaközössége elsősorban abban látja feladatát, hogy szerves kapcsolatba hozza az orosz irodalom történetét a nép történetével.

A munkaközösség LENINnek a nemzeti kultúrákon belüli két kultúrára vonatkozó tételeiből indul ki: a kizsákmányoló »felső osztályok« kultúrájának és a dolgozó, kizsákmányolt tömegek kultúrájának különállásából. Leninnek ezekkel a tételeivel egybevágunk Gorkij ismert nyilatkozatai a világirodalom és az egyes nemzeti irodalmak fejlődésének két vonaláról, az »íróknak arról a két csoportjáról« — mint Gorkij írja —, melyek közül az egyik »kényeztette és dicsőítette osztályát«, a másik pedig »a kritikai realizmus és forradalmi romantika legnagyobb alakjait« egyesítette.

A munkaközösség úgy értelmezi az orosz irodalom fejlődésének folyamatát, mint felfelé ívelő folyamatot, mint a realizmus és népiség fejlődésének folyamatát. Arra törekszik, hogy feltárja ennek a folyamatnak eleven kapcsolatát a néptömegek felszabadító harcának fejlődésével.

A szovjet irodalomtörténet nagy jelentőséget tulajdonít azoknak a megfigyeléseknek, melyek lehetővé teszik, hogy összevessük a realista irodalmi irányzatok bizonyos korszakokban mutatkozó erősödését a népi szabadságharc fokozódásával és élesedésével ugyanezekben a korszakokban.

Az a tény például, hogy a XVII. század orosz irodalmában kifejlődött és elterjedt a demokratikus szatíra, a legszorosabb kapcsolatban van az »alsó« néprétegek antifeudális mozgalmaival: a Sztjepan Razin vezette parasztfelkeléssel és a városi »plebs« számos megmozdulásával. Ragyisesev »Utazás Pétervárról Moszkvába« című művének létrejöttében komoly szerepe volt a Jemeljan Pugacsov vezette parasztháborúnak. A parasztfelkeléseknek az a vihara, mely a múlt század 30-as éveinek elején vonult végig az országon, szükségszerűen állította Puskin elé azt a kérdést: milyen szerepük van a néptömegeknek Oroszország történetében. Ezek nélkül a parasztfelkelések nélkül nem lehet megérteni Puskinnak olyan műveit, mint a »Dubrovskij« vagy a »Kapitány lánya«. »A jobbágy-parasztek feudalizmus-ellenes hangulata« táplálta »Bjelinszkij és Gogol eszméit« is.

Az orosz klasszikus realizmusnak, a XIX. század realista alkotásainak sajátságát teljességgel az orosz nép történelmi életfeltételeinek sajátossága szabta meg.

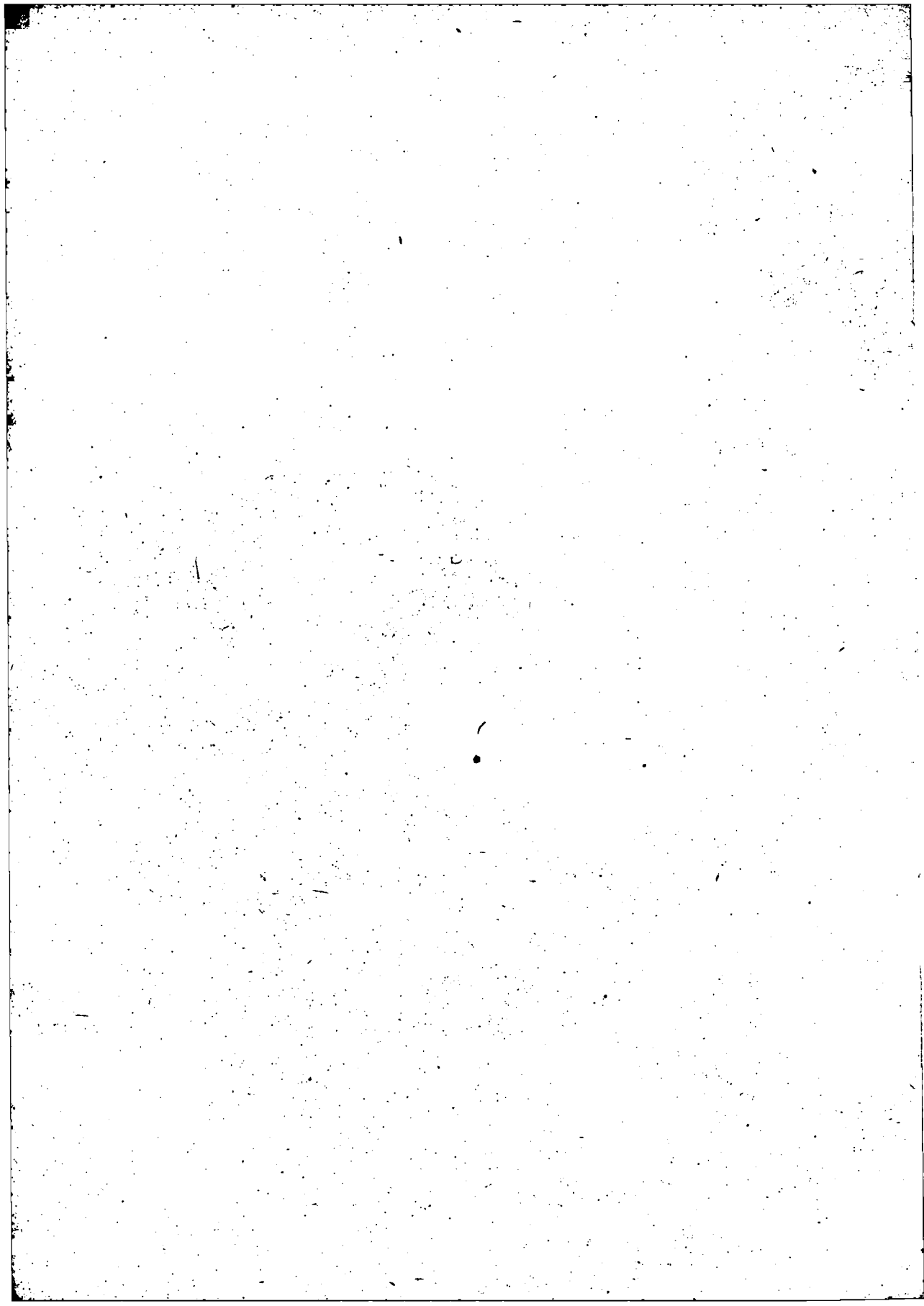
Ismeretes, hogy a feudális rendet Oroszországban nem burzsoá forradalom, hanem burzsoá reform szüntette meg, melyet a jobbágytartó földesurak hajtottak végre, és amely ennél fogva a parasztok kirablását eredményezte.

LENIN ezt írta a kilencszázas évek elején: »A magántulajdonos paraszt Nyugaton már végigjátszotta a demokratikus népmozgalomban neki jutott szerepet, és most már a proletariátushoz viszonyítva kiváltságos helyzetét védelmezi. A magántulajdonos paraszt Oroszországban még a döntő és össznépi demokratikus mozgalom küszöbén áll, s feltétlenül egyetért ezzel a mozgalommal. Még inkább előretekint, mint hátra. Még sokkal inkább harcol az Oroszországban annyira erős rendi-feudális kiváltságok ellen, mint amennyire saját kiváltságos helyzetét védelmezi.« (VI. 145.)

Ezek a lenini útmutatások kulcsot adnak a XIX. századi orosz irodalom fejlődésének megértéséhez. Csak ezeknek az útmutatásoknak fényében láthatjuk világosan az orosz klasszikus realizmus sajátosságait, magasrendű forradalmiságát és a kizsákmányoló társadalom hibáival szembeni kérelhetetlenségét.

Ismeretes, hogy az orosz forradalmi mozgalom történetében LENIN három korszakot különböztetett meg: a nemesi, a raznocsinyec vagy burzsoá-demokratikus és a proletárkorszakot. Az orosz klasszikus irodalom és a néptömegek szabadságharca között fennálló szerves kapcsolat lehetővé teszi, hogy az orosz irodalomtörténet felépítésében is erre a lenini korszakolásra támaszkodjunk.

A szovjet irodalomtörténészek munkaközössége nem becsüli le azokat a nehézségeket, melyekkel az orosz irodalomtörténet általánosítható összefoglalása jár, de reméli, hogy munkája során sikerül leküzdenie az akadályokat.

AZ ELŐADÁS NYOMÁN FELTETT KÉRDÉSEK ÉS I. V. SZERGJJEVSKIJ
VÁLASZAINAK RÖVID ÖSSZEFOGLALÁSA

KNIEZSA ISTVÁN :

Kérdés : Szergjjevszkij előadása főként a nagy klasszikusok tanulmányozásának kérdéseit érintette. Hogyan folyik az egész irodalmi folyamat tanulmányozása?

Válasz : A szovjet irodalomtörténet figyelme az irodalomnak nemcsak az úgynevezett »tetőpontjaira« irányul, hanem az egész fejlődési folyamatra. Azokat az írókat is tanulmányozzák, akik nem váltak klasszikusokká, de akiknek művei hasznos útmutatásokat adnak az irodalom fejlődési folyamatának megértéséhez.

Kérdés : Az előadásban szerepelt az »Igor herceg hadáról szóló ének«. Vajjon tanulmányozzák-e a korabeli egyházi irodalmat is és hogyan értékeli azt?

Válasz : A kutatások eredményeként megállapítható, hogy az egyházi irodalmon belül is két kultúra harca folyt. Az orosz nemzeti állam kialakításáért folytatott harc időszakában az egyházi irodalom egyik része a feudális széttagoltság mellett foglalt állást, másik része viszont azt a központi hatalmat támogatta, mely elengedhetetlen feltétele volt a gazdasági és kulturális továbbfejlődésnek, és amely nemcsak bizonyos kizsákmányoló rétegeknek, hanem a széles néptömegeknek érdekeit is szolgálta.

Kérdés : Hogyan értékelik a raszkolnyikok irodalmát?

Válasz : A raszkolnyikok irodalma bonyolult jelenség, mely egyaránt tartalmaz progresszív és reakciós elemeket. Haladó eleme az, hogy a nép feudalizmus ellenes tiltakozását fejezi ki, reakciós eleme viszont a régi patriarchális állapotok idealizálása, visszakívánása.

Kérdés : Hogyan értékeli azt a laicizálódási folyamatot, mely az I. Péter előtti időben nyugateurópai hatásra indult?

Válasz : Ennek a folyamatnak a gyökerei az orosz élet gazdasági és kulturális fejlődésében rejlenek. E körülmények megérése nélkül a folyamat nem indulhatott volna meg. Ennyiben tehát a laicizálódási folyamat az orosz élet terméke. Kétségtelen azonban, hogy a külföldről jövő kulturális hatásoknak is volt szerepük.

KARDOS TIBOR :

Kérdés : A Szovjetunióban folyó periodizációs vita során milyen álláspont alakult ki : az irodalom korszakhatárainak a történelmi korszakhatárokhoz kell-e igazodniuk, vagy az irodalomnak megvannak-e a maga külön korszakhatárai?

Válasz : A történelmi és irodalmi korszakhatárok alapjábanvéve egybeesnek. Az orosz nemzeti állam kialakulását a XVII. század közepétől számítják és ettől az időponttól lehet számítani az orosz nemzeti kultúra kialakulását is. A központosított államhatalom elősegítette a nemzeti kultúra fejlődését. Kétségtelen azonban, hogy az irodalom részben megelőzte a politikai viszonyok fejlődését : az irodalomban már a nemzeti állam kialakulása előtt megtaláljuk a központi államhatalom követelését.

Kérdés : Hogyan alkalmazzák a két kultúra lenini elvét az irodalomnak olyan ellentmondásos alakjaira, mint például Karamzin?

Válasz : A két kultúra lenini elvének alkalmazásánál kerülni kell a dogmatizmust, sematizmust. Az irodalmat nem lehet élesen kettéválasztani csak az uralkodó osztályok érdekeit védő és csak a kizsákmányolt tömegeket szolgáló irodalomra. A két kultúra harca nemcsak irodalmi irányzatok harcát jelenti : megmutatkozik az egyes irányzatokon belül is. Példa erre az orosz klasszicizmus vagy az orosz szentimentalizmus, melynek bizonyos szempontból Ragyiscsev is követője volt, annak ellenére, hogy az irányzathoz tartozó többi költő reakciós álláspontot foglalt el. Lenin, amikor a két kultúráról beszélt, poláris jelenségeket említett példaként : egyrészt Gueskov és Sztruve, másrészt Csernisevszkij és Plehanov műveit említette. Gueskov és Sztruve munkássága egyértelműen reakciós, Csernisevszkij és Plehanov munkássága egyértelműen demokratikus. Vannak azonban olyan írók, akiknek életművén belül megfigyelhető a két kultúra harca. Ismeretes például, hogy Karamzin politikai nézeteiben reakciós volt, mégis ő mondta ki a híres szavakat : »A parasztasszonyok is tudnak szeretni«. A két kultúra harca különösen világosan látható Gogol életművén, de látható még Puskin munkásságán is. — Válasza végén I. V. Szergijevszkij ismét hangsúlyozta : a két kultúra lenini tételét nem szabad mereven kezelni.

OLTVÁNYI AMBRUS :

Kérdés : Hogyan értékelik Blok és Brjuszov munkásságát és általában azoknak a költőknek a munkásságát, akik — bár a reakciós szimbolista irányzathoz tartoztak — eljutottak a forradalom megértéséig és elfogadásáig?

Válasz : A szimbolizmus irodalmi irányzata általában reakciós volt, de az említett két költőt különleges hely illeti meg ezen az irányzaton belül. Bloknak a forradalmat elfogadó művei nem voltak váratlanok, gyökértelenek — a költő már a forradalom előkészítésének időszakában is nagy művészi erővel tudta kifejezni azt a történelmi helyzetet, melyet Lenin így jellemezett : »Oroszország forradalommal terhes«. Nagyjából ugyanezt lehet mondani Brjuszovról is. A szovjet emberek nagy művésznek tartják az említett két költőt, bár tisztában vannak az idealista filozófiai nézeteikből eredő korlátokkal. Blok és Brjuszov művei ma is megjelennek a Szovjetunióban. Nemrég

jelentek meg Blok válogatott művei egy kötetben és versei két kötetben : jelenleg is készül egy újabb Blok-kiadás. A közeljövőben Brjusov művei is megjelennek.

Kérdés : Hogyan foglalkoznak a szovjet tudósok az esztétika kérdéseivel?

Válasz : Az esztétika tanulmányozása terén is folyik munka, de ez a munka még sok kívánnivalót hagy hátra. Az esztétika kérdéseinek tudományos kidolgozása nagy figyelmet érdemlő feladat, melyet még a jövőben kell megoldani.

Kérdés : Mennyire tudják a szovjet irodalomtörténészek felhasználni a régi, nem-marxista irodalomtörténészek munkáit?

Válasz : Ezen a téren teljesen kimerítőek Lenin útmutatásai a régi tudomány eredményeinek felhasználásáról. Értékes a régi irodalomtörténészek által összegyűjtött ténybeli anyag. Értékesek egyes megfigyelések és egyes következtetések is. De természetesen a régi tudománynak megvannak a korlátai. A cári Oroszország irodalomtörténészeinek — így pl. Pipinnek Buszlajevnek, Tyihonravovnak stb. — jellegzetes hibája volt az, hogy egyes részlet-tényekből hibás általánosító következtetéseket vontak le.

BÓKA LÁSZLÓ :

Kérdés : Foglalkoznak-e a Szovjetunió Tudományos Akadémiáján az irodalomtörténet és kritika történetének tanulmányozásával?

Válasz : Igen, foglalkoznak. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelv- és Irodalomtudomány Osztályán működik egy olyan szakbizottság, mely a nyelvtudomány és az irodalomtudomány történetét dolgozza fel. Bár a feldolgozandó anyag rendkívül kiterjedt, a kutatás befejezéséhez közeledik.

Kérdés : Az irodalomtörténet tanulmányozása során mennyire fordítanak figyelmet a művészet többi ágával való kölcsönhatásra?

Válasz : Ezen a területen sok feladat vár megoldásra. Eddig csak néhány olyan munka jelent meg, mely az irodalom és zene vagy az irodalom és festészet kapcsolatát tárgyalja (ilyen például a Gogol és Fedotov vagy a Csehov és Levitan kapcsolatával foglalkozó tanulmány).

SÓTÉR ISTVÁN :

Kérdés : Hogyan értékeli a szovjet tudomány egyrészt a 30-as évek haladó orosz romantikája, másrészt a 40-es évek reakciós szlavofil romantikája közötti különbséget?

Válasz : A két kultúra harcáról mondtak a romantikára is vonatkoznak. A haladó és reakciós irányzat közötti harc nemcsak a 30-as, illetőleg 40-es évek romantikájára jellemző, hanem az előbbi romantikára is : példa erre Rilejev és Zsukovszkij költészete.

Kérdés: Belinszkij általában elítélően nyilatkozott George Sand, Eugène Sue és Victor Hugo romantikájáról. A korabeli magyar haladó írók viszont — például Arany János — lelkesedéssel fogadták a nagy francia romantikusok műveit. Milyen történelmi körülmények okozták azt, hogy a két nemzet haladó írói különböző módon értékelték ugyanazt a jelenséget?

Válasz: Belinszkij nem nyilatkozott egyértelműen a nagy francia romantikusokról. George Sand-ról például vannak pozitív értelmű megjegyzései is. Általában azonban a francia romantika kérdését nem vizsgálta teljes bonyolultságában; inkább arra törekedett, hogy a romantikusok műveinek elemzésével az orosz irodalmi élet égető kérdéseire adjon választ, az Oroszországban kialakuló realista esztétikát támogassa. Ez természetesen bizonyos egyoldalúsághoz vezetett.

SZIMONIDESZ LAJOS:

Kérdés: Kiadnak-e a Szovjetunióban olyan műveket, melyeket a múltban a cenzúra elsüllyesztett? Hogyan kezelik a szovjet kiadók azokat a szövegeket, melyek a múltban a cenzúra által eltorzítva jelentek meg?

Válasz: Ezen a területen a szovjet kiadók igen komoly munkát végeztek. Ma már minden cenzúra által megcsontított művet eredeti változatában lehet olvasni. Sok olyan mű is megjelent, amely a cári Oroszországban egyáltalán nem láthatott napvilágot (például a dekabrista írók művei). A klasszikusok kiadásának elve az, hogy a műveket megszabadítsák a cenzúra torzító hatásától. Ha a művek két változata ismeretes, akkor a cenzúra által ki nem javított változatot tekintik a kiadás alapjának, a másik — első kiadásokból ismert — változatot pedig a kritikai kiadások jegyzetben közlik. Példa erre Gogol »Holt lelkek« c. művéből a Kopejkin kapitányról szóló rész.

*

A beszélgetés tanulságait Tolnai Gábor foglalta össze és köszönetet mondott az előadónak értékes előadásáért.

BÁRCZI GÉZA :

A MAGYAR NYELVJÁRÁSKUTATÁS IDŐSZERŰ FELADATAI

1. A nyelvjáráskutatás Magyarországon tiszteletre méltóan régi, eredményekben gazdag, hagyományaiban ösztönző és több szempontból igen tanulmányos multra tekinthet vissza. Igaz, hogy nemcsak egyes nyelvjárási eltérések korai megfigyelései, a nyelvjárások létének ismételt fölfedezései¹ nem árulnak el mélyebb tudományos érdeklődést, de még a nyelvjárások alaposabb vizsgálatának első nagyobb szakasza, mely nem megvetendő anyaggyűjtéssel indul, (Faluditól vagy még inkább Máriafitól és Baróti Szabó Dávidtól kezdve)² voltaképpen nem a nyelvtudomány elsődleges, törvénykutató céljait akarja szolgálni — mint ahogyan külföldön sem ugyanebben az időben, — mégis az e korban inkább irodalmi — ma talán úgy mondhatnók, nyelvművelési — célok elősegítésére felhalmozott anyag a nyelvtudománynak is becses és még mindig kellően ki nem aknázott értéke. A nyelvjárási kutatások következő szakaszát a Magyar Nyelvőr megindulásától szokták keltezni, holott legalább kezdetei, céljának, elveinek első jelentkezései jóval régebbi időre nyúlnak vissza. Már a Tudományos Gyűjteményben megjelent Jutalomtétel (1817. I., 114—116) azért is óhajtotta a palócságnak és nyelvének (értsd az összes magyar nyelvjárásoknak) ismertetését, mert ez »nagy és fontos igazságokra és következtetésekre vezethet«; MAGDA PÁL nemcsak azért kívánja a nagyszámú idiotikonok készítését, hogy belőlük a nyelvet bővíthessük, de azért is, hogy ezek alapján a nyelv természetét jobban vizsgálhassuk (Felsőmagyarországi Minerva 1925. 201); az első Magyar Tájszótárban (1838.) is a tudományos szempontok szemmel láthatólag föülkerekedtek, hogy csak néhány kiragadott példát idézzek. Nagyobb lendületet a tudományos célú nyelvjáráskutatás azonban kétségtelenül a Magyar Nyelvészeti című folyóirat, majd a Magyar Nyelvőr megindulásával vesz.

¹ Pl. többek között OLÁH MIKLÓS, *Hungaria et Atila sive de originibus gentis regni Hungariae* stb. kiadva 1763. (írta 1536-ban) 61; J. A. MAGINUS, *Geographiae Cl. Ptolomaei* . . . 1617. 152 b; SZAMOSKÖZY ISTVÁN: *Mon. Hung. Hist. SS. XXVIII/ii*, 377; GELEJI KATONA ISTVÁN: *CorpGr.* 321, 329; MIKOLAI HEGEDŰS JÁNOS, vö. *MNy*, XIV, 175; stb., stb.

² Máriafi István, *Kis Magyar Frázcológia*, 1788. 150; BARÓTI SZABÓ DÁVID. *Kisded Szótár* 1784, 1792²; *Paraszi Majorság* 1779—80. *A magyarság virágai*, 1803.

E második korszak gyűjtő és feldolgozó munkája módszerében gyakran fogyatékos, tálalásában hiányos, eljárásaiban rendszertelen, mégis — legalább kimagasló teljesítményeiben — a kor tudományos színvonalán áll, és meg kell vallanunk, hogy amit ma nyelvjárásainkról tudunk, annak igen jelentős részét e korszak szorgalmas gyűjtőmunkájának köszönhetjük. Az eredmények oly gazdagra gyűltek, hogy elkészülhetett a tudományos színvonalon álló második Magyar Tájszótár (Szinyei József, 1893—1901.), sőt az első igényes szintézis is (Balassa József, A magyar nyelvjárások osztályozása, 1891.).

Jött azután a magyar nyelvtudománynak egy olyan szakasza (mintegy 25 év e század első harmadában), mely nem kedvezett a nyelvjárési tanulmányoknak. Nyelvészeink jó része nemcsak keveset törődött, másirányú érdeklődése miatt, a nyelvjárásokkal, de szinte tudatosan fordult el a népnyelvtől. Ez volt nyelvészetünk történetének talán egyetlen szakasza, amikor nyelvjárás kutatásunk lényegesen elmaradt a külföldtől, és szinte tragikus, hogy ott éppen ebben az időben tett e diszciplína igen nagy, az egész nyelvtudomány jövőjére kiható lépéseket előre. Ezt az elmaradást mindmáig sem tudtuk teljesen pótolni, jóllehet Csúry Bálint csendes és szívós kezdeményezése, példája századunk harmincas éveitől kezdve a nyelvjárás kutatást lassan ismét első fontosságú munkaterületeink közé emelte. Megindult a mulasztások pótlása is, újabb gyűjtések történtek, két új szintézis látott napvilágot (HORGER ANTAL, A magyar nyelvjárások, 1934.; LAZICZIUS GYULA, A magyar nyelvjárások, 1936.), módszertani tanulmányok foglalkoztak a gyűjtés korszerű szempontjaival és módjaival, új műfajok kísérleteztek (az ú. n. jelenségkutatás) stb. Mégis a lemaradást teljesen pótolni nem lehetett és még igen sok olyan teendőnk van hátra, melyek a múlt hiányait hivatottak kiküszöbölni.

2. Még ha a magyar nyelvjárás kutatás tiszteletreméltó multja nem kötelezne is arra, hogy a nyelvtudomány e különleges és önmagában is sokágú diszciplínájára vonatkozó értékes hagyományainkat ápoljuk és fejlesszük, a nyelvtudomány mai állása, fejlettsége, sajátos problémái, valamint az imént említett átmeneti lemaradásunk ezt parancsolóan követelnék. A nyelvtudománynak szinte minden részletében hasznosíthatók a nyelvjárások tanulságai, de számos olyan terület van, melyet csak a nyelvjárások segítségével lehet a megfelelő fényvel bevilágítani.

Tudjuk, hogy a nyelvtudomány középponti feladata a nyelv történetének, a történeti fejlődés belső törvényszerűségeinek feltárása. Már a nyelvjárás kutatásunk történetének második szakaszaként tekintett korszakban a nyelvjárásokat főleg azért vizsgálták, hogy belőlük nyelvtörténeti következtetéseket vonjanak le. Ez a szempont, ha nem is kizárólagosan (akkor sem volt kirekesztő), ma is érvényes, s e hagyomány megérdemli az ápolást. Nyelvünk történetének régebbi szakasza voltaképpen kizárólag a nyelvjárások története, s mai nyelvjárásaink, ha sokszor nem pontos földrajzi következetes-

séggel, ha néha kusza és nem földerített utakon, e régi nyelvjárásaink valaminő folytatásai. Közhely, hogy a nyelvjárás sok olyan régiséget őriz meg, melyet a köznyelv, az irodalmi nyelv már nem ismer. Ezek nyelvtörténeti fontossága szembeszökő. De nyelvjárás jelenségek lehetnek az egyetemes magyar nyelvtörténetre igen fontosak akkor is, ha a nyelvjárás újít, ha a nyelvjárás mutat köz- és irodalmi nyelvünknel fiatalabb állapotot. Csak néhány közismert tényre hivatkozom. Pl. a nyelvjárás diftongálás kérdése az egyetemes magyar hangtörténet egyik legfontosabb kérdésébe szól bele, sőt az általános nyelvtudomány egyik legnehezebb problémájának, a hangváltások okainak felderítéséhez, vihet közelebb (vö. BÁRCZI : Előadások Sztálin nyelvtudományi munkáinak 2. évf. 134; MNy. XLIX, 42). Az *l~ly (~j)* váltakozás vizsgálata egyebek közt a palatalizáció korának és körülményeinek megállapításához szolgáltat fontos adalékokat. Az ikes igeragozás nyelvjárás állapotának vizsgálata magyar igeragozásunk történeti kialakulását világítja meg példájával, s egyszersmind ugyancsak igen érdekes általános nyelvészeti tanulságokkal szolgál.

Tudjuk, hogy nyelvtörténeti kutatásunknak, ha valóban fejlődésre, pontosabb eredményekre törekszik, s nem elégszik meg az eddigi ismeretek újrakérődzésével, bőséges, friss, eddig ki nem lúgózott anyagra van szüksége. Azt, hogy ilyen friss anyagot ezután fölfedezendő nyelvemlékeink fognak kellő gazdagságban szállítani, remélnünk persze szabad, de számítani nem számíthatunk rá. Két olyan forrásunk van azonban, melytől újat, nyelvünk történetére vonatkozó nézeteink módosítását, helyesbítését várhatjuk: mégpedig nyelvemlékeink tüzetesebb kiaknázása és nyelvjárásaink alaposabb feltárása.

De nemcsak egy-egy nyelv történetére fontos a tájnyelvi változatok tanulmányozása, hanem a nyelvek változásainak általános, mindenütt érvényes törvényszerűségeire is a nyelvjárások szolgáltatják a legmegbízhatóbb anyagot, a legvilágosabb tanulságokat. (Egy-egy részlettel kapcsolatban a nyelvjárások tanulmányozásának általános nyelvészeti fontosságára már az imént is utaltam.) Bármilyen érdekes is az irodalmi és a köznyelv keletkezésének, egység felé törő fejlődésének, módosulásainak története, az ebben megfigyelhető törvényszerűségek a nyelv fejlődésének csak egyik változatára (e változatban természetesen sok lehetőséget foglalva össze) vonatkoznak, hiszen az irodalmi nyelv és a mellé sorakozó igényesebb köznyelv bizonyos mértékig műnyelv, fejlődésében a tudatos irányításnak lényeges szerepe van. A nyelvjárások változása, fejlődése sok tekintetben másképp, tudatos irányítástól szinte teljesen szabadon folyik. Nem akarok ezzel az irodalmi nyelv és a nyelvjárások közé falat húzni. Mindnyájan tudjuk, hogy az irodalmi nyelv kezdetén ott találjuk mint kútforrást a nyelvjárást vagy nyelvjárásokat, s azt is jól tudjuk, hogy ez utóbbiak az egységes nemzeti nyelv hatásának állandóan, mindig fokozódó intenzitással ki vannak téve, s hogy másrészt az

irodalmi nyelv — ha mégannyira lenéző elszigeteltségben óhajtana is élni — nem lehet mentes a nyelvjárások hatásától. A nyelv — és itt nemcsak a magyarra gondolok, de bármely nyelv — életének régibb periódusaira csak a nyelvjárások vizsgálata vethet világot, és csak ezekben tárul elénk a maga csodálatos, és hogy úgymondjam spontán bonyolultságában az az állandó, nyüzsgő harc, ami a régi és az új, a helyi hagyomány és a máshonnan, akár más nyelvjárásból, akár nagyobb tekintélyű nyelvváltozatból jövő hatás között folyik változó feltételekkel és változó eredménnyel. Mi sem bizonyítja jobban a nyelvjárások fontosságát a nyelvi történések szakszerű vizsgálatában, mint az a tény, hogy csak a nyelvjárások alapos, tervszerű tanulmányozása óta ismerjük a nyelv életének számos olyan törvényszerűségét, amit azelőtt nem is sejtettek, vagy legalább nem tulajdonítottak neki kellő fontosságot.

De a nyelvtudománynak nemcsak történeti feladatai vannak. Benne és általa meg akarjuk ismerni mai társadalmi létünk legfontosabb eszközét, mindennapi finom műszerét a maga teljes bonyolultságában. S vajjon lehet-e azt mondani, hogy ismerjük egy nép nyelvét, azt az eszközt, amely az egy közösségbe tartozó emberek egymással való érintkezését szolgálja, amely híven tükrözi vissza e közösség gondolkodását, lelkialkatát, ha elhanyagoljuk e társadalom igen nagy részének legbelsőbb tulajdonát, gondolkodásának eredményét s egyszersmind idomítóját, a gyermekkortól magába szívott nyelvjárást. Nyelvjárások ismerete nélkül tudományos szintű nyelvismeret éppúgy nincs, mint a nyelv történetének ismerete nélkül.¹

De fontos a tájnyelvek tanulmányozása az alkalmazott nyelvtudomány egyik ága, a nyelvművelés számára. Az irodalmi nyelv szókincsanyaga, fordulatai, állandóan kopnak, kifejező erejük gyengül, képszerűségük halványodik, szólásai klisékké nyomorodnak. Az új kifejező eszközöket a nyelv művészeinek, íróknak, költőknek nyelvteremtő géniuszán, valamint a nyelvfejlődés irányításában részt kérő nyelvművelőknek alkotó tevékenységén kívül főleg a nyelvjárások képviselte alacsonyabb nyelvsvínt kínálja, s az irodalmi nyelv a múltban is élt, a jelenben is bőségesen él a lehetőséggel, talán nagyobb mértékben mint a legtöbb európai nyelv. Ennek a magyarázatát a magyar irodalmi és köznyelv demokratikus származásában és hosszú időn át betöltött különleges funkciójában kell keresni (vö. BÁRCZI, Népnyelv és irodalmi nyelv : Néprajzi Tanulmányok 93 kk.). De még a szaknyelvek is megszívlelhetik a nyelvjárások tanulságait, s egyes iparágak (pl. a hímzés) a múltban is gyakran fordultak ehhez a forráshoz. A tudatos nyelvművelés, a nyelv fejlődését irányító mozgalom a nyelvjárásokból menthet át sok anyagot, szavakat,

¹ A nyelvjárások tanulmányozásának nyelvtörténeti és általános nyelvészeti fontosságára, a nyelvjáráskutatás eredményeinek néhány érvényesítési lehetőségére jó példát ad DEME LÁSZLÓNAK a közelmúltban megjelent értékes és hatásában minden bizonnyal termékenynek mutatkozendó könyve: A magyar nyelvjárások néhány kérdése: Nytud. Ért. III. Bp. 1953.

fordulatokat, és meríthet még több mintát, okulást. De nemcsak a szó és szólás-készlet állandó, lassú felfrissítésére mindig kész tárház a nép nyelve. Köznyelvi hangletjtésünk, mely ellen az a vád, hogy túlságosan egyhangú, kevés változatú, szintén színezhető, gazdagítható volna a nyelvjárások sokkal változatosabb hangletjtésformáinak pontos megfigyelése, óvatos kiválogatása és tapintatos átültetése útján.

Mind a törvénykutató, mind a rendszervizsgáló, mind pedig az alkalmazott nyelvtudomány számára tehát a nyelvjárások tanulmányozása fölötté fontos. Ha vele kapcsolatos feladatainkat röviden össze akarjuk foglalni, három pontban fogalmazhatjuk meg a követelményeket: 1. hozzáférhetővé tenni a tudomány és a nyelv művelés számára az eddig összeszedett, de elszórt-sága miatt nehezen értékesíthető anyagot, 2. gyűjteni, gyűjteni, gyűjteni, tudományos pontossággal, kifinomult módszerrel és tervszerűséggel, 3. feldolgozni a gyűjtötteket, mégpedig oly módon, hogy abból nyelvjárásaink egész rendszere, összefüggése, története nagy vonásaiban és részleteiben pontos képpé kerekedjék ki, de feldolgozni változatos egyéb szempontokból is, az egyetemes magyar nyelvtörténet, az irodalmi nyelv alakulása, az általános nyelvtudomány, a társadalom és a nyelv összefüggése stb. szempontjából. Ez utóbbiak azonban már nem különlegesen a nyelvjárás kutatás, hanem az egész magyar nyelvtudomány, valamint az általános nyelvészet tárgykörébe tartoznak.

3. Az elmúlt idők nyelvjárásai gyűjtései sok esetben nem állanak könnyen rendelkezésünkre. Áll ez főleg nyelvjárásaink fontos megkülönböztető elemeire, a tájszavakra, melyeknek pedig nemcsak a szorosán vett törvénykutató és rendszerező nyelvtudomány, de a magyar szókincs általános összegyűjtése és az irodalmi szókészlet fejlesztése szempontjából is különös fontosságuk van. A kisebb-nagyobb tájszógyűjtemények azonban folyóiratok apróbb közleményeiben, nyelvjárásai és néprajzi monográfiákban és tanulmányokban, száz meg száz helyen elszórva láttak napvilágot, sok pedig múzeumok, könyvtárak kéziratos anyagában rejtőzik. A múlt század végén Szinnyei József a kiváló Magyar Tájszótárban ennek az elszórt anyagnak nem jelentéktelen részét egybeszerkesztette, hozzáférhetővé tette, még pedig a Magyar Nyelvészetben, továbbá a Magyar Nyelvőr és a Nyelvtudományi Közlemények addig megjelent kötetekben, néhány nagyobb népköltési gyűjteményben és egy nagy monográfiában közölt tájszavakat, valamint egy-két kéziratos gyűjtés anyagát. A Magyar Tájszótár 1892—1901. között jelent meg. Azóta azonban igen jelentős új anyag gyűlt össze, hasonlóképpen elszórt közleményekben, tanulmányokban, monográfiákban, folklóregyűjteményekben, valamint kiadatlan kéziratokban. Ez az anyag gyakorlatilag hozzáférhetetlen a kutató számára, aki nem nézheti át — gyakran egy-két adat kedvéért — kötetek százait, kéziratos füzetek ezreit. — Hasonlóképpen gyakorlatilag alig kiaknázhatók azok a tájszóközlések és kéziratos gyűjtemények, melyek a Szinnyei-

féle tájszótártól felölelt korszaknál régebbiek. Pedig ezeknek még a nyelv-járások története szempontjából is igen fontos szavuk lehet. Elsődleges feladat az ilyen szinte lappangó hatalmas tájszókészletet a nyelvészeti kutatás és a teremtő nyelvművelés rendelkezésére bocsátani.

Ezen a téren az utóbbi évek során komoly lépések történtek. Igen hasznos kalauz — nemcsak a tájszógyűjtések tömkelegében, de általában a tájnyelvvvel foglalkozó irodalomban — a LŐRINCZE LAJOS és BENKŐ LÓRÁND szerkesztésében megjelent Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817—1949. (Bp. Ak. Kiadó 1951.), mely — a teljesség igénye nélkül, — nagy gazdagságban tárja föl a nyelvjárási közlések könyvészetét, könnyen áttekinthető módon, területi megoszlás alapján igazítva el az érdeklődőt. Ebből meg lehet állapítani, mily megyéből, mily tájegységekről, milyen községekből, hol van közlés és milyen természetű (szóközlés, személy- és állatnév, földrajzinév, prózai szöveg, vers, nyelvtan, ismertetés). E kötet, mely ma a nyelvésznek mindennapi tanácsadója, persze nem akarja pótolni magukát a forrásokot, számos kérdésre feleletet nyilván nem adhat: pl. egy-egy szó, szólás vagy nyelvtani forma megléte vagy meg nem léte, változatai felől természetesen nem tájékozthat.

Igen gazdag, régebben gyűjtött kéziratot ad közre a KISS GÉZÁTÓL összeállított és KERESZTES KÁLMÁN szerkesztésében megjelent Ormánysági Szótár (Bp. Ak. Kiadó 1952.). Ez ugyan nem tulajdonképpeni tájszógyűjtemény, amellet CSÜRY BÁLINT kiváló Szamosháti Szótárának sem mása, mert nem adja az ormánysági terület teljes szókincsét, anyaga nem is egészen szinkronikus; csupán egy lelkes és szorgalmas gyűjtő nagyon értékes és gazdag munkáját teszi hozzáférhetővé mai igényeket kielégítő formában, és természetesen igen sok tájszót is tartalmaz.

De megindult az elszórt közlésű, vagy kéziratban lappangó tájszógyűjtemények valamint a szövegközlések és kéziratot szöveggyűjtések tájszavainak szótárrá alakítása is: megkezdődtek az új magyar tájszótár munkálatai. Ezt a munkát 1949 óta egy jelentékeny számú munkaközösség végzi, melyben résztvesz a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének és a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének több tudományos dolgozója. Vezetője Bárczi Géza, felelősei Keresztes Kálmán és P. Hidvégi Andrea. E munkaközösség mindezt idáig a MTsz. óta megjelent vagy gyűjtött anyagot cédulázza, de még közel sem merítette ezt ki, noha mai napig mintegy 250 000 adat került kicédulázásra. (Összehasonlításképpen említem, hogy a Szinnyei-féle MTsz. összesen 80 000 adaton épült.) Minden adat három kézen: a kijelölő, a cédulázó, és az ellenőrző kezén megy keresztül (az ellenőrzőén kétszer is). A cédulák két példányban készülnek. Az egyik példány abécé rendbe szedése folyik, a másik példány források szerint külön tartva marad, minden forrás anyaga külön csomagban,

a forrás megbízhatóságát is értékelő felzettel. Ilyen módon az összehalmozott anyag folyamatosan is használhatóvá alakul, másrészt a gyűjtés végeztével végrehajtható újabb ellenőrzés, az esetleges egyenetlenségek kiigazítása, a forrásokkal való egybevetés lehetséges marad. Azonfelül az eredeti és a másodpéldányok más-más helyen vannak tárolva, hogy ha előre nem látott balesetek (pl. tűzvész, költözködés stb.) a cédulák egyik példányát elpusztítja vagy megrongálja, a gyűjtött anyag veszendőbe még se mehessen. — Az újabkori anyag fölgyűjtése után kerül sor a Szinnyei-féle tájszótártól felölelt korszaknál régebbi anyag összeszedésére, egyelőre nyitva hagyva azt a kérdést, hogy ez az újabb anyaggal együtt kerüljön-e majd kiadásra, vagy külön kötetben lásson napvilágot.

A nyelvjárások nyelvtani, azaz hangtani, szótani és mondattani sajátosságainak összefoglalása az eddig gyűjtött anyag alapján megtörtént ugyan viszonylag nem régen (HORGER ANTAL, *A magyar nyelvjárások*, Bp. 1934)¹, ha talán nem is a legkívánatosabb, de használható formában, de ezzel nem elégedhetünk meg. Az újabb szintézishez azonban sokkal bővebb anyagra van szükségünk. A jelenleg rendelkezésünkre álló nyelvjárás nyelvtani anyag alapján ugyanis megfelelő, hézagtalan áttekintésünk nincs, a részletek szempontjából meg éppen csupa hiány, fogyatékoság tátong mindenütt, nyelvjárásaink térképét fekete foltok bőven tarkítják. E hiányokra élesen mutat rá pl. egy olyan, egyébként lelkiismeretes összegező munka, mely az eddig gyűjtött anyag összehordását adja, mint FÜR ISTVÁN kis könyve az *ízés állapotáról* (FÜR ISTVÁN, *Az ízés állapota a mai magyar nyelvjárásokban*, Szeged, 1930.). Ebből ugyanis az derül ki, hogy gyűjtéseink alapján csak rendkívül tökéletlen képet alkothatunk még egy ilyen fontos jelenségről is, számos különösen érdekes részlet pedig, melyből a nyelv életére, a jelenségek terjedésére, harcára nyílna kipillantás (mint pl. az ízés területenkénti különbözősége), szinte teljesen homályban marad. Itt tehát újabb, igen gondos és részletes tényfeltárára van még szükségünk. S ez a szükséglet átvezet feladataink második igen fontos és sajnálatosan lenézett területére, a nyelvjárás anyaggyűjtéshez.

4. Nyelvjárásaink ugyanis az eddigi erőfeszítések és, mindent összevéve, tiszteletreméltó eredményű munka ellenére közel sincsenek kielégítő módon feltárva. Pedig ez a feladat rendkívül sürgető. Főlöszleg talán hangsúlyoznunk, mily rohamosan halványulnak, pusztulnak nyelvjárásaink a köz- és irodalmi nyelv hatására. A telepítések, a lakosság sűrű helyváltoztatásai, a munkahelyek változatos szükségletei különféle területek nyelvjárásait hozzák egymással érintkezésbe s közöttük — a köznyelv közvetítésével — a kiegyen-

¹ Kisebb igényű, rövid tájékoztatók, mint NAGY JENŐ, *Ungarische Volkssprache : Teuthonista XVI*, 158—183; KÁLMÁN BÉLA: *A mai magyar nyelvjárások*. *EgyMNyF.* 1951. természetesen nem igénylik a teljességet. Ugyancsak rövid, bár igen tömör és értékes összefoglalást ad Laziczius Gyulának történeti szempontokat érvényesítő kis monográfiája. (*A magyar nyelvjárások*. Bp. 1936. A M. Nyelvtud. kézikönyve.)

lítődéssel felé terelik a fejlődést. A rohamosan terjedő újság- és könyvolvasás a betűnek, a rádió pedig az élőszónak még hatalmasabb erejével szakadatlanul, évről évre észrevehető módon szűrítik a falu beszédének öröklött, eleven színeit. Nem féltém a magyar nép nyelvteremtő erejét ettől a változástól, de kétségtelen, hogy amit a nyelvjárások a múltból hoztak vagy eddig teremtettek, s aminek mind a törvénykutató, mind az alkalmazott nyelvtudomány szempontjából nagy fontossága van, állandóan enyészik. Ezeket az értékeket azonban a tudomány és a nyelvművelés számára meg kell menteni. A nyelvjárások rendszere, tervszerű gyűjtése tehát nyelvtudományunk egyik legsürgetőbb feladata, s tegyük hozzá, egyelőre fájdalmasan megoldatlan feladat.

Elsősorban akadály a kutatókban való hiány. Képzett nyelvjárási gyűjtőink a feladat nagyságához mérten viszonylag kevesen vannak, bármily kedvezően hangzik is abszolút számuk. S akik vannak, azoknak igen sok más kötelezettségük veszi igénybe munkaidejét. Sürgős és fontos feladat tehát nagyszámú új kutató nevelése, olyan kutatóé, aki nemcsak teljes elméleti tudással fel van vertevezve, de a nyelvjárási gyűjtésre szükséges különleges képességei is megvannak, s azonfelül feladatának a megfelelő gyakorlati tapasztalatok birtokában láthat neki. Kétségtelen, hogy egyetemi oktatásunk a maga zárt hivatalos programjával ilyen különleges munkaterületen való kiképzésre nem vállalkozhatik. Mégis e téren fontos erőfeszítések történtek. Több egyetemünkön és főiskolánkön, részint speciális kollégium alakjában, részint más formában állandó nyelvjáráskutató tanfolyamok működnek, s e tanfolyam módszere, racionálisan fokozódó feladatokra épülő hároméves tematikája még a múlt évben elkészült és jelenleg kipróbálás alatt van. E tanfolyamok sok nehézséggel küzdenek, a legtöbb helyen a megfelelő felszerelés (magnetofon, lemezek stb.) hiányzik, de főleg állandóan súlyos gondot okoz anyagi eszközök hiányában a hallgatóknak külső, a terepen végzett munkában való gyakorlati kiképzése. Egy-két közös kiszállás még ú. n. kirándulás keretében valahogyan megoldható, de a nyári kutató ösztöndíjak szerény összegét csak ajjal-bajjal tudjuk összekaparni, pedig e nyári kutató próbálkozásokban válik el igazán, ki alkalmas erre a munkára, ki nem, csak ott szerezhető meg a feltétlen szükséges gyakorlat, amely nélkül komolyabb feladatot senkire sem lehet bízni, sőt csak e nyári gyűjtéseken összeszedett anyagon lehet a nyelvjáráskutató tanfolyam tematikájában kijelölt feldolgozó munkát is elvégezni, tehát a tanfolyamot valóban fokozatosan végig vinni. Mindazonáltal ezek az erőfeszítések nem eredménytelenek. A tanfolyamon megfelelő számban vesznek részt olyan hallgatók, akiknek kedvük is, érzékük is van ehhez a munkához, s akik a szükséges ismereteket valóban elsajátítják.

Ezzel azonban a kérdés még nincs megoldva. Eddigi tapasztalataink szerint a legjobb reményekre jogosító fiatal kutatók nagyon sokszor nem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket, s nem is éppen mindig csak az ő hibájuk-

ból. Távozva az egyetemről, főiskoláról, más jellegű munkakörük igen nagy mértékben elfoglalja őket, s ha kedvtelésből egy darabig folytatják is a népryelvi gyűjtést, elszigeteltségükben csakhamar ellankadnak, s később minden unszolás, bátorítás hatástalan marad. Azok a kevesek pedig, akik egyetemi vagy kutatóintézetben tudnak elhelyezkedni, rövidesen oly sok egyéb tudományos vagy más természetű feladatot kapnak, hogy nyelvjárási gyűjtésre nem marad idejük. De még akik annyira-amennyire kitartanak, azok is elszigetelve partizánkodnak, kétségtelenül becses adalékokat gyűjtve össze — hiszen minden morzsa értékes lehet —, de ma már tervszerűen fölépített, az egész országot behálózó, pontosan meghatározott elvek szerint teljességre törekvő gyűjtést tarthatunk csak korszerűnek. Az irányításnak természetesen nem szabad erőszakosnak lennie, az erőszakosság elkedvetlenítő, s mennyiségileg is, de főleg minőségileg gyengébb eredményeket szokott hozni, ám az erők tapintatos megszervezésére és a munka-feladatok egybehangolására szükség van. Enélkül az elszigetelt és magára hagyott gyűjtő nem tud teljes értékű munkát szolgáltatni, a korszerű követelményeknek eleget tenni.

A megoldáshoz talán a következő kísérlet vinne közelebb, melynek tervét itt csak nagy vonásokban vázolom. Alakuljon a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének kebelében egy kis csoport, legfeljebb három tudományos kutatóból, amely kézbe veszi az egyetemes magyar nyelvjárási gyűjtés szervezését, de azt is nagyon elképzelhetőnek, sőt esetleg eredményesebbnek tartom, hogy egyetlen tevékeny és tapasztalt tudományos kutató vállalja ezt a szép feladatot. Minden egyetem és főiskola, ahol nyelvjáráskutató tanfolyam van vagy volt, közölje a szervezővel vagy szervezőkkel azoknak a volt tanítványoknak nevét és címét, akik a kellő képzésen átmentek, s akiket oktatójuk — szigorú mértékkel mérve — alkalmasnak tart tudományos színvonalú gyűjtő munkára. A szervezők lépjenek érintkezésbe ezekkel, tájékoztassanak az illetők készségeiről és lehetőségeiről, arról, hogy hol, mikor, milyen természetű gyűjtő feladatot vállalnának és ehhez milyen segítségre volna szükségük. Az adottságok figyelembevételével készítsenek általános tervet az egész ország nyelvjárásainak folyógyűjtési sorrendjére, mégpedig tájszógyűjtéstől a teljes regionális szótárig, szövegektől egy-egy nyelvjárás nyelvtani rendszerének alapos feldolgozásáig, földrajzi nevek és személynevek lehető teljes számbavételéig, esetleg tájatlászok készítéséig, amiről később szólok. Így a munka egységben megszervezhető, s mindenütt ahol lehetséges, mielőbb meg is indítandó. Egyben pedig tervszerűen törekedni kell arra, hogy az egyelőre gazdátlanul maradt feladatok számára mihamarább akadjon megfelelő vállalkozó. A tervet több évtizedre kellene előre készíteni, hiszen az itt felsoroltak között olyanok is vannak, melyek igen hosszú időt igénybe vehetnek. Természetesen e munkálatoknak jókora anyagi segítségre is van szükségük, e-nélkül a szakemberek minden növelő és szervező erőfeszítése meddő marad. De nagy szükség van a tanügyi hatóságok megértésére is,

hogy azok, akik nagyobb munkákat vállalnak és ezeket becsülettel végzik is, hivatalos elfoglaltságukon számottevő könnyítést kapjanak.

A fentiekben nagyjában érintettem azt a kérdést is, mire kell a gyűjtésnek irányulnia. A válasz röviden: mindenre. A szókincsgyűjtésnek fel kell dolgoznia egyes tájegységeknek a lehetőségig teljes szókincsét. Laikusok ugyan gyakran nem értik, miért kell azt is feljegyezni, hogy pl. az Ormányságban használják az *asztal* szót, mégpedig kb. ugyanolyan jelentésben, mint a köznyelvben. Nem beszélve arról, hogy az Ormányságban az *asztal* szó nem fordul elő minden köznyelvi jelentésváltozatában, kétségtelen, hogy egy-egy táj emberének teljes fogalom-kincséről, a tájnyelvnek a köznyelvhez és más nyelvjárásokhoz való viszonyáról a teljes szókincs ismerete nélkül helytelen vagy semminő képet nem kapunk. Sajnos, szókincsünknek vagy akár egy-egy szónak az egész nyelvterületen való életét így tájnyelvi szótárakon keresztül kihámozni már nem tudjuk, erről lekéstünk. Sok idő kell ugyanis ahhoz, hogy az egész országot hasonló tájnyelvi szótárakkal behálózzuk, s ez egyszerűs mind azt is jelenti, hogy ha már lesznek is teljes számban ilyen művek, ezek nem lesznek szinkronikusak, sőt, tekintve a nyelvjárások gyors változását, igen jelentékeny kronológiai különbségek lesznek közöttük. Ezen a sajnálatos tényen már nem változtathatunk, ez azonban nem azt jelenti, hogy tehát regionális teljes szótárak nem kellenek, hanem azt, hogy ilyen művek készítésével nagyon sietnünk kell. Jelenleg egyetlen ilyen teljességre törekvő szótárunk van, CsÚRY BÁLINT Szamosháti Szótára (Bp. 1935–36.). Rendkívül becses, bár, mint említettem, teljességre, sőt valódi szinkroniára igényt nem tarthat a nem rég megjelent Ormánysági Szótár. Készen áll azonban BÁLINT SÁNDOR Szegedi Szótára, ennek megjelenése viszont sajnálatos módon és érthetetlen okokból késik. — CsÚRY Szamosháti Szótára jó minta, ezen azonban a modern tájnyelvi szótárnak mégis néhány ponton túl kell mennie. Gondosan szét kell választani az aktív szókincsét a passzívtól és lehetőleg pontosan megjelölni a falu beszédében is különféle stílusrétegekbe sorolódó szavakat megfelelő megkülönböztetéssel, tehát mintegy a gondolat kifejezés ünneplőjét a mindennapos mívelő ruhától.

A korszerű munkaeszköz kétségtelenül a teljes tájnyelvi szótár. Kérdés, helyt adjunk-e a tájszógyűjtésnek, hiszen ha van teljes regionális szótárunk, ez a vidék tájszavait is tartalmazza. A gyűjtésnek ezt a módját sokan több szempontból méltán elavultnak tekintik. Ámde teljességre törekvő tájnyelvi szótáraink, mint láttuk — úgyszólván nincsenek, és ilyenek összegyűjtése, kidolgozása hosszú, esetleg több évtizedre terjedő feladat, főleg egy-egy gyűjtő számára. Sok helyütt ilyen munkát meg éppen majd csak hosszú évek múlva indulhat el, s kétségtelenül több évtizedbe telik, még a legkedvezőbb számítással is, míg az egész nyelvterületet ilyen szótárakkal be tudjuk hálózni. Közben tájszókincsünk, melynek ismeretére az irodalmi nyelv szempontjából is szükségünk van, állandóan kopik, pusztul. Ezért ma sem nélkülözhetjük

a tájszavak gyűjtését, mint még hosszú ideig átmeneti megoldást. Természetesen minden tájszót mondatban kell feljegyezni, mégpedig nem mesterségesen alkotott, hanem valóban elhangzott nyelvjárási mondatban. — A szótári gyűjtésnek és a tájszógyűjtésnek egyaránt a néprajzzal szoros kapcsolatban kell történnie. A néprajzi kutatókkal általában határozottabb együttműködést kell létesítenünk, hiszen az ő gyűjtéseik a mi szükségleteinkre is használhatók volnának, ha mindig megfelelően volnának lejegyezve, másrészt a nyelvésznek lépten-nyomon szüksége van a tárgyi néprajz és a folklóre eredményeire.

Különleges feladat a szókincsgyűjtés terén a földrajzi nevek és a személynévek gyűjtése. Mindkettőnek a nyelvtudományi szemponton kívül is fontos egyéb, településtörténeti, szociológiai, lélektani, néprajzi tanulságai is vannak. Ezen a téren is készültek már komoly, számottevő részletmunkák, így többek között SZABÓ T. ATTILA, Kalotaszeg helynevei I, Kolozsvár 1942. és ÁRVAI JÓZSEF, A barcasági Hétfalú helynevei, Kolozsvár, 1943.; ezek a történeti adatokat is összegyűjtik, vagy BENKŐ LÓRÁND, A Nyárámente földrajzi nevei Bp. 1947., mely egyszersmind e kisebb terület helyneveit több szempontból föl is dolgozza. A személynévekre megemlítendő LŐRINCZE LAJOS, Szempontok és adatok személynéveink újabbkori történetéhez (MNYvj. I, 64—94), mely mintát szolgáltat a gyűjtés szempontjaihoz is, és a földdolgozáshoz is. Ezeken kívül azonban számos elszórt hely- és személynévközlés áll rendelkezésünkre, és ilyenek gyűjtése ma is folyamatban van. Mindez azonban a kiaknázatlan anyaghoz viszonyítva vajmi kevés. A gyűjtésnek itt is be kell majd hálózni az ország egész területét. Kétségtelenül a feladat olyan nagy, hogy megközelítő megvalósulása is csak évtizedek munkájával remélhető. Egyelőre meg kellene elégedni azzal, hogy az országnak minél több területéről egy-egy község topo- és anthroponymiai anyagát teljes gonddal összegyűjtenék, s mihelyt az így részletekben közölt anyag mennyisége nagyon felduzzadna, összegezve is hozzáférhetővé tennék. Ez is tájékoztatást nyújtana a tipikus egyezésekről és eltérésekről és ismereteink kiszélesítéséhez jelentős mértékben hozzájárulna. A munka koordinálása, megszervezése itt is nagyon fontos lépés volna.

Mind a szókincs, mind a nyelvjárási nyelvtani rendszer számára a legmegfelelőbb gyűjtési anyag a szöveggyűjtés. Ez a szavakat a maguk eleven környezetében adja. Minden szó voltaképpen elszigetelve csak jelentéslehetőségek hordozója, a jelentéslehetőségek közül egy-egy a megfelelő nyelvbeli összefüggésben válik csak valósággá. Nos ezt a valóságot csak a szöveg adja meg igazán. Ezért kell az egyes tájszavakat is legalább mondatban lejegyezni, noha a mondat a beszéd összefüggő folyamát legföljebb csak pótolja, de gyakran nem egyenlő értékű vele. A nyelvtani szerkezetek, a szabályok természetes működésének megfigyelésére csak a szöveg alkalmas.

Minden nyelvjárás-kutató tudja azonban, hogy a gyorsan folyó beszédnek feljegyzése, mégpedig nyelvészeti szempontból is használható, pontos

feljegyzése, a finom fonetikai árnyalatok megkülönböztetése mily nehéz, egy bizonyos határon túl megoldhatatlan feladat. Nyelvjárási szövegeink, úgy ahogy az eddigi gyűjtések eredményeképpen rendelkezésünkre állanak, legnagyobbbrészt formájukban, mondataalkotásukban kiegészített, kiegyengetett, hangjelölésükben többé-kevésbé egységesített, szabályosra idomított nyelvváltozatot tüntetnek fel. Ha nagyon szigorúan vesszük a dolgot, jóhiszemű hamisítványok. A nehézségeket természetesen már régen észrevették. Azok a különféle eljárások, melyek a beszélő iramának meglassításával, a beszéd megszakításával, ismételtetéssel próbálják biztosítani a lejegyezhetőséget, tönkreteszik vagy legalább is megzavarják a beszéd természetességét. Tudomásom szerint Vikár Béla használt először gyorsírást nyelvjárási szövegek feljegyzéseire. A közelmúltban egy fiatalon elhunyt lelkes nyelvjárási gyűjtő, KOVÁCS LÁSZLÓ dolgozott ki igen használható gyorsírási rendszert nyelvjárási beszéd leírására. (MNnyv. V, 49.) De bármilyen használható is, jobb híján, a gyorsírás erre a célra, a legügyesebb kézben is maradnak nagyon lényeges fogyatékoságai. Gyorsírással, akár csak a rendes írással, lehetetlen pl. jelölni, a beszédnek írásban nem rögzített elemeit, vonásait, a hanglejtést, a hangsúly váltakozó erejét, illetve a vonások jelölésének kísérlete oly feladatok elé állítaná a teljes pontosságra, a hangképzés állandó megfigyelésére köteles gyűjtőt, amelynek megfelelni semmiképpen sem tudhatna.

E nehézségen segít a gépi felvétel, magnetofon, vagy bármely más felvevőgép (diktafon, dimafon, ferrofon). Ha megfelelő gondossággal kezelik, a beszélőt nem zavarja, az észre sem veszi, hogy szavait a gép rögzíti. A legtöbb esetben a tapasztalat azt mutatja, hogy ha tudja is, ez a körülmény semmi lámpalázat nem okoz neki. A gépi felvétel megőrzi a nyelv minden vonását, hanglejtést, hangsúlyt, szüneteket, rögzíti a félbemaradt mondatokat, az ügyetlen egyeztetést, mely a gondolkodás kisiklását árulja el, szóval teljesen a valóságnak megfelelően örökíti meg az élő beszédet. Minden szó, minden mondat újraidézhető akárhányszor, legapróbb vonásaiban megfigyelhető. Megőrzésre érdemes szövegek lemezbe vághatóak, kiadásra vagy múzeumban való megóvásra kiszemelték több szakember bevonásával ellenőrzött, teljesen pontos átírásba öltöztethetőek, sőt a kellő feltételekkel készített felvételek a fonetikus laboratóriumi vizsgálatára is alkalmasak. Megfelelő kezeléssel a gép torzítása igen csekély, s ha a felvevő jól ismeri készülékét, nagyobb önkényesség nélkül kiszűrheti belőle az esetleg enyhén labializáló vagy velarizáló színezetet. Korszerű szöveggyűjtésnek csak a géppel való gyűjtést tarthatjuk.

A gépi gyűjtést nálunk is alkalmazták s lassan terjed. Már a múlt század végén fonográffal gyűjtött Vikár Béla, megelőzve ezzel a külföldet, igaz hogy gyűjtése nem nyelvészeti, hanem inkább zenei célokkal történt. Újabban gépi gyűjtésen alapul HEGEDŰS LAJOSNAK két nyelvjárási szövegkiadása: Népi beszélgetések az Ormányságból, 1946. és Moldvai csángó népmesék és beszélgetések, 1952, valamint néhány folyóiratbeli szöveggözlés. A nyelv-

atlaszgyűjtéssel kapcsolatban Hegedüs Lajos szintén készített felvételeket 47 faluban, és a felvételekből, melyek a nyelvjárás-kutatók képzésében is igen jó szolgálatot tesznek, lemezeket is készített. Ma a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében, valamint magántulajdonban 850 nyelvjárás hanglemez van. Gépi felvételei vannak a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének, valamint néprajzi intézményeknek is. Mindez kezdetnek biztató, de mégis csak kezdet, elindulás.

A tulajdonképpeni gépi gyűjtésnek egy igen nagy akadálya van. Nagyon kevés felvevőgép áll a nyelvjárás gyűjtők rendelkezésére; a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének néhány gépén, a Néprajzi Múzeum felszerelésén kívül, a debreceni egyetemi Magyar Nyelvtudományi Intézetnek van egy, alkatrészhiánnyal küzdő gépe. Nem számítom az ethnográfusok felszereléseit, ezek csak közvetve szolgálhatják a népnyelvi gyűjtés ügyét. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete hiába vár megfelelő felvevőgépre, úgy hogy még a nyelvjárás-kutató tanfolyamon sem lehet, mint nemcsak kívánatos, de szükséges volna, a gyűjtőket e gép kezelésébe begyakorolni. De hiába szereznék meg fiatal gyűjtőink ezt a gyakorlatot, hasznát amúgy sem igen vehetnék. Jó néhány tucat gépre volna szükség, hogy a nyelvjárás gyűjtés valóban nemcsak kellő méreteken, de korszerű színvonalon megindulhasson. Addig, míg a kellő felszereléssel nem rendelkezünk, a nyelvjárás-kutatás csak csökkentett igényekkel, szükségmegoldásokkal megelégedve működhetik akkor is, ha már elegendő és jól megszervezett gyűjtő áll rendelkezésre. Közben azonban nyelvjárásaink színei tompulnak, s hovatovább nem is nagyon lesz mit gyűjteni.

Kissé talán sokáig időztem korszerű feladatainknak ennél a csoportjánál, az anyaggyűjtésnél. Ezt nemcsak azért tettem, mert ez a nyelvjárások halványulása miatt a legsürgetőbb feladat, de azért is, mert a nyelvészetén kívül álló tudományos körökben bizonyos ellenkezés tapasztalható az anyaggyűjtéssel és anyagközléssel szemben. Ez az ellenkezés a nyelvtudomány jelenlegi helyzetének, munkánk belső ökonomiájának sajnálatos félreismerésén alapszik. Olyanféleképpen hangzik ez az ellenkezés, mintha valaki azt kívánná, hogy az orvostudomány munkásai hagyjanak fel a betegségek tüneteinek megfigyelésével és leírásával, s helyett szorítkozzanak csak az eddig észlelt jelenségek alapján a betegségek gyógyítására. A nyelvtudomány anyaggyűjtésén alapszik, s az eddig föltárt és fölhasználásra előkészített anyag jelentékeny részben föl van dolgozva, de ezzel problémáinkra jobbra csak ideiglenes feleletet tudunk adni. Valóban új, gazdagabb és helyesebb eredmények új anyagtól várhatók elsősorban. A nyelvjárások nyújtotta anyag azonfelül múltó, enyésző valami, s ennek megmentésével várni nem szabad.

A nyelvjárás gyűjtésnek egyik legkorszerűbb és legfontosabb módja a nyelvatlasz-gyűjtés. Tévedés volna persze azt hinni — külföldön ebbe a hibába eleinte sokan beleestek — hogy a nyelvatlasz immár fölöslegessé tesz

minden más jellegű tájnyelvi munkát, nyelvjárási szótárakat és monográfiákat. A különféle jellegű és színvonalú adatszerzés és az adatok különféle formában, összefüggésben való tálalása kiegészíti egymást (vö. J. FELLER, *L'évolution de la géographie linguistique*, Liège, 1923.). A nyelvátlasz azonban, ha nem is egyetlen formája a nyelvjárások feltárásának, ismertetésének és egybevetésének, rendkívül fontos munkaeszköz. Hogy mennyire fontos, új módszerbeli lehetőségeket adnak ezek a térképek, azt semmi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a nyelv életét, a nyelvi történések lefolyását azóta látjuk helyesebben, a valóságnak megfelelő módon, amióta megszületett az első nyelvátlasz, majd az utána következők jelentékeny sora, s hozzá épült a nyelvátlaszok felhasználásának változatos módszertani elmélete és gyakorlata.¹

A magyar nyelvátlasz a magyar nyelvtudománynak régi adóssága. Ezen a téren az egyébként haladó, lépést tartó és olykor utat is mutató magyar nyelvtudomány sajnálatosan elmaradt, reméljük csak időben. Az első valóban használható eszköznek bizonyult nagy nyelvátlasz, az *Atlas linguistique de la France* (GILLIÉRON et EDMONT, 1900—1912.) és főleg a rajta épülő módszertani tanulmányok sorozata, itt elsősorban magára GILLIÉRONra gondolok, de a nyomában kibontakozott hatalmas nyelvföldrajzi irodalomra is, valamint a nyelvföldrajzi gondolatból fakadt egyéb eljárások, iskolák (pl. a neolingvistica²) felvirágzása éppen abba a korba esett, amikor a magyar nyelvtudomány sajnálatosan elhanyagolta, nem érezte elsőrendű feladatnak a nyelvjáráskutatást, s amikor a tudománynak rendelkezésére álló anyagi eszközök oly csekélyre csökkentek, hogy a nagy anyagi áldozatot igénylő, jelentékeny pénzt és munkaerőt fogyasztó nyelvátlaszmunkálatokra alig lehetett gondolni. Pedig a nyelvföldrajz alapvető gondolata, azaz az egész nyelvterület nyelvjárási eltéréseinek egybevetése, összehasonlítása már korán felbukkan a nagymúltú magyar nyelvjáráskutatásban, hiszen a már említett MÁRIAFI ISTVÁN (SZEICZ LEO) már 1788-ban szembeállít egymással tájnyelvi kiejtésbeli eltéréseket (*Kis magyar Frázeológia* 150), MAKÓ PÁL szerint (1793.) a magyar szókincs minden egyes szavát négy helyről kellene összegyűjteni (*Magyar Hírmondó* 1793. 538—41) s a nyelvjárások egybevehetőségét célozzák Gyarmathi (*Vocabularium* 95), Kassai (*Magyar-diák Szó-könyv* 1833-36.) és sokan mások, nyelvjáráskutatásunknak már első szakaszában. Sőt a nyelvjárások osztályozásával is kísérleteznek (GÁTI ANDRÁS, *Elméletek a magyar*

¹ Vö. J. Gilliéron, *Pathologie et thérapeutique verbales* 1915—21.; *Généalogie des mots qui ont désigné l'abeille*, 1918.; *La faillite de l'étymologie phonétique*, 1919.; *L'étymologie des étymologistes et celles du peuple*, 1922.; J. Gilliéron et M. Roques, *Études de géographie linguistique* 1912.; K. Jaberg, *Sprachgeographie* 1908.; E. Gamillscheg, *Die Sprachgeographie und ihre Ergebnisse für die allg. Sprachwissenschaft*; A. Dauzat, *La géographie linguistique*, 1922. stb., stb.

² M. Bartoli, *Introduzione alla neolingvistica*, 1925.; Vidos B. E.: *EgyPhK.* LII, 140; *MNy.* XXV, 204.

dialektusról, lexiconról, helyesírásról, 1815. 15; PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM, *A magyar nyelv dialectusai 1815—17.* 21). Ámde, bár HUNFALVY (MNyelvészet I, 232) és BUDENZ (MNyelvészet V, 363) is hangsúlyozza a tájak szerinti való nyelvi különbözőségek tanulmányozásának fontosságát, a nyelvjáráskutatás második szakaszának elején mintha a nyelvjárások egymáshoz viszonyításának a gondolata kissé elhalványodnék, legalább is a kérdés nem fejlődik. Mégis több hiányos kísérlet után SIMONYI (*A magyar nyelv 1881.* 199) és BALASSA (*A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése, 1891.*) osztályozza a nyelvjárásokat, de persze az akkori ismeretek és az akkori tudományos elméletek alapján. Természetesen mindezekben csak egészen homályosan derengve csillan fel itt-ott a nyelvföldrajzra emlékeztető gondolat, de a csirából szerves fejlődés esetén kibontakozhatott volna a nyelvföldrajz. Sajnos e gondolat felerősödése, kiérlelődése elmaradt. Pedig közben a szakfolyóiratok ismételten beszámolnak a külföldi nyelvatlasz-kezdeményezésekről (vö. BALASSA: *Nyr.* XXIX, 263; HAAG KÁROLY: *Nyr.* XXXIII, 328; ERDÉLYI LAJOS: *MNy.* I, 301; ZOLNAI GYULA: *NMy.* I, 90), sőt jelenségtérképek is készülnek (STEUER JÁNOS: *Nyr.* XXII, 256; ERDÉLYI LAJOS: *NyK.* XXXVI, 309; *M. nyelvi tanulmányok* II, 13, 14; HORGER: *MNy.* I.) mégis a magyar nyelvatlasz szükségességének, lehetőségének gondolata az említett okok miatt nem tudott szervesen kinőni e fejlődésvonalból, hanem csak később, 1927-ben jelentkezik először szerényen meghúzódva egy odavetett kiegészítésben (ERDÉLYI LAJOS, *M. nyelvi tanulmányok* II, 15). Ez idő alatt azonban külföldön a nyelvatlasz hatalmas lendületet vett, s ezzel nyelvtudományunk nem tartott lépést. A csakhamar mégis induló magyar kezdeményezések éppen ezért eleinte nagyon is erősen kísérletezés jellegűek voltak, át kellett esniük egy csomó gyermekbetegségen, míg nyelvjáráskutatásunk föl tudott zárkózni a külföldi nyelvatlasz-vállalkozások színvonalához és velük versenyre kelhetett. Közben az anyagi eszközök hiánya, szűkkeblőség és értetlenség is komoly, gyakran leküzdhetetlen akadályokat gördített a magyar nyelvatlasz elé még akkor is, mikor már az eredményes munka reményében lehetett volna megindítani a gyűjtést. E kísérletek, melyeket felsorolni és ismertetni fölösleges, mégis hasznosak voltak, tisztázták a fő problémákat és értékes tapasztalatokat eredményeztek.

E félbemaradt vállalkozások után végre 1949-ben, hála kormányzatunk megértésének, a hatalmas tudományos programmban hely kerül a nyelvatlasznak is, anyagi eszközök is jutnak rendelkezésére, a szervezést, a tervezést, majd hamarosan magukat a munkálatokat meg lehet kezdeni, eleinte a Tudományos Tanács, később a Magyar Tudományos Akadémia égisze és lassanként mind határozottabb irányítása alatt. E munkálatok ma is teljes erővel és lendülettel folynak, sőt azóta kiterjedtek Csehszlovákia magyarlakta területeire, ahonnan két munkatársunk csak nem régen tért vissza gyűjtő munkáról, sőt hozzájuk illeszkedik majd bizonyos mértékben Románia

magyarlakta területeinek nyelvatlasz-terve is. Amint mellőztem az előző vállalkozások és részleteredmények vázolását, akként nem akarok itt kitérni a magyar nyelvatlaszmunkálatok szervezésének, megindulásának, munkamenetének történetére, nem azokra a vívódásokra, állandó javítgatásokra, melyeken keresztül a munka fokozatosan tökéletesedett, az elvi tájékozódások, a viták, a gyakorlati tapasztalatok során kialakult munkamódszerre, mely nem egy új megoldást, nézetünk szerint módszerbeli haladást jelent nemzetközi viszonylatban. Minderről ugyanis részletesen beszámol egy sajtó alatt levő s remélhetőleg rövidesen meg is jelenő mű: A magyar nyelvatlasz munkamódszerei, mely e kérdéseket tüzetesen fogja tárgyalni, kiterjeszkedve oly gyakorlati részletekre is, melyek a nemzetközi irodalomban is többnyire csak sommás megvilágításban részesültek. Itt csak annyit említek meg, hogy a gyűjtés két kérdőív alapján folyik, az egyik (742 kérdés) hangtani, alaktani és szóragozástani kérdésekre veti a fő súlyt, a másik (655 kérdés) szóföldrajzi célzatú, azaz egy fogalom különböző tájnyelvi megnevezéseit kutatja. Az előbbi 350 kutató pontra terjed ki, a szlovákiaiakat nem számítva, az utóbbi hálózata 180 falut ölel fel. 1953 végéig a nyelvtani kérdőíveket 222, a szóföldrajzit 128 községben dolgozták fel, sőt 13 faluban már az ellenőrzés is megtörtént. A gyűjtött anyagnak csaknem egésze ideiglenes jellegű munkatérképekre is át van téve és a kutatásnak máris rendelkezésére áll. A gyűjtés során felmerült nehezebb vagy vitás hangtani kérdések eldöntésére igen gyakran segítségül vettük a magnetofont, sőt nem egy bonyolultabb fonetikai kérdés pontos laboratóriumi vizsgálatra is szorult. A gyűjtött anyag azonfelül egyszerűsmind kicédulázásra is kerül, a kutatás, az új tájszótár és az eljövendő szerkesztés céljaira. Ez a munka is előre haladt, 1953 végéig 255 falu anyaga van kicédulázva. A gyűjtés és az ellenőrzés együtt remélhetőleg a második öt éves terv során nemcsak befejeződik, de a szerkesztés munkálatai is megkezdődnek. Belátható idő alatt tehát egyik nyomasztó adósságunkat letörlesztjük. Mihelyt megjelennek ennek az első nagy magyar nyelvatlasznak a kötetei, a jól begyakorlott munkaközösség hozzáláthat egy újabb sorozat gyűjtéséhez, mégpedig immár elejétől fogva teljes vértzetben, az eddigi tapasztalatokban kicsiszolódott módszer szilárd birtokában, az esetleg kapott kritika tanácsaitól is támogatva. Az első nagy nyelvatlasz megjelenésével az eddig szükségszerűen háttérbe szorult nyelvföldrajzi módszer kétségtelenül mind növekvő alkalmazáshoz jut nyelvtudományi irodalmunkban s remélhetőleg a nyelvjárási térképek felhasználásának módjával, a követendő módszeres eljárásokkal tanulmányok sora fog foglalkozni, a várható eredmények pedig alkalmasint nem egy ponton módosítani fogják a magyar nyelv múltjára és jelenére vonatkozó ismereteinket, általában pedig a nyelv életének mélyreható vizsgálatához igen sok adalékkal és tanulsággal fognak szolgálni.

A jelenleg folyó nyelvatlasz-munkálatoknak vannak még fogyatékoságai. Így a munkálatok eddigi során elhanyagolódtak a néprajzi szempontok,

a név és a tárgy összefüggése: a szókincsgyűjtés nem párosult rendszeres tárgykép-gyűjtéssel, noha újabb nyelvjárási gyűjtő munkánkban ez a szempont már bizonyos idő óta kötelező. Ezeket a hiányosságokat a munkaközösség — ha másképp nem — az ellenőrzések során — pótolni fogja. Kifogásolható az is, hogy nyelvatlazunk a tulajdonképpeni szóföldrajz rovására a nyelvtani jellegű kérdőívekre szinte nagyobb súlyt vet. Ez a munkálatok eredeti tervezésének, fölépítésének immár aligha megváltoztatható öröksége. Persze azóta a helyzet lényegesen javult, hiszen kb. 80 szóföldrajzi kérdés áll kb. 600 nyelvtani célú kérdéssel szemben. Viszont a szóföldrajzi kérdések zöme sokkal kevesebb (180) kutatóponton kerül kikérdezésre, mint a nyelvtaniak (350 kutatópont). Ez kétségtelenül némi elhajlást jelent a nyelvatlaz alapgondolatától, s valószínűleg kritikában fog részesülni. Ámde nyelvjárásaink sajátos helyzetét és a magyar nyelvtudomány szükségleteit véve figyelembe, ez az eljárás bizonyos fokig védhető. Nyelvjárásaink főleg a hangtani megfelelések zűrzavarával adnak föl nehéz kérdéseket, alaktanuk és szóragozástanuk kevésbé tisztázott, nyelvjárástörténeti kutatásaink pedig elsősorban hangtani, továbbá alaktani, szóragozástani problémákban vár a nyelvatlaztól komoly segítséget. Ezért nagyon is védhető, ha a normális sűrűségű szóföldrajzi atlasz mellett egy nagyobb sűrűségű nyelvtani célú atlasz készül. Az atlasz következő kötetének azonban főleg a szóra, a szónak és a tárgynak kapcsolatára kell majd a fő súlyt vetnie.

Lehetséges, hogy az első magyar nyelvatlaznak itt jelzett óvatos határ-időterve nyelvészeink egy része számára csalódást jelent. E munkát, melynek megjelenése kétségtelenül nyelvtudományunk ünnepi eseménye lesz, talán korábbi időpontra remélték és türelmetlenül várják, hogy e fontos munkaeszköz a kezükben legyen. Ha e késésben szükségszerűen része van a feladat újszerűségének, a munkálatok során, főleg eleinte elkövetett tévedéseknek, az újrakezdekéseknek, a tüzetes ellenőrzés szükségességének, a késedelem tulajdonképpeni okát főleg más, nagyrészt külső akadályokban kell keresnünk. A nyelvatlaz-gyűjtők száma a szervezéskor kijelölt tizenkettőről hétre csökkent, ezek közül is kettő munkaidejének csak kis töredékét tudja e feladatra szánni; munkaközben kellett ismételten új munkatársat beállítani, a többihez hozzáhangolni, a különleges feladatba begyakorolni, ami idővesztést és eleinte helyesbítésre szoruló eredményeket jelentett, mellett, a nyelvatlaz egyetlen gyűjtője sem fordíthatja nemhogy egész, de fél munkaerejét sem erre a feladatra, annyi más tudományos munkában van érdekelve; újabban a szlovákiai területek bekapcsolásával a gyűjtési terület is jelentékeny mértékben kiszélesedett. De a munkaeszközökben is komoly, hátráltató hiányok vannak. Mindeddig nem sikerült a nyelvatlaz munkaközösségének állandó gépkocsit kapnia, mely mindig rendelkezésére álljon, pedig szinte elképzelhetetlen, hogy ilyen komoly, ilyen nagy területre kiterjedő gyűjtő munkát gépkocsi nélkül kelljen végezni. Azt hiszem, ma már az

egész világon egyedül a magyar nyelvatlasz küszködik ilyen nehézségekkel. Pedig egyetlen gépkocsi amúgy is csak szükségmegoldás volna, hiszen a párhuzamosan több helyre kiszálló gyűjtőknek, kiknek gyűjtőmunkájukat egyéb feladataikkal kell összeegyeztetniük, több gépkocsira volna szükségük. Igen jelentékeny idővesztést okoz, hogy kiszálló munkatársaink kénytelenek vonat- és autóbusszjárásokhoz igazodni, de gyakran kerékpárt használni vagy sok kilométeres távolságokat gyalog megtenni; sokszor bizony az időjárásnak szintén jelentkező részvétlensége miatt egészségüket komolyan veszélyeztető körülmények között. Ha pedig az ellenőrzés számára sem sikerül a munkaközösségnek legalább egy autót kiharcolnia, mely állandóan rendelkezésére álljon, az sem lehetetlen, hogy az atlasz megjelenése még távolabbi időpontra tolódik ki.

A magyar nyelvatlasznak ilyen serényen és eredményesen folyó készítése azonban önmagában még nem elegendő, eddigi mulasztásainkat még nem pótolja teljesen, s mint tudományos eszköz, nem tudhat minden igénynek megfelelni. Egy ilyen, az egész országra kiterjedő térképsorozat, igaz, hogy nagyobb terjedelmű kérdőív alapszik, tehát színesebb, sokoldalúbb nyelvi tényeken, példák gazdagabb tárán mutatja be az alakok és változatok kavargását, különös küzdelmét, de szükségszerűen lazább kutatópont-hálózattal kell megelégednie, s ezért a nyelvjárási mozaiknak csak főbb vonásait tárja fel, a nyelv élettörténete nagyobb hullámainak vonulására mutat rá, a nyelv és a társadalom összefüggéseinek képét is mintegy csak körvonalalaiban állítja elénk. A nyelv életének sok apró vonását, azt a nyüzsgő harcot, mely a nyelvi alakok, változatok között bonyolult és mégis rendezett összevisszaságban folyik, minden egyes társadalmi sejt, minden falnyi közösség nyelvi szerepét és a szomszéd közösségekhez való hol gyengébb és gyérebbszálú, hol erősebb és sűrűbb kapcsolatát a kisebb kérdőívekkel dolgozó, de a lehető legszorosabb hálózatú tájnyelvi térképsorozatok tárhatják csak föl. Amint elodázhatatlanul szükség van egy, sőt több nagy nyelvatlaszra, mely hatalmas összesített képekben fogja össze a nyelvjárási változatosság főbb vonásait és mutat rá e vonások kialakulásának mikéntjére, akként nem nélkülözhető a kisebb táji nyelvatlaszoknak az egész országot beborító sorozata, melyek a nyelvi mozgalmasságot finom részleteiben fogják meg, mintegy háttérül és kiegészítésként szolgálnak a nagy nyelvi térképekhez, rámutatva, milyen apró vonalokból kerekednek ki a nagy térképek nyújtotta fő konturok, milyen elemi hullámokból tevődik össze a nyelvi történésnek az a hömpölygő tengerárja, mely az országos atlasz lapjain sokszor túlságosan leegyszerűsített, veszedelmes szabályos rajzot ad. Ha csak a nagy nyelvatlaszra támaszkodunk egy-egy jellegzetes jelenség vizsgálatában, sokszor nemcsak részleteiben bizonytalan, de esetleg eredményeiben is tökéletlen, néha éppen hamis vagy részben hamis képet kapunk, mint erre oly meggyőzően rámutatott J. FELLER (*L'évolution de la géographie linguistique*). De elég ha megnézzük az alakok, változatok

harcát az előző magyar nyelvátlasz-vállalkozás próbagyűjtéseinek valamelyik lapján (BÁRCZI G. szerk., Mutatvány a Magyar Nyelvátlasz próbagyűjtéseiből, Bp. 1947.), s elgondoljuk, hogy ugyanilyen területeken a nagy nyelvátlasz gyakran csak 1—2, minden gondos körültekintés ellenére bizonyos értelemben mégis csak találomra kiszemelt kutatópontja milyen hiányosan tájékoztathat csak a való helyzetről, megértjük a kis tájnyelvi atlaszok fontosságát. Meglehet, hogy a nagy térkép teljes egységet fog mutatni ott, ahol a kicsi nyüzsgő tarkaságot. A nagy atlasz tehát az egész magyar nyelvre, e nyelv egyetemes történetére vet világot, a kicsi elsősorban az általános nyelvészethez nyújt adalékokat, továbbá a nyelvjárások belső eseményeire derít fényt.

A nyelvátlasz-munkaközösség ilyen tájnyelvi atlaszok sorozatának készítését ill. készítettését is tervbe vette. Ezek természetesen csak egyéni munkák lehetnek, bár középponti terv az alapjuk, s kérdőívüknek egy része közös. Hálózatuk kiteljesedése szorosan összefügg tehát a népnyelvi gyűjtők nevelésének kérdésével, mert nyelvjárásukatóink mai gárdája egyéb feladatain kívül e hosszú feladatsorral nem bírna megbirkózni. De a kezdeményezés megtörtént. Immár, nem számítva az említett igen szerény igényű Mutatványnak nyole különböző vidékről adott térképsorozatát és az erdélyiek 25, Kolozsvár vidéki nyelvjárási térképét (SZABÓ T. ATTILA—GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, Huszonöt lap »Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképéből, Kolozsvár, 1944.), két tájnyelvi atlaszunk áll szinte készen, s megjelenésük is rövidesen várható. Határainkon túl pedig a moldvai csángók elég nagy méretű nyelvátlasza ugyancsak igen közel van a befejezéshez. Reméljük, hogy e tájnyelvi atlaszok, melyeken kívül még több is előkészületben van, csak elindítják a sorozatot, s hogy a többi gyors egymásutánban fogja őket követni, s a kisatlaszok rövidesen egész nyelvterületünket beborítják.

6. Kétségtelen, hogy a nyelvjárás kutatás nem állhat meg a gyűjtésnél, az adatok összehalmozásánál. Bármilyen sokirányú, tehát a nyelvjárás kutatás kereteit erősen túllépő lehet a nyelvjárás anyag felhasználása — hiszen ilyen anyagra számot tart a nyelvtörténész, az irodalmi nyelv tanulmányozója, a nyelvművelő, a pszichológus, a filozófus, az általános nyelvész, a társadalomtörténész stb., stb., — az adatoknak legalább előzetes feldolgozása, mintegy a különféle irányú értékesítésre alkalmassá tétele is magának a nyelvjárás kutatásnak elsődleges feladatai közé tartozik. Hiszen már maga a nyelvátlasz sem pusztá gyűjtés, hanem a jól átgondolt terv alapján gondosan felkutatott és összeválogatott adatoknak egy bizonyos szempontú rendszerezése. Amikor a nyelvátlasz földrajzi megoszlásukban mutatja be a nyelvi változatokat, amikor megkülönböztet adatai között nemzedéki eltéréseket, amikor kijelöli egy-egy szó vagy forma használatának gyakoriságát, akkor voltaképpen már mintegy félig kész állapotban tárja elő a tényeket, mintegy előemészti a különféle célú felhasználásra elrendezve, úgy hogy a következtetéseket

sokszor csak le kell olvasni a térképlapokról. Még nagyobb fokú feldolgozás a nyelvjárási monográfia, egy nyelvjárás nyelvtani rendszerének minél teljesebb megállapítása, esetleg a szomszédos területek nyelvjárásához való viszonyítása, sőt, ha lehetséges, történeti háttérének felderítése. Ezt természetesen eredményesen, tökéletes anyagismeretben csak maga a gyűjtő végezheti el, legalábbis kívánatos, hogy ezt a feladatot is ő vállalja. Ez a feladat, legalább is a maga teljes komplexitásában nálunk, mondhatni, újszerű. Már ugyan SZEDER FÁBIÁN egy nyelvjárást a maga egészében akart bemutatni (Tud. Gyűjt. 1819. VI, 26 kk.), hasonló törekvés látszik a Magyar Nyelvészet és a Nyelvtudományi Közlemények nyelvjárási tanulmányain. A Nyelvészeti Füzetek egykori gyakorlata is elvégre teljes képet óhajtott adni egy-egy falu vagy nagyobb nyelvjárási terület nyelvéről, ez a kép azonban a valóságban többnyire rendkívül hézagos volt, rendszeren megelégedett néhány, a köznyelvtől eltérő vonás kiemelésével, egy-két példán való megvilágításával. Ezek között akad persze néhány igen kitűnő, felette hasznos, érdemes és gondos munka, mégis egy-egy tájnyelvi egység teljes — vagy legalább a rendelkezésünkre álló anyagnak megfelelő mértékben teljes — nyelvtani rendszerét modern formában eddig sajnálattal nélkülözzük. Nem az a hiba, hogy a nyelvjárásokat a köznyelvvvel hasonlították össze, hiszen, ha csak nem az a tévedés rejlik emögött, hogy a nyelvjárás a köznyelvből lett, ez semmiképpen sem hibáztatható, sőt valami összehasonlítási alap szükséges, s melyik volna erre alkalmasabb, mint az ismert, nyelvtani rendszerében sokszor tanulmányozott irodalmi és köznyelv. A régi nyelvjárási tanulmányoknak az volt a fogyatékoságuk, hogy inkább csak kuriózumokkal foglalkoztak, s nem adták a nyelvjárás hangtani, szótani, mondattani lehető teljes képét. Már pedig ezt várjuk a modern nyelvjárási monográfiától, s azonkívül azt is, hogy e nyelvtani rendszer bele legyen állítva a maga környezetébe, nyelvjárásközi kapcsolatai csakúgy felderítve, mint társadalmi háttere, ha ez valóban kitapintható, s ha lehet, történeti előzményei. A feladat ezen a téren nagy és kényes. Nagy a szerző számára, mert maga a monográfia elkészítése hatalmas személyes gyűjtést, a nyelvjárás alapos ismeretét kívánja a megfelelő rendszerező készségen a modern nyelvtan felépítésében alapos elvi és gyakorlati jártaságon kívül, és nagy az egész nyelvész-közösség számára, mert kívánatos volna, hogy minél több ilyen tüzetes nyelvjárási monográfia lásson napvilágot, egyelőre inkább leíró jellegű, mert a történeti háttér ma még sok esetben igen nehezen kibontható, ez idő szerint tehát módszertanilag is inkább külön feladatnak tekinthető. Kényes pedig ez a munka, mert a szerzőnek nem egy lappangó veszélyt kell elkerülnie. A munkának teljesnek kell lennie, olyannak, hogy a nyelvjárás rendszere részleteiben is világosan álljon előttünk fonéma-rendszerével, az egyes fonémák megterheltségének arányaival, a korrelációkkal, variánsokkal, emfaticumokkal; a tövek rendszerével (akár eltér az irodalmi nyelvtől, akár nem), szóalkotásával, ragozási rendszerével, mondat-

alakulásaival, szórendjével, hanglejtésével, mondattípusainak gyakoriságával, sőt folklóre anyagának stíluskérdéseivel, stb. stb. Nem kívánatos azonban, hogy olyan célokat tűzzön ki maga elé, mint pl. a nyelvtani kategóriák tisztázása, általános fejtegetések, melyek közismert (legalább a szakkörök előtt közismert) nyelvtani tényekre vagy problémákra vonatkoznak, pl. a főnevekről szólva annak a tárgyalása, mi a főnév, régebbi kategória-e, mint az ige vagy nem, stb. Nem akarjuk, mert nem is lehet a nyelvjárási monográfiák kereteit, tematikáját előre megszabni, a rendszernek magából a nyelvi tényekből kell kikerekednie, de a rendszerezőnek ügyelnie kell az egybevetetőségre, s másrészt nem szabad nyitott ajtókat döngötnie, nyelvtani alapfogalmak magyarázatával bővítenie az amúgy is gazdag anyagot. Meg kell tehát találni a helyes mértéket; ameddig el kell menni, hogy a nyelvjárás nyelvtani rendszere a maga egészében előttünk álljon, de amelyet nem szabad túllépni és szükségtelen sallangokkal szaporítani az anyagot. Talán fölöslegesnek látszik ezeket itt konkrét példa nélkül elmondani, az elmúlt években azonban láttunk — kéziratban — ilyen egyébként nagy és érdemes munkán alapuló kísérletet, mely ilyen vérbőségben szenvedett, és ezért talán nem hiábavaló e figyelmeztetés.

A modern nyelvjárási monográfiák terén tehát sok az adósságunk, de talán ennek a törlesztése is megkezdődik. Jelenleg több ilyen nyelvjárási monográfia van készülöben, így Szlavonia magyar nyelvjárásáról meg az ormányságiról; reméljük, hogy ezek hamarosan elkészülnek, s példájuktól serkentve, esetleg hibáikon okulva minél több követőjük akad.

Voltaképpen már nem a nyelvjáráskutatás különleges feladataihoz tartozik e kutatás eredményeinek értékesítése akár a magyar nyelvtörténet, akár az általános nyelvtudomány számára. A lehetőségek és ezekhez mérten a feladatok is itt rendkívül változatosak lehetnek, de ezek vizsgálata már túlnőne e jelen összefoglalás szükségszerűen szűk keretein. E téren, mint említettem, a közelmúltban történt értékes és elmemozdító kezdeményezés DEME LÁSZLÓNAK vitaindítóul szánt könyve: A magyar nyelvjárások néhány kérdése. E műnek és a hihetőleg mielőbb hozzá kapcsolódó vitának eredményei azonban a nyelvjárás-kutatásban is értékesíthető termékeny szempontokat ígérnek.

A nyelvjárási gyűjtési anyag más irányú feldolgozása fonetikusainkra vár. Nyelvjárásaink hangállománya számos nehéz kérdést ad fel, melyet ma már műszerek nélkül tisztázni nem tartunk lehetségesnek. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének fonetikai laboratóriumára vár pl. nyelvjárásaink kettőshangzóinak alapos vizsgálata, egyes nyelvjárási magánhangzók színének, mássalhangzók pontos képzéshelyének és módjának meghatározása, a nyelvjárási nyomatékmegoszlás és a hanglejtések analízisa stb. E munkálatok meg is kezdődtek. Egyelőre a nyelvatlasz munkatársai adják föl a kérdéseket, de kétségtelen, hogy a tájnyelvek számos olyan

fonetikai problémát is vetnek föl, amelynek megoldása a nyelvatlasz szempontjából nem egészen sürgős, de a nyelvjárások s így a magyar nyelv pontosabb megismerése céljából mégis elvégzendő feladat. Kétségtelen, hogy e tüzetes vizsgálatokból nemcsak nyelvjárásaink hangrendszerének alaposabb ismerete fog kikerekedni, de fonetikusaink esetleg nyelvtörténeti megállapításainkat is — itt főleg a magánhangzók történetére, diftongusainkra stb., valamint a mássalhangzók történetére gondolok — lényegesen segíteni fogja. Azonfelül általános fonetikai tudásunkhoz is értékes adalékokkal fog hozzájárulni.

7. Egészen más, az eddigiektől lényegesen eltérő körbe vezet a következő feladat: nyelvjárásaink történetének feltárása. Ezen a téren is voltak eddig kísérletek egyes régi nyelvjárási tények megállapítására, helyhez rögzítésére, mégpedig nemcsak az új, de a közép- és ómagyar korszakra, sőt az ósmagyarra is egészen a finnugor korig visszamenően. Ezek azonban inkább elszigetelt próbálkozások, melyek, mégha az elért apróbb részleteredmények a kritika tüzeiben majdan tartósaknak bizonyulnak is, jelenleg még nem értek meg arra, hogy szintézissé tömörüljenek. Helyes és értékes eredmény persze az is, ha egy-egy műnek, pl. kódexnek pontos hangtanát, alakot és mondat-tani rendszerét, tehát jellegzetes vonásait megállapítjuk, de ha az így kapott nyelvi képet területhez nem tudjuk kapcsolni, a nyelvjárás-történet szempontjából csak negyed munkát végeztünk. Nyelvjárásaink történetében általában sötétben tapogatódzunk és itt részlettanulmányok egész sorára van szükségünk, hogy e fontos kérdésben kissé tisztább képet kapjunk. Enélkül sem nyelvünk egyetemes története nem világosodik meg kellő fényvel, sem irodalmi nyelvünk keletkezésének és fejlődésének számos, igen fontos részlete nem deríthető fel. De nyelvjárásaink történetének tüzetesebb ismerete nyilván társadalmunk történetébe is hozna új színeket, a településtörténetnek, a művelődéstörténetnek, a történeti néprajznak is segítségére lehetne.

A történeti nyelvjáráskutatásra, mint általában a tudományos kutató munkára receptet adni nem lehet. A tárgy és a lehetőségek, a rendelkezésünkre álló adatok, valamint a kutató módszertani hajlandósága szabják meg az eljárást, hiszen egyelőre részlet-kutatásokról lehet csak szó. Lehet foglalkozni egy-egy nyelvjárási jelenség történetével. Nem volt értéktelen kezdeményezés a Csúry-féle jelenségkutatás, ez azonban csak kiindulópontjában volt szigorúan területhez kötött jelenség vizsgálata, a múlt adatok hozzáépítésében már elszakadt a nyelvjárástól, ép ezért következtetései hiányosak, és történeti megállapításait nem lehet a kérdéses területre tartozó jelenség valóságos múltjával azonosítani. Ez a jelenségkutatás azóta lényegesen mértékben tökéletesedett, és megmutatta, hogy értékes eredményekre képes, itt elsősorban SULÁN BÉLA vizsgálataira gondolok (MNYvj. I, 3 kk.), de nem pótolhatja, nem helyettesítheti egy helyhez kötött nyelvjárás történetének valódi részletvizsgálatát. Elvégre szélesebb körű jelenségvizsgálaton alapszik DEME LÁSZLÓ említett műve is, de nem történeti, hanem szinkrón adatokon épül.

Egyébként a történeti nyelvjáráskutatás módszere azonos a nyelv-történeti módszerrel. E kutatás, akár egyelőre egyes jelenségek, akár egy nyelvjárás szókincsének (esetleg e szókincs egy részének) vagy nyelvtani rendszere egyes nagyobb fejezeteinek, pl. hangtanának, esetleg a nyelvtan egészének vizsgálatára vonatkozik, lehet ascendens. Kiindulhat a mai nyelvjárás alapos ismeretéből, s követheti a megfigyelt jelenségek előzményeit szigorúan helyhez kötött történeti adatokon. Természetes, hogy az adatok hézagait sokszor föltevésekkel kell kitölteni, de egyáltalában nem reménytelen, hogy egyes nyelvjárások múltját ily módon elég régi időig vissza tudjuk követni, esetleg helyhez nem köthető nyelvmlékek illeszkednek majd be a fejlődési sorba, s még a középkorban sem kilátástalan, hogy ilyen módon eredményeket lehessen elérni. Tudomásom szerint ezt az eljárásmodot következetesen nyelvjárás emlékeink (illetőleg a helyi köznyelv nyelvjárás elemeket is tartalmazó emlékeinek) rendszeres föltárásával és fölhasználásával senki sem alkalmazta még. Semmiesetre sem helyeselhető azonban egymástól nagy időbeli távolságban levő nyelvi adatok összekapcsolása, pl. egy kódexnek vagy éppen a Halotti Beszédnek minden közvetítő láncszem nélkül egy mai nyelvjáráshoz való mérése, pontosabban a nyelvmlék nyelvének egy mai nyelvjárással való azonosítása, s ennek alapján a nyelvmlék keletkezése helyének meghatározása, mint az a múltban gyakran történt. Nyelvjárásaink és a rájuk jellemző jelenségek területi folytonosságát igazolás nélkül nincs jogunk föltenni. Valószínű, hogy sok esetben nem tudunk egyelőre messzire visszamenni, lehet, hogy néha csak a múltban fogjuk egy-egy terület nyelvének egy-két százados folytonosságát megállapítani, anélkül, hogy akár az előzményt, akár a folytatást hozzá tudnók máris építeni. De minden ilyen részletkutatás, ha mégoly kicsiny is a kétségtelen eredmény, értékes építőanyag nyelvjárásaink történetéhez.

Egy másik eljárásmod lehet egy-egy szűkebb régi korszakas nyelvjárás megoszlásának vizsgálata, mondjuk a XIII. vagy a XVI. század nyelve területi különbségeinek, tehát egy régibb kor vízszintes nyelvi tagozódásának kutatása. Itt is aligha lehet remélni egyszerre átfogó eredményt. Sokszor az egészen kicsi részletkutatások hosszú sorának kell minden valószínűség szerint előbb rendelkezésünkre állani, mielőtt a kérdéses kor nyelvjárás viszonyairól akár csak vázlatos képet alkothatunk. Ha pl. sikerül megállapítani egy-egy XVI. századi író születési, neveltetési és állandó tartózkodási helyét, illetőleg legalább nyelvhasználatának állandóságát, nyomdász, korrektor beavatkozásától való mentességét, akkor egy szilárd pontot kapunk (néha sok nyelvi adattal) a kor nyelvatlazához. Minden egyes ilyen, több-kevesebb valószínűséggel biztosnak tekinthető pont rendkívül becses abban a bizonytalanságban, mely régi nyelvjárásainkat körülveszi, az e téren megindult munka, mely eddig néhány pontra vetett világot (így a szegedi nyelvjárásra : VÖ. ECKHARDT SÁNDOR: MNy. XLVII, 100—101; a XVI. századi pesti nyelvjárásra

ABAFFY ERZSÉBET: MNy. XLIX, 335; stb. hogy közismert tényeket, mint Sylvester szinyérváraljai nyelvjárását, vagy más, kevésbé megbízható föltevéseket ne említsek) máris biztatóan indul. — Egy másik lehetőséget ad a sajátkezűleg írt magánlevelek, helyi jegyzőkönyvek stb. vizsgálata. Itt ugyan nem fenyeget a nyomdász beavatkozásának lehetősége, mely a szöveg nyelvét megváltoztathatná, de rendszeren a levél, jegyzőkönyv írójáról, az író származásáról, életéről még kevesebbet tudunk, mint a könyvek szerzőiről. Mégis viszonylag nagy ilyen természetű anyagunkból tudunk megbízható következtetéseket is levonni, a kor nyelvjárási képéhez szilárd pontokat kapni. Ha pl. tudjuk, hogy Sybrik Ozsvát, kinek két Szarvaskendről keltezett levelét közli a Levelestár (I, 3), illetőleg a Levéltári Közlemények (I, 136) 1526-ból és 1531-ből, régi szarvaskendi család leszármazottja (CsÁNKI III, 848), Szarvaskenden lakik, a második levél tanúsága szerint ott háza is van, akkor egybehangzó írású, helyesírású és nyelvű levelei alapján, (melyek a facsimileből megállapíthatóan is sajátkezűek) Szarvaskend e korabeli nyelvjárására ha szükségképpen nem nagy nyelvi anyagra támaszkodó, de megbízható következtetéseket vonhatunk le. Az így egyenként összeszedett mozaikkövekből egybe lehet majd állítani a kor elnagyolt nyelvjárási képét, mert az egymástól független adatok vagy támogatják, szilárdítják, vagy semlegesítik egymást, s ekként a megbízhatót a bizonytalantól szét lehet választani. Az így nyert képnek persze sok hézagja lesz, és ezek talán sohasem fognak teljesen eltűnni, mégis a történeti összefüggésbe is beállítva nyelvjárástörténeti tudásunkat jelentékenyen előre fogják vinni. Hogy ez az út járható, arról meggyőződtem saját kísérletem által, amikor hét évvel ezelőtt, akadémiai székfoglalómban magánlevelek és helyi okiratok alapján megpróbáltam a XVI. századi nyelvjárások vázlatos atlaszát megrajzolni.

Nehezebb feladat középkori nyelvjárásaink vizsgálata. Életrajzi adatok, írók származására vonatkozó ismeretek itt nem segítenek. A munka tehát még kényesebb, a tévedés veszélye még sokkal nagyobb. Mégis fogódzót adhatnak különféle meg gondolások. Egy-egy oklevél, alapító vagy adományozó okmány, határjárás stb. igen sok dülőnevet is tartalmaz, melyet csak a helyi viszonyokról teljesen tájékozott ember ismerhet, s ez az ember valószínűleg helyben lakó, sőt odavaló származású, aki az illető dülőnevet helyi alakjában ismeri és jelöli meg. Kétségtelenül rendszeren az érdekelt fél maga állította össze a határmegjelölő pontok nevének listáját, s az oklevélkiállító hatóság ezeknek nyelvi formáján már csak azért sem igen változtatott, hogy később esetleges pörök alkalmával egy módosított alakú földrajzinév ne tegye vitássá az oklevélkiállító szándékát. Ennek alapján meglehetősen valószínűséggel föltehető, hogy az okleveleknek egy-egy vidékre, főleg annak dülőneveire vonatkozó anyaga — s kisebb megbízhatósággal egyéb földrajzi nevei valamint szolganevei — a helyi nyelvjárást tükrözik vissza. Ily módon szintén lehet koronként az ország területének többé-kevésbé jelentékeny részére

megközelítő valószínűségű nyelvjárási adatokat kapni. Ezek egybevetése, területi és időegymásutánban való összefüggéseinek vizsgálata hozzásegít a valóság megbízhatóbb megállapításához, a régi nyelvjárási különbségek néhány vonásának helyhez kötéséhez. Ilyen alapon próbáltam Konstantinos szórványaiából, a Tihanyi Alapítólevélből és néhány más oklevélből egypár nyelvjárástörténeti megállapítást tenni (MNy. XLIII, 81; TihAl. 118). — A feladat különben nem lehet sablonos és a legkülönbélebb meggondolások, forrásainknak egyenként több szempontból való értékelése segíthetnek értékes részeredményekre. E munka a kezdet kezdetén van, de remélhetőleg nyelvészeink nem fognak visszariadni a feladat nehézségeitől, a tévedések, helytelen következtetések állandóan fenyegető veszedelmétől. Ha elődeink is félték volna botlani, most is ott állana nyelvtudományunk valahol, ahol Otrókócsi Fóris Ferenc idejében állott.

Ósmagyar kori nyelvjárásaink kutatásában még szerényebbeknek kell lennünk. Ott persze szó sem lehet arról, hogy egy-egy nyelvjárási jelenséget helyhez kössünk vagy akár a magyarság egyik-másik részével kapcsolatba hozzunk. Meg kell elégednünk maguknak a nyelvjárási vonásoknak földérítésével, anélkül, hogy — egyelőre — arra a legtöbb esetben gondolni mernénk, hogy e jelenségek egyidejűségét vagy egyhelyűségét is meg tudjuk állapítani. — A módszer is egészen más. Egykorú adatokra itt nem támaszkodhatunk, hanem egy későbbi nyelvallapotból, a jelenségek kuszaságából kell visszakövetkeztetnünk, figyelembe véve régi jövevényszavaink tanulságát, valamint a finnugor nyelvtudomány eredményeit. Az ósmagyar kor viszonylag hosszú — vagy 2000 éves — története alatt rengeteg változás állott be a nyelv hangrendszerében, ekkor alakult ki ragozási rendszere stb. E sok változás között gondos összevetés útján időrendi kérdéseket kell tisztázni, s ennek során kell megállapítani az elágazó fejlődések lehetőségeit. E munka nehéz, bonyolult, de — legalább szerény keretek között és igen sok tévedési lehetőséggel — immár mégsem reménytelen. Azt lehet mondani, hogy ez egyike azon csábítóan szűz területeknek, amelyeket a nyelvész vágyva óhajt és keresve keres, ahol elődei jóformán semmit sem taroltak le előtte. Kísérletek ugyan ebben az irányban is történtek, hogy GOMBOCZ klasszikus megállapítása mellé (MNy. XX, 62) megemlítsem MOÓR ELEMÉR tanulmányait (Nyr. LXX—LXXIII; Acta Lingu. II, 1 kk, 355 kk.) s e téren magam is próbálkoztam. (Régi magyar nyelvjárásaink, Bp. 1947. 3 kk.; Ósmagyar nyelvjárások, előadás a Magyar Nyelvtudomány Társaság debreceni vándorgyűlésén, 1949.)

8. A különféle szempontú feldolgozó munka nemcsak, sőt nem is első-sorban szintetikus, összefoglaló jellegű, nem okvetlen könyvek alakjában jelentkezik. Az eddigiekből is világos, hogy a nyelvjáráskutatás nem egy ponton közel sem ért még meg ahhoz, hogy nagyobb szabású, általános és pontos kép megrajzolását lehetővé tegye. A szintézis rendszeren nagyszámú részlet-tanulmányon alapul: már elért eredmények hosszú sorának megrostálása,

kiegészítése, összefüggések teljesebb kiépítése, a részlet-anyagnak egy nagyobb egészbe való tömörítése. De mégha egyes szempontokból lehetséges is az eredmények kiegészítő és rendszerező összefoglalása, a tudomány természetéből következik, hogy ilyen kép nem lehet végleges, nem lezárás, hanem újraindítás. Minden eredményösszegezés csak határázó s egyszersmind útjelző, mely új irány felé mutat, új ösvények törését teszi lehetővé. Sőt az összegezésnél szűkebb körű, de mégis viszonylag nagyobb anyagra terjedő művek, a monográfiák, melyek tehát maguk is csak részeredményt szolgáltatnak a nagyobb szintézisekhez, szintén ritkán születnek meg számos, esetleg nemzedékeken át húzódo előkészítő dolgozatok sora nélkül. Bármennyire is fontosak a nyelvtudomány jelene és jövője számára a »könyvek«, a tudomány igazi nyüzsgő élete a folyóiratokban zajlik, ott csapnak össze az eltérő vélemények, melyek harca nélkül nincs tudomány, ott jelentkeznek az új gondolatok megállapítások, felfedezések, ott kerülnek aprólékos kidolgozásra azok a részletek, melyekből épül a nagy, összegező, rendszerező kép. A nyelvtudományi munka sajátos szaporátlansága miatt a folyóiratok szerepe döntő fontosságú. Egy-egy szintézist folyóiratkötetek hosszú sora készít elő. Ebben a változatos folyóirati munkában a nyelvjáráskutatásnak is ki kell vennie a részét, mégpedig lehetőleg az eddiginél is nagyobb mértékben, hiszen — anélkül, hogy ezzel a szintézisek fontosságát, melyet eddig annyiszor hangoztattam, a legcsekélyebb mértékben csökkenteni akarnám — egy nyelvtudományi diszciplína fűrgesége, elevensége éppen a nyelvtudományi folyóiratokban sűrűn adott életjelekből tevődik össze.

9. Az eddig felsorolt gyűjtő, rendszerező és történetkutató feladatok közvetlenül mind magának a nyelvtudománynak érdekeit szolgálják, de már közben is többször rámutattam arra, hogy e vizsgálatok más tudományágak számára is adhatnak szempontokat, anyagot, segítséget. A nyelvjáráskutatásnak is vannak ú. n. komplex problémái, melyek e diszciplínát más tudomány szakokkal hozzák szoros kapcsolatba. E problémák sokfélék lehetnek, s itt inkább csak néhány típust említek föl.

Kétségtelenül szoros kapcsolatban van a nyelvjáráskutatás a néprajzzal. Önmaga minduntalan rászorul a néprajz támogatására, másrészt a néprajz szolgálatára is áll. Egyes részproblémái oly szorosan összefüggnek néprajzi problémákkal, hogy szinte alig lehet eldönteni, melyik tudományszakra tartoznak. Ha pl. a magyar parasztház és berendezése szókincsét tanulmányozzuk eredete, fejlődése, vidékenként való változásai szempontjából, a két diszciplína a legszorosabb egységbe fűződik egybe, mert szó és fogalom, megjelölés és tárgy elválaszthatatlanul egybe tartozik. Az ethnográfust épp annyira segíti egy-egy szó (pl. *küszöb*, *ajtófél* vagy *szelemen*, *patics*, *pítvar* stb.) etimológiája, mint a nyelvészt a tárgyi kapcsolatok ismerete. A nyelvatlasznak akárhány kérdése néprajzi problémát is vet föl, mint ahogy a néprajzi atlasznak is fgyelemmel kell lennie a terminológia nyelvjárási eltéréseire.

(Természetesen vigyáznunk kell arra, hogy akkor, amikor egy testvér-tudománynak segítségére vagyunk, nem kegyet gyakorolunk, hanem kötelességet teljesítünk, s főleg valóban segítenünk kell, nem pedig hátráltatnunk más szakmájú kartársaink munkáját. Sajnálattal kell ugyanis megállapítanom, hogy az új magyar tájszótár munkatársai munkájuk közben többször ütköznek bele ilyen jelenségekbe.)

Hasonlóképpen szoros a folklóre és a nyelvjáráskutatás kapcsolata. Ezt az összetartozást mind a két fél látja és érzi, mégis a két tudományág nem teremtett eddig eléggé következetes együttműködést, noha sok ponton igyekezetük párhuzamos sínen fut. Sajnálatos, hogy folklóre-kutatóink gazdag és értékes gyűjtései elhanyagolják a kiejtés pontos jelölését, s ezért a nyelvjáráskutató számára alig felhasználható anyagot adnak. Éppígy sajnálatos pl. hogy tájszógyűjtőink viszont a legtöbbször nem veszik igénybe a tárgyi néprajz megvilágító tájékoztatását. A feladat ezen a téren az együttműködés kiépítése vagy szorosabbra vonása legalább a közös tervmunkákban az alkalmi tanácskérésen felül a másik tudomány képviselőjének bevonásával.

Komplex feladat az irodalom és a nyelvjáráások kapcsolata. Számos részletkérdés vár itt előbb tisztázásra, mielőtt a nyelvjáráások és az irodalom anyaga: az írók nyelve között fennálló viszony diachronikus szemléletben világosan kirajzolódik. Földolgozandók volnának egyes régi és újabb jelentős íróink nyelvének nyelvjárási vonatkozásai: mit és honnan vettek, milyen művészi céllal; mit használnak jól, mit helytelenül; hol ojtódik rá a szerencsés ihlet pillanatában a nyelvjárási vadoncra az írói nyelvteremtő géniusz aranygallyaeskája. Nagyon kevés írónk van — ha ugyan egyáltalában van, — aki öntudatlanul vagy tudatosan nem fordul gyakrabban-gyérebben a nyelvjáráások kimeríthetetlen tárházához szóért, képerért, színért, fordulatért, szólásért, kifejező szókapcsolatért. Az író nyelvének és a nyelvjárásnak ezek az összefüggései rávilágítanak az író műhelymunkájára is, ama rejtelmes és bonyolult teremtő tevékenység titkainak egy részére, melynek eredménye a művészi munka, valamint arra a forrongó kohóra, melyben a vegyes fémek keverékéből előálló legnemesebb fém, az irodalmi nyelv összeötvöződik. E kérdések vizsgálatával közelebb jutnánk az íróhoz és közelebb jutnánk az irodalmi nyelv alakulásának problémájához.

Irodalom, folklóre és nyelvjáráskutatás találkozik a népi stílus: a népdal, a népmese, a néphagyomány stílusának tanulmányozásában. Stíluskutatásunk, stílustanításunk most bontogatja szárnyait, s ennek során nem szabad megfélekednünk a népköltészet ősi hagyományokon épülő stílusáról sem. E feladat rendkívül érdekes és vonzó; remélhetőleg rövidesen megtermi a maga szakembereit.

Komoly feladatok várnak a kutatókra a nyelv és a társadalom összefüggéseinek, a falu társadalmi életének vizsgálatában. Kutatóink, mégpedig mind a nyelvjáráások mint a szociológia kutatói, eddig meglehetősen elhanya-

golták a falu nyelvén belül föllelhető különbségek vizsgálatát. Nyelvjárási gyűjtőink ugyan szórványosan rámutattak a nemzedékek beszédében feltűnő eltérésekre, a férfiak és a nők nyelvhasználatának egyes különbözőségeire (vö. pl. D. BARTHA KATALIN: MNy. XLVII, 217), e vizsgálatok azonban még igen gyérek, a nyelvterületnek alig egy-egy pontjára vonatkoznak, s így a kérdést a maga komplexitásában közel sem tárják fel. A falu nyelvében lévő társadalmi rétegződéssel is igen keveset foglalkoztak eddig (vö. VÉGH JÓZSEF, Társadalmi szempontok a népnyelvkutatásban, Debrecen, 1941.), s inkább csak elszórt megjegyzések utalnak ilyen természetű megfigyelésre, pedig efféle eltérés igen sok helyen állapítható meg a kiejtésben, alakhasználatban, szókincsben, személynevekben (vö. LŐRINCZE L. i. m.) stb. Maguknak a tényeknek a megállapítása még nem is oldja meg a kérdést. Mindezen eltérések társadalmi, gazdasági gyökereinek felderítése külön is izgalmas és igen változatos feladat. Miért van pl. az, hogy sok helyütt a gyermekek, a középkorúak (30 évtől) és az öregek sokkal jobban őrzik a nyelvjárást, mint a 15–30 éves fiatalok, másutt a középkorúak közelednek legjobban a köznyelvhez, ismét másutt a gyermekek és általában a fiatalabbak, tehát világosan az új nemzedék beszéde köznyelviessé, az idősebbeké nyelvjárásiabb. A férfiak és nők elütő nyelvhasználata egyes helyeken könnyen magyarázható: a nők helyhez kötöttebbek, másutt meg éppen a nők járnak a városba piacra stb., s a férfiak dolgoznak otthon; de gyakran ellentétes tényezők bonyolult helyzetet teremtenek, s az okok közel sem határozhatók meg ilyen könnyű kézzel. S végül a nyelvjárás visszahúzódásának, e visszahúzódás módjának, lefolyásának és okainak vizsgálata éppen ma, a hatalmas gazdasági és társadalmi átalakulás idejében szinte a levésben, történésben megfogható folyamat, melynek vizsgálata nem is halasztható, mert a ritka alkalom elmulik és a nyelvnek egyik legérdekesebb eseménye megfigyeletlenül játszódik le, a nyelv és a társadalmi átalakulás szövevényes, de most még könnyen kitapintható összefüggése a gyorsan sikló folyamatban elhalványodik, és elvész a tudomány számára, ha idejében meg nem találja a maga szakavatott kutatóját.

Mindez egyszersmind átvezet az általános nyelvtudományhoz is. Ez ugyan kétségtelenül a nyelvtudomány területére tartozik, de nem csak a nyelvtudományéra. Szokássá vált művelését a nyelvészekről számon kérni, holott éppoly mértékben feladata a szociológusnak, a pszichológusnak, sőt a filozófusnak. Jelenleg azonban nálunk ezzel a kérdéssel csak nyelvészek foglalkoznak, mégpedig olyanok, akiknek tulajdonképpeni kutatási területük nem az általános nyelvtudomány. Nagyon jó volna, ha e tudományág más érintkező területeinek művelői is hozzászólnának az idevágó kérdésekhez, melyekhez éppen a nyelvjáráskutatás ad igen használható adalékokat, s főleg a kis és nagy nyelvatlaszok fognak friss anyaggal is szolgálni. Persze, különösen kívánatos volna, ha az általános nyelvtudomány megtalálná a maga specialistáit.

10. Ezekben vázoltam nyelvjárás-kutatásunk időszerű feladatait. E feladatok oly változatosak, sokrétűek, mint maga a tudomány, s fontosságuk, időszerűségük szempontjából rangsorolni őket a legtöbbször lehetetlen. Nyelvjárásokkal is foglalkozó jól képzett kutatóink száma önmagában nem látszik kicsinynek, mégis e feladatokkal szemben, melyeket a fejlődés gyors sodra sűrgősekké avat, nem lehetnek elegendők. Ha tehát mégis időben beosztjuk teendőinket, az első, mindenek fölött való feladat új, jól képzett kutatókat nevelni, számukra nemcsak munkaterületet, de munkalehetőséget is teremteni. Működő kutatóinkat máris foglalkoztatják igen fontos feladatok, elsősorban a nyelvatlasz, majd a tájszótár, a nyelvjárás monográfiák. Sajnos, alig marad ezen felül munkaerő a további gyűjtésre, az elmúlónak, a mindig elhalványulónak rögzítésére, a gyorsan tűnőnek megragadására. Az időszerűséget tekintve, ez szintén egyik elsőrangú sűrgős feladatunk volna. Ezért, míg új erők állhatnak sorompóba, néhány elkallódóban lévő gyűjtőnket kell összeszedni, megszervezni, munkába állítani. A többi, változatos feladatokat egyelőre gyűjtőink és nyelvészeink hajlamára és érdeklődésére kell bízunk, oldjanak meg belőlük annyit, amennyire idejükből és erejükből futja, és azt, ami legjobban vonzza őket. A munka különben lendületesen folyik, régi adóságok törlesztődnek, új munkaeszközök kovácsolódnak, s ha jelenleg a ránk-váró feladatok közül még válogatnunk kell, reméljük, hogy megfelelő szervezéssel és elegendő fiatal kutató nevelésével a jövőben kiépülhet valamennyi feladat tervszerű megoldásának több évtizedre szóló munkaprogramja.

HOZZÁSZÓLÁSOK

LŐRINCZE LAJOS :

A magyar nyelvjáráskutatásról szóló igen érdekes és igen tartalmas beszámoló csak egyik részletéhez, a Magyar Nyelvatlasz kérdéséhez szeretnék néhány szót szólani. De lényegében ezen a területen sem akarom kiegészíteni az elmondottakat, mert — mint az előadásból is hallottuk — a Magyar Nyelvatlasz munkálatainak állásáról, módszeréről hamarosan egy egész kötet fog napvilágot látni. Inkább csak egy-két olyan részletre kívánok egészen röviden kitérni, amelyről úgy gondolom, hogy kiemelésük, vagy bizonyos fokig más szempontból való megvilágításuk szükséges volna.

1. Bizonyos fokú aggodalommal — a gazda aggodalmával — mutatott rá BÁRCZI professzor nyelvátlaszunk egy-két hiányosságára, s egyben felsorolt néhány mentőkörülményt is.

Kifogásolható — mondotta —, hogy nyelvátlaszunk a tulajdonképpeni szóföldrajz rovására a nyelvtani jellegű kérdőívekre szinte nagyobb súlyt vet. Ez — szerinte — elhajlást jelent a nyelvátlasz alap gondolatától, s valószínűleg erős kritikát fog kihívni.

Én azt hiszem, hogy erre az aggodalomra egyáltalán nincs okunk.

Nincs okunk először azért, mert még formailag tekintve is többségben vannak a szóföldrajzi címszavak a nyelvtaniakhoz képest; mint BÁRCZI professzor is kiemelte: kb. 800 szóföldrajzi kérdés áll kb. 600 nyelvtani kérdéssel szemben. Ez azonban még mindig nem mutatja a való helyzetet. A nyelvtani és szóföldrajzi kérdéseknek ez a szembeállítása voltaképpen formai: kérdőívünknek a nyelvtani kérdőívként számontartott első kötetében nemcsak azok a címszavak szóföldrajzi jellegűek, amelyeket ilyenek gyanánt vettünk fel és jelöltünk meg. Szigorúan véve csak a néhány mondattani séma, s az alaktani címszavaknak egy része nem használható szóföldrajzi tanulságok levonására, a többi általában szóföldrajzi szempontból is értékesíthető. Érdekes lenne ilyen szempontból kérdőívünket bemutatni, de erre most nincs időnk. Csak néhány példát említek, igazán különös válogatás nélkül. A szóföldrajz irányában legelfogultabb kutató is gondolna-e arra, hogy az ilyen szavakat, mint: *akác, alma, asztal, bab, bagoly, barázda, bélyeg, bíró, bivaly, bodza, bokor, borbély, borjú, borotva, bölcső, csépelni, csettint, csoda, csósz, csütörtök, deszka, dinnye, dió, disznó, drót* stb. stb., vagy a *számnveket*, a *névmásokat*, vagy akár a *kötőszókat* is kihagyja, kidobja a nyelvátlaszból, illetőleg szóföldrajzi szempontból jelentéktelennek minősítse! A felsorolt szavak — valamint a számnvek, névmások, kötőszók egy része — ugyanis a nyelvtani kérdőívünkben vannak. S azt hiszem, hogy ezek legalább annyi tanulságot fognak nyújtani, mint a szóföldrajzi részletben szereplő *egér, kasza, palacsinta, kéve, eke* stb. szavak. Persze fordítva méginkább igaz: szinte nincs egyetlen szóföldrajzi kérdésünk sem, amelynek valamilyen nyelvtani tanulsága ne lenne. A két kérdőív szétválasztása — ezt munkamódszerünkről írt kötetünkben is hangsúlyozzuk — egyáltalában nem azt jelenti, hogy bármelyik címszó esetében a hangtani, alaktani vagy szóföldrajzi szempontok elhanyagolhatók volnának.

De nézzük meg a kérdést más oldalról is. Egyáltalán kell-e mentegeetni nyelvatlaszunknak azt a kérdőfüzetét, amelyet azzal a céllal állítottunk össze, hogy segítségével összesíthessük, egységben láthassuk a magyar nyelvjárások fontosabb hang- és alaktani sajátosságait?

Az a felmerülhető vád, hogy ezzel a kérdőfüzettel Wenker elavult módszeréhez kanyarodtunk vissza, aligha vehető komolyan. Ez a módszer lényegében abban állt, hogy Wenker 42, később 38 rövid felnémet példamondatot alkotott, olyanokat, hogy alkalmasak legyenek a nyelvjárások hang- és alaktani sajátosságainak megfigyelésére. Ezeket a mondatokat kiküldte az egyes települések tanítóinak azzal a kéréssel, hogy azokat ültessék át az illető nyelvjárásra.

Ez természetesen tarthatatlan eljárás volt, több szempontból is. Azorban az utána következő nyelvatlasz-vállalkozások sem mondtak le a nyelvjárások hang- és alaktani vizsgálatáról, ha a Wenker-féle sematikus általánosítással szembe is helyezkedtek. Nem mondott le sem a francia, sem a svájci, sem a román nyelvatlasz. De nem mondott le — hogy egy egész közeli példát említsek — a mi nyelvatlaszunk közvetlen elődje sem, amelynek szintén Bárczi Géza volt a vezetője. A nagy kérdőív fogalmi csoportjában ilyenek szerepelnek: névmások, határozók, névmutatók, kötőszók, számok, lelki és szellemi élet stb. (vö. BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelvatlasz előkészítése 19). S a kérdőfüzet összeállításában tekintettel volt arra, hogy a magánhangzókön »a nyúlás a rövidülés, a diftongálás, a labializálódás, a nyiltabbá, vagy zártabbá válás, a pótlónyújtás, a magánhangzóhasonulás stb. fontosabb esetei megfigyelhetők legyenek« (uo). Hasonlóképpen ügyelt arra, hogy kellő számú példa mutassa a mássalhangzók nyelvjárási változatait »amikor ezeket a zöngésülés, a zöngétlenülés, a kiesés, a nyúlás, a rövidülés, a palatalisatio meg a depalatalisatio előidézik« (uo). S azt is fontosnak tartotta, hogy »alaktani szempontból elegendő példa tárja elő a szótövekben tapasztalható különbségeket« (i. m. 19—20).

A mostani atlaszunk (amelynek kezdeti munkálataiban, tehát pl. a kérdőívek összeállításában Bárczi Géza még nem vett részt mint felelős vezető) annyiban különbözik ezektől, hogy a nyelvtani jellegű kérdéseket egy előzetesen összeállított nyelvtani séma alapján, tehát rendszeresen, módszeresen állította össze, ami azt hiszem — inkább javára írható. Azután pedig, hogy ezeket a kérdéseket egy nyelvtani kérdőívnek nevezett egységbe is összefoglaltuk. S az, hogy nem egészen száz címszót a nyelvtani kérdőívben fekete ponttal szóföldrajzi jellegű kérdésként jelöltünk meg, csak azt jelenti, hogy az előre összeállított nyelvtani jellegű problémáinkra elsősorban nem ezektől várunk feleletet. De természetesen ezeket sem mellőzzük, nem mellőzhetjük majd az anyagnak pl. hangtani szempontból való feldolgozásakor, s a nyelvtani jellegű címszavak is adnak majd szóföldrajzi tanulságokat is. A *repül* címszó felvétele (I, 486) pl. elsősorban az első szótag magánhangzójának a tanulmányozása szempontjából történt (e—ë—ö), tehát ezért került bele a szó a nyelvtani kérdőívbe. De azokon a nyelvjáróterületeken, ahol a *repül* szó ismeretlen, a kérdésünkre kapott *száll* stb. szót írjuk fel, tehát lehetőségünk van a szóföldrajzi tanulságok levonására is. A *repdes* címszón (I, 488) a gyakorító képző alakulását akarjuk megfigyelni. De ha a felelet *szádos*, *szádog* stb., azt ugyanúgy felírjuk. Ebben tehát szintén nem különbözünk az eddig jól bevált gyakorlattól.

Lényegesebb különbség lesz az, hogy mi a nyelvtani jellegű kérdéseket a feldolgozás ill. publikáció alkalmával hasznosítani is óhajtjuk, összesítő térképek formájában. Természetesen egy jottányival sem kívánunk több általános jellegű tanulságot levonni belőlük, mint amennyit az egyes szavak által adott anyag megenged.

A munkaközösség megbízásából Deme László már végzett kísérleteket különféle jellegű (nyelvtani és szóföldrajzi) anyag térképen való ábrázolására; ebből igen megnyugtató kép bontakozik ki.

Én azt hiszem, hogy ebben inkább előremutató lesz a mi vállalkozásunk, mint visszakanyarodás. Ahogy — meggyőződésem szerint — előremutató az egyoldalúan normatizáló és az egyoldalúan impresszionista feljegyzési módszer egészséges összehangolásában is. De ezt most részletesen nincs idő kifejteni, különben is az említett kiadványban bőségesen foglalkozunk ezzel a kérdéssel is.

Egészen röviden még egy-két kérdést szeretnék érinteni.

2. A néprajzi szempont bizonyosfokú hiányáról valóban beszélhetünk az atlaszsal kapcsolatban. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nyelvatlasz célja és módszere más, mint a néprajzi atlaszé; a kettő igen sok pontban érintkezik, de egymást nem helyettesítheti. A néprajzos szempontjából — hogy csak egy egész egyszerű példát említsék — sokkal lényegesebb, hogy pl. a *kosár* fűz-, mogyoróvesszőből, vagy iszalagból van-e; széles vagy keskeny; hántolt vessző vagy nem stb. stb., a név hangalakjának árnyalati eltéréseivel nem törődik. Mi viszont az a p r ó l é k o s tárgyi különbségeket nem tudjuk számontartani pl. a *kasza*, a *kévekötfőja*, a *kerékszeg*, a *zabla* stb. különböző formáit. Erre főként akkor kerül sor, ha két nyelvi forma két tárgyi formát is takar, viszont egy hangzó képzésmódjának az árnyalati jellegzetességéről is számot kell, hogy adjon feljegyzésünk.

Persze a tárgyi eltéréseknek egy bizonyos fokon túl mutatkozniuk kell a mi anyagunkban is. Mert valóban fontos — nyelvi szempontból is —, hogy az egyes fogalmak nyelvi kifejezéseit mindig a tárggyal kapcsolatban vizsgáljuk. Ezt a szempontot eleve figyelembe vettük, a kérdőív átdolgozása után pedig még jobban előtérbe állítottuk, s a néprajzi ill. tárgyi megjegyzések, jegyzetek alkalmazásával tesszük anyagunkat minél előbbé. (Igen sok esetben szerepel kérdőívünkön az a figyelmeztetés, hogy előreláthatólag tárgyi megjegyzések, néprajzi megjegyzések szükségesek, vagy hogy többféle felelet várható, s ha azok különböző tárgyakat takarnak, a tárgyakat is le kell írni, vázlatot készíteni stb.) Ezt a szempontot szolgálja az újra kinyomásra kerülő — az eddiginél sokkal gazdagabb — képanyag, amelyet a további gyűjtés és az ellenőrzés alkalmából használunk fel. A fényképezőgép alkalmazása is jó segítséget jelent a további kutatás során.

Szándékunkban van az általános ellenőrzés előtt a néprajztudomány képviselőivel is megbeszélni több kérdésünk, címszavunk problémáját, hogy az ő szempontjaiknak is minél jobban megfeleljen anyagunk.

3. Említést tett BÁRCZI professzor nyelvatlasz-hálózatunk örvendetes kiterjesztéséről is. E tény fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Az, hogy munkatársaink az idén már másodszor mennek Csehszlovákiába, hogy az ottani magyarok között is kitöltsék kérdőiveinket, az, hogy a román akadémia képviselői a legtermészetesebbnek tartották, hogy nyelvatlasz-munkálatainkat a tudomány érdekében, népeink barátságára jegyében összehangoljuk, minden eddigi magyar nyelvatlaszvállalkozás számára fantasz-

tikus álom lett volna. Reméljük, hogy hamarosan alkalmunk lesz még az Ungvár-környéki magyarság között is néhány hetet töltenünk.

4. Ami végül azt a kérdést illeti, hogy óvatos határidőtervünk esetleg csalódást okozhat: Tervezésünk nem óvatos annyiban, hogy egy hónappal sem töltük távolabbi időre a munka befejezésének az időszakát, mint ami a most látható körülmények, egyébirányú kötelezettségeink figyelembevételével a legrealisabb. Sajnos, az első tervezések hősi korszakában nem láttuk előre a lehetőségeinket, nem ismertük a figyelembe veendő tényezők mindegyikét, s amikor tervezésünk szorító voltát éreztük, nem volt bátorságunk ezzel azonnal leszámolni. Pedig — ezt mindnyájan tudjuk — ha kérdőívünket két hónappal később adtuk volna nyomdába, nem kellett volna többször két hónapon át a sietség többféle kárát szenvednünk.

KÁLMÁN BÉLA :

BÁRCZI GÉZA akadémikus előadása felölelte nyelvjáráskutatásunknak szinte minden kérdését. Foglalkozott eredményeinkkel, hibáinkkal, kijelölte legközelebbi és távolabbi tennivalóinkat.

Én magam csak egyetlen kérdéssel, a nyelvjárási gyűjtők képzésével szeretnék még foglalkozni, amelyről az előadás is szólt már, de talán néhány konkrét szemponttal ki tudnám egészíteni előadását. A nyelvatlasz — mint valami mágnes — magához vonzotta a legképzettebb nyelvjáráskutatókat. Mivel egyéb elfoglaltságuk is bőven akad, egyéb nyelvjárási tanulmányokkal nincs idejük foglalkozni. A nyelvtudománynak az egyetemen való néhány éves visszaszorulása azt eredményezte, hogy a fiatalabb nyelvésznemzedékben alig akad nyelvjárási érdeklődésű. Még nagyobb baj, hogy még ma sincs egészen tisztázva a nyelvjáráskutatás távlata, nincs, aki szervezeten irányítaná, a megfelelő rendszeres fölkészítést megadná a nyelvjárási gyűjtőnek.

Ezen a hiányon próbált segíteni a tapasztaltabb nyelvjáráskutatók egy csoportja az elmúlt év folyamán, amikor BÁRCZI GÉZA vezetésével a MTA. Nyelvtudományi Intézetében megbeszélést tartott a nyelvjáráskutatók egyetemi képzéséről. Végh Józsefnek az azóta nyomatásban is megjelent referátuma (M.Nyelvj. II) alapján megvitattuk a teendőket, és az 1953—54-es tanévben már a budapesti és a debreceni egyetemen megindult ez a »tanfolyam«. Az elképzelés szerint elsősorban gyakorlati fonetikai képzést kell adni a leendő gyűjtőknek. Egy-egy ilyen »tanfolyam« három évre van tervezve. A debreceni egyetemen heti két órában a tudományos diákkör keretében folyik az oktatás, és egy próbakiszállást is végrehajtottak már a hallgatók. A »tanfolyam« részvevőinek a száma 10—12. Nagyobb csoport nem alkalmas a szeminárium-szerű és mindenkit tevékenyen megmozgató munkára. A kiszállás eredménye elég kedvező volt, a hallgatók nagy része sikeresen jegyzett.

Itt merült föl azonban néhány olyan kérdés is, amelyre a jövőben nagyobb figyelmet kell fordítani. A városi, de még a falusi származású hallgatók nagy részének rendkívül hiányosak néprajzi ismeretei. Hogy egyebet ne említsek, a fonás-szövésről semmi, de még a földművelés legfontosabb munkamenetéről is csak igen halvány fogalmaik vannak. Így jelentésmegadásaik bizony gyakran igen fogyatékosak és megtévesztők. A jövőben — természetesen szigorúan a tényleges szükségletet figyelembevéve — erre is gondot kellene fordítanunk.

A másik kérdés az emberi magatartás kérdése. Aki jó nyelvész, az még nem biztos, hogy jó nyelvjárási gyűjtő is egy személyben. Hogy mit jelent a

gyűjtő személye az eredményes gyűjtésben, azt egy távolabbi példán akarom megvilágítani. Közismert dolog, hogy mikor mintegy 110 évvel ezelőtt Reguly Antal az obi-ugoroknál járt, az obi-ugor népköltészet csodálatos virágzásáról számolt be. Kötetszámra jegyzett le manysi és chanti hősi énekeket, medvénekeket, sorsénekeket stb. Ezeknek nagy része Reguly korai halála miatt megfejtetlen maradt. Néhány évtizeddel később egy kitűnő finn nyelvész, Ahlqvist Ágost háromszor (1858, 77, 80) is járt az obi-ugoroknál, de nem tudott semmi érdekes és följegyzésre méltó anyagot találni sem a manysik, sem a chantik között (VNGy. I. 021—2). Úgy látszott tehát, hogy Reguly szövegei örökké megfejtetlenek maradnak. 1888—89-ben Munkácsi Bernát nem egészen tíz hónapot tölt a manysik között, és nemcsak hogy Reguly valamennyi manysi szövegét megfejti, hanem négy vaskos kötetre menő szöveget, egy szótárra való anyagot és hat nyelvjárás nyelvtanát is összegyűjti. Kannisto még a XX. században is talált hat kötetre való népköltési anyagot. Munkácsinak és Kannistonak tehát olyan volt az emberi magatartása, hogy be tudtak férkőzni a manysik bizalmába, és így útjuk eredményes, a tudomány szempontjából gazdagon gyümölcsöző volt.

Edmont, a francia nyelvátlasz kitűnő gyűjtője kerékpáron járta be Franciaországot, és mint ember is kitűnően eltalálta a hangot a kérdezett falusi emberekkel szemben. A fél évszázaddal később megindított második francia nyelvátlasz azonban Edmont-énál archaikusabb alakok százait hozta elő. Ez persze nem annyira Edmont, mint a mereven alkalmazott impresszionista módszer hibája volt.

Ma már a nyelvjárások rohamosan közelednek a köznyelvhez, olyanformán, hogy a köznyelvet majdnem mindenki nemcsak érti, hanem az idegenekkel való beszédben használja is, egyesek még a faluban is egymás közt. A nyelvjárásgyűjtőnek azt kell elérnie, hogy minél előbb megteremtse azt a hangulatot, hogy a nyelvjárást beszélők ne tekintsek idegennek. Ez ért nem mellékes és elhanyagolható szempont a nyelvjárás gyűjtő emberi magatartása sem.

Az idej tanfolyam« még egyéb kérdéseket is felszínre hozott. Éppen a gyűjtőmunka gyakorlati részéhez, tehát ahhoz, hogy az ismeretlen falusi emberek közé becsöppenő kezdő gyűjtő megtalálja a kellő hangot, hogy a gyűjtés számára kedvező légkört megteremthesse, nem elég egy évben egy próbakiszállás. A gyakorlott gyűjtő föllépéséből, udvarias, de határozott magatartásából, a kérdések föltevéséből nagyon sokat tanulhat a kezdő gyűjtő. Ezért a gyakorló-kiszállások számát évenként legalább kettőre kell emelni.

Fonetikai felszerelésünk sem kielégítő. A debreceni egyetemnek áll ugyan egy magnetofon a rendelkezésére, de ez az egyetlen műszer, s a hallgatók és oktatók a saját fülükre vannak utalva. Ez pedig nagyon megnehezíti a vitás kérdések eldöntését. Szükséges tehát a nyelvjáráskutató tanszékek ellátása fokozatosan eszközfonetikai gépekkel.

Utoljára hagytam a központi irányítást, a tanfolyamot végzetek munkájának kijelölését, ellenőrzését. A most nevelkedő nyelvjárásgyűjtők nagy része valószínűleg valamilyen vidéki középiskolához kerül, ahol tanári munkája mellett fogja végezni a nyelvjáráskutatást. Ezeket a különböző vidéki iskolákba szétosztott fiatal tanárokat majd egy intézménynek (elsősorban a MTA. Nyelvtudományi Intézetére gondolk) össze kell fognia, kijelölnie a munkaterületet, vagy a választott gyűjtési területen támogatnia, tanáccsal ellátnia. Legyen egy

szerv, amely ezeket a gyűjtőket számontartja, velük levelez, egy-egy nagyobb időközben esetleg személyesen is meglátogatja, a gyűjtött anyagot megtekinti stb. Ha az ilyen fiatal vidéki tanár érzi, hogy számontartják, törődnek vele, időnként esetleg valamilyen jutalomban vagy támogatásban részesül, bizonyára sokkal nagyobb kedvvel és ambícióval végzi majd munkáját.

Nyelvatlaszunk számos hangtani, alaktani, szóföldrajzi kérdésben ad majd fontos tájékozódást, de a kutatópontok viszonylag csekély száma (a lakott helyek kb. egy tizede), valamint a szükség szerint korlátozott kérdőkönyvek anyaga (kb. 1500 ill. 750 adat) nem merítheti ki egy-egy nyelvjárás teljes ismeretét sem a hangtan, sem a nyelvtan, sem a szókinés területén; a hangsúly, hanglejtés kérdéseiben és mondattanban pedig még csak tájékozódást sem nyújt.

Ezért nem elhanyagolható, de nem is nagyon halasztható föladat a regionális atlaszok megalkotása, amelyek a kutatópontok sűrítésével egy-egy hangtani, alaktani vagy szóföldrajzi jelenség pontos földrajzi határait állapítják meg. Hiányzanak még egyes nyelvjárások pontos nyelvtani leírásai, és a szókinés tekintetében sem elégedhetünk meg a két kiadott és egy kéziratban levő szótárunk nyújtotta anyaggal. Föladataink vannak, legtöbbször a szükséges anyagi támogatással is rendelkezünk a föladat végrehajtására. Most már csak emberek, a nyelvtudományban járatos fiatal tudósok gárdája szükséges ahhoz, hogy a szép múlttal és biztató jelennel rendelkező magyar nyelvjáráskutatás számára a jövőt is biztosítsák.

BÓKA LÁSZLÓ:

Tisztelt Akadémia! Nagyon örültem annak, hogy BÁRCZI akadémikus a nyelvjárásokról szóló előadásában az irodalmi és a tájnyelv elemeiről olyan bőségesen és több ízben is megemlékezett.

Köztudomású, hogy a XX. század derekán íróink nyelvének van egy elég jól karakterizálható tájnyelvi alapszínezete, másrészt a XIX. század elejétől — legalább is napjainkig — legnagyobb íróink és költőink tudatosan tanulmányozzák a tájnyelveket. Hogy csak a legnagyobbakról beszéljek: akikről tudjuk azt, hogy nyelvészeti folyóiratokban megjelent tájnyelvi gyűjtéseket tanulmányoztak, megemlíthetem többek között Ady nevét, Móricz nevét, aki maga is gyűjtött, habár ő népköltési emlékeket és népdalokat gyűjtött, de tájnyelvi feljegyzései is vannak és meg kell említenem József Attilát, aki nyelvészeti folyóirataink egyik legbuzgóbb, leglelkesebb olvasója volt.

Én láttam Ady özvegyénél a »Magyar Nyelv« olyan példányát, amit Ady glosszált is és láttam sok olyan nyelvészeti folyóiratot, amit József Attila glosszált.

Nem kétséges, hogy irodalomtudományi szempontból nagyon nagy fontossága lenne a tájnyelvi kutatások továbbfejlesztésének. Nemcsak arra gondolok, hogy a régi irodalomban sokszor a szerzőség megállapításától kezdve, a szerző felekezeti hovatartozandóságáig is néha tájnyelvi nyomok igazítanak el, de még a modern irodalomban sem felesleges ez.

A most készülő Ady kritikai kiadás során Földessy Gyula bizonyos nagyváradi és debreceni névtelenül megjelent Ady-gyanús cikkeket azon az alapon határoz meg, hogy megállapította, hogy Ady bizonyos szilágysági

tájnyelvi sajtóságokat következetesen használ és ezeknek alapján el lehet indulni egy nehezebben meghatározható cikk szerzősége megállapítása felé.

De ezen túl arra is kell gondolnunk, hogy az irodalmi nyelv kialakulása szempontjából rendkívüli fontosságú az írók tájnyelvi tájékozottságának, illetve tájnyelvi hovatartozásának megállapítása, hogy legnagyobb írónk, — mint jól tudjuk — általában nem nyelvújítók és nem nyelvalkotók, de igenis nagymértékben népszerűsítői bizonyos nyelvi sajátosságoknak, szavaknak, sőt nyelvtani formáknak is.

Ha ezt alaposan tanulmányoztuk, akkor irodalmi nyelvünkről sokkal világosabb képet kaphatunk, mint ami eddig rendelkezésünkre áll. Természetesen nagy nehézségeket okoz az, amiről BÁRCZI akadémikus is beszélt, hogy a nyelvjárási sajtóságokat a kiadások rendszerint nem jelzik, sőt igen gyakran a kiadók önkényesen megváltoztatják azokat. Láthattuk például, hogy Balassinál teljes nyelvjárási változást idézett elő a Bálassi-szöveg kéziratos másolása. Nem hiszem azonban, hogy ezek teljes egészében elháríthatatlan akadályok. Nekünk érdekünk tehát az, hogy a nyelvjáráskutatás minél fejlettebb módon folyjék és hogy a tájnyelveknek már meglévő adatait mielőbb és minél alaposabban dolgozzák fel nyelvészeink, mert azt hiszem, hogy ha többet tudnánk magukról a tájnyelvekről, akkor az irodalmi szöveggkritika feladatait sokkal könnyebb volna megoldani.

Nagyon sok támpontot adhat itt másrészt éppen a versek tanulmányozása, tehát a kötött irodalmi kifejezés tanulmányozása. Nem kétséges, hogy akár-hogy is változtatja a kiadó, vagy a másoló a szöveget, a rímek és asszonáncok segítségével azért meg lehet állapítani, hogy milyen sok alizmusú szavakat rímeltet össze (e-zés, i-zés). Ez pedig nagyon sok tekintetben biztos támpontot nyújt. A kéziratok tanulmányozását ilyen szempontból újra revízió alá kellene venni.

Az is előfordult, hogy az utóbbi időben a régi kéziratok kiadásánál a mai helyesírást vették alapul. Én ezúttal itt nem vitatkozom erről, de nyilvánvaló, hogy a kezünkben lévő kéziratok újabb átnézése és feldolgozása ilyen szempontból szintén előrelendítené munkánkat.

A harmadik pedig, amit különös örömmel üdvözöltem Bárczi akadémikus előadásában, az az, hogy ő a nyelvjárások történeti kutatásáról, mint nagyon komoly feladatról beszélt. Azt hiszem, hogy ezen a téren nagyon elmaradtunk vagyunk és nyilván kutatók hiányában és a feladatok sokasága miatt nem használjuk fel azt a nagyon nagy anyagot, ami még ma is fellelhető ezen a téren.

Csak nemrégiben hozta tudomásunkra Peéry Rezső, a soproni Berzsényi-gimnázium igazgatója, hogy talált egy soproni teológustól származó feljegyzést, aki valamilyen legációs úton Kecskemétre került a XVIII. század vége felé és ott feljegyzett kecskeméti tájszavakat, amelyek neki különösek voltak, s ezeket németül és latinul értelmezte.

Tehát ilyenek lappanganak olyan könyvtárakban, amelyekben Gombocz Zoltán diákkorától kezdve már többen is megfordultak, s még mindig nem tárták fel ezeket.

A Társadalomtudományi és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat egyik megyei csoportvezetője többek között megcsinálta Kerta község településföldrajzát. Kiderült, hogy annyi térképet tudott összeszedni a faluban, azonkívül egyéb feljegyzéseket is, amikből többek között a dülőnevek egészen a XVII. századig majdnem évtizedenként megállapíthatók.

Ugyancsak ő küldött egy pedagógiai folyóiratunk számára kéziratos iskolai rendtartásokat. Azután talált ott helyi lelkészek prédikációiból is kéziratosokat. Egyetlen egy gyűjtő olyan község-monográfiát tudott összeállítani egy községről, amely annak szinte egész történetét tárja fel, dokumentumok alapján.

Én azt hiszem, ha mi felhasználnók azokat a társadalmi egyesületeket, amelyeknek szervei behálózzák az egész országot — s így tudatosan ráirányítanánk a tanítók és tanácstagok figyelmét, hogy ilyen okmányokat gyűjtsenek, — akkor lényegesen előbbre tudnánk jutni ezen a téren.

Szeretnék itt csatlakozni ahhoz, amit Kálmán Béla mondott, hogy tanárgenerációk hagyják el esztendőről esztendőre az egyetemeket, s ezek jelentős része, sőt mindnagyobb része különböző vidéki állomáshelyekre kerül. Nem hiszem, hogy helyesen járunk el, ha nem ezekre építjük a magyar nyelvjáráskutatásnak legalább is egy részét.

Azt a javaslatot teszem BÁRCZI akadémikusnak, hogy talán fogjunk össze Kálmán Bélával, s forduljunk az Akadémiához, az Oktatásügyi Minisztériumhoz egy olyan reális tervvel, amely lehetővé tenné, hogy a tanárság legalább erre hajlamos részét bevonhassuk ebbe a munkába, amihez azért kellene az oktatási miniszter és az Akadémia támogatását is kérnünk, hogy lehetővé váljék, hogy egyetemi tanulmányaik alatt az ilyen gyűjtésekre ezek a tanárok rendszeresen és nagyobb tömegben mehessenek. Ez természetesen költségvetési kérdés is és az egyetem tanulmányi rendjét is érinti, de én azt hiszem, hogy a magyar nyelvtudomány, sőt a magyar oktatásügy is sokat nyerne azáltal, hogy olyan tanáraink volnának, akik a nyelvtudomány egy területén aktív munkára vállalkoznának. Én azt hiszem, hogy az, aki azért tanul, mert már valami konkrét célja van, sokkal könnyebben megtanul egy anyagot, mint aki csak azért tanulja meg, mivel vizsgáznia kell belőle.

Engedjék meg, hogy mikor elmondom azt, hogy mindig örülök, amikor egy munkaterület olyan világossággal tárul fel előttem, mint BÁRCZI akadémikus előadásából, amikor újabb lehetőségét látom annak, hogy a magyar irodalomtörténészek nyelvtudósainkkal együtt dolgozhatnak a jövőben még egy újabb területen is az eddigi közös munkaterületeken kívül, ugyanakkor hadd adjak innen hangot — ha szokatlan is ez ilyen alkalommal — azon való csodálkozásomnak és megdöbbenésemnek, hogy Akadémiánk irodalomtörténész aspiránsai és irodalomtörténész tudományos kutatói ezen az előadáson úgyszólván nincsenek jelen. Én nem akarok pesszimista hírokat pengetni, de legalább is aggodalommal nézem irodalomtörténészi pályafutásukat és fejlődésüket, ha anyanyelvünk alapvető kérdései iránt ily kevésbé érdeklődnek.

B. HÁVRÁNEK :

Tisztelt Barátaim! Alapvető szervezeti szempontból a Csehszlovák Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének helyzete ugyanaz, mint a Magyar Nyelvtudományi Intézeté. Az előtt is két feladat áll: a nyelv-atlasz és a szótár készítése. Egy kis különbség van, ami azonban nem esik nagyon latba, tudniillik az, hogy az atlasz-gyűjtés két évvel később kezdődött el, mint a magyar atlasz gyűjtése. A szótári gyűjtés tekintetében azonban valamivel előbb vagyunk, mert ez a munkálat hamarabb kezdődött meg.

Széles, tudományos szervezeti kérdésekről és keretekről van itt szó, s az apróságok tekintetében tulajdonképpen nem lehet mindig teljesen összehason-

lítani a két országot, mert különbségek vannak a két ország nyelvjárásai, s egyáltalán fejlődése között, s így a kutatás is itt-ott bizonyos mértékben elütő. Adott helyzetben a nyelvjárás-kutatásnak ott másképpen kell fellépnie, mert a nyelvjárások között különbségek vannak. Így például Csehszlovákiában Csehország nyugati részében tulajdonképpen nyelvjárás egységekről, mint egységekről már nem lehet beszélni. Azok a teljes felbomlás állapotában vannak, úgyhogy ott legfeljebb egyes jelenségek vannak még, de nem egészek. Ugyanakkor kelet felé haladva azt láthatjuk, hogy Morvaországban még vannak nyelvjárás egységek és még merevebb határok között léteznek a nyelvjárások Szlovákiában, s ezért természetes, hogy a nyelvjárás-kutatás nem lehet egyöntetű az egész területen. Más módszerrel kell dolgozni nyugaton, mint a keleti részekben.

A nyelvjárások felbomlásának ez az állapota két irányba tereli a nyelvjárás-kutatást Csehszlovákiában. Egyrészt sűrűbbek a lakott területek, tehát az egyes nyelvjárás jelenségeknek az átmenetét kell megfogni valahogy, másrészt viszont sokkal jobban előtérben van a szociális nyelvjárások kutatása. A nyelvjárások történetének feldolgozása annál könnyebb, mert nem nehéz egy őscseh állapotot rekonstruálni, amelynek alapján tovább folytatódhatik a kutatás. Ugyanebben a kérdésben a helyzet sokkal nehezebb Szlovákiában, a szlovák nyelvjárások tekintetében, mert ott nem olyan könnyű egy ilyen egységes történeti alapot találni, s ezért a szlovák nyelvjárás-történet kutatása inkább a magyarhoz hasonló.

A cseh nyelvjárások tekintetében tapasztalható ezen könnyebbség persze arra csábította a cseh nyelvészeket, hogy a cseh nyelvjárások között csak differenciációkat voltak hajlandók látni, s úgy gondolták, hogy csak differenciálódás folytán fejlődtek ki ezek a nyelvjárások, s a későbbi idők folyamán az általános fejlődéssel következett be az egységesülésük. Persze sokkal összetettebb a kérdés, semhogy így lehetne felfogni. A cseh nyelvjárásoknak ez a differenciációja és koncentrációja azt a feladatot tűzte a cseh nyelvjárás-kutatók elé, hogy most már korszerű fejlődésben vizsgálják ezt a fejlődést, tehát ne olyan leegyszerűsítve és ez a munka éppen el is kezdődött. Ezt a munkát alaposan kidolgozta Travnycsek professzor és tanítványom, Kellner professzor, aki a múlt évben elhunyt, de számos iskolát hagyott maga után, többek között az úgynevezett brünni iskolát, amely folytatja ezt a munkát és a nyelvjárásoknak nemcsak történeti fejlődésükben kutatja a jelenségeit, hanem kutatja azok egymáshoz való viszonyát is, sőt bizonyos mértékben nemcsak a cseh nyelvjárások keretén belül, hanem más szláv népekhez viszonyítva is. Ez a brünni központ fiókvállalata a prágai Nyelvtudományi Intézetnek.

Ami az általános kérdéseket illeti, hangsúlyozni szeretném azt, hogy módszerben különbséget kell tenni a közvetlen módszer, vagyis az anyaggyűjtés és az anyag későbbi feldolgozása között.

Ami a közvetlen módszert illeti, az minden nyelvjárás-kutató előtt világos. Nálunk is, a Szovjetunió nyelvészei előtt is és általában a népi demokráciák nyelvészei előtt is és az a módszer, amely a maga idejében jó volt, ma már elavult módszer. Én annakidején magam is propagálója voltam ennek a módszernek Csehszlovákiában és 30 évvel ezelőtt akkori munkámban foglalkoztam vele. Én ebben a munkámban a hazai nyelvjárás kritikáját adtam tulajdonképpen és az a módszer annakidején haladó volt ahhoz képest, de ma már ezen túl vagyunk.

Amennyire jól értettem az előadásból és a hozzászólásokból, bizonyos, hogy egyik nyelv módszerét nem lehet a másikba változtatás nélkül átültetni. Utalok arra, hogy például a szóizoláció a francia nyelvben sokkal elterjedtebb és általánosabb, mint pl. a szláv nyelvekben, vagy akár a magyarban is.

Ami a feldolgozás második módszerét illeti, szintén benne volt az előadásban és a hozzászólásokban is, hogy nem általános kérdésekkel kell a további feldolgozásban foglalkozni. Monográfiákra van szükség, amelyek konkrétan nyúlnak az anyaghoz és ezek azután lehetnek olyanok, amelyek kisebb részekkel foglalkoznak, vagy pedig nagyobb nyelvjárási egységekkel.

Szintén örömmel hallottam, s egyetérték azzal, ami itt kihangsúlyozódott, hogy nem lehet a nyelvjárás-kutatást a nyelvjárástörténet nélkül folytatni. Ez a kettő szorosan összefügg, alátámasztja és kiegészíti egymást. A magam részéről azt szeretném kiemelni, ami — amennyiben jól értettem az előadást és a hozzászólásokat, — úgy érzem, hogy nem hangsúlyozódott ki eléggé, nevezetesen, hogy a nyelvjárás-kutatás történeti alátámasztását össze kell kapcsolni nagyobb társadalmi, történelmi egységeknek a kutatásával. Tehát azt kell nézni, hogy bizonyos történelmileg határolt időszakokban bizonyos nyelvjárási egységek hogy keletkeztek, és utána bizonyos történelmi, társadalmi formációkban hogy változtak.

Itt azonban mint marxista figyelmeztetni szeretnék arra, hogy ez nem egyszerű dolog, hanem nagyon összetett, amit olyan könnyen nem lehet megoldani. Óva intek tehát attól, hogy esetleg vulgarizálásba essünk ebben a tekintetben. Nagyon gondos előrehaladásra van szükségünk.

Örömmel hallottam azt, amiről itt a hozzászólásban volt már szó, nevezetesen a tájnyelv, vagy a dialektológia szerepét az irodalomban. A nyelvjárások stilisztikai felhasználása, azután az írók és költők nyelvének nyelvjárás szempontjából való feldolgozása nagyon fontos kérdés. Csehszlovákiában is foglalkoznak most vele, bár nem a nyelvtudomány területére tartozik az irodalmi nyelv kialakulásának és az irodalmi nyelvnek a kérdése.

Ezzel be is fejezem észrevételeimet, s elnézést kérek, hogy idegen nyelven vettem igénybe türelmüket.

H. BIELFELDT:

Néhány szót szeretnék szólni a németországi jelenlegi nyelvjárás-kutatásról. Ez azért is érdeklődésre tarthat számot, mert a Wenker-féle nyelv-atlasz régebbi az itteni nyelvatlaznál, s még a hitleri háború előtti időket és jelenségeket rögzíti, s azóta a helyzet egészen megváltozott. Bár a nyugati területeken egyes nyelvjárás-területek már tökéletesen fel voltak dolgozva ebben a nyelvatlazban, így a Pfalz-vidék, a Rajna-vidék, a Majna-vidék, de a kolonizációs területek, így Mecklenburg, Magdeburg környéke, Pomeránia, és Poroszország területének feltérképezése még csak kezdeti stádiumban volt.

A II. világháború után Németországban egy második népvándorlás következett be, amely több mint tizenötmillió németet érintett. Szinte egyetlen falu sincs, ahol ne élneek nagy számban új jövevények, akik más területekről származnak, sőt vannak olyan falvak, ahol az új jövevények száma meghaladja a régebbi lakosságét. Azok a nyelvjárási térképek, amelyek a háború óta megjelentek Németországban, még a régi anyagon alapulnak,

és a régi állapotokat tükrözik, azokat, amelyeket a Wenker-féle nyelv atlasz is rögzített, holott azóta a helyzet egészen megváltozott. A Wenker-féle térképek értéke természetesen igen nagy történelmi szempontból, de a modern állapotokat nem tudják visszaadni. Egy egészen új folyamat állott elő, amely még mindig tart. Most egy olyan nyelvfejlődésnek vagyunk tanúi, amelyet később lehet majd rögzíteni.

Előfordulnak olyan esetek, hogy például egy kutató, aki a pomerániai nyelvjárást tanulmányozza, most különböző német tartományokban, így Magdeburgban és a környező tartományokban keresi fel az oda letelepített pomerániai embereket, mindenekelőtt az idősebbeket, akiktől anyagot gyűjt ahhoz, hogy az azelőtt beszélt pomerániai nyelvjárást rekonstruálja.

A magam részéről csak ezt kívántam elmondani és sok sikert kívánok magyar kartársaimnak munkájukhoz.

D. BARTHA KATALIN :

BÁRCZI akadémikus előadásának egyetlen pontjához, a nyelvjárási monográfiák kérdéséhez szeretnék hozzászólni. Az előadás tömören és világosan foglalja össze, mit várhatunk a nyelvtudomány mai fokán egy nyelvjárási monográfiától. Ez a szűkszavú és mégis sokatmondó összefoglalás azok számára is sejteti a feladat »nagy és kényes« voltát, akik soha nem próbálkoztak nyelvjárási monográfia írásával : a nehézségeket azonban teljes nagyságukban azok látják igazán, akik maguk is hozzányúltak ilyen tárgyhoz, és saját vergődésük alapján vonhatták le a tanulságokat.

Tökéletesen egyetértek az előadással abban, hogy a modern nyelvjárási monográfiának a nyelvjárás teljes hangtani, szótani, mondattani képét kell megrajzolnia s nemcsak a maga nyelvjárási környezetébe kell a jelenségeket beágyaznia, föltárva a nyelvjárásközi kapcsolatokat, hanem a nyelvtörténeti és társadalomtörténeti háttérrel is tisztáznia kell.

Először a nyelvtörténeti háttér föltárásának problémájáról szeretnék beszélni. Ez a követelmény nem új igényként jelentkezik nyelvtudományi irodalmunkban. A Csúry-iskolából kikerült jelenség-kutatók megpróbálták feleletet adni a »miért« kérdésre is, s mindnyájan egyetértünk abban, hogy kerülnünk kell közös hibájukat, t. i. azt, hogy az egyes nyelvjárások nyelvi jelenségeit tőlük egészen független nyelvtörténeti adatok alapján magyarázzuk. Mit kell tehát tennünk? Föl kell kutatnunk azokat a nyelvtörténeti adatokat, amelyek kétségtelenül az illető nyelvjárás-terület sajátjai, s ezeket kell felhasználnunk a nyelvi tények fejlődésének megrajzolásához. Csak az a kérdés, mennyire valósítható meg ez a szép szándékú elv a gyakorlatban. A szlavóniai nyelvjárás, amelyről monográfiát próbálók készíteni, amint tudjuk, a XVI. századtól elszigetelten, úgyszólván minden más nyelvjárással való érintkezés lehetőségétől elzártn fejlődött. Ilyen megfontolás alapján igyekeztem olyan nyelvtörténeti anyagot igénybe venni, amely időben ehhez a századhoz, helyben a szlavóniai nyelvjárás-területéhez legközelebbinek tekinthető. Áttanulmányoztam ilyen céllal például a Bécsi kódexet és egy XVI. századi bácsmegyei dézsmalajstromot, az előbbit majdnem semmi, az utóbbit igen csekély hasznosítható eredménnyel. S amellet állandó kétségekkel : vajjon a mai nyelvjárási jelenségekkel rokonvonást mutató történeti adatok csakugyan sajátjai voltak-e a XVI. századi szlavóniai nyelvjárásnak

is? Hiszen Bács megyéből mai adatokat nem használhatok föl, ezek nem folytatásai a régieknek, s közvetlenül a szlavóniai nyelvjárásterületről viszont nem ismerünk régi nyelvi adatokat. Ilyen körülmények közt föltehető a kérdést: mondjunk le tehát teljességgel a történeti szempontú tárgyalásmódról, vagy vállaljuk a megalkuvást, az »ahogy lehet« elvét, s használjunk föl olyan nyelvtörténeti adatokat, amelyekről nem tudjuk, hogy előzményei-e nyelvjárásunk mai tényeinek, vállalva ezzel a módszerbeli visszaesés vádjának veszélyét?

Nagyon hálás lennék, ha erre a kérdésre megnyugtató választ kaphatnék, de addig is be kell vallanom, én még mindig többnek, hasznosabbnak, teljesebbnek tartom megalkuvásokkal is azt a monográfiát, amely a történeti háttérrel is igyekszik a lehetőségekhez mérten figyelembe venni.

Olykor még ha akarnók sem lehet a nyelvtörténeti adatok vallomásairól lemondanunk. Ennek bizonyosságául hadd beszéljek a második súlyos problémáról, a viszonyítási alap megválasztásának kérdéséről. Erre a célra valóban legalkalmasabbnak látszik a köznyelv. De nem minden esetben. Ha nem is nagyszámú, de mégis figyelembe veendő mennyiségű tájszó-anyag is tárgyalásra kerül. A hangtani tendenciák érvényesülését ezeken is meg kell állapítanunk, s itt összehasonlítási alapot nem nyújthat a köznyelv. Ilyen esetben nem látok más megoldást, mint a minden egyes adat etimológiájának kibogozásával kikövetkeztethető történeti háttérrel hívni segítségül. Ez esetben azonban a tárgyalásmód nem lesz egységes szempontú; a köznyelvvél összevethető adatok szinkronjellegű tárgyalása mellett a csak nyelvjárási adatok diakrónikus szempontú tárgyalásmódot nyernek. Hogy azt a kettősséget némileg kiegyenlítssem, úgy próbáltam a hangtani fejezet fölépítését megoldani, hogy a köznyelvhez viszonyítható adatoknak is igyekeztem föltárni a történeti háttérét, tehát nemcsak azt állapítom meg, hogy a köznyelvhez viszonyítva a nyelvjárási hangalak milyen tendenciát mutat, hanem ezenkívül azt is, hogy nyelvtörténeti fejlődésében az illető hang milyen tendencia eredményeképpen jött létre. Hogy milyen problémáim és kétségeim támadtak ezzel az eljárással kapcsolatban, azt már az előbbi kérdés fölvetésekor érintettem.

Nem könnyű kérdés a nyelvjárásban jelentkező hangtani tendenciák meghatározásának kérdése sem. Helyesen állapítja meg DEME LÁSZLÓ (A magyar nyelvjárások néhány kérdése 139–140), hogy egyetlen nyelvjárásban sem találunk tiszta tendenciát, hanem amint mondja »az összes vizsgált tendenciák — bár más-más erősségi fokon — ellentett tendenciáikkal együtt jelennek meg minden nyelvjárásban«. Ez valóban így van, de olykor még azt sem lehet eldönteni, hogy két ellentétes tendencia közül melyik érvényesül nagyobb mértékben. A szlavóniai nyelvjárásban például közepesen erős fokú *ö*-zést tapasztalunk, tehát elég jelentős labiális tendenciát. Ugyanakkor azonban az illabiális *á* hang, melynek funkcionális terheltsége igen nagy, erősen az illabiális tendencia felé billenti a mérleget.

Sokszor okoz komoly nehézséget egy-egy hang funkcionális terheltségének hiteles lemérése is, s itt több egymást keresztező szempontot kell figyelembe vennünk. Az *ü* hang például a szlavóniai nyelvjárásban még a köznyelvinél is kisebb funkcionális terheltséggel jelentkezik. Ennek okai — az *innep*, *fige*, *tidő* stb. — féle illabiális formákon kívül — a suffixumokban jelentkező nyiltabb magánhangzós formák, melyekben köznyelvi *ü* hang helyén *ö* használatos (*nézzök*, *vigyők* stb.). Ezek igen jelentős kiesést eredményeznek az *ü* hang használatában.

Ezt a hiányt azonban az élő beszédben az *ü* hangnak a köznyelvitől eltérően egyetlen gyakran használt adatban, a *jün, gyün* igében s annak több toldalékos alakjában való állandó jelentkezése nagy mértékben kiegyenlíti. Persze csak a beszéd folyamatában, a gyakoriság figyelembevételével. Szigorúan fonológiai szempontból nézve a kérdést, a *jün, gyün* használata az *ü* hang funkcionális terheltségét lényegében nem változtatja meg.

Beszélhetnék még az ilyen célú gyűjtés kérdéseiről, a nyelvjárásközi kapcsolatok föltárásának nehézségeiről — különösen ilyen elszigetelt helyzetben levő nyelvjárás tárgyalásában —, és még sok más kétségről és problémáról; lehetetlen azonban most itt minden panasz elősorolása. Megelégszem tehát a legsúlyosabbak vázolásával, s ezekkel kapcsolatban mindennemű véleményt, tanácsot vagy észrevételt hálásan fogadok.

DEME LÁSZLÓ :

Tisztelt Nagygyűlés! BÁRCZI akadémikusnak alapos, minden részletre kiterjedő és igen nagy távlatokat nyújtó előadását meglehetősen hosszulejártatú tervnek tekintve, a továbbiakban mindenekelőtt két dolgot kell sürgősen megvitatnunk és eldöntenünk: 1. a felsorolt tengernyi feladatnak mi az egymáshoz viszonyított sürgősségi sorrendje; 2. az egyes teendőknek mi a konkrét megoldási, végrehajtási módja. Enélkül a szép program könnyen megvalósíthatatlan maradna. — Ennek egyik mozzanatát próbálnám meg itt elkezdeni, a nyelvjárások nyelvtani rendszereit bemutató monográfiák készítése módjára tett néhány részben elvi, részben egészen gyakorlati javaslattal.

Ötéves tervünk indulása előtt, 1946 közepén a nyelvjárási nyelvtani monográfiáirásról a következőket kellett mondanom: »Tulajdonképpen itt [t. i. a történeti részben] kellene megemlékeznünk a régebbi nyelvtani feldolgozások módszeréről is. Ezt azonban teljesen feleslegessé teszi az a szomorú tény, hogy a Magyar Nyelvészet V—VI. kötetében, vagyis 1860 táján megjelent, sőt néhány, a Tudományos Gyűjteményben közölt tanulmány módszere máig sem vesztette el modern voltát. E negatív dicséret vonatkozik akár VASS JÓZSEF (MNyészet V, 335; 371) szövegközlésére, mint fonétikus átírási mintára; akár BUDENZ (MNyészet V, 345) székely gyűjtésére, a mai »kisközlések«-nek sajnos nem atyjára, hanem testvérére; vagy akár VASS JÓZSEF (MNyészet V, 63—163) és LŐRINCZ KÁROLY (MNyészet VI, 206) monográfiáira, melyeknek módszerbeli másai még 1940 táján is változtatás nélkül láttak napvilágot« (DEME: A nyelvjárási anyag felhasználása és feldolgozása 12). Örülöm kellene, hogy BÁRCZI GÉZA mostani előadásában teljesen egyetért velem; mégsem szolgálhat ez öröömre, hiszen annak bizonyossága, hogy a monográfiáirás területén nyolc éve írt és öt éve megjelent soraim óta semmi érdemlegeset nem tudtunk produkálni, s ma neki e kérdésben ugyanolyan sivár képet kell megrajzolnia, mint akkor nekem.

Ennek az egy helyben topogásnak minden tényezőjét nem akarnám itt megfejtetni, de egy-kettőre már csak azért is hasznos lenne rámutatnom, hogy a pangást okozó akadályok elhárításához azok ismeretében foghassunk hozzá.

A módszerbeli fejlődés hiányának első oka talán az, hogy a nyelvjárás-tanulmányozás alapjául szolgáló nyelvszemlélet a sztálini cikkekig nem fejlődött eleget, azóta történt fejlődésének pedig még nem született gyakorlati vetülete. Valamennyi nyelvtani monográfiánk többé-kevésbé annak a

nyelvszemléletnek a szülötte, amely szerint a nyelvjárások a köznyelvből fejlődött, vagy jobbik esetben azzal párhuzamosan, de attól eltérő irányban fejlődött egyes sajátságok földrajzi lecsapódásai. Ez magyarázza, hogy egyikük sem teljes, kerek és viszonylag önálló rendszerként vizsgálja az anyagául szolgáló nyelvjárást, hanem csak a köznyelvtől való eltéréseiben. A nyelvjárásokat a köznyelvvvel összehasonlító s attól való eltéréseikben vizsgáló módszer elméletileg bizonyos fokig védhető, hiszen a nyelvjárások a nemzeti nyelv korában felfoghatók a közös nemzeti nyelv változatainak, melyeknek értékét a nemzeti nyelv főtípusa, a köznyelv szabja meg (vö. DEME: A magyar nyelvjárások néhány kérdése 84; UÓ: Nyelvművelésünk főbb kérdései 33); ámde bármennyire részrendszerek is a közös nyelven belül, mégiscsak rendszerek, amelyekről a kiragadott sajátságok sohasem adhatnak többet torzképnél.

E legsúlyosabb ok mellett utalnunk kell még arra is, hogy nyelvtudományunkban a két világháború között a nyelvjárási nyelvtani monográfiának egyáltalában nem is volt becsülete. GOMBOCZ ZOLTÁN kevesre tartotta a nyelvjárás-búvárlatot általában; s az úgynevezett »budapesti iskola« egészen a legutóbbi időkig kisebb tudományos értékűnek tartotta a legjobb nyelvjárásleírást is, mint egy történeti témájú nyelvészeti dolgozatot. Nem tudom, hogy ezen a szemléleten ma már teljesen túlesettnek mondhatjuk-e közfelfogásunkat. — CSÚRY BÁLINT pedig, akinek tisztos emlékezetű nevéhez fűződik a nyelvjárás-kutatásunkban beállott új fellendülés a harmincas évek közepétől, a korábbi monográfiák módszerbeli fejlődésének hiányát látva, visszaretent ettől a műfajtól, s nemcsak szembehelyezte vele az egy-egy részletet kidolgozó jelenségtanulmányt, hanem — munkásságából is kitűnően — határozottan fölé is. Az ő iskolájában a nyelvjárások nyelvtani tanulmányozása átfogó monográfiák helyett alapos és bő anyagú, de mindig csak egy-egy részletet bemutató tanulmányok sorozatában oldódott fel.

Szoktunk végül a monográfiaírás pangásának okai közt a megfelelő munkatársak hiányára, illetőleg csekély számára, s azoknak sokirányú egyéb elfoglaltságára is hivatkozni. Előadásában BÁRCZI akadémikus is célzott erre; de szinte közhely már, hogy akik ilyen természetű munkára képesek lennének, azok valamennyien a Nyelvatlaszban vagy egyéb tervmunkákban töltenek be nélkülözhetetlen szerepkört. Szűken nézve valóban ez a helyzet, sőt ehhez még hozzátehetjük azt is, hogy az utánpótlásul szolgálható fiatal munkatársaknak is tetemes az egyetemi vagy tudományos intézeti elfoglaltságuk; hogy a számbajöhető egyetemi hallgatók a mai télen-nyáron egyaránt zsúfolt oktatási és katonai program mellett aligha vonhatók be; az itt-ott akadó, vidéki iskolákban dolgozó önkéntes munkatársak pedig mai helyzetükben inkább csak anyaggyűjtő munkára használhatók fel, feldolgozásra azonban már nem (erre l. VÉGH: MNyjárások II, 45).

Ha pedig ilyenformán nincsen akivel megvalósítsuk, akkor érdemes-e egyáltalában terveket készítenünk, s arról vitatkoznunk, hogy milyen módszerrel kellene elkészítenünk azt, aminek az elkészítésére emberünk nincsen és nem is igen lesz a közeljövőben? — Nézetem szerint érdemes is és kell is foglalkoznunk ezzel, mivel a munkatársak hiánya nem oka, hanem eredménye a reális célok és a jó módszertani útmutatás hiányának. Magam két tényezőt látok alapvetőnek: 1. a monográfiák kellő tudományos és anyagi megbecsülésének hiányát; 2. a megfelelően kidolgozott minták, továbbá a megfelelő szervezés és vezetés hiányát.

Hogy a nyelvjárási nyelvtani monográfiának az anyaggyűjtés mennyire csak az egyik része, s hogy az anyagnak nyelvtani monográfiává szerkesztéséhez mennyi elő- és mellék tanulmány, milyen elvi, leíró és történeti elmélyedés kell, illetőleg kelhet jó módszer esetén, azt azok tudják, akik akárcsak egyes részleteiben megpróbálták ilyesfélét csinálni. Nyelvtudományi közvéleményünknek ezt tudomásul kellene vennie. Ma viszont még mindig az a helyzet, hogy ilyen »X község nyelvjárásának nyelvtani leírása« című dolgozat például a kiadott kandidátusi témák között azt mondhatnám elvből nem szerepel, ahogy Budapesten még a régi rendszerű bölcsészdoktori értekezések közt is csak egyetlen ilyet találhattunk az elmúlt három évtizeden belül. Az Akadémia a legutóbbi pályázati felhívások szerint a nem tudományos foglalkozású monográfiaírókat kutató ösztöndíjjal vagy nagyobb részletenként megfelelő prémiummal kívánja serkenteni; de azt hiszem korántsem tett még eleget abban az irányban, hogy e programpontra számára minél többeket valóban meg is nyerjen, és számukra a megfelelő színvonal eléréséhez szükséges feltételeket biztosítsa.

Természetesen mindez akkor lehetne csak eredményes, ha megfelelő kutatókat találnánk. Tudományos és egyetemi beosztású embereket, akár fiatalokat, akár fejlettebbeket, mostani munkájuktól e célra elvonni csak igen csekély mértékben lehet, s akkor is érdemesebb inkább egyes részletek, kisebb mintatanulmányok stb. készítésére. Az egyetemi hallgatók tanulmányi idejük alatt komolyabb munkára szintén aligha vehetők igénybe. Legtöbbet azoktól a vidéki nevelőktől (tanítóktól vagy tanároktól) várhatunk, akik közül nyolcan-tizen már most is dolgoznak, vagy dolgoznának, ha tudományos, hivatali és anyagi tekintetben megfelelő támogatást kapnának munkájukhoz. Ha közülük egyelőre csak kettő vagy három érdemleges munkát tudna végezni, néhány év múlva már kettővel vagy hárommal több jó nyelvtani leírásunk lehetne a jelenlegi semminél. Igaz: az ilyen munkatársaknak korábban megszerzett nyelvtudományi ismeretei és módszertani felkészültsége elavulttá válhatott közben. Ámde nem lehetne ennek felfrissítését és továbbfejlesztését megfelelő »levelező tanfolyammal«, azaz olvasmányok kiküldésével, évente egy-két egyhetes konferenciával, évi néhány helyszíni látogatással, sőt közös kiszállással stb. megoldani? Nézetem szerint mindez csak annak a kérdésnek, hogy a munkatársaknak monográfia készítésre való nevelését eléggé fontosnak tartjuk-e.

Lehetetlennek tartom, hogy a tanügyi hatóságokkal ne tudnánk e kérdésben szót érteni. Hiszen ma is van már a nevelők közt pl. megyei és járási oktatókádér, akinek heti egy szabad munkanap jár; miért ne lehetne tudományos kádér is hasonló kedvezménnyel! Ma is folyik már szakmai továbbképzés, amelynek valamilyen formájában mindenki részt vesz; miért ne lehetne ennek egyik formája néhányak számára a magasabb célokat szolgáló tudományos továbbképzés! — S talán nem lenne nehéz szót értenünk az Akadémiának ösztöndíjadományozó szerveivel sem. A tudományos munkát végző pedagógus többletmunkát végez, esetleg más mellékes kereset rovására végzi: kidolgozott és állandó ösztöndíjazási rendszer nélkül ezt ma nem kívánhatjuk tőle. — A szervezés és a tudományos vezetés munkáját illetően pedig: aligha találnánk olyan tudományos munkást, aki mégannyi elfoglaltsága mellett is ne találna szívesen időt az így szerzett külső munkatársak nevelésében és segítésében való közreműködésre.

Ahhoz persze, hogy a leendő munkatársak elé reális és elérhető célt tűzhessünk ki a monográfiakészítés területén, s hogy a feladat megoldásához fokról fokra nehezedő, részletes és pontos gyűjtési segédletet és feldolgozási mintát adhassunk, sok előkészítő munkára van még szükség. BÁRCZI akadémikus előadásából úgy veszem ki, mintha ő némileg húzódoznék attól, hogy a kutató kezébe meglehetősen szigorúan megszabott segédletet és mintát adjunk, s ezzel mintegy gátoljuk tudományos egyéniségének kibontakozását. Azokra nézve, akikre ő gondol, azt hiszem valóban jogos ez a húzódozás a receptektől. Ámde a kutatók zöme mégiscsak hálával fogadná, ha nem éppen igényelné azt, hogy lépésről lépésre segítsük abban: mit gyűjtson, hogyan gyűjtse és hogyan rendezze el. Ehhez pedig mindenekelőtt saját magunknak kell tisztáznunk: milyenek legyenek a készítendő nyelvtani monográfiák anyagukban és módszerükben.

Tisztáztuk, hogy a monográfia nem mutathatja be pusztán a köznyelvtől való eltéréseket a nyelvjárásban. A monográfiának teljes keresztmetszetnek kell lennie a nyelvjárásról egy adott pillanatban, azaz tulajdonképpen egy kerek nyelvjárási nyelvtannak kell lennie tekintet nélkül arra, hogy az a köznyelvtől miben és mekkora mértékben tér el. Az nem hibázatható, ha a köznyelvtől eltérő sajátságokat viszonylag több, a vele egyezőket viszonylag kevesebb példán mutatja be; de ez nem mehet a teljesség rovására, sőt túlzottan még az arányosságára sem.

A módszer tekintetében — itt a véleményem eltér BÁRCZI akadémikusétól — igen fontos lenne az egység, a viszonylagos egyformaság a legkülönbözőbb nyelvjárásokat leíró monográfiák között. Tapasztalatom szerint ez az egyetlen, ami biztosíthatja a mindannyiunk, többek közt BÁRCZI akadémikus által is nélkülözhetetlennek tartott összemérhetőséget, összehasonlíthatóságot. A történeti szempontot már nem tekinteném ennyire fontosnak: a hangtanban nagyjából mégcsak alkalmazható az, de az alaktanban már igen nehezen, a mondatban meg szinte egyáltalában nem.

Hogyan lenne biztosítható a készítendő monográfiák viszonylagos teljessége és abszolút összemérhetősége? Legjobb az látszanék, ha országosan közös kérdőanyag alapján készülne a gyűjtés és közös séma alapján a feldolgozás. Persze egyik sem jelentene megkötést a gyűjtő számára, csak segítséget, és a kötelező minimumot. A nyelvatlaszgyűjtő munka fényesen mutatja, hogy egy körültekintéssel kidolgozott kérdőív milyen könnyedséggel át tudja fogni a nyelvi rendszert akár csak ezer kérdőszóval is; mennyivel inkább alkalmas hát egy többezerszavas kérdőív arra, hogy pozitív vagy negatív választ hozzon mindenre, ami a mai magyar nyelvjárásokban probléma lehet. S akik félnék a kérdőívtől és a sémától, azoknak csak azt idézném emlékeztükbe, hogy egy-egy jelenség vizsgálatakor — olykor bevallottan, máskor be nem vallottan (vö. VÉGH: MNyjárások II, 47–48.) — végeredményben maguk is sémát és kérdőívet csináltak maguknak, amikor a GOMBÓCZ-alaktanból kiírták a tőtípusokat, BALASSA szótárából az *ü* hangot tartalmazó szavakat, vagy FÜR gyűjtéséből azokat az elemeket, amelyek *i*-zók lehetnek. Csak arra a rengeteg kínlódásra és mintakeresésre emlékeztetném őket, amelynek súlya a feldolgozáskor hónapokig vagy évekig nyomta a vállukat, s amelyekre éppen előttem BARTA KATALIN is utalt. S végül arra figyelmeztetném őket, hogy anyaguk mégis igen nehezen mérhető össze az utánuk készülő monográfiákéval, s nehezen szolgálhat mód-

szertani mintájukul is, hiszen ők maguk a saját nyelvjárásuk problémáira építették fel rendszerüket, s más nyelvjárásokban mások a problémák.

Van-e a palócban asszociatív *o*-zás *á* után, *j* helyén *gy*-zés mássalhangzó után; van-e a Tiszaháton járulékos *-n* vagy *-l* a magánhangzóra végződő egytagú *lő*, *sző*, *hl*, *ri*, *szí* igetövek végén; mi az allativusi vonzata a *menni* igének személynév vagy személyt jelölő közszó esetén az alföldi nyelvjárasterületeken: a monográfiák mostani rendszere mellett mindezekről nem értesülünk, mert ezek az adott nyelvjárásokban »nem jelentenek problémát« s így megoldási formájuk legfeljebb a sorok közül olvasható ki.

Legcélravezetőbb egy olyan mintamonográfia kidolgozása lenne, amely mintegy séma-szerűen tartalmazna minden olyan jelenséget, amely a mai magyar nyelvjárásokban az eddigi nyelvjárási vagy nyelvtörténeti irodalom tanúsága szerint problematikus lehet, ha csak egy kis területen is. A hangtani feldolgozásra megpróbáltam ilyesfélét készíteni (vö. DEME: A magyar nyelvjárások néhány kérdése 146–162); de elengedhetetlennek tartom ugyanezt az alaktan és a mondattan területén is (uo. 168–169). Egy ilyen séma a megfelelő kérdőszó-anyaggal kényszerítené is, meg képesítené is a gyűjtőt arra, hogy minden problematikus jelenség meglétére vagy hiányára választ adjon még akkor is, ha az a saját nyelvjárásában történetesen a köznyelvvel azonos megoldású, s így a szokásos módszer szerint a monográfiába be sem kerülne. Ez a leghatékonyabb eszköz, ami valóban szükségessé is, meg lehetővé is teszi azt, hogy olyan monográfiáink legyenek, amelyek a nyelvjárást mint nyelvi rendszert mutatják be, minden részletével és elemével együtt, s amelyek szükségszerűen összemérhető anyagokat adnak, hiszen adataikban és elrendezésükben egyaránt teljességgel egyneműek és egysíkúak.

Az ilyen séma illetőleg mintamonográfia kidolgozása persze fáradságos és hosszadalmas munka. Fel kell kutatni hozzá minden eddigi nyelvjárási összefoglaló- és részletleírást, valamint a köznyelvi nyelvtant és a nyelvtörténetet is. Egy alkalommal egy vagy egy-két kutatótól elvárhatjuk ezt; s ha mindez egy általános rendszerezésbe áll össze, akkor a további kutatók már kitaposott utakon járhatnak. Ez nem azt jelenti, hogy a monográfiakészítés ezáltal megszűnik komoly és szép feladat lenni; a mintamonográfia mindössze annyit könnyít a következő monográfiákon, mint mondjuk az első tüzetes nyelvemlék-feldolgozás a továbbiakon.

Nem részletezem most, milyennek képzelem a mintamonográfiát és az utána készülökét. Csak azt emliteném, hogy módszere nem lehet szerintem túlzottan történeti, sem olyan értelemben, hogy a *határ* szót *hat* alapigére és *-ár* képzőre bontja, sem oly mértékben, hogy a *-dos*, *-dös*, *-dös* képzőt *d+s* elemeire osztja szét, sem oly tekintetben, hogy az *-ít* képzőben lappangó finnugor mediopalatális nazálist vagy spiránst keres. A monográfiáknak leíróknak kell lenniük, bár nem formálisaknak. A ható ige feltételes módjával kifejezett enyhe felszólításnak (*hoszhatnál* ety kis vizet) a felszólítás kifejezési módja közé, az *ím* segédszóval kifejezett jövőidejű alaknak (holnap *ím visszaadom*) a jövőidejű igealakokhoz, a ragtalan allativusnak (*elmegyek Jóskájék*) az allativusi viszony kifejezőeszközei közé kell kerülnie (vö. DEME: MNy. XLIII, 65). Ebből világlik csak ki az, hogy a nyelv nem eszközök pusztá halmaza, hanem viszonyító funkciót betöltő eszközöknek kiépített rendszere.

A szovjet dialektológia súlyos hibának tartja azt, hogy a nyelvjárások monográfikus tanulmányozása — részben az atlaszkészítés előtérbe tolódása miatt is — egy időre meglehetősen háttérbe szorult (vö. NyIK, III/1, 80, 81).

Kár lenne megvárni, hogy ilyen kritikával illethessük mi is magunkat ; illetőleg sajnos itt is van már az ideje ennek az önkritikának.

Mik tehát e területen konkrét teendőink?

1. Mindenekelőtt észre kell vennünk, hogy a nyelvjárások nyelvteni rendszereinek tanulmányozása nem halasztható tovább, s ebből le kell vonnunk a következtetéseket.

2. Tisztáznunk kell az Oktatási Minisztériummal s a neki alárendelt tanügyigazgatási és továbbképzési fórumokkal: hajlandók-e a tudományos kutatómunkát, illetőleg a tudományos továbbképzést az oktatási munkán felül, de közérdekből és hivatalból végzett tevékenységnek tekinteni.

3. Tisztáznunk kell az Akadémiának ösztöndíjakat odaítélő fórumaival: biztosítani tudnak-e a monográfiakészítéssel megbízandók számára esetleg 4—5—6 éven keresztül is megfelelő összegű havi ösztöndíjat, vagy — más esetekben — egy-egy kisebb, de kerek rész elvégzése után megfelelő prémiumot.

4. Tisztáznunk kell a nyelvtudományon belül a nyelvteni monográfia-írás helyzetét, emelnünk becsületét és minden erővel segíteni ilyenek készítését.

5. Meg kell néznünk: fiatalabb intézeti kutatóink és egyetemi segéd-erőink néhányja nem végezhetne-e hasznos részmunkát egy-egy megbeszélrt tárgyú részlettanulmány kidolgozásával, egyben adalékként az átfogó sémához és mintához.

6. Át kell vizsgálnunk és kitartó igyekezettel bővítenünk kell külső gyűjtőhálózatunkat, hogy egy-két éven belül kiválaszthassuk azt a néhányat közülük, akinek monográfiakészítésre adunk megbízást.

7. Adjunk ki megbízást már most megfelelő alapaossággal összeállított séma és kérdőszóanyag, s ennek alapján egy konkrét nyelvjárásról megfelelő módon megírt mintamonográfia elkészítésére. Csak így érhető el, hogy az ösztöndíjas témák közt is szereplő nyelvjárásleírások módszerükben megfelelők legyenek.

8. Vegyük fontolóra és minél hamarabb s minél jobban valósítsuk meg BÁRCZI akadémikus javaslatát a nyelvjáraskutató munka szoros és szervezett központi irányítására, hogy a nyelvjárások nyelvteni tanulmányozása rugalmas, körültekintő és jó eredményt biztosító összefogással indulhasson meg, körülbelül a huszonnegyedik órában.

Nem tudom, hogy jelenlegi ülésünk illetékes-e ezekben a kérdésekben határozatot hozni. De azt mindenesetre fontosnak tartanám, hogy az I. Osztály és a Nyelvtudományi Intézet vezetősége a mai vitával a problémát ne elintéztnek és lezártnak tekintse, hanem csak felvetettnek és megindítottnak.

KNIEZSA ISTVÁN :

Tisztelt Akadémia! Engedjék meg, hogy én is felvessek egy-két kérdést a történeti nyelvjáraskutatás területéről, olyant, ami itt még nem hangzott el.

Bizonyára mindenki előtt ismeretes, aki csak valamit is foglalkozott a magyar nyelvjárásokkal, hogy mindegyik többé-kevésbé keverék jellegű. Különösen feltűnő ez, ha összehasonlítjuk a szláv vagy német nyelvjárásokkal. Mivel pedig keveréknyelvjárások mindig egymásra való települések eredményei, kétségtelen, hogy a magyar nyelvjárások keverék jellege is egymásra

való település eredménye. A történelemből a kisebb méretű és többé-kevésbé az egész középkoron keresztül tartó költözéseken kívül legalább két hatalmas belső keveredést lehet megállapítani. Az egyik még a kereszténységre való térítés idején a központi hatalom kialakulásával kapcsolatban történt. Az a tény ugyanis, hogy a magyar törzsnevekből származó helyneveket az egész magyar nyelvterületen annyira szétszórva találjuk, nyilván egy nagyarányú belső migrációra mutat. Feltehető, hogy ezt a széttelepítést tudatosan és hatalmi szóval a törzsek hatalmát megtörő fejedelem, István, vagy talán még Géza indította el.

Mindenesetre az Árpád-korra vonatkozó forrásaink is arra mutatnak, hogy már az Árpád-kori magyar nyelvjárások sem voltak keveretlenek. Tudjuk, milyen nehéz pl. egy nyelvjárási sajátság területét meghatározni, az ómagyar i-ző és ü-ző területeket egymástól elválasztani, stb. Mindamellett talán nem reménytelen a középkorra nézve a magyar nyelvjárások sajátságainak elterjedési területét megállapítani. Ezt a közel jövőben két munka megjelenése fogja lényegesen megkönnyíteni. Az egyik Györfy György történeti földrajza a XIV. század közepéig. Mivel ez a munka az egész oklevélszöveget feldolgozza (lehetőleg eredetiben) és az oklevelek helynévi (és személynévi) adatait pontosan lokalizálja, olyan megbízható nyelvészeti anyag lesz a birtokunkban, hogy nyelvjárási feldolgozása is könnyebben válik lehetővé. A másik a magam munkája a szláv jövevényszavak hangtanáról. Mivel ennek a feldolgozásnak során a jövevényszavakon kívül a szláv eredetű magyar helyneveket is tekintetbe veszem, a helynevek alapján valószínűleg módodom lesz bizonyos fejlődési tendenciák területét meghatároznom. Már most is úgy látom, hogy az ómagyar o és a kérdésében pl. más véleményem lesz, mint az eddigi kutatóknak. Szerintem az ómagyarban a magánhangzórendszer szempontjából két nyelvjárás volt: egy zártabb és nyitabb rendszerű.

A másik nagy keveredés a török uralom megszűnése után történt. Míg ugyanis a török uralom a magyar nyelvterület közepéről a lakosságot a szélsőzsa minden irányába szétszórta és elképzelhetetlenül kipszította (csak néhány szerencsésebb város tudta magát fenntartani), addig a török kiűzése után az üresnek tekinthető területre minden oldalról özönlött vissza a magyarság. Természetesen nemcsak magyarok költöztek le a Duna-Tisza közére és az Álföldre, a túlnyomó többség azonban mégis a magyarság volt, mert különben nem volna érthető e terület teljeseen magyar jellege.

A keveredés tehát újra úgy történt, hogy a bevándorló új magyarság rátelepedett a régi lakosságra, amely csekély számban ugyan, de a török hódoltság embertelen korszakát mégis átvészelte. Tudomásom szerint (pl. Szentesen, Kiskunhalason stb.) a múlt század végén a kétféle réteget még meg lehetett különböztetni. A régi lakosság pl. református volt és ö-ző, az új pedig katolikus és e-ző. Amennyire én a kérdést ismerem, az egész Duna-Tisza közén az új jövevény a palóc volt. Volt azonban bizonyos bevándorlás a Nagykunságból is (főleg a Bácskába).

Mivel pedig a nyelvjárástörténet kutatása szempontjából rendkívül fontos, sőt döntő kérdés, megállapítani, honnan érkeztek a helység lakosainak ősei, a nyelvjárástörténet kutatását településtörténeti kutatásokkal kell alátámasztani. Az Országos Levéltárban és az egyes városok levéltáraiban óriási anyag várja a feldolgozást. Ebből az anyagból, ha esetleg közvetlenül nem is, de közvetve egész kétségtelenül meg lehet állapítani a

terület lakosságának eredetét, nemcsak megyényi, hanem legalább is járásnyi pontossággal.

Ezért a következőket szeretném javasolni: A magyar nyelvjárástörténet érdekében meg kell indítani a Nagy-Alföld, Kelet-Dunántúl törökkor utáni betelepülésének kutatását. Mivel pedig ezt a nyelvész kutatók iskolázottságuknál fogva csak nehezen végezhetnék, a munkába a történészeket is bele kell vonni. A kérdés különben annyira összefügg sajátos történeti problémákkal is (pl. a betelepülő magyarság birtokviszonyai, a földesúrhoz való viszonya, stb.), hogy az anyag összegyűjtése és kiadása nemcsak a nyelvészek számára lesz használható. Mivel pedig a történészek bevonása a munkaközösségbe feltétlenül szükséges, javasolnám, kérje meg az I. osztály a II. osztályt, hogy ezt a munkát tűzze programjába. Az I. osztállyal közösen indítsa meg az Alföld, Kelet-Dunántúl településtörténetének kutatását. Ebben a munkában nekünk nyelvészeknek nemcsak kötelességünk kivenni a részünket, de meggyőződésem, ebben mindnyájan, akik ilyen kérdésekkel foglalkozunk, örömmel is fogunk közreműködni.

BÁRCZI GÉZA válasza:

Köszönöm a hozzászólóknak kivétel nélkül alapos és valóban a tárgyhoz szülő megjegyzéseit. Nagy öröömre szolgált a vitának ilyen jó színvonalú kibontakozása, mely a tárgyalás eredményességét, sikerét biztosította.

Lőrincze Lajos kartársunknak, a Nyelvtudományi Intézet igazgató helyettesének felszólalásához megjegyzem, hogy a nyelvátlaszmunkálatokkal kapcsolatban tett egyik bíráló észrevételemmel nem azt állítottam, hogy kérdőíveink jellege miatt nyelvátlaszunk visszaesést jelentene, vagy éppen az említett német nyelvátlasz-munkálatokhoz kanyarodnék vissza, csupán némi elhajlást vélek látni a nyelvátlasz alapvető, klasszikus gondolatától. Abban igaza van Lőrincze Lajosnak, hogy az ú. n. nyelvtani kérdőív szavainak nagy része egyszersmind szóföldrajzi célokat is szolgál, tehát nyelvátlaszunk még a tőlem említett aránynál is nagyobb mértékben elégíti ki a szóföldrajzi követelményeket. Argumentum ad hominem-képpen említi föl, hogy hiszen a megelőző nyelvátlasz-vállalkozás ideiglenes kérdőíve, melyet én állítottam össze, szintén igen nagy számban tartalmazott nyelvtani tényekre vonatkozó kérdéseket. Ez igaz, de én nem is azt hibáztattam, hogy készülő térképeink ilyen kérdésekre is feleletet akarnak adni, hiszen a nyelvöldrajz mai fejlettségi fokán e kérdéseket semmiképpen sem szabad mellőzni, sőt a magyar nyelv természete, a magyar nyelvtudomány és a magyar nyelvjáráskutatás különleges helyzete miatt a hangtani, alaktani, szóragozási problémák nyelvöldrajzi megvilágítása különösen fontos. A két szempontot: az elsődleges szóföldrajzi és a másodlagos, de szintén igen fontos nyelvtani szempontot pontosan össze lehet egyeztetni. Én erre törekedtem az említett vállalkozáshoz készített kérdőívekben, jelenlegi nyelvátlaszunk I. számú kérdő-füzete azonban a kérdéseknek fogalmi körök szerint való csoportosítását elmossa, a fogalmi csoportokban nagy hézagok tátonganak, mert a kérdések összeválogatásának vezér szempontja a nyelvtani volt. Nem egy esetben a jelentés, a szótakarta fogalom háttérbe szorul, mint mellékes, pl. a *korlát* szó kérdésével kapcsolatban a nyelvátlasz vizsgálódása nem egy fogalom kifejezőmódjára, hanem kizárólag a *korlát* szó alakváltozataira irányul, holott

ez a szó más-más területen egymástól eléggé élesen különböző jelentésekben él. Persze, ezt sem tartom éppen súlyos hibának, hiszen a munkaközösség fel fogása úgy fejlődött, hogy ma már mindenki természetesnek tartja, hogy az adatokhoz fűződő jegyzetek a jelentésetlértékeket is megadják majd, s egyáltalában nem baj, hogy így olyan különleges típusú térképek is lesznek, melyek nem egy fogalom különféle megjelölését, hanem egy szó alak- és jelentésváltozatainak földrajzi megoszlását ábrázolja az egész nyelvterületen, ami szintén nem érdektelen. Persze nem volna helyes, ha ez kerülne a nyelvatlasz középpontjába, de a nyelvatlasz-feladatok bizonyos kiszélesítése nem kárhöz-tatható. A helyes eljárás mindenesetre a két szempont, a szóföldrajzi és a nyelvtani teljes egybehangolása lett volna, népes fogalmi csoportokkal és oly sok, egy-egy nyelvtani jelenségre vonatkozó példával, hogy szóhasználati eltérések ellenére az alakok, a hangtani, alaktani stb. jelenségek megoszlására is jusson elegendő adat, melyen minden ilyenszerű felöltelt jelenséget több esetben az egész nyelvterületen végig lehessen követni. A dolgok jelenlegi állásában azonban e kérdés voltaképpen már műhely-kérdés, s az adott helyzetben a teendőket részletesebb megvitatása inkább a munkaközösség feladata.

Ami a másik megjegyzést illeti, amely a néprajzi szempontoknak a nyelvatlaszban való érvényesítésére vonatkozik, a tárgy szerkezetében, alakjában mutatkozó eltérések megállapítása és jelzése véleményem szerint akkor sem mellőzhető, ha a szó alapjában véve mindenütt ugyanazt a fogalmat, pl. az eke vagy a kasza egy bizonyos részét jelöli, de a tárgy alakja vidékenként különbözik. Ezeket a típusos különbségeket szintén helyes képen is bemutatni a nyelvi változatok kiegészítéséül.

Nagy örömmel üdvözlöm K á l m á n B é l a professzornak és B ó k a L á s z l ó akadémiai I. tagnak a kutató munka megszervezésére vonatkozó javaslatát, melyek egészen közel állanak saját elképzeléseimhez, s azoknak mintegy egy részét konkretizálják. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem értékes nevelő munkája, melyről Kálmán Béla számolt be, rendkívül biztató. Szintén jó eredményekről számolhatok be a budapesti Eötvös Lóránd Tudományegyetemen az új hároméves tematika szerint felépülő nyelvjárás-kutatási tanfolyam első évével kapcsolatban. A számos jelentkező a tanfolyamot és a gyakorlatokat szorgalmasan látogatta. Közülük 7—8 valóban biztató ígéret, s ezeknek, ha nem is minden nehézség nélkül, nyárra tudunk némi szerény kutató ösztöndíjat biztosítani, sőt a legjobb munkákat premiummal is fogjuk tudni jutalmazni.

Nagyon megnyugtató és egyszersmind ösztönző B ó k a L á s z l ó hozzászólásának az a része is, mely rámutatott arra, hogy helyi történetre és nyelvi múltra vonatkozó adatok igenis vannak és feltárhatók, tehát a történeti nyelvjárás-kutatás ascendens módszere, legalább is ami nyelvjárásaink történetének utóbbi egy-két századára vonatkozik, eredmények komoly reményével alkalmazható. — Fölötte tanulságos volt az a példa is, mely a nyelvjárás-kutatás és az irodalomtörténet gyümölcsöző összekapcsolására mutatott rá.

Igen érdekes hozzászólásában H a v r á n e k B o h u s z l á v akadémikus felhívta a figyelmet a nyelvjárás helyzetben s ennek következtében egy-egy nyelvterület nyelvjárás képeben mutatkozó nagyon lényeges eltérésekre, valamint annak fontosságára, hogy a társadalmi és történeti formációk és a nyelvjárások alakulása között levő összefüggést felderítsük. Mi persze ismerjük a magyar nyelvjárások egészen különleges helyzetét

(mely a szlovák nyelvjárásokéval sem egészen azonos), s történetének sajátos alakulását, kutatásainkat is természetesen ehhez igazítjuk, sőt nemcsak mi, de már elődeink is így jártak el. De e hozzászólás megszívlelendő módon figyelmeztet valamire: föl kell készülnünk arra, hogy az ilyen módon megokolt kutatási módszerünket és e módszerből fakadó eljárásokat a nemzetközi tudományos közvélemény előtt is igazoljuk. A társadalmi, történeti formációk és a nyelvjárások alakulásának összekapcsolását mi is fontosnak tartjuk, s az a körülmény, hogy ilyen összefüggés megállapításának nálunk történeti multunkból magyarázható különös nehézségei vannak, nemhogy bénítólag, de inkább ösztönzőleg kell, hogy hasson munkánkra.

Ami a szótárkészítést illeti, a mi értelmező szótárunk gyűjtése és szerkesztése valóban fiatalabb vállalkozás, mint a cseh nyelv szótáraé, azonban a mi nagy szótárunk munkálatai is már több, mint egy félszázaddal ezelőtt indultak meg, s remélhetőleg belátható idő alatt a kiadásra is sor kerül. E munkálatokról azonban külföldön alig tudhatnak valamit.

B i e l f e l d t J á n o s akadémikustól rajzolt nyelvjárési helyzetkép különösen számot tarthat érdeklődésünkre. Az a kép, melyet ő a keleti német nyelvjárások mai viszonyairól vázolt, rendkívül közel van ahhoz, amit a magyar nyelvjárások története mintegy ezer év óta mutat. Fölötte tanulságos lenne tehát számunkra e nyelvjárásokban lejátszódó folyamatok megismerése, most, a megfigyelhető átalakulások során, mert ebből — mutatis mutandis — saját nyelvjárásaink sok évszázaddal ezelőtt lepergett történéseire találunk megvilágító párhuzamot.

Fölötte nehéz kérdéseket adott föl D. B a r t h a K a t a l i n docens, azt hiszem azonban, hogy e kérdésekre ő maga meg is adta a legmegfelelőbb választ. Úgy vélem, hogy azzal a rendkívül érdekes nyelvjárással kapcsolatban, melynek monográfiáján dolgozik, az adottságokat tekintetbe véve más, jobb megoldást nem lehet javasolni, mint amire ő maga is szemmel láthatólag hajlik, mert más lehetőséget nem lát, s ilyen valóban nincs is. A nyelvjárás tüzetes ismertetéséhez kétségtelenül hozzátartozik a nyelvjárás jellegzetes jelenségei múltjának vizsgálása. Ennek az idegen nyelvterületbe beleágyazott kis nyelvjárásszigetnek múltjára vonatkozó helyi adatokat azonban hiába keresünk. Meg kell tehát elégednünk azzal, hogy közvetlen helyi előzmények híján beállítjuk e nyelvjárás jellegzetes vonásait a magyar nyelvfejlődés vonalába, a mai nyelvi tényeket a szavak és formánsok eredetének és a magyar nyelvtörténet ismeretes tendenciáinak figyelembevételével magyarázzuk, azaz lényegében a Csúry-féle jelenség-vizsgálat eljárását követjük, de csak azért, mert másra nem nyílik lehetőség. Nem követhetünk el módszertani hibát, ha a tökéletesebb eljárás helyett, melyhez a szükséges alap hiányzik, kevésbé kielégítőhöz folyamodunk, amely még mindig sokkal több, mint a semmi. — Hasonlóképpen a hozzászóló maga is azt vallja, hogy kívánatos a nyelvjárást viszonyítani, összevetni a szomszédos nyelvjárásokkal. Ámde tekintettel arra, hogy a szlavóniai magyar nyelvjárás a XVI. századtól kiszakadt a magyar nyelvi közösségből, s hogy a szomszédos Bácska mai magyar nyelvjárásai nem a XVI. századi nyelvjárások folytatásai, ilyen nyelvjárások, melyekkel a szlavóniai érintkeznek vagy területileg közel esnek, nincsenek, amint azt a hozzászóló kifejtette. Ilyen körülmények között csak helyeselhető, hogy D. Bartha Katalin a közeli területekre vonatkozó XVI. századi nyelvi anyaggal — a Bécsi Kódexszel és a Bács és Bodrog megyei dézsmajegyzékekkel — próbálta összevetni a mai szlavóniai nyelvjárást, persze világosan látva

mennyire különös dolog módszer szempontjából ennyire nem szinkrón anyag összehasonlítása. Mégis azt hiszem, ez az eljárás nem kifogásolható, ha megfelelő óvatossággal alkalmazzuk, hiszen a dézsmajegyzékekkel már csak azért is össze kellett vetni a mai nyelvjárást, mert még az is elképzelhető volt, hogy e jegyzékek nyelvében a mai szlavóniai nyelvjárás XVI. századi előzménye bontakozik ki. A szlavóniai nyelvjárás a XVI. század óta elszigetelten élt, s ezért minden nagyobb hibalehetőség nélkül le lehet mérni — ismerve az etimológiákat és a középkori magyar hangfejlődési tendenciákat — milyen irányban módosulhatott ezen idő óta a kérdéses nyelvjárás, s milyen mértékben egyeztethető össze az így a múltra nyert kép a szomszédos területek akkori nyelvével. Hogy egybevetései nem voltak fölöslegesek és helytelenek, azt mutatja az eredmény. Kiderült ugyanis, mint a hozzászóló említette, hogy a szlavóniai nyelvjárás élesen elválik a Bécsi Kódex nyelvtől, ez vagy ehhez közel álló nyelvjárás nem lehet alapja annak, amit ma Szlavónia kérdéses három községében találunk. Ami pedig Bácska XVI. századi nyelvjárását illeti, Bartha Katalin megállapítása szerint ez sem bizonyult a mai szlavóniai nyelvjárás ősének: némileg mutat ugyan rokonvonásokat, de az eltérések, melyek az azóta lejátszódhatott történeti fejlődéssel nem magyarázhatók, igen jelentékenyek. Le kell tehát mérni, minek tulajdoníthatók e különbségek, illetve mi írható a területi különbség és mi az időbeli távolság rovására, bár persze az is lehetséges, hogy ennek a két tényezőnek a következményeit sok esetben nem lehet világosan megkülönböztetni egymástól. A felszólalásból úgy értettem, hogy a vizsgálat alapján a kérdéses szlavóniai falvak nyelvjárása a XVI. században nem lehetett azonos Bács és Bodrog megyék ezidőbeli nyelvjárásával, noha egy-két rokonvonás van köztük. Ez is értékes eredmény abban a nagy ködben, mely XVI. századi nyelvjárásainkat általában, e vidék régi nyelvi viszonyait pedig annál is nagyobb mértékben takarja. Másrészt, mint a hozzászóló is látja, viszonyítható a szlavóniai nyelvjárás az ormányságihoz, s itt több rokonvonás is mutatkozik, noha ma a két területet más-ajkú lakosság választja el egymástól, a XVI. században azonban e területek még összeérhettek. Ilyen módon ebben a különösen nehéz helyzetben kerülő utakon mégis csak meg lehet állapítani, legalább nagy vonalakban, a szlavóniai nyelvjárás viszonyát a hozzá területileg közel álló vagy a múltban közel állt, szomszédos nyelvjárásokkal.

Egyetértek Deme László kartársunknak azon szavaival, melyeket a monográfia-készítés becsületéről mondott. Ezen segíteni lehet és kell. Nem volnék azonban olyan borúlátó, mint ő, s nem vallanám azt, hogy nyelvjárási monográfiát ez idő szerint nem is lehet várni vagy remélni. Még abban az esetben is, ha egyelőre talán az első monográfiák nem felelnek is meg teljesen minden kívánságnak, meg kell indulnunk ezen az úton, s az eddigieknél többet, jobbat kell máris adnunk. Az első próbálkozások helyes megoldásaikkal éppúgy, mint esetleges hiányosságaikkal, melyek kiváltják majd az építő kritikát, közelebb fognak vinni a műfaj tökéletesítéséhez. Sajnálom, hogy ebben a kérdésben nem hangzott el több oly iránymutató megjegyzés, mely feltárta volna, mit várunk e monográfiáktól részleteikben is, milyen felépítés, milyen probléma-kitűzés, milyen módszeres eljárások ajánlatosak, vagy olyan alapos, konkrét problémákat felvető hozzászólás, amilyen D. Bartha Kataliné volt.

Igen helyes gondolatnak tartom Deme Lászlónak azt a javaslatát, hogy a prémiumokat és ösztöndíjakat fokozott mértékben használjuk föl a nyelvjárási monográfia-készítés és egyéb nyelvjáráskutatási feladatok ér-

dekében. Helyes lenne, ha egyetemi tanszékeink is előkészítenék a monográfiai írásának munkáját azzal, hogy megfelelő esetekben e tárgykörbe vágó témák kitűzésével és kidolgoztatásával edzenék hozzá a jövő kutatóit e feladatokhoz.

Kniezsa István akadémikus értékes gondolatokkal járult hozzá a nyelvjáráskutatás kérdésének fejlesztéséhez. Györffy György immár szinte kész munkája óriási segítség lesz a történeti nyelvjáráskutatáshoz, s ezt a művet minden nyelvész máris igen türelmetlenül várja. Igen helyesen mutatott rá Kniezsa István az újkori településtörténet feltárásnak fontosságára. Enélkül valóban nehéz nyelvjárástörténetünket eredményesen kutatni. Ez idő szerint, sajnos úgy látszik, mint ha ez is a nyelvészek nyakába szakadna, holott, mint előadásomból is kitetszik, feladataink máris erősen meghaladják számunkat és erőnket. Helyes volna, ha az I. osztály átírna a II. osztályhoz és felhívna figyelmét a kérdés egyetemleges fontosságára, kérve, hogy a II. osztály a településtörténeti kutatásokat ölelje fel programjába, szervezze meg és minél előbb indítsa is meg.

Még egyszer köszönöm az értékes hozzászólásokat, melyek egyrészt elvi és módszertani kérdések tisztázását is elősegítették, rámutatva utakra és lehetőségekre, másrészt gyakorlati javaslataikkal közelebb vittek a tudományos célok megvalósításához.

PAIS DEZSŐ elnöki zárószava :

»Azzal, hogy az 1941-ben a magyar nyelvtudomány nagy kárára elhunyt Csűrű Bálint utódjaként a debreceni tudományegyetemen a magyar és finnugor nyelvészet tanára lett, olyan helyzetbe került, mely indítékokat és lehetőségeket teremtett neki arra, hogy páratlan munkakészségét részben a Csűrű től akkora odaadással, hivatottsággal és ennek megfelelő eredménnyel művelt és irányított magyar népnyelv-, illetőleg nyelvjárás-kutatásnak szentelje.« Ezt írtam egy tíz esztendővel ezelőtti előadói jelentésemben, amelyben akadémiai jutalomra ajánlottam — nem éppen nehéz kitalálni — mai előadónkat, Bárczi Géza akadémikust. Hogy Bárczi azóta ezen a területen milyen eredményeket ért el maga és éretett el másokkal is, azt fölösleges itt méltatnom. Amit az imént hallottunk tőle, az — egyebek között — a napirenden levő kutatási ág kimagasló szakértőjének a megnyilatkozása volt.

Ennek az előadásnak — már csak mint nagygyűlési előadásnak is — az volna a feladata, hogy ne önmagában nyerje el a dícséretet, hanem reális következményei legyenek, amelyek a tudomány további haladását előmozdítják.

Nekem mint az ülés elnökének az a megbízatásom, hogy az előadás és a hozzászólások alapján a lefolyt tárgyalás lényeges mozzanatait kiemeljem és összefoglaljam.

Nem lehet elég nyomatékosan rámutatnunk a nyelvjárás anyag körébe vágó különböző irányú gyűjtéseknek rendkívüli sürgőségére. »Mit tettünk és mit tegyünk a nyelvtudomány ügyében a Sztálin teremtette fordulat után?« című akadémiai előadásomban 1951. június 29-én ezt mondtam : »Ki kell emelnem, amit a sztálini nyilatkozatokat tovább építő szovjet közlemények is hangsúlyoznak : a nyelvjárásgyűjtés nemcsak igen fontos, hanem szerfelett sürgős is, talán a legsürgösebb nyelvtudományi feladat. Már a kapi-

talizmus viszonyai is erősen közrejátszottak a nyelvjárások visszaszorításában, a szocializmus életformái meg éppen számos tényezővel a nyelvi kiegyenlítő-déshez, a nyelvjárési különbségek elmosódásához, a társadalom egészére kiterjedő egységes nyelvi rendszer, a nemzeti nyelv kialakulásához vezetnek. A SZTÁLIN észrevételeit mérlegelő szovjet nyelvészekkel együtt nem lehet más a véleményünk, mint hogy a nyelvjárások anyagát minél bővebben, minél hitelesebben meg kell mentenünk nemcsak a nyelv múltjának tudományos ismerete, hanem sok mozzanatában a nyelv, az egységes nyelv jövő fejlődésének biztosítása érdekében is. (Akadémiai Értesítő LVIII, 379.) Hasonlóképpen nyilatkoztam a múlt évi nagygyűlésen tartott »A magyar nyelvtudomány időszerű kérdései« című előadásomban (Nyelv- és Irtud. Oszt. Közl. IV, 27). Sajnos, mint a mai előadás is kifejtette, ez a kérdés ma is időszerű, de a megoldás lehetősége mindinkább időszerűtlenné válik a gyűjtendő anyag egyre rohamosabb pusztulása következtében. És mi nem beszélhetünk úgy, hogy »diximus et salvavimus animas nostras.«

Nem! Minekünk kötelességünk újra meg újra kinyilvánítani, hogy igen-igen nagy nemzeti értékeinket jóvátehetetlen veszteség fenyegeti. Ha pedig nem találunk halló fülekre, a felelősség ne minket terheljen! Léptenyomon látva azt, hogy kormányzatunk annyira bőkezű a tudományok irányában, valószínűtlenné tartom, hogy amikor ősi kincsünknek, nyelvünk nyelvjárási anyagának a megmentése és mostani igen sok szempontból rendkívül fontos folyamatainak rögzítési lehetősége forog kockán, a sikernek pl. autóhiányban kellene kilyukadnia. Mi meggyőződéssel vállaljuk, hogy a tudománynak — a mi tudományunknak is — szoros kapcsolatban kell lenni a gyakorlattal, — és bizony mi a gyakorlat : az autó, a magnetofon, diktafon és más nélkülözhetetlen technikai eszközök vonalán maradunk cserben.

A nyelvjárásaink feltárásában megállapítható elégtelenséggel kapcsolatban előadónk utalt arra, hogy akadály a kutatókban, képzett nyelvjárési gyűjtőkben való hiány is. Egy véleményen vagyok és vannak vele bizonyára mások is, akik fel tudják mérni, hogy mit kellene végrehajtani. »Általában aggasztó, hogy a nyelvatlaszgyűjtés, de új nyelvjárási anyagnak a felgyűjtése is lassabban halad a tervezetnél, részben mivel a kiválóan képzett gyűjtők egy részének, főképen az egyetemieknek alig van módjuk ezzel a szívük szerint való feladattal foglalkozni, részben pedig mivel új szakemberek képzésére nincsenek meg a lehetőségek.« Ezt múlt évi előadásomból idéztem (Oszt. Közl. IV, 27). — Szemünkre vethetik és nyilván vetik is, hogy telhetetlenek vagyunk, amikor egy olyan nagy és jelentékeny többségében valóban jeles személyzetű munkaközösség mellett, amilyen az Akadémia Nyelvtudományi Intézete, munkaerő-hiányról vagy legalábbis munkaerő-elégtelenségről panaszkodunk. Az igaz, a Nyelvtudományi Intézetben meglehetősen sokan dolgoznak és — el kell ismerni — sokat is dolgoznak, — sőt eredményesen. Azonban amit meg kell vagy meg kellene csinálni, jóval több a teljesítő képességüknél. — És itt kell megjegyeznünk valamit. Tudjuk, hogy bizonyos határon túl nem lehet növelni a Nyelvtudományi Intézet személyi létszámát. Azonban feltétlenül növelni kell a nyelvtudomány munkásainak a számát. — Honnan és hogyan? Ez mindenekelőtt oktatásügyünk irányító tényezőin fordul meg. Nekik kell módot teremteni arra, hogy tudományos munkával — nyelvtudományi munkával is — az iskolák dolgozói is tudjanak foglalkozni. Ahogyan a tudomány mai művelőinek nagy része nem egyetemi tanárnak és nem

akadémikusnak született, ugyanúgy vagy még jobban meg lehetne ma is valószínűsíteni, hogy az iskolákban való elhelyezés ne legyen azonos a tudomány országból való száműzetéssel. A nyelvtudomány művelőinek fogyatékoságairól elhelyezett kritikái megrovások mellett az iskolákban parlagra tett képességek aktivizálásáról is lehetne esetleg gondolkozni valakinek. Több olyan tanítványunkról tudunk, aki iskolai kötelekeinél vagy vonatkozásainál fogva a tudomány számára már elveszett vagy több olyanról, aki az elméletnek maradó bátorítások, unszólások ellenére veszendőben van. Az ő sorsukért és vele a tudomány érdekeinek csorbitásáért talán nem egészen mi vagyunk a felelősek.

Az előadó előterjesztette azokat a nehézségeket, amelyek miatt az egyetemi és főiskolai nyelvjáráskutató tanfolyamoknak több mint mérsékelt eredményeik vannak. Aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy ezek körül az Oktatásügyi Minisztérium tehetne valamit, sőt nem is keveset. Persze a kiképzés eredményessége édes-keveset ér, ha a kiválóan kiképzettek számára nem nyílik munkalehetőség.

Bárcezi előadó felveti egyik nagyon is nem lényegtelen problémánkat: azt, hogy »a nyelvészetten kívül álló körökben bizonyos ellenkezés tapasztalható az anyaggyűjtéssel és anyagközléssel szemben«. A magam és nyilván a jelenlevő szakemberek nevében ismételhetem meg azt, amit ezzel kapcsolatban mond: »Ez az ellenkezés a nyelvtudomány jelenlegi helyzetének, munkánk belső ökonómiájának sajnálatos félreismerésén alapszik.« Csak azt tennem hozzá: sokszor kapjuk a szemrehányást, hogy a munkánkban még mindig felmerülnek az idealizmus nyomai. Amellett, hogy némely kritikuskaink adósak maradnak ezen nyomok kipécézésével, mások anyagtalánítani akarnak bennünket, s így nem csekély mértékben segíteni abban, hogy felrepüljünk az idealizmus ködfellegei közé, ahova régen sem vágyódtunk.

És itt tennem szóvá nemesak nyelvjárási, de egyéb tárgyú kiadványaink ügyét is. — Az előadó a Szegedi Tájszótár dolgát hozta fel, mint aminek »a megjelenése sajnálatos módon és érthetetlenül késik«. — Igen! — az érthetlenség érthetővé válik, ha arra gondolunk, hogy a nyelvészethez mindenki ért vagy legalábbis érteni akar. Igen gyakran tapasztalhattuk és nem egyszer tapasztaljuk most is, hogy a nyelvtudomány az a tudomány, amelybe külső tényezők legkönnyebben bele tudnak avatkozni — nem kell mondanom — nem mindig a legszerencsésebben. A mi témáinkat, a mi munkáink jellegét, értékét mindenki hivatott felülbírálni, és rájuk vonatkozólag illetékes is dönteni. A nyelvtudományi kiadványok megjelentetésére nézve távoli tudományok illusztris képviselőinek negatív állásfoglalása az irányadó. Az ilyen kívülről jövő negatív elintézesek hatása alatt mondtam azt, amit különben az előadó is említett, hogy a mi körünkben nem egyszer azért nem jelenhetik meg valami, mivel készen van, az meg, ami kedvetlenítő és bizonytalanító okok miatt nem készül el, szintén aránylag ritkán láthat napvilágot. Az ilyen meg nem jelenések és el nem készülések pedig a mi számlánk negatív rovatába jegyeztetnek fel a feltartóztatott leíró nyelvtanokkal és stilisztikai neveléssel meg stilisztikai tankönyvekkel, valamint a nyelvészek újabb veszedelmére célzó Scyllaként felbukkantott szinonima-szótárral, esetleg az alanyi és alanytalan költők számára nyilván kívánatos rímszótárral egyetemben.

Nagyon helyesen domborítja ki Bárcezi, hogy a nyelvjárástanulmányt korántsem akarja gyűjtésre és közlésre szorítani — már most sem. Sőt kitűnő terveket ismertet és rendkívül termékeny szempontokat nyújt arra vonatko-

zólag, hogy a feldolgozás milyen irányokban és milyen módon folytatható. Természetesen a feldolgozásban is vannak feladatok, amelyeknek végrehajtásához a kollektív munkát elengedhetetlennek tartjuk vele együtt. De másrészt abban is egy véleményen kell vele lennünk, hogy a feldolgozás munkálataiban a súlypont a dolog természetének megfelelően szükségszerűen az egyéni oldalára tolódik el.

Igen fontos mozzanatra hívta fel az előadó és több hozzászóló is a figyelmet, amikor a más tudományágakkal való komplexitás szükségességét hangsúlyozták.

Főképpen a néprajzzal és folklorral való kapcsolatok szorosabbá és elevenebbé tételét kell előtérbe állítanunk, különösen a nyelvjárástanulmány érdekében. És ezzel összefüggésben a mai ülés nyilvánossága előtt is jelzem, hogy az osztályunkban foglalt tudományok művelőinek a néprajz és folklor szakembereivel való összeműködését nem utolsósorban nehezíti Akadémiánk szervezeti beosztása azzal, hogy az utóbbiak a második osztályba vannak beiktatva, — nem árulok el túlzottan nagy titkot — nem éppen kedvük szerint. Osztályunk köréből, de a néprajz és folklor munkaközössége részéről is javaslatok tétettek az utóbbi tudományágaknak az első osztály keretébe való átosztására. Mai együttlétünket felhasználom ennek a javaslatnak a megisméltésére.

Amit K n i e z s a tagtársam a településtörténet jelentőségéről mondott, abban magam, de azt hiszem, mindnyájan fenntartás nélkül osztozunk. A javaslatot, amelyet tett, mindenesetre mai ülésünkkel kapcsolatban meg fogjuk fogalmazni és a második osztály tudomására fogjuk hozni. Felhívjuk a figyelmét arra, hogy ebben az irányban indítsa meg a munkálatokat, s bírom abban, hogy ezekben a munkálatokban mi is eredményesen részt tudunk venni.

Az irodalomtörténet és a nyelvtudomány s ennek körében a nyelvjárás-kutatás szorosabb kapcsolatáról nem kell különösebb bőséggel beszélnünk, mert hiszen ez eddig is biztosítva volt nemcsak az első osztály keretében, hanem a nyelvészek és az irodalomtörténészek jelentékeny része között meglevő együttműködési szellemmel fogva az Akadémián kívül is. — Amit B ó k a kollégám vetett fel, és amihez D e m e L á s z l ó kollégám is csatlakozott, a magam részéről szintén fontosnak tartom: azt a gondolatot, hogy a vidékre szakadt, oda — mint az imént említettem — számkivetett tudós hajlandóságú és tudós törekvésű embereket aktivizálni lehetne bizonyos mértékben úgy is, hogy elnyerhetővé tesszük számukra a prémiumot. Azonban én célszerűbbnek látnám, ha ösztöndíjjal támogatnók őket, mert így mentesíteni tudnók őket olyan robotoktól, amelyeket nem éppen hajlandóságuk szerint végeznek el. Erre nézve is feltétlenül javaslatot kell tenni. Egyébként nem először merült fel, hogy ilyenféle módon kell a tudománynak újabb és újabb munkásokat biztosítani.

Amit B ó k a kollégám mondott a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatról, azt szintén helyesnek tartom, annál is inkább, mivel azok a bizonyos eredmények, amelyekről itt beszámolt, éppen egy olyan megbeszélés folyamán kerültek elő, amelyen én is részt vettem s Bóka barátommal együtt örültem, hogy valóban vannak ilyen emberek is. Remélem, sőt biztos vagyok abban, hogy nem csekély számban lennének, akik a tőle megemlítettekhez hasonlóan tudnának és akarnának dolgozni, ha a megfelelő körülményeket megadnák nekik.

Nem akarom szerezni túl igénybe venni a jelenlevők idejét és türelmét, tehát befejezem a zárszót. Csak még ennyit hadd mondjak: szeretnék bízni abban, hogy az itt elhangzottak nem maradnak meg többé-kevésbé szép szavaknak, hanem tényekben folytatódnak tovább, amelyek nemcsak a nyelv-járástanulmányoknak, hanem nyelvtudományunknak és a kapcsolatos tudományágaknak is a haladásával járnak.

Még egyszer köszönetet mondok előadó akadémikus társamnak, valamint a hozzászólóknak, főleg külföldi vendégeinknek, hogy együttlétünket sikeressé tették. Megköszönöm végül a közönség szíves érdeklődését és ülésünket berekesztem.

ORSZÁGH LÁSZLÓ

A MAGYAR SZÓKÉSZLET SZÓTÁRI FELDOLGOZÁSÁNAK KÉRDÉSEI

I.

Négy éve immár, hogy a nyelvtudomány alapvető kérdéseinek megvilágítása során SZTÁLIN cikkei egyebek között a szókészlet vizsgálatának jelentőségére is ráirányították a figyelmet. A szókészletének törvényszerűségeivel a nyelvtudománynak az az ága foglalkozik, melyet lexikológiának szoktak nevezni s amelyet magyarul szókincstannak nevezhetünk. A szókincstan tartalmi és alaki szempontból vizsgálja a jelentéstartalmak nyelvi hordozóját, a lexikát, azaz a szavakat és az állandósult szókapcsolatokat. Elvégzi a nyelvi kifejező elemeknek egy meghatározott időpontban való, tehát szinkronikus szemléletű leírását, kiterjeszkedik azonban a szókészlet történeti változásaira, a szókincs alakulásának, növekedésének és pusztulásának diakronikus ábrázolására is.

A szókincstan nyersanyaga a szótárakban található. A szótár szavaknak és állandósult szókapcsolatoknak, mint a nyelv jelentést kifejező eszközeinek egy bizonyos rendszer szerint összeválogatott, rendezett és értékelt gyűjteménye. A szótár a szókészlet rendszerezésének és leírásának legelső, alapvető eszköze, nélküle a lexikológia eredményes művelése alig végezhető. Ez azonban korántsem jelentheti azt, hogy a szókészlet kutatásának nincsenek vagy nem szükségesek egyéb, nem szótári formái is.

A szótárak (régibb nevükön: lexikonok, dictionáriumok) szerkesztésének kérdésével a szótártudomány, nemzetközi nevén a lexikográfia foglalkozik. A lexikográfia egyfelől jelenti magát a szótárírást és a szótárak összességét, másfelől azon elvi szempontok és gyakorlati módszerek tudományos rendszerét, melyek alkalmazásával a különféle jellegű szótárak a szókészletet feldolgozzák. Mivel a nyelv, a szókincs a valóság megismerésének egyik legfontosabb forrása, a szótár pedig a nyelv megismerésének egyik alapvető eszköze, nyilvánvaló, hogy a szótárak szerkesztésének nemcsak az elméleti, hanem a mesterségbeli és technikai kérdései is alapvetően elvi jelentőségűek. Az alábbiakban legfőbb vonásaiban azokat a kérdéseket kívánom vázolni, melyek a magyar szókészlet tudományos feldolgozásában a szótárak, és pedig elsősor-

ban az értelmező jellegű szótárak lehetőségei és módszerei szempontjából adódnak.

A magyar lexikográfia, mint a magyar szótárírás története igen jelentékeny eredményeket mutathat fel. Ha mellőzzük a fogalomkörü elv szerint rendezett középkor-végi kéziratos és a XVI—XVII. századi nyomtatott latin-magyar szójegyzékeinket, az ú. n. nomenclatúráinkat, melyek idegen nyelvtanítási, tehát lényegében fordítási célok szolgálatában csupán nyelvi részterületek vázlatos áttekintésére szorítkoztak, akkor a magyar szókészlet tudományos igényességgel történő rendszeres leltározásának, azaz a tulajdonképpeni magyar-idegennyelvű szótárírásnak kezdete a XVII. század elejére tehető. Nyelvünk egész szókészletére kiterjedő rendszeres szótári munkák között időrendben a legelső S z e n c z i M o l n á r A l b e r t Dictionariumának magyar-latin része. Ez évben ünnepeljük megjelenése negyedfél évszázados fordulóját. P á r i z P á p a i F e r e n c nek egy évszázaddal későbbi kibővítésében, majd B o d P é t e r nek átdolgozásában leghasználatosabb magyar-idegennyelvű szótárunk maradt a XIX. század elejéig.

E korai kétnyelvű szójegyzékek és szótárak elsődleges célja Európaszerte még a latin nyelv megtanulásának, a fordításnak a megkönnyítése. A minőségi változás akkor következik be, nálunk a XVIII. század végén, amikor a szótár az anyanyelvi, nálunk tehát a magyar szókészlet gazdagításának, majd rendszeres számbavételének kíván eszköze lenni. A másnyelvű értelmezés a magyar címszó mellett ezekben az új típusú művekben már nem az idegen nyelvhez való eljutásnak az eszköze, hanem a fejlettebb idegen irodalmi nyelv lexikális gazdagságának meghonosítására, illetve elsősorban a magyar szó jelentésének megvilágítására, magyarázására szolgál. Ugyanekkor nyomai mutatkoznak annak is, hogy a szótáríró közvetlenül, az idegen nyelv közvetítése nélkül, akar hatni az irodalmi nyelv fejlődésére. Ebben a vonatkozásban csak a legismertebb példára, B a r ó t i S z a b ó Kisded szótárára hivatkozom, amely mindkét kiadásában idegennyelvű értelmezések nélkül jelent meg.

A magyar szótárírás céljainak és módszereinek alakulása e korszakban és ezután nyomon követi, ha néha több évszázadnyi elmaradással is, a nemzetközi lexikográfia fejlődését. A szótárak Európaszerte akkor kezdtek az anyanyelvi szókészlet rendszeres számbavételének és értékelésének eszköze lenni, amikor a kapitalizmus megjelenésével, a hűbéri széttagoltság felszámolásával és a nemzeti piac kialakulásával kapcsolatban a népek nemzetekké fejlődtek, a népek nyelvei pedig nemzeti nyelvekké. A renaissance kora erőteljes érdeklődéssel fordult a nemzeti — népi nyelv, a vulgáris elokvencia, a latinság és nyelvjárások nyűgéből kibontakozó, kiviruló irodalom nyelve felé. Az újkori természettudomány kialakulásával, a materialista és idealista ismeretelmélet harcaival párhuzamosan növekedik a nyelvnek, a megismerés eszközének, a társadalmat összekapcsoló egyik fontos erőnek a szerepe. Episztemológiai

kérdéseire az újkor nagy bölcselei Bacon és Hobbes, a szótárszerkesztési kérdésekkel is foglalkozó Locke és Leibniz figyelme irányul. A társadalmi és tudományos fejlődés nyelvészeti vetülete előbb a XV—XVI. században megalkotta az anyanyelv szavait leltározó és idegen nyelven magyarázó kétnyelvű szótári munkákat, majd a nemzeti nyelv megszilárdulásával, egységesülésével párhuzamosan, a XVI—XVII. századtól kezdve megteremtette, elsőként Olaszországban, majd sorra Európa többi országában az anyanyelvnek értelmező módszerű szótárait. A gyakorlati nyelvtudománynak ezek az új típusú alkotásai összegyűjtik, rendezik az egész nép által használt, a nemzet valamennyi tagjára közös és egységes nyelvnek szavait és szókapcsolatait, azok jelentését immár az anyanyelven, tehát idegen nyelvi anyag segítségével nélkül írják körül, minőségileg értékelik e szavakat és bemutatják azok használati, mozgási lehetőségeit a nyelvben.

E szótáraknak két fő elvi típusa alakul ki: a normatív és a tájékoztató jellegű szótár. Az előbbi, melynek első klasszikus példája a Francia Akadémia szótára, napjainkban pedig iránymutató alkotása a két kítűnő szovjet szótár, *У с а к о в* és *О з с е г о в* művei, az élő nyelv szóképzésének minőségi normalizálását tűzi ki célul. A normatív szótár a kívánatos és helyes nyelvhasználat törvénykönyvét alkotja meg. Emellett, ezt mintegy kiegészítve bontakozik ki egyre nagyobb arányokban, főként az angolnyelvű országokban, de számos más nyelven is, a másik típus, a tájékoztató jellegű szótáraknak sokféle alakváltozatot felmutató faja. Ezeknek fő célja a viszonylagos teljesség s ezen belül a nyelv egyes, kevésbé ismert vagy nem teljesen érthető lexikai elemeinek magyarázata. Ennek az utóbbi típusnak, a tájékoztató szótáraknak egyik változata a tárgyalt nyelv minden szóképzési elemét, élőt és archaikust, köznyelvit, szaknyelvit, tájnyelvit, és egyéni képzést is regisztrálni szándékozó thesaurus. Ehhez a szótári műfajhoz állanak közel a normatív szemponttal össze nem egyeztethető elvű történeti jellegű, tudományos célú lexikográfiai művek, melyeknek egyik legismertebb képviselője a nagy Oxford-szótár. A tájékoztató jellegű szótáraknak egy másik változata a *L a r o u s s e* és *W e b s t e r* típusú szótár, mely a nyelvészeti szempontok mellett, sőt néha azok háttérbe szorításával az enciklopédikus ismeretanyagokat domborítja ki.

A kétnyelvű fordítási szótáraktól a kétnyelvű értelmező szótárakon át vezető úton összegyűjtött szóképzésünk rendszerezéséhez, magyar nyelven értelmező módszerű feldolgozásához mi is csak akkor jutottunk el, amikor a hűbéri rendszer bomlásával párhuzamosan a magyar államéletben anyanyelvünk törvényhozásilag biztosítva jogaihoz jutott, a gazdaságilag fejlődő ország fővárosa az irodalmi életnek is központja lett, s a nemzeti tudományok irányítására és művelésére hivatott Akadémia külföldi mintákat követve működésének egyik legfontosabb céljává a magyar nyelv szótárának régtől áhított megalkotását tette.

A magyar értelmező lexikográfia eddig legnagyobb alkotása Czuczor és Fogarasi hatkötetes műve, A magyar nyelv szótára, az Akadémia nyelvművelő és szókincskutató munkájának a maga korában legszámottevőbb alkotása. Lelkiismeretes pontossággal gyűjtötte össze, értelmezte, értékelte, és mutatta be használatában nyelvünknek mintegy százezer szavát. Történeti értékét nem csökkenti az a körülmény, hogy bizonyos vonatkozásokban helytelen, idejét mult utakon indult el s hogy nyelvünk gyors fejlődése, irodalmunk, kultúránk kiteljesedése, a magyar társadalmi haladás irama csakhamar maga mögött hagyta eredményeit.

Szókészletünk feldolgozásának szótári formái Czuczor és Fogarasi művének elkészülte után a XIX. és XX. században két fontos részterületre is kiterjeszkedtek. Egyfelől nagyobb arányokat öltött a magyar tájszóanyag összegyűjtése, mely jelentős összefoglaló szótárt, majd egyes nyelvjárasterületek nyelvét feldolgozó szótári munkákat eredményezett. Másfelől megindult szókincsünk történeti kialakulásának szótári feldolgozása is. Ez utóbbinak kiemelkedő teljesítménye a minden hiányossága ellenére nemzetközi viszonylatban is számottevő Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Ebbe a körbe tartozik még két részletmunka, melyek közül az egyik okleveles emlékeink magyar szóanyagát gyűjti össze, mintegy a NySz. kiegészítéseként, míg a másik a nyelvújítás szóalkotásainak keletkezését és történetét tartalmazza. Szókészletünk forrásait, szavaink eredetét két nagyértékű etimológiai szótár dolgozta fel, ezek közül az egyik befejezetlen, a másik csak mintegy 5000 magyar alapszó eredetének kérdésében tájékoztat bennünket. Nem egy e művek között lexikográfiánk haladó hagyományainak maradandó értékei közé tartozik.

E többnyire diakrónikus jellegű szótárak és ugyanilyen célú szókészlet-tanulmányok mögött az élő nyelv, a köznyelv és irodalmi nyelv szinkron értelmező szótári feldolgozása háttérbe szorult. A még 1840 táján Vörösmarty irányítása alatt elindított, számos vonatkozásban az ő korának nyelvállapotát tükröző Czuczor—Fogarasi-féle akadémiai Nagyszótár a nyelvileg és történelmileg oly mozgalmas XIX. században csakhamar nyelvtörténeti emlékké vált, mégpedig nem csupán a leírt nyelvállapot tekintetében, hanem a lexikográfiai technika szempontjából is. Gyors elavulásán természetesen mit sem segített két kisebb, leíró jellegű, egyetlen kiadásban megjelent értelmező szótár, mint a vele egyidőben kiadott Ballagi-féle »teljes szótár«, mely viszonylag sok köznyelvi címszót és szókapcsolatot dolgozott fel, vagy inkább csak említett meg rendkívül szűkreszabott terjedelemben, valamint a Ballagiénál is sokkal szerényebb igényű Balassa-féle magyar szótár. A XIX. század végére, amikor a nyelvújítás harcai elültek, s irodalmunk klasszikus korának nagy nemzedéke egy minden árnyalatban gazdagabbá tett, megújított és kicsiszolt magyar nyelvet hagyott örökül az utánuk következő koroknak, a rohamosan fejlődő élő magyar nyelv szókincese és frazeológiája gazdátlan jószág maradt, legalább is a lexikográfiai feldolgozást

illetőleg. E hiány tudományos pótlására nem lehettek hivatottak a különféle méretű és jellegű, a múlt század közepétől egyre nagyobb számban megjelenő kétnyelvű szótárak, melyek célja gyakorlati volt, amelyek tehát a nyelvtanulás és a fordítás igényeit szolgálták. Nem szabad azonban elvitatni azt az érdemüket, hogy értelmező szótárak hiányában egyedül e bilingvis munkák leltározták, rendezték és értékelték még a mi századunk 50-es éveiben is, szó- és kifejezőkészletünk mindenkori állagát.

Nem csodálható, hogy a mi századunkban, e szótárnélküli korban nálunk magának a szótár szónak régibb köznyelvi jelentése is elhomályosul és másként alakul, mint a fejlettebb lexikográfiájú nemzeteknél, sőt más, mint ami Magyarországon is volt Baróti Szabó és Vörösmarty korában. Magyar nyelvű korszerű, könnyen hozzáférhető és rendszeres jelentésmagyarázó szógyűjtemény híján a szótár szó köznyelvünkben elsődlegesen a kétnyelvű dictionarium jelentést vette fel, szemben a francia dictionnaire vagy az angol dictionary szókkal, melyek mindenekelőtt anyanyelven értelmező szótári munkát jelentenek és csak másodsorban kétnyelvű szótárt. A Szenczi Molnár Albert, sőt Czuczor és Fogarasi korában is sok vonatkozásban európai színvonalon álló magyar lexikográfia a XIX—XX. század pár évtizede alatt elmaradt az európai haladás mögött. Egyes nyugati országok a szótárak és szótártípusok növekvő bőségében ma már a lexikográfiai inflációtól tartanak. E nemzeteknél a legkülönbözőbb méretű és jellegű értelmező szótárak mellett a szókészlet szótári feldolgozásának új típusait is megalkották már, így pl. szinonima-szótárt, a fogalomköri szótárt, a stíluszótárt, a szólásmódok szótárát, egy-egy irodalmi klasszikus nyelvének szótárát, a kiejtési szótárt, a szógyakorisági és jelentésgyakorisági szótárt stb.

Századunkban már a nálunk kisebb lélekszámú nyelveknek a miénkkel sokban azonos társadalmi fejlődést mutató nemzetei is, minket megelőzve hozzáláttak szókincsük feltérképezéséhez. Nálunk azonban a közelmúltban az uralmon lévő félfedális rendszerben a társadalmi-ideológiai, sőt bizonyos fokig a magyar tudományos adottságok sem kedveztek a leíró szókincsstanulmányoknak. Az újgrammatikus nyelvtudományi iskola historizmusa főleg a már említett történeti és eredetnyomozó, valamint tájnyelvi szótárakra korlátozta a lexikográfiai érdeklődést. A nyelv társadalmi funkcióinak vizsgálatáról való lemondás, általában a társadalmi tudományoknak a haladó valószínűságtól való elszakadása, az elméletnek a gyakorlattól való elválása, szaktudományunknak a közműveltség irányításában egyre kisebb szerepkörökre való korlátozódása eredményezte azt a tényt, hogy lexikográfiánkban éppen az az ága kezdett pangani, amely a nyelvtudomány és az élet legközvetlenebb kapcsolatát teremthette volna meg azáltal, hogy egyre megújuló szótárakban számon tartja és értékeli a szókészletet, a folytonos nyelvi fejlődést. Ezt a hiányt nem tudta pótolni az a múlt század vége óta húzódó adatgyűjtő munka, mely századunk első felében aránytalanul, sokszor reménytelenül szerény

keretek között hordozgatta össze azt a nyersanyagot, melyből Czuczor — Fogarasi centenáriumán válhatik talán ismét nagyobbbszabású tudományos szótára nyelvünknek. Abban a korban, melyben a nyelvtudomány hajlott arra, hogy az értelmező szótárak készítését nem-tudományos, némileg iparszerű munkának tekintse, az új, a leendő Magyar Nagyszótár évtizedeken át csak 3—4 lelkes, de kellően nem támogatott, szinte magárahagyott lexikográfusnak magánügye volt. Kultúrforradalmunk eredménye tette csak lehetővé, hogy intézményesen alkalom nyíljon a magyar szókincsvizsgálat sok évtizedes hiányosságának pótlására.

Ma Európaszerte lázas munkával készülnek az anyanyelv szókészletét különféle szempontok szerint feldolgozó értelmező jellegű szótárak. A sok évszázados lexikográfiai hagyományokra visszatekintő országokban, Olaszországtól a Szovjetunióig a nyelv szakadatlan változásának szókincsbeli következményei, a régibb, akárcsak pár évtizedes szótárak elkerülhetetlen elavulása kényszeríti ki az egyre újabb és szótártechnikailag tökéletesebb munkákat. A kisebb népeknél, albánoknál és litvánoknál, finneknél és örményeknél, bolgároknál és grúzoknál — ahol az értelmező szótárak szükségességét még előbb tudatosítani is kellett széles körökben — a most készülő vagy éppen elkészült első, valóban tudományos rendszerű anyanyelvi szótár megszerkesztése halaszthatatlan, életbevágó fontosságú feladat, mert e művekre hatalmas civilizációs és nyelvtudományi szerep betöltése vár.

A különféle jellegű értelmező szótárak megteremtik a közvetlen kapcsolatot az anyanyelv, a nyelv gyakorlati használója és a nyelvtudomány között s egyidőben szolgálják mind a háromnak érdekeit. A nyelvészeti kutatás igényeinek figyelembevételével készült művek ugyanis nemcsak lajstromozzák a szókincsét és ábrázolják a nyelvi állapotot, hanem a szójelentés fő elemeinek tisztázásával és a szóhasználat korlátainak megmutatásával kiindulási pontot szolgáltatnak a lexikológiai vizsgálat számára általában, így a szó-kutatás (Wortforschung) és a jelentéstan számára is. Lehetővé teszik a fő jelentéskategóriáknak, a nyelvi jelek tartalmi rendszerének kialakítását. Anyaggyűjtő és rendszerező munkát végeznek alaktani s mondattani tanulmányok, valamint a kiejtésvizsgálat számára. Segítséget adnak a nyelv nemzeti jellegzetességeinek feltárásához s megteremtik a kétnyelvű szótárak szerkesztésének nélkülözhetetlen alapját.

Nem kisebb a szótár jelentősége a nyelvnek és a nemzeti kultúrának szolgálata terén sem. A gondolatok eredményes, pontos közlésének szerszámát, a dolgokra vonatkozó tudáshoz vezető eszközöknek, a szavaknak kincstárát a szótár mintegy állandó készenlétben tartja. Megszilárdítja a szótár használójának aktív szókincsét s gyarapítja passzív szókészletét. Azok számára, akik csak ösztönösen ismerik anyanyelvüket és sok finom különbségéről mit sem tudnak, pótolja nyelvismereti hiányosságaikat s lehetővé teszi az irodalom klasszikusainak mélyebb és tudatosabb élvezését a legszélesebb körökben.

A jelentéstartalmak tudatosításával fogalomalkotásra, logikus gondolkodásra nevel s a szavak használati értékének megjelölésével lehetővé teszi a nyelvben rejlő stiláris adottságok céltudatos felhasználását, a művészi értékű gondolat kifejezést. A nyelvi normák kodifikálásával és elterjesztésével a nyelv művelésnek, a nyelv megőrzésének, a nyelvi hagyomány konzerválásának is egyik alapvető eszköze. Mint a műveltséget kereső tömegeknek az irodalmi nyelv megtanulásában egyik legfontosabb segítőtje, különleges jelentőséggel bír kultúrforradalmak idején. Nem lehet véletlen, hogy L e n i n alig néhány évvel az Októberi Forradalom diadala után egy orosz értelmező szótár megalkotására kívánta mozgósítani a szovjet nyelvészeket. Napjainkban a népi demokráciákban éppen ezért folyik szorgos munka különféle jellegű anyanyelvi szótárak mielőbbi megalkotására. E szótárakkal a magasabb műveltségre szert tevő népi tömegek mintegy birtokba veszik irodalmi nyelvük gazdag örökségét s egyben lemérik a társadalmi forradalom előidézte kulturális haladásuk, nyelvi fejlődésük szókincsbeli eredményeit.

Felvetődik a kérdés: mi módon egyeztetni össze az anyanyelv szótára e sokféle szempontot, hogyan tehet eleget e szerteágazó kívánalmaknak. Más szóval: mit tartalmazzon és anyagát hogyan dolgozza fel egy értelmező jellegű szótár, mely a nyelv, az olvasó és a nyelvész érdekeit kívánja szolgálni. Lexikográfiai nyelven fogalmazva: milyen szó- és kifejezésanyagot, körülbelül hány címszót dolgozzon ki a köznyelv szótára, ezeket milyen különleges elv szerint rendezze el; a szavak jelentéstartalmának elemzésében és körülírásában, az értelmezésben milyen módszert kövessen, hogyan építse fel a címszavak jelentésváltozatait és értelemárnyalatait tartalmazó szócikkeket. El kell döntenie a kérdést, hogy a szótár mi módon ábrázolja a szó életét szövegösszefüggésben, azaz milyen szerepet biztosítson az állandósult és az alkalmi szó szerkezeteknek, a szólásmódoknak és az irodalmi használatot igazoló idézetnek. Problémái közé tartozik az is, hogy milyen szempont szerint s milyen eszközökkel jelezze az egyes szavaknak valamilyen speciális nyelvi réteghez való tartozását, társadalmi és hangulati értékét, kifejező erejét. Meg kell vizsgálni, hogy a külsőleg is helyes szóhasználat biztosítása érdekében a nyelvtani, nyelvhelyességi, kiejtési és egyéb hasonló jellegű tájékoztatást hogyan illessze be a szótár rendszerébe.

A mondottakból nyilvánvaló, hogy az anyanyelvi szótárírás céljai és eszközei oly változatosak, hogy egyetlen szótári mű nem is lehet alkalmas e sokoldalú szerep betöltésére. A századok folyamán az európai lexikográfia már nagy változatossággal ki is alakította az anyanyelv rendszerező és értelmező szótárainak sokféle fajtáját és gyakorlati választ adott a felvetett kérdésekre. A magyar szókészlet számbavételének és értékelésének megalkotásra váró szótári formáit keresve legcélszerűbbnek mutatkozik a nemzetközi gyakorlat eredményeiként kialakult fő szótártípusokat elhatárolni és a szerkesztési problémákat ezek viszonylatában megvizsgálni. Szükségleteinket lehetőse-

geinkkel összhangba hozva különbséget teszünk az elsősorban és a másodszorban megoldandó feladatok között. A megtárgyalásból időhiány miatt ezúttal teljesen kirekesztjük némely fontos munkaterületnek, mint pl. a fordítási vagy egyéb célokat szolgáló bármilyen kétnyelvű szótáraknak kérdését, a nem köznyelvi és irodalmi nyelvi anyagot tárgyaló tájzótárakat és szakszótárakat, valamint a nem leíró, hanem lényegében történeti jellegű műveket. mint, egyebek között a jelentéstörténetet fejtegető, továbbá a szóeredetet magyarázó etimológiai szótárakat.

II.

A magyar szótártudomány elsősorban megoldandó feladatai munkaterületének felmérésekor a jelentékeny eredményeket felmutató szovjet lexikográfia és a nagymultú nyugati szótárírás által kialakított elvekből és gyakorlatból indulunk ki, azokat a magyar adottságokra alkalmazva. Szókészletünk feldolgozásában mi is annak a szótári trilógiának útjára lépünk, melyet a nagy nyelvek már kiépítettek. A szótári trilógia két tagját, a mai orosz irodalmi nyelv normatív jellegű Kéziszótárát és a Kisszótárát a szovjet szótártudomány már meg is alkotta s harmadik tagjának, az orosz irodalmi nyelv Nagyszótárának sok időt kívánó elkészítésén épp most fáradozik. E három értelmező szótárfajtának élesen körülhatárolható jellegzetességeit kell ezúttal magyar viszonylatban cél és módszer szempontjából meghatároznunk.

A nálunk is elkészítendő három magyar nyelvi értelmező szótár közötti különbség természetesen nem csupán a terjedelem kérdése. A mintegy 15 kötetre tervezett Nagyszótár (melyhez egyébként már jelentékeny mennyiségű adatgyűjtés áll rendelkezésre), a háromkötetes Kéziszótár (melynek kéziratát szerkesztősége ez évben kezdte sajtó alá rendezni) és az egykötetes képes Kisszótár (melynek tervezése most folyik) a szótári célnak és rendszernek szempontjai szerint három, úgyszólván minden részletében lényegesen eltérő változatot képvisel. A Nagyszótár elsősorban a tudományos igények kielégítésére hivatott. Történeti fejlődésében szándékozik ábrázolni, gazdag dokumentációval, részletes elemzéssel a tág értelemben vett magyar irodalmi nyelv szókincsét körülbelül a XVIII. század végétől, egészen századunk hatvanas éveig, amikor a Nagyszótár első kötetei előreláthatólag meg fognak jelenni.

A közeljövőben megjelenésre kerülő Kéziszótár (melyet szakmai körünk Értelmező Szótár néven ismernek) a történeti-regisztráló Nagyszótárral szemben hangsúlyozza a mai nyelvállapot, szókészlet normatív célú feldolgozásának szükségességét s e minőségében egyszerre kívánja szolgálni a nyelvtudományt és a laikus közönséget. Szóanyaga a mintegy háromezres címszavúra tervezett Nagyszótárhoz képest lényegesen kisebb, annak egyötöde.

Nyelvünk stilisztikai sokrétűségének jelzését, a szójelentések mai nyelvi életének irodalmi dokumentációs anyaggal való ábrázolását fontos feladatának tartja.

A Kísszótár gyakorlati kézikönyv formájában a széles néptömegek közé akarja majd eljuttatni a szókincsünkre vonatkozó konkrét ismereteket. Nyelvi normalizálás és tárgyi tájékoztatás összekapcsolásával kívánja emelni írás- és beszédkultúránkat, s szolgálni az általános műveltség terjesztését. A szójelentések ábrázolásában, a használat dokumentációjában tömörségre, áttekinthetőségre, a lényeges elemek kiemelésére törekszik s népszerű céljai érdekében bőven él a képes illusztrálás eszközeivel.

A szókészlet lexikográfiai feldolgozásainak kérdései között sorrendileg első helyen a címszavak kérdése áll, az, hogy a különféle típusú szótárak milyen jellegű szóanyagot tárgyaljanak. Ez szinte az egyetlen elméleti kérdés, mely eddig a szegényes magyar lexikográfiai irodalomban megvitatásra került. Ezúttal nekünk a kérdést a három szótár különbsége szempontjából kell megvizsgáljunk.

A Nagyszótárnak már időbeli és terjedelmi megfontolások alapján, de elvi szempontokból is le kell mondania az élő nyelveknél ma már egyre kevésbé megvalósítható thesaurus elkészítésének szándékáról. Központját az alapszókincs képezi, ami mellett azonban a köznyelvnek és a tágabb értelemben vett, a publicisztikát is magában foglaló irodalmi nyelvnek, sőt a társalgási és népnyelvnek is igen jelentékeny terjedelmű periferiális anyagát is feldolgozza a XVIII. század végétől a XX. század közepéig. A szaknyelvi szókincs gazdag arányú feldolgozása a Nagyszótárnak fontos feladata. A tájnyelvi és idegen szavak terén egy-egy szó viszonylagos elterjedtsége a Nagyszótárba való felvétel kritériuma. Ugyanez vonatkozik a végleg meg nem honosodott nyelvújítási szavakra is, ha azok hosszabb-rövidebb ideig igazolhatóan használatban voltak. Nem foglalkozhatik a kéréséletű szavakkal, amiket csupán megalkottak, de melyek még átmenetileg sem gyökeresedtek meg. A nem lexikalizálódott egyéni szóalkotások közül csak a legkiválóbb íróink műveiben találhatóakat dolgozza fel. Nem zárkozhatik el a társadalmi jelentőséget nyert zsargon-szavaktól, az argot-tól és bizonyos vulgarizmusoktól, nem-konvencionális szókészleteti elemektől, általában a nem-irodalmi nyelvi szavaktól sem, ha azoknak elterjedtsége és viszonylagos fontossága adatszerűen igazolható. Gondot kell fordítania a polgári társadalom kialakulásának, a XIX. századi forradalmi demokratikus mozgalmaknak s századunk szocialista átalakulásának a szókincsben való tükröződésére is.

Nyelvünknek származékokban és összetételekben, főleg igekötős és névszói összetételekben való rendkívüli gazdagságát három szótárunk közül leginkább a Nagyszótárnak van módjában szemléltetni. Történeti jellegének megfelelően elsőrangú feladata tükrözni az azonos töből képzett származékok differenciálódását, szóképző eszközeinknek alakulását a maga korában.

Nemkevésbé fontos szerepe van szavaink alakváltozatainak értékelő regisztrálásával.

A középmeretű Kéziszótár szóanyagáról részletesebben szólni itt nem érzem feladatomnak, tekintettel arra, hogy ennek fejtegetésére már volt másutt mód. Utalni kell azonban arra a két nehézségre, amit egyfelől az erős számbeli korlátozottság, másfelől a normatív szempontoknak a tájékoztatóval való összekapcsolása jelent. A Kéziszótár törzssanyaga nyelvünk mai alapszóincse, aminek nem elhanyagolható mennyiségű része a köznyelvbe is bekerült, szakmai határokon túl is ismert szakszókészlet. Erősen korlátozott a Kéziszótár archaikus, tájnyelvi és idegen-szó anyaga, mert e szótárnak elsőleges célja az össznemzeti közös nyelvnek, elsősorban az irodalmi nyelvnek ábrázolása. Egyéb periférikus jellegű szóanyag csak az irodalmi klasszikusokat forgató olvasóközönség tájékoztatására kerülhet szerényebb mértékben a szótárba. Terjedelmi okokból viszonylag kevés kidolgozott összetétel és származékszó szerepelhet e szótárban, módot kell azonban találni e szóképző elemekkel alkotható tipikus lehetőségeknek legalább utalásszerű szerepeltetésére.

A Kisszótár címszóanyaga mennyiségileg nem maradhat a Kéziszótáré mögött, habár benne aligha juthat hely alakváltozatoknak s idegen szavaknak, melyek e fokon külön szótár hatáskörébe tartoznak. A normatív szókincsbemutatás mellett erőteljesen kell itt helyet biztosítani az iskolai igényeknek.

A szótárszerkesztés egyik legbonyolultabb kérdés-komplexuma a fel dolgozott szóanyag jelentésének megragadása és ábrázolása, körülírása, az értelmezés. A problémakör sokrétűségének ellenére a múltban a lexikográfia tudománya elméleti síkon még világszerte keveset foglalkozott vele. A kérdések elmélyítésére a jövőben külön tanulmányokra lesz szükség, a jelenleg neki lendülő magyar gyakorlati szótárírás eredményei alapján, felhasználva a szovjet szótártudomány most kibontakozó értékes teoretikus irodalmát. Ezúttal, egy rövid előadás keretében csak a legfontosabb kérdésekre lehet rámutatni.

A szó jelentésének ábrázolása, anyanyelven történő körülírása a szótár alapvető teendői közé tartozik. Értelmezések nélkül ábécerendi szótár csak szóhalmaz, katalógus, címszótár, mely sem a tudományos kutatáshoz, sem a nyelvi kultúrmunkához nem ad számottevő segítséget. Az értelmezés szótári szerepének és határainak szempontjából bizonyos, elsősorban jelentéstani jellegű kérdések szorulnak tisztázásra. Mindenekelőtt a lexéma fogalma vár meghatározásra, a szó lexikográfiai jegyeinek és korlátainak megállapítása alapján. Ennek során szótári vonatkozásban megvizsgálendő a jelentéstartalmat hordozó hangsor és a jelölt fogalom viszonyát alkotó jelentésnek, mint definiendumnak viszonya az értelmező szöveghez, mint definienshez. Ezen az úton megvilágítható a szótári munka egyik fontos gyakorlati kérdése, a különbségtevés a logikai elvű fogalmi definíció és a jelentés nyelvi szemléletű értelme-

zése között. Különbség teendő azonban a szövegösszefüggésben jelentkező konkrét szójelentés és azon mintegy elvont jelentéstartalom között, amelyet a címszóvá kiemelt, izolált szó hordoz. E megkülönböztetés elválasztja a szabad szójelentést a frazeológiailag kötött szójelentéstől. Ezen a módon meghatározhatóvá válik a jelentéskorlátozó elem lexikológiai szerepe és lexikográfiailag jelzendő voltának mértéke.

A jelentéstan és a lexikográfia átfedő területe a poliszémia problémája. Szótári vonatkozásban az alapvető kérdés itt a jelentésváltozatok egymástól való elválasztásának kritériuma, a jelentésekre tagolás lexikográfiai szükségessége és módzatai. Vele szorosan kapcsolatos az értelemárnyalatok, az alkalmi szóhasználat metaforikus eseteinek (pl. írói és szaknyelvi vonatkozásban történő) lexikalizálódása. Elvi síkon vetődik itt fel a szótár társadalmi, kulturális szerepével kapcsolatban a szótáríró objektív jelentésmeghatározó állásfoglalása.

Az értelmezés elkészítésében két elemnek van szerepe, és pedig egyfelől magának az értelmezett címszó vagy szójelentés természetének, másfelől a lehetséges értelmezés-típusok alaki, formális jegyeinek. Más és más az értelmezés módja attól függően, hogy az értelmezett szó milyen tartalmi, szófaji vagy szóképzési kategóriába tartozik. A különféle jellegű értelmező szótáraknak elméleti síkon is fel kell vetniök a kérdést, hogy milyen eszközökkel, mely jegyek felsorolásával ábrázolják pl. egy-egy fogalomkör (növénynevek, világtájak, népnevek, testrészek neve, színnevek stb.) vagy egy-egy szófaj (pl. igenevek, számnevek, határozószók, melléknevek stb.), vagy egy-egy szóképzési típus (pl. kicsinyítő képzősök, gyakorító igék, igekötős és névszói összetételek stb.) szóanyagát. Szóképzési vonatkozásban meg kell határozni az alapszó és származékai. összetételei értelmezéstechnikai viszonyát. Tartalmi vonatkozásban foglalkozni kell az értelmezésnek két sokat emlegetett kérdésével, egyfelől azzal, hogy szükség van-e a legszélesebb körökben is közismert alap-szavak (ház, eszik, jó) elemzésére, másfelől pedig azzal, hogy mi a leghelyesebb ábrázolásmódja a lexikográfiai és logikai agnoszticizmus irányzata által nyelvileg és fogalmilag értelmezhetetlennek tartott alapfogalmak szavainak és a csak nyelvtani szerepet betöltő, jelentéstartalom nélküli álszavaknak.

Az értelmező szöveg alaki jegyei szempontjából többféle típus között kell különbséget tenni felhasználhatóság, jelentéstartalom és szótár-jelleg szerint. Három fő változat különül itt el, a szinonimával, a visszautaló formulával és a körülírással való értelmezés. Utóbbinak számos alváltozata van, a leíró, a genetikus, a teleologikus, az ellentéttel, a felsorolással dolgozó stb. értelmezés. A szótárak többnyire ezen értelmezés-típusok különféle eklektikus kombinációit használják az értelmezendő szó természete szerint. A nem nyelvi eszközökkel, hanem rámutatással, tehát képpel, illusztrációval történő értelmezésnek napjainkban a népszerű Kísszótárakban jut egyre nagyobb szerep.

Lexikográfiailag nehezen tisztázható kérdés a szóval jelölt fogalomra vonatkozó enciklopedikus ismeretlem felhasználhatóságának mértéke a nyelvi célú szótárban. Kapcsolatos ezzel az értelmezés terjedelmének, azaz hosszúságának, vagy rövidségének kérdése, ami fogalmazási, mondhatni stiláris követelményeket is felvet. Így azt, hogy a szójelentést értelmező körülírás nyelvtani szerkezet szempontjából egyezzen a címszó szófajával, azaz behelyettesíthető legyen a címszót tartalmazó szövegekbe. Másfelől felveti azt a kérdést is (s ez a magyar nyelv adottságai között különleges nehézségeket teremt a kisebb méretű értelmező szótárakban), hogy mennyire legyen közérthető az értelmezés szövege. Azaz milyen mértékben használhat fel a címszóhoz mértén ritkább, kevésbé ismert szavakat s egyáltalán alkalmazhat-e olyan nyelvi elemeket, melyek nem címszavai a szótárnak.

A többjelentésű szavak szócikkekének felépítése, a jelentésváltozatok és értelemárnyalatok sorrendbe állítása, mely a szótár céljától és jellegétől függ, ugyancsak egyike a lexikográfia évszázadok óta vitatott kérdéseinek. A Nagyszótár e téren nyilván a történeti elvet fogja elsősorban szem előtt tartani, a Kézi- és Késszótárnak azonban a logikai és a gyakorisági sorrend összekapcsolását kell előtérbe helyezni. E szerint az általánosabb értelmű és a köznyelvi használatú szójelentés megelőzi a részelem jelentését, a szaknyelvi jelentést, az esetleges tájnyelvi és archaikus használatot. Az elvek azonban a gyakorlatban nem ritkán keresztezik egymást és kompromisszumot kényszerítenek a lexikográfusra, aki az egydimenziós jelentés sorrend nyilvánvaló veszélyei elől egyes esetekben szívesen menekülne, ha lehetne. a jelentések egymásbakapcsolódását jobban szemléltető, a fa ágaihoz hasonló két, sőt háromdimenziós ábrázolásmódhoz.

A szótárban regisztrált és értelmezett szókészlet egymaga még nem jelenti a nyelvet, hanem annak építőanyaga. Nagy jelentőségre tesz szert akkor, amikor azt a nyelvtan segítségével gondolatközlésre felhasználjuk. Már a szótárnak rá kell mutatnia az egyes szavaknak a szövegösszefüggésben, a beszédben való felhasználhatóságára. Ebből a célból jeleznie kell a címszavak szófaji hovatartozását, ragozását, vonzatait, kiejtését. normatív szótárak esetében utóbbiaknál a nyelvközösség által helyesnek és kívánatosnak tartott forma előtérbe helyezésével.

A szó nyelvi felhasználhatóságát a szótár szövegösszefüggésekben szemlélteti. Az értelmezés a szó jelentését szükségszerűen általánosítja, herbárium-szerűen kiszikkasztja. A nyelvi valóságot képviselő contextusban egészül ki, korrigálódik az értelmezés egyoldalúsága. Egyes esetekben a szójelentés értelmező jellegű körülírását a szöveges dokumentáció nélkül nem is lehet hitelesnek tekinteni.

A nyelvhasználat szótári szövegdokumentációjának két fő típusa van. a kötött és a szabad szókapcsolatok. A nyelvben korlátozott számban élő kötött szókapcsolatok értelmező jellegű szótárakban való feldolgozásának az ad

jelentőséget, hogy ezeknek állandósult voltuknál fogva fontos fogalom-ábrázoló szerepük van, tehát lexémáknak, lexikológiai egységeknek tekinthetők. Egy részük korlátozott kapcsolhatóságú szavakkal alkotott, állandósult jelzős vagy határozós szókapcsolat. Ezek a nyelv asszociációs rendszerének klisévé merevedett alkatrészei, melyek — SZTÁLIN ismert hasonlatát továbbépítve — úgy viszonyulnak a szavakhoz, mint az előregyártott épületelemek az egyes téglákhoz és építőkövekhez. A kötött szókapcsolatok sorába tartoznak a nyelvnek olyan erős hangulati telítettségű értékei is, mint a szólásmódok és szóláshasonlatok, melyek a korszerű szótárak nélkülözhetetlen anyagához tartoznak.

A szabad szókapcsolatok száma a nyelvben szinte végtelen. Szótári felhasználásuk akkor indokolt, ha velük a szókapcsolatot alkotó szónak létezését, előfordulását akarjuk dokumentálni, jelentését kívánjuk közelebbről meghatározni, vagy a mondatban való nyelvtani kapcsolhatóságát szándékozunk szemléltetni. A szabad szókapcsolatok alkalmi, esetleges, változtatható mivoltuknál fogva a langue-ot ábrázoló szótár parole-adatai. Ha ezúttal figyelmen kívül hagyjuk egyes normatív szótáraknak, pl. a Francia Akadémia szótárának a szerkesztőség által készített ú. n. példamondatait, legismertebb fajok a lexikográfiában az olasz *C r u s c a*-szótár óta, azaz közel negyedfél évszázada használatos irodalmi idézet. Az idézet adásának történeti jellegű Nagyszótárakban elsődleges célja a szónak, ill. jelentésváltozatának értelmezéséhez bizonyító és szemléltető anyagot adni, illetve meghatározott időpontban való előfordulásához bizonyítékot szolgáltatni. Normatív jellegű szótárakban az idézet klasszikus író tekintélyével megerősített dokumentum a szó szép, helyes használatára, lehetőleg esztétikailag mintaszerű, vagy sokat idézett vagy a szó hangulati értékét találóan szemléltető szöveggörnyezetben.

A történeti jellegű Nagyszótárnak elvben minden szójelentést valamilyen hiteles, visszakereshető, tág értelemben vett irodalmi adattal kell dokumentálnia. Ennek biztosítása rendkívüli arányú szótártechnikai erőfeszítést feltételez ahogy a megjelenőben lévő, s idézetekkel igen gazdagon dokumentált orosz irodalmi nyelvi szótár, vagy az ismert 12-kötetes Oxford-szótár esetében látható.

A normatív szándékú szótárakban az irodalmi szövegrészlet a nyelv stabilizálásának egyik fontos tényezője. Nem közömbös tehát sem terjedelme, sem világnézeti, gondolati tartalma, sem nyelvi értéke. Kívánatos, hogy az idézet a szemléltetett szó fogalmi tartalmára, használati körére, tipikus szöveggörnyezetére is minél jellemzőbb, nyelvszerűbb tájékoztatást adjon. Származzon az idézet a nyelv művészi használóitól, klasszikus, de nyelvileg még ható íróinak fontos eredeti műveiből. Élő, vagy éppen még ki nem érett író nem lehet tekintély a normatív szótárban, habár idézésének bizonyos keretek között épp úgy megvan az elvi lehetősége, vagy célszerűsége a történeti szándékú Nagyszótárban, mint az újságnyelvi szövegeknek, sőt idegenből fordított műveknek.

A nyelvnek életünkben legfontosabb szerepe a közlés, a leírás, a megnevezés, tehát az értelmi aktus. Funkciói közé tartozik az érzelem, az akarat kifejezésre juttatása is. A szavaknak nemcsak jelentése, hanem kifejező, expresszív, mondhatni affektív értéke is van. A szókincset számbavevő szótár sem szorítkozhatik csupán a jelentéstartalom körülírására, hanem tájékoztatnia kell a szavak és szókapcsolatok hangulati velejáróiról, használhatóságának stiláris korlátairól is. E nélkül valóban normatív szerepet nem is tölthet be. Nálunk, ahol a stílus tanulmányozása elhanyagolt és nem ritkán még a műveltebbek stílusérzéke is fogyatékos, különösen nagy tudatosító és nevelő szerep vár az olyan szótárra, mely pontosan megjelöli a szókincs alkotóelemeinek expresszivitását.

Az expresszívumnak előrenyomulása a szótárírásban viszonylag új fejlemény, amint pl. az állandósult szókapcsolatok rendszeres szótározása vagy bizonyos speciális szótártípusok kifejlődése is az volt az utóbbi évszázadban. Az expresszivitás szótári jelzésének is megvan a maga még minden részletében nem tisztázott problematikája. A sorrendileg legelső kérdés itt a szókincs nyelvi rétegeinek elhatárolása és jellemzése. Szótári célra e szempontból két fő nyelvi síkot különböztethetünk meg a köznyelvnek a maga érzelmileg viszonylag kevésbé árnyalt szókinccse mellett, és pedig az expresszíve erősen színezett nyelvet a maga bizalmas, pongyola, durva, gúnyos, finomkodóan választékos, becéző, vagy rosszalló stb. kifejező eszközeivel, valamint a valamilyen társadalmi, szakmai, időbeli vagy földrajzi elem, szempont által determinált rétegnyelvet, mint gyűjtőcsoportot, melynek körébe a szaknyelv, tájnyelv, zsargon, argot is tartozik. A nyelv e különféle síkjain elhelyezkedő szóképzési elemek kifejező értéke inherens vagy alkalmi jellegű. Inherens kifejezősége a szó természetes, közvetlen érzelmkifejező képességét értjük, mely különösen élesen tűnik szemünkbe a köznyelvnek expresszíve közömbösebb szavaival való párhuzamba állításával (banya = öregasszony, hóhér = ítéletvégrehajtó). Az alkalmi kifejezőség lényegében közvetett. Ennek két fő faja van. Az egyik az átvitt, képletes használata valamely önmagában, közvetlenül nem expresszív szónak (sündisznó, vipera). A másik faj a szónak az eredeti, tipikus előfordulási környezetet, nyelvi atmoszférát felidéző képessége más jellegű, más hangulatú környezetben. Evvel az utóbbi hatással, az evokatív, ambientális képességgel szaknyelvi, régi, tájnyelvi, argot szavak bírhatnak köznyelvi stb. környezetben.

Az expresszivitás, a kifejezőség szótári ábrázolásának egyik alapvető nehézsége abban rejlik, hogy a nyelv érzelmkifejező eszközeinek jelentékeny, nagyobb része (így a mondathangsúly, szórend, vagy az olyan parole jelenség, mint a szövegkörnyezet) nem tartozik a lexikográfia körébe. Az izolált szó kifejezősége sokkal szerényebb hatásfokú ahhoz képest, amit ez a szó szövegösszefüggésben, az élő beszédhelyzetben nyerhet. Nehéz ezt a kifejező értéket a szövegösszefüggésből kiemelt címszón lemérni és jelezni. A kifejező érték

legszemléletesebben az egymás mellé állítással, tehát a szinonima, a fogalom-köri és a stíluszótárok eszközeivel ábrázolható. Nem kevésbé problematikus a szó érzelmi tényezőinek az értelmiektől való elválasztása, a kettő egymásba fonódottsága miatt. Objektív módszerekkel a szó kifejezősége nem is elemezhető, mivel határai sokkal elmosódottabbak, mint a jelentéstartaloméi s értékelése nagy mértékben szubjektív megítéléstől függ. Része van ebben a nehézségben annak a ténynek is, hogy az expresszivitás a nyelvi jel aránylag gyorsan változó elemei közé tartozik. Különösen napjainkban van módunk szókészletünk mozgásában ennek kihatásait megfigyelni. Ez a tény, a kifejezőség változékonysága egymagában is megokolja, hogy kis nyelveknek és nemzeteknek is, mint a miénk, minden generációban, minden 30–40 évben el kell készítenünk szókészletünk domborzati térképét, a nyelv normatív jellegű értelmező szótárát.

A szókészlet elemei kifejezőségének ábrázolása a stiláris és egyéb nyelvi értéket jelölő kategóriáknak kidolgozása után, ezeknek gondos alkalmazásával történik. Értelmező jellegű szótárakban, ahol a részletesebb elemzés és egybevetés módszerei nem alkalmazhatók a kívánatos mértékben, rövidítések hálózata segítségével kell a szavakat és egyes szójelentéseket a köznyelvhez való viszonyukat illetően minősítő jelölésekkel ellátni. Ma ezen a téren a szovjet lexikográfia jár elől, különösen a kiváló U s a k o v-szótárban, ott is leginkább a szoros értelemben vett expresszivitás jelzésében. Viszonylag nagyobb multra tekint vissza, és ezért kialakultabb a köznyelv és szaknyelv szótári szétválasztása. A főkérdés a stiláris jelölőhálózat további finomítása marad, hiszen aránylag kevés szó bír teljesen azonos kifejező értékkel.

Ma a kategóriák száma a lexikográfiában még nem kielégítő, a rosta lyukai még nagyok, a különbségtevés eszközei és ezek alkalmazásának módszerbeli kérdései még elvi és gyakorlati tökéletesítésre várnak.

Különösen fontos az árnyalatos érték-jelölés a jelenkor nyelvállapotát leíró normatív jellegű szótárakban. A történeti rendszerű szótárnak e téren különleges problémái vannak. Egyfelől régibb nyelvi korokra rendkívül nehéz, néha nem is sikerül megállapítani egy-egy szó affektív értékét, másrészt a stilisztikai szerep folytonos változásának ábrázolása szótári keretek között alig megoldható nehézségeket teremt.

Az elsődlegesen elkészítendő három magyar szótárnak és szerkesztése legfőbb problémáinak vázolója után egy futólagos pillantást kellene még vetni szókészletünk feldolgozásának másodsorban, részben az értelmező jellegű szótárok elkészülte után sorra veendő formáira is. Ezek sorában első helyen a magyar nyelvtudománynak egy másik nagy adóssága áll, a szinonima szótár. Rokonértelmű szavainknak, mindenekelőtt a többé-kevésbé azonos fogalmi tartalmat kifejező igéinknek és melléknveinknek finom tárgyi és hangulati különbségeit és kötöttségeit, eltéréseit és egyezéseit le kell mérnünk, szótárszerű egybevető elemzéssel kell tisztáznunk és elegendő idézet-anyaggal kell

dokumentálnunk. Amíg e munkálat eredményét közzé nem tettük, addig nálunk stilisztikai tanulmányok nem lehetnek eredményesek, anyanyelvünk oktatása, árnyalatos, művészi színvonalú használata nem biztosítható.

Nem várathat sokáig magára ezek után a szép és magyaros fogalmazás kézikönyvének tekinthető magyar stílusszótár megalkotása sem. Ez a Magyarországon kevésbé ismert lexikográfiai műfaj a szókészletnek csupán legbelső magját, az alapszókincsnek leghasználatosabb részét dolgozza fel oly módon, hogy a címszavakat nem az értelmező szótárak viszonylagos izolációs szemszögéből nézi, hanem egymáshoz, a nyelv más szavaihoz való viszonyukban, tehát többé-kevésbé állandósult jellegű összefüggéseiben. E sokrétű tájékoztatást adó mű a frazeológiát a szinonimikával párosítja. A stiláris értéknek, a szó kifejező képességének beható elemzése és a lehetőség szerinti részletes leírása mellett feltünteti az egyes főnevekkel mint jelzett szavakkal leghasználatosabb jelzőket, a felvett főnevek alanyi és tárgyi szerepét tipikus mondatokban, szintagmákban, szólásokban, klisékben, a főbb igékkel és igenevekkel rendszeresen járó vonzatot, határozót, alanyt, tárgyat stb. Leméri tehát egy-egy szó nyelvi-stilisztikai hatósugarát, térképezi annak tarka életterét.

Nem kevésbé fontos feladat a magyar nyelv fogalomköri szótárának megszerkesztése. Egy ilyen mű lényegében ugyanazt a szóanyagot dolgozza fel, amit az értelmező szótárak, de nem azoknak mechanisztikus, a nyelvi összefüggéseket szétszakító ábécerearendjében sorolva fel a szavakat, hanem közös tartalmi, fogalmi elemeik szerint csoportosítva őket. Míg az ábécereendi szótár arra a kérdésre felel, hogy mit jelent egy-egy szó, a fogalomköri szótár azt közli, hogy mik a nevei bizonyos dolgoknak, fogalmaknak. Az ábécésoros szótárak rendezett rendetlenségével szemben a fogalomköriek rendezett világképet szolgáltatnak nyelvi eszközökkel. A szókészlet kifejező eszközei gazdagságának pedagógiai, stilisztikai, nyelvlélektani célokra történő kiaknázására, egy nép gondolkodásmódjának szemléltetésére ezek a leginkább a nyelv szelleméből fakadó kézikönyvek. Megszerkesztésükre elkészítésük különleges nehézségei következtében eddig csak a legfejlettebb lexikografiájú országokban került sor.

Végül, de nem utolsó sorban, foglalkoznunk kell irodalmi klasszikusaink nyelvének szótáraival is. Vörösmarty, Petőfi, Arany, Jókai, Ady és mások teljes szókincsének egy-egy szótárban való rendszeres feldolgozása által nagyértékű anyagot nyernénk nem csupán az író helyesebb megértéséhez, stílusának tanulmányozásához, hanem kora és utókora nyelvi eszközeinek értékeléséhez is. Mit kapott az író a nyelvtől, mit és hogyan használt fel belőle, s milyen nyomot hagyott az író a nyelven, mit kapott ez tőle — olyan kérdések, melyek csak szótári rendszerű feldolgozással hoznának szókészletünk, irodalmi nyelvünk történetéhez valóban megbízható tanulságokat.

A magyar szókincsnek különféle típusú szótárakban való számbavétele és különféle szempontú tanulmányozása előtt hatalmas távlat áll. E szótárak

hathatós eszközei lesznek a magyar nyelvre vonatkozó elmélyült ismeretek terjesztésének. Nyelvünk gazdagságának, kifejező erejének bemutatásával számottevően fognak hozzájárulni a magyar írásbeliség színvonalának fel-emeléséhez. Nem utolsó sorban pedig ösztönzést, megbízható anyagot és alapot fognak adni szókincsünk fejlődésének tudományos vizsgálatához s lehetővé fogják tenni az elmélyült jelentéstani és szótörténeti tanulmányok folytatását, e nálunk a multban viszonylag kevésbé művelt nyelvtudományi munkaterületnek fellendítését is.

HOZZÁSZÓLÁSOK

HADROVICS LÁSZLÓ:

Akadémiánk örvendetes módon az ideai nagygyűlés programjára tűzte a magyar szótárírás kérdéseinek megvitatását. ORSZÁGH LÁSZLÓ most elhangzott előadásában általános képet adott arról, hogy a szókinés különböző célú feldolgozásaiból mennyire különböző felépítésű és szerkesztésű szótárak születhetnek. Felolvasásában többször utalt a szovjet szótárírás gyakorlati és elméleti eredményeire, amelyeket a mi lexikográfiánk is hasznosíthat. Én az előadásnak e pontjaihoz kapcsolódva szeretnék ezekről az eredményekről és a belőlük meríthető tanulságokról néhány szót szólni. Szeretném röviden felvázolni azt az utat, amelyet az orosz egynyelvű szótáriróadalom megtett, amíg eljutott odáig, hogy a szovjetkorszakban kialakulhatott az irodalmi nyelv szótározásának három klasszikusnak mondható típusa: az irodalmi nyelvnek tizenöt kötetre tervezett akadémiai nagyszótára, a négykötetes *У с а к о в-фэле* középszótár és az egykötetes *О з с е г о в-фэле* kéziszótár. Úgy érzem, hogy e hozzászólásommal régóta tartoztam azoknak az orosz szótáriróknak, akiknek műveit szlavisztikai kutatómunkámban, valamint fordítói és szótárirói tevékenységem közben annyi haszonnal forgattam.

A szovjetkorszak orosz szótárírása gazdag hagyományokra támaszkodhatott s ezt a hagyományt bőségesen hasznosította is.

Az első tudományos igényű készült akadémiai orosz nagyszótár 1789 és 1794 között jelent meg »Slovarj Akademii Rosszizszkoj« címen hat kötetben. A mű megjelenése idején az orosz irodalmi nyelv éppen egyik legjelentősebb fejlődési szakaszát élte. A Lomonoszov által elindított fejlődési folyamat, az egyházi szláv irodalmi nyelv béklyóitól való fokozatos megszabadulás akkor kezdte meghozni nagy eredményeit. Ismeretes, hogy Lomonoszov az irodalmi nyelv számára három stílusréteget állapított meg. A fennkölt irodalmi stílus a »viszokij stilj« nyelve egyházi szláv és orosz szavak keveréke. Ebben használható minden olyan egyházi szláv szó, amelyet minden írástudó ember megért, de kerülendőek a teljesen elavult szavak. Ebben a stílusban kell írni a hősi eposzokat, ódákat és szónoki beszédeket. A középső stílus »szrednij stilj« szókinését túlnyomóan az orosz szavak teszik, de megengedhető az egyházi szláv elemek bizonyos belekeverése, ezeket azonban mértékkel kell használni, nehogy a stílus fellengzősnek érződjék. Lehet használni egészen köznapi kifejezéseket is, de csak úgy, hogy a stílus egyöntetűsége csorbát ne szenvedjen, tehát kerülni kell egyházi szláv szó és teljesen köznapi »alacsony« kifejezés egymásmelletti használatát. E középső stílusban kell írni a tragédiát, költői levelet, satírárt és elégiát s ez egyúttal az értekező próza stílusa is. A harmadik, az ú. n. alacsony stílusban (»nizkij stilj«) teljesen az orosz nyelv uralkodik. Itt kerülendő minden olyan egyházi szláv szó, amely nem lett közhasználatú az oroszban. Ebben a stílusban kell írni a komédiákat, epigrammákat, dalokat, prózai leveleket.

Ezt az elméletileg ilyen szépen elhatárolt három stílusréteget természetesen a gyakorlatban nem lehetett ilyen mereven megőrizni. A későbbi írók egyre kevesebb egyházi szláv szót használnak s egyre nagyobb teret engednek a tiszta

orosz szókincsnek még az úgynevezett fennkölt műfajokban is. Ez a fejlődés Puskin koráig annyira jut, hogy az orosz irodalmi nyelv jóformán teljesen kiforrja magából az egyházi szláv elemeket, az úgynevezett szlavjanizmusokat és Puskin már lényegében az orosz népnyelvből teremt magának költői nyelvet. Amit ő akár szókincsében, akár morfológiai elemeiben az egyházi nyelvből megőrzött, azt már mint az orosz nyelv szerves részét tudatosan használja fel művészi célok megvalósítására.

Ez a tisztulási folyamat még javában tartott, amikor megjelent az akadémiai szótár. Minthogy elméletben még érvényben volt a Lomonoszov által megállapított három stílusréteg, s az ekkori írók, ha nem is ilyen merev határok között, de bizonyos mértékig még mindig használtak egyházi szláv elemeket is, a szótárnak egyik fontos feladata az volt, hogy megkülönböztesse egymástól a tulajdonképeni orosz és az egyházi szláv szó- és szólásanyagot. A szótár ezt el is végezte olyanformán, hogy az egyházi szláv anyagot külön megjelölte »szlav(enszkoe)« megjegyzéssel és rendszerint megadta, hogy ugyanaz a szó, kifejezés, vagy rígozási forma hogyan hangzik az »egyszerű«, azaz tiszta orosz nyelven. Ezenkívül a szótár megjelölte a hétköznapi, az irodalmi nyelv alatti szóhasználat egyes elemeit is, bár ennek végrehajtásában nem járt el egész következetesen s egyfelől a »prosztoje, v prosztonarodnom upotreblenii«, másfelől a »v prosztorecii« megjegyelések használati köre nem mindig válik el világosan egymástól. Megjegyzem még, hogy a szókincs ilyen rétegzése nem volt újdonság az orosz szótáriradalomban. A korábban megjelent kétnyelvű szótárak közül alkalmam volt tanulmányozni a Hö l t e r h o f-féle 1778-ban megjelent orosz-német szótárt. Az úgynevezett »szlavjanizmusokat« (egyházi szláv szavakat) már ez is gondosan megjelöli. Ennek is bizonyára voltak valamilyen előzményei.

Az 1789 és 94 között megjelent akadémiai szótárban tehát csírájában már megtaláljuk azt az elvet, amely a szovjetkorszak szótárirásának egyik központi problémája lesz, s ez az irodalmi nyelv szó- és kifejezőképességének stilisztikai értékelése, stílusrétegekre való bontása.

A következő évtizedekben az orosz szótárirás bizonyos mértékig elmaradt az orosz nyelv tényleges fejlődésétől. Ez az elmaradás elsősorban nem abban mutatkozott meg, hogy nem tudta felölelni az időközben termelődött szókincs és kifejezőképesség egész gazdagságát. (Erre semmiféle szótár sem képes, mert szükségképpen a már készet, a kialakultat mindig csak utólag gyűjtheti be.) Az elmaradás főleg abban mutatkozott meg, hogy a szótár későbbi kiadásai is még a Lomonoszov-féle irodalmi nyelvszemlélet alapján álltak, amikor a gyakorlat ezen már régen túlhaladott. Jellemző, hogy 1847-ben, Puskin halála után tíz évvel az akadémiai szótár ilyen címen jelenik meg; Szlovarj cerkovnoszlavjanszkago i russzkago jazyka (Az egyházi-szláv és orosz nyelv szótára). A helyzet nem változik a hatvanas években sem, amikor egy magánkiadó e szótárt változatlan szöveggel újra megjelenteti.

A hatvanas évek az orosz szótárirás területén fordulópontot jelentenek. 1863—1866 között jelenik meg Dalj négykötetes szótára, a »Tolkovij szlovarj zsvigo veli« orosz-köznyelvi »russzkago jazyka« első kiadása. Dalj az élő nagyorosz nyelv szótárát állította össze tekintet nélkül arra, hogy az általa gyűjtött szavak vagy szókapcsolatok használatosak-e az irodalmi nyelvben vagy nem. Távol állt tőle mindenféle normatív gondolat, nem volt tekintettel a nyelvi elemek stilisztikai értékének különbségeire, adatait nem igyekezett irodalmi művekből vett példákkal illusztrálni. Fő törekvése az volt, hogy minél haszno-

sabban aknázza ki a népnyelv kincsesbányáját. Dalj ezzel felbecsülhetetlen értékű munkaeszközt adott az orosz nyelv tudományos kutatói kezébe, de ezzel még mindig nem pótlódott egy nagy hiány. Még mindig hiányzott az orosz irodalmi nyelv korszerű tudományos nagyszótára.

Ez a hiány az 50-es és 60-as években már nagyon érződött. Egyelőre szükségmegoldásként megengedték, hogy egy magánkiadó változatlan formában újra kiadja az 1847-i akadémiai szótárt, de ettől függetlenül az irodalmi nyelv nagyszótárának kérdése állandóan napirenden volt. Az ötvenes években a legkiválóbb filológus akadémikusok, mint Vosztokov, Buszlajev, Grot foglalkoztak az új szótár tervével, amely azonban csak a nyolcvanas évekre érlelődött tette. 1886-ban az akadémiai szótár javított és bővített kiadásának tervét I. K. Grot akadémikus állította össze s egyúttal ő vállalta a szótár szerkesztését is. Grot munkájának eredményeként a szótárból megjelent az A-tól D-ig terjedő rész 1891 és 1895 között. A D betű már Grot halála után jelent ugyan meg, de lényegében még az ő munkája volt.

Grot szerkesztési munkája több ponton eltért az akadémiai hagyománytól. Nem keverte az egyházi szláv és orosz nyelvet. A szótár csak az orosz nyelvet akarta felölelni, amint ez címében is tükröződött: »Szlovaj ruszszkago jazyka«. Újdonság volt a szótár anyagában a Dalj-ból származó számos kiegészítés, valamint az irodalmi művekből gyűjtött példatár. A szótárból azonban hiányzott az egyöntetűség. Éppen mivel nem volt világos célkitűzése és elvi megalapozottsága: »Nem lett az orosz irodalmi nyelv szótára: helyet kapott benne számos nyelvjárási szó és szűkkörű műszaki kifejezés; voltak benne szép számmal kevésbé használt mesterséges szóalkotások, másrészt hiányzott belőle sok általánosan használt szó. Az egyes szavak különböző jelentései nem domborodtak ki elég világosan, s különösen hiányzott az átvitt értelmű jelentésváltozatok gazdagságának bemutatása. Hiányos volt a szavak irodalmi dokumentálása; s az írók nyelvéből vett példák helyett gyakran szerkesztői »öltések« álltak.«

Ez volt a helyzet a nagyszótár frontján, amikor az Akadémia Grot halála után 1895-ben S a h m a t o v o t bízta meg a további kötetek szerkesztésével. Sahmatov a rá jellemző hallatlan energiával és lendülettel vetette bele magát a szótári munkálatokba. Első feladatának azt tekintette, hogy a szótári munkát tudományosan megalapozza. A szótár anyagát meghatározott korhoz akarta kötni. Ezt a korszakot Puskintól a maga koráig terjedő időközben akarta kijelölni. Az irodalmi művekből vett példákat külön akarta választani a népnyelvi anyagtól. Nagy gondot akart a szavaknak és frazeológiának példákkal való illusztrálására fordítani, s a dokumentációt pontos forrásmegjelöléssel kívánta adni. Hogy Sahmatov irányító közreműködése az akadémiai szótár munkálataiban mégsem vált olyan gyümölcsözővé, ahogy azt várni lehetett volna, annak több oka is volt. Grot-tól teljesen heterogén anyagból és elavult elvek szerint megszerkesztett A—D-ig terjedő részt örökölt. A következő kötetek anyagát az irodalmi művek lázas sietségű kicédülésével akarta kiegészíteni. Rendkívüli munkabírását latba vetve, úgy képzelte, hogy 5—6 év alatt az egész szótárt kiadásra kész alakba öntheti. Mivel azonban a gyűjtőmunkát szinte teljesen egyedül akarta elvégezni, idővel be kellett látnia, hogy ilyen munkamódszer mellett 60 év múlva is aligha készül el a szótár, s ezért munkatársi gárdát toborzott maga mellé.

A szótár mégsem lett az orosz irodalmi nyelv szótára. Sahmatov ugyanis közben igen beható nyelvjárási tanulmányokat végzett s mivel egyre inten-

zivebb érdeklődéssel fordult a népnyelv felé, a nagyszótár célját is ilyen irányban módosította. E szerint az írók nyelvét csak mellékes forrásnak tekintette, csak segítségnek a szavak jelentésének és használati körének meghatározásában, a szótár igazi forrása az élő orosz nyelv lett, feladata pedig az összes begyűjthető orosz szó értelmezése. Ezzel az akadémiai szótár célja és jellege nagyban megközelítette Dalj-ét. A szótár céljának ilyenén módosulása a címszóanyag megnövelését jelentette ugyan, másrészt azonban könnyítést is hozott, mert nem volt szükség a címszavak körültekintő, mérlegelő kiválogatására és kisebb jelentőségű lett az irodalmi művek kicédulázása is. A normatív elvről való lemondás ugyancsak könnyebbséget jelentett. Sahmatovot azonban ekkor már szinte elrémítette a szótár elkészülésének beláthatatlan időbeli távolsága, s amikor már munkatársi gárdát tudott szervezni, tizenkét évi áldozatos munka után részben másirányú elfoglaltságai miatt is 1907-ben lényegében megvált a szótártól. Ő adta ki a E, Zs, Z betűket, ami az egész második kötetet alkotta. Munkatársai egy ideig még folytatták a munkát, a kézirat kidolgozása eljutott az N betűig, de nyomtatásban a Z-n túl terjedő részek nem jelentek meg.

A nagyszótár ügyét a két világháború közötti időben a Tudományos Akadémia Szótári Bizottsága vette újra kezébe. A munkát azonban már nem lehetett a régi irányelvek szerint folytatni. A megváltozott politikai és társadalmi viszonyok között a szótár célkitűzései elavultak. Égető szükségét érezték az orosz irodalmi nyelv normatív jellegű nagyszótárának, amire Lenin már 1920-ban rámutatott. A Grot által megkezdett és Sahmatov által folytatott, anyagában, szerkesztési elveiben nagyon is heterogén, az egyes részek kidolgozásában és terjedelmében nagyon is aránytalan mű az új követelményeknek semmiképp sem felelhetett meg. A Szovjet Tudományos Akadémia Szótári Bizottsága tehát szintén nem fejezte be ezt a munkát. Grot és Sahmatov nagy műve torzó maradt. Sahmatovnak azonban elévülhetetlen érdeme, hogy a szótári munkát tudományos alapokra helyezte s elindította az irodalmi források nagyarányú kiaknázását, amely gyűjtés ma már többmillió cédulát számlál és alapja lett egy egészen új vállalkozásnak, mely a »Jelenkori orosz irodalmi nyelv szótára« (»Szlovarj szovremennogo russzkogo jazyka«) címet viseli. Ennek a 15 kötetre tervezett hatalmas műnek első kötete 1950-ben, második kötete 1951-ben jelent meg.

Az eddigi nagyszótári gyakorlattal ellentétben ez a szótár nem akar az egész orosz nyelv kimerítő thesaurusa lenni, nem tartalmazza tehát a nyelvjárási szókincset, a teljesen elavult szavakat, az egész szűkkörű tudományos és műszaki terminológiát. Igazi területe az irodalmi nyelv, amelynek a Puskin korától napjainkig terjedő időszakát dolgozza fel részletesen. Az egyes szavakat körülíró meghatározásokkal vagy szinonimákkal értelmezi, jelentésárnyalataikat gondosan elválasztja egymástól, használatukat a legjobb írók nyelvéből vett példákkal illusztrálja. A szócikkek végén utal az esetleges alakváltozatokra, a hangsúly, kiejtés vagy íráskép ingadozásaira, végül a korábbi szótárszerű források alapján bemutatja a szó régebbi történetét s az idegen szavaknál megadja az etimont is. Kétségtelen, hogy e szótár szerkesztési elvei között sok minden vitatható akad. Vitatható pl. a címszavak olyan messzemenő bokrosítása, amely mellett egész szókatagóriák, mint pl. a főnévből képzett melléknevek vagy melléknévből képzett főnevek, mint másodrendű szótári alanyok szerepelnek s igen gyakran értelmezetlenül és irodalmi példaanyag nélkül állanak. Vitatható a különböző szójelentések felsorolása-

nak sorrendje. Szó fér ahhoz az elvhez is, hogy a szótörténet lényegében kiszorul az egyes szócikkekéből és szervetlenül csatlakozik a szócikkek végéhez, miközben gyakran nem lehet megállapítani, hogy az idézett szótörténeti adatok az illető szónak melyik jelentésére vonatkoznak. Végül erősen vitatható az irodalmi példák idézésének egész technikai megoldása. Az első kötet elején közölt forrásjegyzék ugyanis részben más szempontok szerint van összeállítva, mint ahogyan a szótár törzsszövegében az idézés valójában történik.

Mindezen vitatható pontok ellenére is ez a szótár az orosz nyelvtudomány-nak monumentális alkotása, amely hosszú időre nélkülözhetetlen lesz nemcsak mindazok számára, akik az orosz nyelvet mint anyanyelvüket szóban és írásban irodalmi fokon használják, hanem azoknak is (beleértve az idegen anyanyelvűeket), akik akár az orosz írók műveit tanulmányozzák, akár az orosz szókincs valamely rétegét tudományosan vizsgálják, akár pedig gyakorlati célú kétnyelvű szótárak szerkesztésével foglalkoznak. A filológus, akinek mindennapi kenyerere a szótárforgatás, csak azt kívánhatja, hogy e nélkülözhetetlen munkaeszköz további kötetei minél előbb napvilágot lássanak.

Az akadémiai nagyszótár azonban sem abban a formában, ahogy azt Sahmatov tervezte, sem mai formájában nem volt hivatva arra, hogy pótoljon egy mindenki számára hozzáférhető, normatív segédeszközt, amely kis terjedelemben gondosan kiválogatott szóanyagával és frazeológiájával, a szavak és kifejezések stilisztikai értékelésével és nyelvtani felszerelésével biztos útmutatóul szolgál az anyanyelv használatában. Hogy mennyire szükség volt ilyen szótárra, azt mutatják azok a kísérletek, amelyek a múlt század 80-as évei óta az első világháború idejéig egy ilyen közepméretű informatív filológiai szótár létrehozására irányultak. Ezek a kísérletek azonban részben félbemaradtak, részben nem elégtették ki a tudományos igényeket. A szükséglet meghatározódott, amikor a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a dolgozó nép államában a nép legszélesebb tömegei is bevonódtak az államhatalom gyakorlásába, s egyúttal részt kértek a kulturális javak teremtéséből és élvezéséből is. Ezzel egyszeriben megsokszorozódott azoknak a száma, akik anyanyelvüket az élet legkülönbözőbb területein irodalmi színvonalon használták s ez halaszthatatlanná tette az anyanyelvű értelmező középszótár megalkotását. 1935 és 1940 között jelent meg U s a k o v professzor szerkesztésében a négykötetes értelmező szótár »Толковий словарь русскогo языка« címen. Ez a mű azóta otthon is és külföldön is fogalomná vált. Fő erősségei: a feldolgozott szókincs gondos kiválogatása (címszavainak száma kb 86 000 Dalj 200 000 címszavával szemben), a gazdag frazeológia, a szavak jelentéseinek és jelentésárnyalatainak részletes felbontása, az értelmezések világos megszövegezése, a legjobb irodalmi példamondatok kiválogatása.

Mindezek az erények Usakov szótárát klasszikus művé avatják s ha a nyelvfejlődés gyors üteme miatt bizonyos részei ma már korszerűtlenek is, ha címszókészlete kiegészítésre, nyelvtani felszerelése revízióra szorul is s ezért új háromkötetes kiadása máris készül, mégis az egész munka lelkiismeretes megtervezése, arányos felépítése, világos szerkezete, a részletek technikai kivitelezése — mutatis mutandis — bármely nép hasonló vállalkozása számára mintául szolgálhat.

E szótár alapján készült Sz. I. O z s e g o v szerkesztésében a legszélesebb körű használatra szánt egykötetes értelmező szótár. Ez a mű megtartotta és tovább fejlesztette Usakov szótárának erényeit. Különösen új kiadása

tükrözi azt a gondos munkát, amellyel a szovjet nyelvtudomány az anyanyelvi kultúra minél szélesebb körökben való fejlesztésére törekszik. A szerkesztők a címszóanyagból kihagyták a ma már teljesen elavultnak tekinthető orosz és idegen szavakat, helyettük új szavakat vettek fel, melyek az utóbbi évek nyelvfejlődésében termelődtek és váltak általánossá. Beledolgoztak számos új csonkán összetett szót. Felfrissítették a nyelvtani felszerelést, normalizálták a kiejtés ingadozásait, revidálták a szójelentések és jelentésárnyalatok elhatárolását, az értelmezések megfogalmazását. Ezzel Ozsegovnak sikerült olyan munkaeszközt teremtenie, amely számos új kiadásban fogja majd az orosz egyént az iskola padjaitól az anyanyelv művészi fokú használatáig kísérni. Olyan jövőnek nézhet eléje, mint a közismert francia kis Larousse.

Mi magyarok ezeket a szótárakat természetesen mindig csak az idegen anyanyelvű orosz nyelv tudásával használjuk és bíráljuk. Számunkra Usakovnál, de főleg Ozsegovnál sok minden hiányosságnak érződik, amit az orosz anyanyelvű egyén eleven nyelvézéke pótolni tud. Egy-egy értelmezetlenül hagyott melléknévnél legalább a használati kört szemléltető egy-két szókapcsolatot szeretnénk látni, hasonló a helyzet az igékből képzett főneveknél is. Az orosz anyanyelvű használó ezeket bizonyára nem érzi hiányosságnak.

Amint hozzászólásom elején említettem, az akadémiai nagyszótár, Usakov középszótára és Ozsegov egykötetes népszerű kézisótára három szótártípust képvisel, amelyek az irodalmi nyelv szótári feldolgozásának korszerű lehetőségeit már megvalósítva mutatják be s egyúttal jelzik azt az utat, amelyen a magyar nyelvtudománynak is haladnia kell. ORSZÁGH LÁSZLÓ előadásából örömmel vettük tudomásul, hogy a magyar Usakov és a magyar Ozsegov már nem áll messze a megvalósulástól, annál nagyobb aggodalommal tölt el bennünket a magyar irodalmi nyelv nagyszótárának ügye. Kétségtelen, hogy a jelenlegi pénzügyi keretek között a munka nem haladhat úgy, mint ahogy az egy ilyen nagyjelentőségű nemzeti ügyhöz méltó volna. Erre azonban nem kívánok részletesebben kitérni, a szót hivatottabb szakembernek adom át.

GÁLDI LÁSZLÓ :

Hozzászólásom két részre tagolódik ; első részében néhány megjegyzést kívánok tenni ORSZÁGH LÁSZLÓNAK a magyar szótárirodalom történetével kapcsolatos nézeteire, második részében pedig szótári munkálataink aktuális kérdéseivel foglalkozom, különös tekintettel a közönség szélesebb köreiben még mindig nem eléggé ismert Akadémiai Nagyszótár problémáira.

I.

Noha ORSZÁGH LÁSZLÓ — igen helyesen — elsősorban a m a i magyar lexikográfia kérdéseit kívánta tárgyalni, feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy XIX. és XX. századi szótárírásunk fejlődésének menetét s különösen e fejlődésnek egyes részleteit lehetetlen megismernünk és értékelnünk a magyar szótárirodalom multjának minél teljesebb, minél alaposabb feltárása nélkül. Nem szabad könnyű szívvel mellőznünk hajdani nomenclaturáink tárgyalását sem, hiszen a XIV. századtól a XV-ig ezek a fogalmi körök szerint csoportosított szójegyzékek a magyar művelődéstörténet páratlan

emlékei voltak, az európai tudománnyal való kapcsolatunk értékes szálai, s azt sem szabad felednünk, hogy e nominalok műfaja nem zárult le a XVI. században: Versegghy Ferenc, modern szótárírásunk méltatlanul mellőzött, sok szótári műfajban tevékeny úttörője, még 1805-ben is rejtett el egy igen érdekes, fogalomköri elv szerint csoportosított nominált németül kiadott magyar nyelvtanában. A nominalok mellőzése helyett inkább arra kell törekednünk, hogy nyílják végre mód szójegyzékeink modern Corpusának megjelentetésére; persze olyan Corpusra gondolok, amely — szójegyzékeink beosztásával és latin anyagával kapcsolatban — az európai szótártörténeti hátteret is kellő mértékben bemutatja.

Új és beható tárgyalást érdemelne, külön monográfia keretében, Molnár Albert munkássága. Példája, a magyar szókészlet megőrkötésére irányuló törekvése serkentőleg hatott a magyarországi nemzetiségek szótár írás kísérleteire is. Erdélyi latinos műveltségű protestáns románok buzgó sága folytán valószínűleg már a XVII. század első felében létrejött az a kis román-latin (s részben magyar) kéziratos szótár, melynek kéziratát a budapesti Egyetemi könyvtár őrzi, és ahol a román nyelv először került őse, a latin mellé. E szótár számos magyar értelmezésében örömmel ismertük fel Molnár Albert közvetlen hatását. Itt jegyezzük meg, hogy Molnár Albert latin-magyar szótárának 1621-i kiadását teljes egészében is lefordította románra Todor Corbea, aki művét a XVII. és XVIII. század fordulóján Nagy Péter cárnak, a román ortodoxia hatalmas pártfogójának ajánlotta.

A maguk korában európai jelentőséggel bírtak tehát szótárírásunk régi termékei, Molnár Albert, majd az ő művét folytató Páriz-Pápai szótárai, viszont a XVIII. század második felében, a magyar felvilágosodás korában a meglévő »Lexikon«, vagyis Páriz-Pápai-Bod szótára korszerűtlennek, elmaradottnak bizonyult. »Lexiconunk szűk, szegény« — írta Kazinczy 1793-ban, de — akadémiai törekvéseivel kapcsolatban — már jóval korábban kívánta Bessenyei is új magyar szótár szerkesztését, s az ő gondolatát vitte tovább Révai, Kármán, Versegghy, Aranka, Simai Kristóf, valamint a századforduló számos más írója. Aranka áék erdélyi társaságának tervezett szótárából fenn is maradtak egyes töredékek, Simai pedig, színiirodalmunk egyik úttörője ránk hagyományozta rímszótárán kívül monumentális, mintegy 70 000 címszót magában foglaló Gazdag Szótárát, amely kéziratban várja ugyan mindmáig feltámadását, de így is a Tudós Társaság Zsebszótárának, majd Czuczor-Fogarasi nagy művének egyik legfontosabb forrása lett.

A magyar felvilágosodás hatalmas lendületét kell tehát éreznünk és éreztetnünk a modern magyar szótárírás megindulásával kapcsolatban, s ugyancsak e mozgalom keretébe kell beállítanunk Baróti Szabó Kisded Szótárát, amelyről sokszor elfelejtik megmondani, hogy tulajdonképpen Baróti Szabó Paraszti majorságának már korábban kiadott szójegyzékéhez csatlakozik, s hogy éppen II. József nyelvrendelete idején tárta fel, tiszteletre méltó bátorsággal, a régi magyar nyelv és a székely nyelvjárás gazdagságát, szerencsésen fűzve össze e nyelvi hagyományt a kor szükséges neologizmusai val. Baróti Szabó szótárirodalmunk első nevelő egyénisége is: mellőle indult el Simai, tanítványa volt Kassai és közvetlenül hatott a régi magyar nyelv egyik első jeles szótározojának, Kresznericsnek működésére is.

A magyar szókészlet szótári feldolgozásának történetében kétségtelenül határhő Czuczor-Fogarasi hatalmas műve, de ezt sem szabad korából kiszakítva tárgyalnunk. Közvetlen előzménye, címszavainak legfőbb

sugalmazója a Magyar Tudós Társaságnak a múlt század 30-as éveiben megjelent két zsebszótára, melynek szerkesztője Vörösmarty és Toldy volt; a szerkesztésben részt vett Bajza József, valamint Bugát Pál, akinek közreműködése természettudományi szókészletünk fejlődése szempontjából rendkívül fontos. Vörösmarty irányító tevékenysége nyomán látott napvilágot a Magyar Tudós Társaság első Tájszótára is, amely a népnyelv anyagának a Tzs.-ben nem szereplő részét közvetítette Czuczor—Fogarasi Szótára felé. Sajnos, első nagy szótáraink szókészletünk számos rétegével, különösen az újabb jövevényszavakkal igen szűkmarkúan bántak: lassan háttérbe szorult tehát az a nagyobb teljességre törekvő lexikográfiai hagyomány, amelyet például Gyarmathi és Sándor István képviselt. Nagy tehertétele volt Czuczor—Fogarasi szótárának a minden hangtörténeti alapot nélkülöző sok délibábos etimon: történeti szempontból viszont ezek az etimológiai törekvések is jogosultak voltak, hiszen a magyarság történetének szókészletünk fejlődésében való tükröződéséről már Engel irt Gyarmathihoz intézett levelében, s azóta is, a XIX. század első felében etimologizált Leschka, Kassai, Kresznerics és Dankovszky, s elsősorban természetesen maga Gyarmathi.

XIX. századi szótáriródmunk egyik általános hibája az, hogy képtelen volt követni a magyar köznyelv és különösen irodalmi nyelvünk fejlődését. Mintha az egész korban érvényesültek volna Verseghynek a nyelvújítás legforrongóbb időszakában adott tanácsai: Verseghy ugyanis egyenesen ellenezte írói szövegek közvetlen feldolgozását s az élő nyelvszokás és szövegpéldák megfigyelése helyett — tipikusan racionalista módon — egyedül a maga elvi alapokon nyugvó nyelvhasználatára kívánt támaszkodni. Vörösmarty nem szótározta saját szókészletét sem és Czuczoréknál hiába keresnök például Eötvös értekező prózájának jellegzetes szavait. Igen hézagosan került be XIX. századi reprezentatív szótárainkba a magyar nyelvújítás fejlődését tükröző szókészlet is; e hiányon Szily Kálmán előbb a magyar nyelvújítás legfontosabb szóalkotásait tárgyaló művével, újabb magyar szavaink kronológiájának mindmáig egyetlen adattárával kívánt segíteni, majd a XIX. század utolsó éveiben mint a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, ő hívta életre azt a hatalmas vállalkozást, melynek eredményeként — helyesebben mondva: melynek elhúzódása folytán — a leendő Akadémiai Nagyszótár ma is szótárirásunk egyik legsúlyosabb problémája.

II.

ORSZÁGH LÁSZLÓ előadásában, amelynek elvi részével általában egyetérthetünk, többször kitért a készítendő magyar Nagyszótár problémáira; legyen szabad most, hozzászólásom második részében, mindenekelőtt az ő megállapításaival foglalkoznom. Hadd kezdjem a következővel: »Abban a korban, melyben a nyelvtudomány hajlott arra, hogy az értelmező szótárak készítését nem-tudományos, némileg iparszerű munkának tekintse, az új, a leendő Magyar Nagyszótár évtizedeken át csak 3—4 lelkes, de kellően nem támogatott, szinte magárahagyott lexikográfusnak magánügye volt.« Ha visszaemlékezem arra a légkörre, mely 1935-ben, gyűjtési és rendezési tevékenységem megindulásakor, az akkori Szótári Bizottságnál fogadott, azt kell mondanom, hogy ekkor a Nagyszótárra mint értelmező szótárra tulajdonképpen még nem is igen gondoltak; a magyar Larousse gondolata,

egészen más kezdeményezés alapján, a 30-as évek vége felé a levegőben volt ugyan, de ennek szellője a Szótári Bizottsághoz még nem érkezett el. Egyelőre ott, a csekély támogatás következtében, aránylag csigalassúsággal folyt bizonyos gyűjtőmunka, s már az is nagy haladást jelentett, amikor a Bizottság fiatalabb munkatársai kiharcolták az addig összegyűlt több mint 2 millió adatnak 1., majd 2. betű szerinti rendezését. Értelmező szótárt azért sem akarhattunk akkor a nagyszótári anyagból szerkeszteni, mert a nemzedékünkre hagyományozott régi gyűjtés csupán a felvilágosodás korától, 1772-től 1900-ig megjelent forrásokat ölelte fel; a XX. századi források feldolgozásának szükségére történtek ugyan elszórt, homályos célzások, de a sajtó nyelvének megfigyelésén kívül e téren más munkálat nem indult meg. Az akkori Szótári Bizottság szeme előtt inkább a Nyelvtörténeti Szótár folytatásának gondolata lebegett. Persze egyes munkatársak világosan látták, hogy ebből az anyagból Akadémiai Nagyszótár nehezen válhat, de a vállalkozás akkori vezetői az elvi kérdések részletesebb megtárgyalását még nem tartották időszerűnek.

Előadása további részében ORSZÁGH LÁSZLÓ a Nagyszótárt helyesen állította be a feltétlenül kiépítendő »szótári trilógia« megfelelő helyére, majd a szótár jellegéről és a várható kilátásokról a következőket mondta: »A Nagyszótár elsősorban tudományos igények kielégítésére hivatott. Történeti fejlődésében szándékozik ábrázolni gazdag dokumentációval, részletes elemzéssel a tág értelemben vett magyar irodalmi nyelv szókincsét körülbelül a XVIII. század végétől, attól az időponttól kezdve, amikor ez az egységes nyelv kialakult, egészen századunk hatvanas éveiiig, amikor a Nagyszótár első kötetei meg fognak jelenni.«

E megállapítás egyes részleteit érdemes közelebbről szemügyre venni. Helyes az a tétel, hogy a Nagyszótár, pontosabban A magyar irodalmi nyelv nagyszótára elsősorban tudományos igények kielégítésére hivatott, de kívánatos lenne meggyökereztetni közvéleményünkben azt a meggyőződést, hogy a Nagyszótár anyagának könnyen hozzáférhetőnek kell lennie bármely szamárnak, akit a magyar nyelv utolsó kétszáz éve igazán érdekel. Anyanyelvünk gondos, tudatos használatának hatalmas fejlődését várhatjuk az Értelmező Szótártól, viszont legyen szabad rámutatnom egy olyan fontos tényre, amelynek eddig tervezett megoldása nem mondható kielégítőnek. Örömmel hallottuk, hogy az Értelmező Szótárban találunk a szavak irodalmi használatát igazoló idézeteket, de érdemes világosan megmondani azt is, hogy ezen idézetek után csupán egy név lesz, a közelebbi lelőhely megjelölése nélkül; a szótár használója tehát nem fogja tudni, vajjon Kölcsey, Petőfi vagy Arany fejlődésének melyik korszakában és milyen műfajhoz tartozó műben használta a kérdéses szót vagy kifejezést. Az Értelmező Szótár idézeteit tehát, a jelenlegi tervek szerint, nem lehet majd könnyűszerrel visszakeresni, s még a felhasznált cédulaanyag könnyű hozzáférhetőségére sem lehet hivatkozni, hiszen az Értelmező Szótár számára feldolgozott nagyszótári anyag — XIX. századi klasszikusaink szókészlete — mintegy másfél év múlva vissza fog olvadni a Nagyszótár adatgyűjtésének többmillió tömegébe. Ámde éppen most, a magyar stilisztikai kutatások fellendülése idején, amikor remélhetőleg megindul irodalmi nyelvünk történetének rendszeres búvárlata is, rendkívül fontos csírájában elfojtanunk azt a téves vélekedést, hogy nagy íróink szóhasználata működésük egész folyamán váltogatlan volt, s hogy Arany ugyanazt a szókincset használta. Az elveszett alkotmány-

ban, mint Toldi szerelmében! Számítanunk kell tehát arra, hogy ha már az Értelmező Szótár helyszűke miatt kénytelen is lemondani a források pontos, visszakereshető idézéséről, közönségünk az Értelmező Szótár megjelenése után egyre sürgetőbben fogja kívánni, hogy minél hamarább legyen tiszta képünk ezekről az igazolható idézetekről, tudjuk őket évszámhoz és műhöz kötni, s tudjuk valamennyit beállítani abba a történelmi környezetbe, amelyet legbiztosabban a Nagyszótár minden eddiginél gazdagabb anyaggyűjtése idéz fel számunkra. Ebből szükségszerűen folyik majd az a követelmény, hogy a Nagyszótár megjelenésének időben semmiesetre sem szabad nagyon elmaradnia az Értelmező Szótár 1., illetve előbb-utóbb remélhető 2. javított kiadásától.

ORSZÁGH LÁSZLÓ a 60-as években reméli a Nagyszótár első kötetének megjelenését; szavaihoz, a Nagyszótári Csoport nevében csupán annyit szeretnék hozzátenni, hogy ez nem elérhetetlen vágyálom, de olyan terv, amely igen komoly, évről évre tervszerűen növekvő anyagi támogatást és a megfelelő tudományos tapasztalattal bíró munkatársak egész gárdájának beállítását kívánja. Mindenesetre 1952-ben megkezdődtek s azóta is szakadatlanul folynak a Nagyszótár munkálatai. Régi gyűjtéseinket rendeztük a 4. betűig, gyűjtöttünk kb. 200 000 új adatot, s meglévő, több mint 3 milliő adatot tartalmazó anyagunkhoz most még a XX. századra vonatkozó adatgyűjtésen kívül olyan feldolgozásokat is kell csatolnunk, amelyek a XVIII. és XIX. századi források hézagait hasznosan egészítik ki. E bonyolult kérdés-komplexus részleteivel az Akadémia Nyelvtudományi Főbizottsága ismétleten foglalkozott: most csupán két fontos mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet. Az első arra a fontos együttműködésre vonatkozik, amely most létesül — éppen a Nagyszótárral kapcsolatban — irodalomtörténészeink és nyelvészeink között: a Nyelvtudományi Főbizottság ugyanis a MTA. Irodalomtörténeti Főbizottságának véleményét kérte egyrészt a Nagyszótár eddigi forrásairól, másrészt pedig a feldolgozandó s jórészt XX. századi források kiválasztása tárgyában. E véleményezés kapcsán irodalomtörténészeinknek alkalmuk lesz a nagyszótári gyűjtést a főiskolai oktatás kívánalmaival és haladó hagyományaink megbecsülésével összehangolni. Örömmel látom egyébként, hogy az utolsó két év folyamán legnagyobb részben olyan XX. századi műveket dolgoztunk fel, amelyeket a Magyar Irodalomtörténeti Társaság XX. századi munkaközössége is új kiadásra javasolt, tehát megbecsülendő irodalmi értékeink közé sorozott. Egy másik fontos újítás, amely a Nagyszótár adatgyűjtését még megbízhatóbbá fogja tenni, olyan gyűjtőmunkálat lesz, amelynek terve csak a legutóbbi hetekben merült fel. Már említettem, hogy a Nagyszótárt eredetileg a Nyelvtörténeti Szótár folytatásának tervezték; ebből a kiindulási alaphól folyt az az elv, hogy általában a régebbi gyűjtők csakis olyan szavakról készítettek cédulát, amelyek a Nyelvtörténeti Szótárban nem fordultak elő. Mivel pedig a magyar nyelv alapszókincse jelentékben mértékben azonos azzal, amely megtalálható a Nyelvtörténeti Szótárban is, különös helyzetet állt elő: a XVIII. század vége óta keletkezett szavakra s általában mindenre, ami a szókészletben különös és feltűnő, bőséges dokumentáció gyűlt össze, viszont teljesen háttérbe szorult a legegyszerűbb szavakra vonatkozó adatok megfelelő feldolgozása. Márpedig a Nagyszótárból monumentális méretű, talán 15-kötetes történeti és egyben értelmező szótár másképp nem lesz, mint ha nagy figyelmet fordítunk nemcsak a kuriózumokra, hanem az egyszerű szavakra is. Hogy csak egy példát idézzek, Simai Kristóf már említett Gazdag Szótárában 1826-ban a *kap* igének 81

jelentésárnyalatát különböztette meg, viszont a nagyszótári anyagban a *kap* ige legegyszerűbb jelentéseire a *l i g v a n a d a t*; legfeljebb szólásokban fordul elő egyik vagy másik. Ezen az égető hiányon, amelyet az Értelmező Szótárnak a Nagyszótár ú. n. »kiemelt anyagát« (nagy íróink szókészletét) használó munkatársai jól ismernek, feltétlenül segítenünk kell. Ezért gondoltunk arra, hogy 1772-től 1960-ig 4–5 évenként haladva kiválasztunk egy-egy, a maga korára nagyon jellemző klasszikus művet (lehetőleg olyat, amelyet eddig egyáltalában nem, vagy gyengén, párszáz adattal dolgoztak fel), s ilyenformán megalkotnók a nagyszótári gyűjtés a *l a p a n y a g á t*, mely kiterjedne alapszókincsünk szavainak legegyszerűbb jelentéseire, s természetesen névmásainkra, kötőszavainkra, közönséges határozóinkra stb. Ilyen módon legalább félmillió adatot kívánunk nyerni, mégpedig aránylag rövid időn, 2–3 éven belül, ami a gyűjtési szempontok egységes alkalmazását is teljes mértékben biztosítaná. Ennek az alapanyagnak hasznosításához persze a Nagyszótár szerkesztéséig elkészülő írói szótárak is hathatósan járulhatnak hozzá, sőt szó lehetne arról is, hogy az írói szótárak számára tervezett gyűjtést alapanyagunk összeállításával valami módon összehangolnók.

Mindenesetre kívánatos lenne, ha a Nagyszótár gyűjtési munkálatai körülbelül 1964-ben lezárulnának; a felveendő címszókészletről (3–400 000 szó) csupán ekkor lesz világosabb képünk. A tájszavak közül azokat, amelyek az irodalmi nyelvben igen ritkák, át kell engednünk az új Tájszótárnak; a szakmai szókészlet különböző ágainak feldolgozásában remélhetőleg szintén idővel számos előmunkálatra támaszkodhatunk. E g é s z gyűjtésünk feldolgozása helyett, mely a hasznos anyag megjelenését »ad calendae Graecae« tolná ki, számításba kell vennünk, hogy azok az adatok, amelyek kisebb írók ritka szavaira vagy a sajtó kérésézetű szóalkotásaira vonatkoznak, a Nagyszótár cédulaanyagában mint »szótári archivumban« fognak az utókorra maradni. Mindenesetre anyagunk magvát belátható időn, tehát mintegy 20 éven belül meg kell szerkesztenünk és jórészt ki is kell adnunk, hiszen tudjuk és érezzük, hogy az Értelmező Szótár után a Nagyszótár lesz a »következő láncszem«, irodalmi nyelvünk újabb korszakának monumentális feldolgozása.

ORSZÁGH LÁSZLÓ szerint a Nagyszótárnak »elsőrangú feladata tükrözni az azonos töből képzett származékok differenciálódását, szóképző eszközeink alakulását.« Világosan meg kell mondanunk, hogy a Nagyszótár munkatársai nem tartanak szükségesnek semmiféle »bokrosítást«, vagyis több szóegyednek közös szócikkbe való rendezését. Egyes szócikkeink csupán egy-egy szóval foglalkozhatnak, úgy, mint Czuczor—Fogarasinál látjuk. Szükséges viszont egyes helyeken utalásokat eszközölni; például a tő-igéknél utalnunk kell, pusztán felsorolás alakjában az igekötős származékokra, melyek persze azután egyenként, a maguk betűrendi helyén kerülnek feldolgozásra. ORSZÁGH LÁSZLÓ nyilatkozott a többjelentésű szavakra vonatkozó szócikkek felépítéséről is, a jelentésváltozatok és értelemárnyalatok sorrendjéről, s ezzel kapcsolatban kijelentette, hogy »a Nagyszótár e téren nyilván a történeti elvet fogja első-sorban szem előtt tartani.« Nincs szándékomban ezúttal a megírandó Nagyszótár egy-egy szócikkét felvázolni, de annyit meg kell mondanunk, hogy az elrendezés és megszerkesztés elvein érdemes már most gondolkoznunk, hiszen a cél világos megfogalmazása egész gyűjtőmunkánknak irányt szabhat.

A jelentések megkülönböztetése és elrendezése közben mindig figyelembe kell vennünk az Értelmező Szótár gyakorlatát. Művelődéspolitikai szempont-

ból sem tartanánk helyesnek, ha a jelentések csoportosításában mindenáron és mindig akarnánk valami újat adni. Természetesen a Nagyszótár szerkesztősége fenntartja magának azt a jogot, hogy akár a feldolgozandó anyag belső követelményei, akár pedig elvi megfontolások alapján az egyes szócikkekben új beosztást eszközöljön. Nekünk, amennyiben lehetséges, arra kell törekednünk, hogy a történeti jellegű elrendezést összehangoljuk azzal a logikai csoportosítással is, amely az Értelmező Szótárban érvényesül. Bár erősen vallom GILLIÉRONNA, hogy »minden szónak megvan a maga története«, általában a konkrét jelentéstől kell haladnunk az elvontabb jelentés felé, s minden egyes szócikknél szemmel kell tartanunk mindazon lexikális és szemantikai kategóriákat, amelyeket legutóbb VINOGRADOV szovjet akadémikus kitűnően vázolt fel (itt említem meg, hogy VINOGRADOV elveinek magyar példaanyagon való kipróbálása sürgős feladat lenne). Gondolnunk kell arra is, hogy az egyes jelentésárnyalatok történelmi dokumentációjába beépítsük szótáraink tanúságtételét; hogy a kétnyelvű, de nem magyar címszóanyagú szótárak szóképzületének feldolgozása milyen erőfeszítést igényel majd, erről, azt hiszem, az elkövetkezendő évek során sűrűn kell tárgyalnunk. Mindenesetre kívánatos, hogy minden egyes jelentésárnyalattal kapcsolatban nyomon tudjuk követni azt a bonyolult összefüggést, amely a szótári adatok és szövegpéldák közt fennáll, s hogy így megközelítően hű képet nyújthassunk az egyes szavak jelentéstartalmának valóságos életéről.

Hogy a Nagyszótár a szóképzület stilisztikai értékeléséről sem mondhat le, az egészen természetes. Az egyes szavakat és szójelentéseket szükséges minél finomabban árnyalt minősítő jelölésekkel ellátnunk. A jelenkorra s általában a XX. századra nézve még becses útmutatást kaphatunk e téren az élő nyelvhasználatról, annál nehezebb viszont feladatunk, ha az előadásban említett »árnyalatos értékjelölést« történeti síkon próbáljuk megvalósítani. Azt hiszem, e téren munkánkban józan mértéktartással kell eljárunk. Törekedhetünk például a költői nyelvnek bizonyos megkülönböztetésére egyrészt a köznyelvtől, másrészt meg a széppróza nyelvtől (e megkülönböztetés különösen a reformkor végéig bír nagy fontossággal), továbbá megjelölhetünk egyes affektív árnyalatokat is, viszont óvakodnunk kell a merész feltevésektől, vagy a mai értékelésnek meggondolatlanul régmúlt korokba való visszavetésétől. El kell kerülnünk azt a veszélyt is, amely akkor fenyegetne, ha egy-két elszigetelt adat alapján nyilatkozni mernénk szavak és szóárnyalatok régi stilisztikai értékéről.

Az előadás elvi kérdéseket tárgyalt és általános programot körvonalázott; a vázolt tervek gyakorlati kivitelezéséről mindeddig nem esett szó. Nem is lehet szándékunkban a feladatok gyakorlati megoldására vonatkozó kérdések beható fejtegetése; mindazonáltal alapfeltételként elengedhetetlenül szükséges követelményként legyen szabad befejezésül három kívánalmat kifejtelnünk:

1. Mindazoknak, akik jelenleg a magyar szótárírás munkásai, törekedniök kell lexikológiai és lexikográfiai tájékozottságuk elmélyítésére, foglalkozniök kell a szótárírás elméleti kérdéseivel és — ami a konkrét kérdések megítéléséhez és eldöntéséhez nélkülözhetetlen — maguknak is kell egyéni kutatómunkát végezniök a magyar szóképzület egyes kérdéseivel kapcsolatban.

2. Tudományos életünk irányítóinak gondoskodniök kell arról, hogy azok az új káderek, akik szeretnének a szótárszerkesztés különböző munkálataiba bekapcsolódni, ezt meg is tehessek. Növeltessek tehát szótárszerkesztő

csoportjaink létszáma a feladatokhoz méltó módon, mégpedig fiatal, szakmájukban jól képzett munkatársakkal is, akik az idősebbek és tapasztaltabbak irányítása mellett, ha kell, hosszú ideig készek minden tudásukkal és erejükkel a magyar szótáirodalom ügyét szolgálni.

3. Mindazon munkálatok, amelyek már folyamatban vannak és azok is, amelyeknek megindítása nélkülözhetetlen, hangoltassanak össze szilárd, minden ízében racionális tervben, de úgy, hogy a legszükségesebb vállalkozások végrehajtása ne tolódjék ki beláthatatlanul távoli időpontra. Nagyarányú szótári munkálataink már-már szétfeszítik a Nyelvtudományi Intézet költségvetését; remélnünk kell, hogy a Magyar Tudományos Akadémia megtalálja a módot mind az Intézet fontos egyéb vállalkozásainak támogatására, mind pedig immár döntő fázisba érkezett szótári terveink korszerű megvalósítására.

BÓKA LÁSZLÓ:

Tisztelt Akadémia! Rendkívül röviden kívánok szólni, nemcsak azért, mert elnökünk figyelmeztetett egy akadémiai statutumra, amely szerint röviden kell szólnunk, hanem azért is, mert attól félek, hogy az értelmező szótár jelenlévő munkatársai a »rövid hozzászólás« értelmezése során majd meg fogják bosszulni az ezzel a kifejezéssel való visszaélésünket. (Derűtség.)

Én nem azon az alapon szólok hozzá ehhez a kérdéshez, mivel gyermekkorom óta szenvedélyes szótárolvasó vagyok, hanem a kérdés roppant nagy fontossága késtet bizonyos megállapítások leszögezésére.

Kétségtelen, hogy a lexikográfiai munka filozófiai módszerű és világnézeti jelentőségű munka, amely már a szóanyag kiválasztásában is bizonyos filozófiai megfontolásokat követel atekintetben, hogy mely kifejezések kerüljenek egy értelmező szótárba, ugyanakkor a szóanyag értelmezésében a fogalomdefiníciótól egészen bizonyos kérdésekben való elméleti állásfoglalásokig is kiterjedő filozófiai jellegű munka. Szerintem egy jó értelmező szótárnak az a nagy jelentősége, hogy egyfelől a nemzeti műveltség tartalmának és tudatosságának próbája, másfelől a nemzeti műveltség gazdagítója és tudatosítója is. Nemesak számbavesz tehát, hanem egyúttal azt, amit számbavett és amit értelmezett, bizonyos értelemben tovább is adja.

Azt gondolom, hogy korfordulók idején, nagy világnézeti és az azok mélyén lejátszódó társadalmi és gazdasági változások idején különlegesen nagy fontossága van az ilyen értelmező szótár megalkotásának, sőt az ilyen korszakokban történelmi szükségesség is. Ha megnézzük, hogy melyek a szótárírás klasszikus korai, — a humanizmus, a reformáció, a felvilágosodás körüli idők — már ez maga is megmutatja, milyen roppant jelentősége van ennek.

És nagyon fontosnak tartanám itt az Értelmező Szótár nagy pedagógiai jelentőségének hangsúlyozását. Ha megnézzük ezt, amit mai magyar nyelvhasználatnak nevezünk és megpróbáljuk azt a legdurvábban jellemezni, máris számos olyan aggasztó jelenséggel találkozunk, amelyek egy értelmező szótár megalkotásának sürgősségét is hangsúlyozzák. Találkozunk a szavak bizonyos veszélyes kétértelműségével. Viták közben igen sokszor tapasztaljuk, hogy különböző fogalmakat azonos nyelvi kifejezéssel megjelölve vitatkoznak úgy, hogy a szavaknak nem az az értelmük az egyik vitatkozó fél

szájában, mint a másik vitatkozó fél szájában. Találkozunk a patetikus semmitmondásnak bizonyos veszélyes elharapódzásával, ami a szavak jelentésének, értékének devalvációjára vezet. Találkozunk bizonyos veszedelmes kifejezésbeli sematizmussal. Állandóan beszélünk az irodalmi ábrázolás sematizmusáról, de nagyon sokat beszélhetnénk a nyelvi sematizmus veszélyes elterjedéséről, s végül a kifejezésnek egy rendkívül árnyalatlan primitivitásáról, mintha eleve lemondanánk nyelvünk gazdagságáról, a nyelvnek az árnyalásokban rejlő lehetőségeiről, melyek sokkal gazdagabbá teszik a kifejezést és sokkal messzebb visznek el a szókincs felhasználásában.

Ezért azt gondolom, hogy az értelmező szótár elkészítése a magyar nyelvudomány munkásainak és mindazoknak a számára, akik az értelmező szótár munkálataiban résztvesznek, ideológiai feljetttségüknek egy nagyon nagy próbája. Azt gondolom, hogy az értelmező szótár megalkotása legelső sorban ideológiai munka, s ennek konzekvenciáit le kell vonnunk egy sokkal nagyobb ütemű, sokkal határozottabb célú ideológiai fejlődés előmozdításával.

Másodszor azt gondolom, hogy az értelmező szótár megalkotásáért a felelősség semmiképpen sem lehet csupán a szótár szerkesztőié, nem lehet a Nyelvudományi Intézeté sem, amelynek keretében készül, sőt kizárólag az első osztályé sem, hanem szerintem a felelősséget egész Akadémiánknak közösen kell viselnie. Azt gondolom, hogy bizonyos kérdések, bizonyos értelmezések megvitatásában részt kell vennie mindenkinek, aki átlátja ennek a szótárnak a jelentőségét.

És itt természetesen elsősorban a magam nevében, de nemcsak a magam nevében, önkritikát kell gyakorolnom a miatt a közömbösség miatt, amellyel legalább is mi irodalomtörténészek a munkálat megindulása körül az értelmező szótárral szemben viselkedtünk. Azt hiszem, ez teljesen helytelen volt, és igyekezni fogunk nemcsak a nyilvánosság előtt elmondott szavakban, hanem tettekben is megmásítani eddigi magunktartását, s a legnagyobb készséggel veszünk részt az értelmező szótár megalkotásának érdemi munkájában is.

Harmadszor és befejezésül már most arra szeretném felhívni Akadémiánk figyelmét, hogy már most meg kell indítanunk a harcot azért, ami talán úgy fest, mintha nem tartoznék a kérdés érdemi részéhez, de szerintem egyik elsővonalbeli érdemi része annak: ennek a szótárnak a példányszámáért és áraért. Ha mi ezt a szótárt valóban annak szánjuk, aminek egy értelmező szótárt szánunk kell, akkor el kell érünk azt, hogy ez a szótár valóban a legszeleesebb körökhöz szóljon, s minél többek számára hozzáférhetővé legyen, mert csak így lesz meg ennek a szótárnak valóban az a haszna, amelyért érdemes dolgoznunk is.

BALÁZS JÁNOS:

Az elhangzott előadás, valamint az eddigi hozzászólások hangsúlyozták, hogy mennyire fontosak a modern nyelvudományban a szótárírás elméleti és gyakorlati kérdései. Valóban, kétségtelen tény, hogy az utóbbi évtizedek nagyarányú szótárírói munkálatai nyomán világszerte előtérbe került a nyelvudománynak két, ma már igen fontos ága, a *lexikográfia* és a *lexikológia*.

A lexikográfia a maga gyakorlati munkájával, a szókészlet összegyűjtésével és rendszerezésével alapvetően fontos feladatokat old meg. Munkájának gyümölcsét nagy mértékben élvezzi a nyelvtanítás is. Szótárírás és nyelv-

tanítás ugyanis szoros kölcsönhatásban vannak egymással. Egyik a másik nélkül nem lehet meg, s egyik csak akkor fejlett, ha a kutatók a másikkal is elmélyülten és tudományosan foglalkoznak.

A szótár általában betűrendben adja az egyes címszavakat. Már ez az anyag is becses a nyelvtan, mindenekelőtt az alaktan szempontjából. A szóképzés módjainak, a képzőknek, ezek fajainak, gyakoriságának, funkciójának és jelentésének elemzéséhez a szótári anyag felbecsülhetetlen segítséget nyújt. A szótári összeállításból kiderül, hogy valamely nyelvben mely képzők és képzésmódok gyakoriak, melyek ritkák, vagyis mekkora az egyes képzők produktivitása, mik a közkeletű, melyek az archaikus, s melyek az újszerű képzésmódok. Tehát a szótárban maguk a puszta címszavak is fontos segítséget nyújtanak a nyelvtanírónak, de meg a stilsztika művelőjének is, mert hű képet nyújtanak a szóképzés fejlődéséről, régebbi és jelenlegi állapotáról, a szóképző elemek mozgásáról.

A szótár megadja az egyes címszavak nyelvtani alakjait is. Ilyen módon szintén értékes támogatást nyújt a nyelvtani rendszerezés számára, de másfelől fel is tételezi már bizonyos nyelvtani rendszerezés meglétét.

A szótár azonban nemcsak elszigetelten adja a szavakat, hanem kapcsolataikban is. A modern szótárakat éppen ez különbözteti meg a középkori szójegyzékektől, melyek igaz, hogy bizonyos tárgyi csoportokba, tehát bizonyos logikai rendszerbe állított, de mégis csak pusztán magukban álló szavak halmazai voltak.

A modern szótárak ezzel szemben a szavakat nemcsak önmagukban ábrázolják, hanem kapcsolataikban is. Ez az ábrázolásmód forradalmian új és a nyelvtudomány egészen új ágának, a lexikológiának a kialakulására vezetett.

A lexikológia ma már a nyelvtannal teljesen egyenrangú és alapvetően fontos nyelvtudományi disciplina.

Hol is válik szét a szintaxis, általában a nyelvtan és a lexikológia? Miért vált önálló, külön és fontos tudománygá a lexikográfia, vagyis a gyakorlati szótárírás és ennek elmélete, a lexikológia?

SAUSSURE a szavaknak, mint ismeretes, kétféle kapcsolatát különböztette meg: a szintagmatikus és az asszociatív kapcsolatot.

A *szintagmatikus kapcsolat* az ő értelmezése szerint a szavak között az által jön létre, hogy a szavak az értelmes beszédben, a nyelv lineáris jellege folytán, a szintaxis törvényszerűségei szerint összekapcsolódnak. Ennek a kapcsolatnak a szabályozója a nyelv szintaxisa.

A másik kapcsolat az *asszociatív* kapcsolat. Ezt az előbbivel szemben a magában álló szó is felidézheti. SAUSSURE szerint pl. az *enseignement* szó önmagában állva is eszünkbe juttatja 1. a tövéből képezhető szavakat, vagy szóalakokat, pl. *enseigner, enseignons* stb., 2. a vele rokonjelentésű szavakat (*instruction, apprentissage, éducation* stb.), 3. a különböző tövekből *-ment* szuffixummal képzett szavakat (*changement, armement*), 4. a hangképek közössége révén egybetartozó szavakat (*clément, justement* stb.).

SAUSSURE-nek ehhez a felosztásához azonban ma már hozzá kell tennünk, hogy van egy igen lényeges harmadik kapcsolat is a szavak között, mely a SAUSSURE-től említettektől lényegesen különbözik s amely a modern szótárírásnak és a lexikológiának legfőbb kiindulópontja, s ez pedig a szavak *lexikológiai* vagy mondhatnók *frazeológiai kapcsolata*. Ez nem azonos a SAUSSURE-től említett szintagmatikus és asszociatív kapcsolattal.

Mi ennek a lényege?

Az, hogy a nyelvrendszerben a szavaknak a szintaxis szabályai szerint megalkotható kapcsolatai közül némelyek különösen gyakorivá és fontossá válnak. VINOGRADOV és nyomában más szovjet nyelvészek kutatásai felhívták a figyelmet arra, hogy a szavak egybekapcsolásának a nyelv sajátos korlátokat szab. Ezt a korlátozást a nyelvtan nem veszi figyelembe, mert ennek vizsgálata nem tartozik feladatai közé; a lexikológiának azonban éppen erre a korlátozottságra kell elsősorban figyelemmel lennie. A szavak között szó-fajonként is különbségek vannak a kapcsolhatóság tekintetében. Általában a legszabadabban és a legváltozatosabb formában a főnevek, különösen a konkrét tárgyi jelentésű főnevek kapcsolhatók össze más szavakkal. Ezután a tárgyias és tárgyatlan igék következnek, valamivel hátrább állanak a melléknevek, még hátrább a határozószók.

A szavak kapcsolhatósága függ jelentésüktől is. Nagyon sok szó jelentése ugyanis tárgyhoz kötött. Ilyenek pl. az igék közül az állathang keltését jelölők. Bizonyos színnevek is csak bizonyos tárgyak nevével kapcsolhatók össze, pl. *pej*, *ráró* csak a *ló*, *ordas* csak a *farkas* lehet. Más esetekben pedig a megrögződött nyelvszokás zárja el az útját a korlátlan szókapcsolásnak. Vannak pl. melléknevek, amelyek csak pejoratív s mások, amelyek inkább csak amelioratív kapcsolatok alkotását engedik meg. Így pl. *cégéres* mellé erkölcsi értelemben csak *gazember*, *szemenszedett* mellé csak *hazugság* illik, stb. A *könnybe lábad*, *dugába dől*, *kordában tart* kapcsolatoknak egyik eleme, a *lábad*, *dugába*, *kordába* pedig nem is él más kapcsolatokban, csak a fentiekben.

Vonjuk le már most e ténynek elméleti következményeit.

Nyilvánvaló, hogy minél több szóval alkothat kapcsolatot a nyelvben valamely szó, annál több olyan szót idézhet fel tudatunkban, mely e kapcsolatnak másik eleme lehet. Viszont minél kevesebb szóval kapcsolható össze valamely szó, annál kevesebb szót idézhet fel ilyen alapon a tudatunkban. Azt a kapcsolatot, amely a szavak között ilyen módon áll fenn, *lexikológiai*, vagy *frazeológiai kapcsolatnak* s az ezt tükröző asszociációt pedig *lexikológiai* vagy *frazeológiai asszociációnak* nevezhetjük. Az így létrejött asszociáció annál erősebb, minél kötöttebbek a kapcsolhatóság szempontjából az illető szavak, vagyis minél kevesebb szóval alkothatnak a nyelvben elfogadott, érthető és természetes kapcsolatot. A magyarban az említett asszociáció folytán, mely mint már mondtuk, egészen más, mint a SAUSSURETÓL említették, a *pej* szó szükségképpen felidézi tudatunkban a *ló* szót, *fitos* az *orrot*, *brekeg* a *békát*, *krúgat* a *darut*, *leveli* a *békát*, *szemenszedett* a *hazugságot*, *hétpróbas* a *gazembert* stb.

A modern szótárírásnak egyik legfőbb törekvése, hogy a szókészletet olyan rendszerbe foglalja, amelyben nemcsak a puszta szavak és a szabad szókapcsolatok, mint a szó felhasználásának, nyelvi realizációjának találmokra kiragadott példái vannak feltüntetve, hanem minél teljesebb számban a most elemzett lexikológiai vagy frazeológiai kapcsolatok is. Ezeknek a kapcsolatoknak az összegyűjtése, rendszerezése, a szótárban való elhelyezése, értelmezése, stilisztikai szempontból való minősítése a gyakorlati szótárírásnak, a lexikográfiának egyik legfontosabb feladata.

Nem kevésbé fontos feladat azonban a kapcsolatoknak összegyűjtésén túlmenően az ezek jelentéstani, stilisztikai elemzésével kapcsolatos elméleti megalapozás sem. A lexikológia, ez a viszonylag új tudományág, amelyet ma már szerte a világon művelnek, de amelynek elvi kérdései még koránt sincse-

nek teljesen kidolgozva és rendszerezve, hazánkban is polgárjogot szerzett már és nem kétséges, hogy a most felnövő lexikográfus nemzedék a lexikológia tudományos problémáival is jelentőségüknek megfelelően igyekszik majd foglalkozni. E téren még igen sok a tennivaló. A lexikográfia, mint gyakorlati tudományág semmiképpen sem nélkülözheti a lexikológiát, ennek elvi útmutatásait. Ezek fejlődése is kölcsönhatásban van, hiszen sem szótárírói elmélet nem képzelhető el szótárírói gyakorlat nélkül, sem pedig a gyakorlati szótárírás nem művelhető sikeresen megfelelő elméleti alapvetés nélkül. Éppen ezért kívánatos lenne, hogy a szótárírás elvi, elméleti kérdéseit a magyar nyelvészek az eddiginél nagyobb mértékben tanulmányozzák. Célszerű lenne a közeljövőben kiadni egy tanulmánykötetet, melyben a szótárírással kapcsolatos elvi, jelentéstani és stilisztikai kérdések kerülnének megvitatásra. E kötet tanulmányainak megírásában hasznosítani lehetne azokat a tapasztalatokat, amelyeket szótáríróink az értelmező szótár és a kétnyelvű szótárak szerkesztése során szereztek. Ilyen kötet közreadása az általános nyelvészet nem egy kérdésének megoldásában is lényeges segítséget nyújtana.

MARTINKÓ ANDRÁS:

Az előadás során ismételten szó esett arról, hogy a lexikográfia milyen lényeges segítséget tud nyújtani a nyelvtudomány egyes ágazatainak. A sztálini cikkek után ma már valóban itt az ideje, — és az Akadémia mai osztályülése az első döntő lépés ebben az irányban — hogy a lexikográfiát kiemeljük elszigetelt, néhány lelkes ember áldozatos robotmunkájára hagyott, inkább valamilyen szükséges rossznak, semmint mindenféle nyelvészeti munka nélkülözhetetlen alapjának tekintett helyzetéből. Hogy a Szovjetunióban ezt az álláspontot mennyire felszámolták, arra csak egyetlen példának hadd idézzem VINOGRADOV akadémikust, aki egyik (fordításban közölt) cikkében »halaszthatatlan feladatnak« jelenti ki a leíró, történeti és összehasonlító történeti lexikológia megteremtését, s hozzáteszi: »Az ilyen munkálatok kiindulópontja: a mai nyelvek hú, a nyelvi valósággal összhangban álló értelmező szótárainak megalkotása« (NyIK. V/1: 3). Ez az álláspont természetesen mindenütt fellelhető, ahol a nyelvet nem korlátozzák a beszédtevékenységben alkalmazott nyelvtani konvenciók, alaki változások rendszerére, ahol a szókészlet elemeit s azoknak a beszédben szokásos változásait, kapcsolatait nem tekintik pusztán nyelvtani vagy hangtörténeti példatárnak, hanem a nyelvet annak tekintik, ami az valójában: a szavakhoz asszociált fogalmi, érzelmi stb. tartalmak közlésére, az emberek egymásközi érintkezésére szolgáló eszköznek, egész multunk és jelenünk társadalmi tapasztalatai tárházának. Ez az álláspont ma már világszerte győzedelmeskedett, ezzel magyarázható az általános nyelvészetnek soha nem tapasztalt felvirágzása s ezen belül a jelentéstannak, mint a nyelv tartalmi oldalával foglalkozó tudománynak szinte már felmérhetetlen mértékű kibontakozása. Ám a nyelvi tartalmakat az egyes szavak hordozzák, ezért az egyes szavak lehetőleg teljes gyűjteményei — a szótárak — nélkül minden, a nyelv valódi funkciójával s a nyelvi tartalmak mibenlétével, változásával foglalkozó studium a levegőben lóg. A szótárakban leltározott anyag viszont szinte kényszeríti a nyelvészt, hogy ebben az önmagában elvtelen, mechanikusan elrendezett anyagban sajátosan nyelvi,

nyelvészeti erővonalakat keressen és világítson meg, hogy ebben a látszólag értelmetlen szóhalmazban megtalálja és megtalálhassa — Porzig kifejezésével élve — a »nyelv esodáját.«

Nem véletlen hát, hogy a jelentéstan mint tudomány ott sarjadt ki, ott indult virágzásnak, ahol a szótári munkáknak hagyománya, becsülete volt, rendszerint azok révén, akik e munkálatokkal maguk is szoros kapcsolatban voltak: elsősorban Európa két »legsztátárosabb« nemzeténél — a németeknél és franciáknál (Wundt, Paul, Erdmann, Nyrop, Bréal, Meillet, Hatzfeld stb. A nemzetközi jelentéstani irodalom stereotip példaanyaga még ma is túlnyomórészt német vagy francia). Az sem véletlen, hogy nálunk a szótári munkálatokban is résztvevő Simonyi, Gombocz, Melich voltak a jelentéstan első tudományos képviselői, — s az előadás után az sem meglepetés, hogy ma viszont az angolnyelvű népek, illetőleg más népek fiainak angolnyelvű anyaggal dokumentált művei kerültek a jelentéstani kutatások élére (G. Stern, A. Gardiner, Ogden és Richard, Ullmann I. stb.).

Kezdetben azonban maga a nyelvelmélet s a jelentéstan sem ismerte fel a lexikográfiához való kötöttséget s a lexikográfia iránti tartozását és köteleességét. Tartozását abból a szempontból, hogy pl. a szótár demonstrálja legszemléltetőbben a szó valóságos, nem csupán mondatból elvont létezését, vagy — ami sokkal lényegesebb — azt, hogy a nyelv nem *absztrakt* jelrendszer, hanem a szavak révén a valósággal köt össze, hogy a szókészlet tanulmányozása megóvja a nyelvészt attól, hogy merő absztrakciók idealista, metafizikus vagy formalista építőjévé váljék. Napjaink általános nyelvészete nem egy példát mutat arra, hogy a valóságtól elrugaszzkodott nyelvteoretikusok mindig óvatosan kerülnek a nyelv konkrét szókészleti anyagára való hivatkozást (Carnap, C. W. Morris, St. Chase).

De kötelessége is van a nyelvelméletnek s a jelentéstannak a lexikográfia irányában. Pl. a jelentéstan kötelessége, hogy a végtelen sokrétű valóságot szinte végtelen szóegyedben tükröző szókészletet végessé, tudományosan felmérhetővé, vizsgálhatóvá, rendszerezhetővé tegye. A nyelvtan azért válhatott könnyebben tudománnyá, mert szabályosságai végesek, felmérhetők, s világos rendszert alkotnak. A *szókészletről* a lexikográfia vagy akár a lexikológia módszerével nem lehet olyan átfogó s rendszeres leírást adni, mint a nyelv fonemikus és nyelvtani rendszeréről. A jelentéstanban azonban szinte születésével egyidőben felmerült az az igény, hogy a szókészletet szemantikai — tartalmi — alapon tagozzák s e tagozatokon — pl. a gazdasági, társadalmi, biológiai, vallási stb. élet szókészletének területén — belül állapítsanak meg nyelvi törvényszerűségeket. Ezek a kísérletek gyakran igen érdekes eredményre vezettek, de ezek is, meg a velük sok tekintetben rokon mező-elmélet (J. Trier, Ipsen, Sperber, Schwietering, Porzig) a szókészletet *a priori fogalmi* szempontok szerint darabolják fel, önkényesen — s *nem nyelvi* kritérium alapján — jelölnek az egészben egységet alkotó csoportokat (egyéb hibáiról most nem is beszélve). Nem jelenti ez azt, hogy a szókészletben nincsenek nagyobb — fogalmi, funkcionális, hangulati stb. — mezők, vagy azt, hogy a jelentésváltozások vizsgálatában nem komoly segítség egy-egy ilyen mező vizsgálata. Ma már tényként fogadható el pl. az, hogy a jelentésváltozások túlnyomó része nem elszigetelten, nem individuálpszichológiai okok alapján, hanem bizonyos fogalmi, funkció- és affektus-rokonság alapján kialakult csoportokon belül egységesen folyik le. Minden valamely tevékenységet folytató intézmény pl. jelenti: a) az intézményt, b) annak épületét, c) az ott dolgozókat,

d) az intézmény működését. Vagy pl. a magyarban — és talán minden nyelvben — a régebb keletű elnevezéssel megnevezett háziállatok — az ember legközelebbi társai a munkában, az életben! — pejoratív jelentést kaptak (ökör, szamár, ló, disznó, kutya, birka, tyúk stb.).

Mindezek igazsága ellenére a most említett eljárás nem igazi jelentés-tani, nem nyelvi eljárás. A szemantikai vizsgálódásnak általános, a szókészlet egészét érintő vagy figyelembevevő törvényszerűségekhez kell eljutnia, »a szókészlet belső struktúráját« kell felderítenie, mint ÜLLMANN ISTVÁN helyesen mondja — a leíró szemantikáról szólva (Word, 9/226—7 [1953]). Felszólalásom most következő részében éppen arra akarok néhány példát — persze csak futólag, vázlatosan — felsorolni, hogy a szókészlet e belső struktúráját hogyan lehet a deskriptív szemantika szempontjai alapján vizsgálni. Nincs időm kifejteni ennek a nálunk alig ismert s még kevésbé gyakorolt tudomány-nak mibenlétét, válfajait; az érintendő szempontok talán adnak majd némi — bizonytalanságot — képet róla. Természetszerűleg a jelentés-tan is — mint minden valódi nyelvtudományi diszciplína — történeti diszciplína, de — mint hogy a nyelv nem *csak* történeti produktum, hanem a mának élő, eleven, nélkülözhetetlen érintkezési, kifejezési eszköze is — lehetséges a súlypontot a szinkronikus szempontú vizsgálódásra helyezni. A diakronikus szemantikai vizsgálat előfeltétele egyébként is — az igen bő, igen alapos nyelvtörténeti *szótár*, olyan történeti szótár, melynek a szavak pontos értelmi tartalmán kívül megbízhatóan fel kellene tüntetnie a jelentésnek egész sereg más, gyakran ennél fontosabb szerepű komponensét, pl. affektivitását, hangulatát, környezet- s használatbeli és nyelvtani kötöttségét. Teljes és valódi szemantikai rendszerezés így csak mai, ma beszélt, minden jelentésösszetevőjében ismert nyelvben, illetőleg nyelvek összehasonlításával lehetséges.

A leíró jelentés-tan így vizsgálja pl. a szókészlet szemantikai struktúrájában a motívaltság és motívalatlanság tendenciáit. Ismeretes, hogy már SAUSSURE megkülönböztette a »grammatikus« (azaz a morfológiaiilag átlátszó szerkezetű szavakat kedvelő) és a »lexikális« (azaz az elemezhetetlen tőszavak felé hajló) nyelveket. Ennek megállapításával világosság derül a nyelv szemantikai bővülésének tendenciáira is: arra, hogy új jelentések megjelölésére képzést, összetételt, új szó alkotását vagy kölcsönzést alkalmaz-e, vagy inkább átvitelrel a szó szemantikai továbbterhelését választja. Ez utóbbi eset megint tovább vezet bennünket: van ugyanis olyan felfogás, hogy a jelentésváltozások oka a szemantikai vagy funkcionális túlterheltség (O. BEHAGHEL. W. HORN): — meg kell hát vizsgálnunk a magyar szókészletben a polyszémia helyzetét (milyen jellegű, milyen rétegből való szavak és milyen okból váltak polyszémikussá. Megfigyelhető pl. hogy a modern technika kifejlődésével a háztartási és kézműipari eszközöket jelölő szavak szemantikai terheltsége óriási mértékben megnövekedett: kanál, kosár, kés, villa, szita, rosta, véső, kocsis, szán, szánkó, sarú, tányér stb.). Másik felfogás viszont a szavak érzelmi túlterheltségét látja döntőnek a jelentésváltozások kiindulópontjául (SPERBER): vizsgáljuk hát meg az emotív színezetű, affektust hordó szavak arányát, jellegét a szókészletben (érdekes lenne mondjuk megrajzolni, hogyan válnak a megvetés, kicsinyítés affektusát hordó szavak — pl. betegségek, nemi, biológiai élet stb. szavai — tagadó, elhárító funkciójúvá: vő. fene, franc, rossz nyavaja, suvix, hajítófa, garas, pokol stb.). A legközönségesebb jelentéseltolódás a *metafora*. Bizonyos, hogy — amint a jelentésváltozások

nem ötletszerűen folynak le — a szavak metaforikus felhasználásának is megvannak a maga gondolkozás-, társadalom- és művelődéstörténeti feltételei. (Gondoljunk csak a szimbolizmus divatjára.) Hogy ma *vasfegyelemről*, a fejlődés *motorjáról*, a lélek *mérnökeiről*, a műalkotás *anatómiájáról* beszélünk, az éppen olyan jellemző szókészletünk szemantikai struktúrájának metaforikus potenciáira, mint korábban a *liliomtiszta*, *vacsoracsillag*, *kegyelmes úr* stb. — A szókészlet szemantikai vizsgálatában persze elkerülhetetlen, — és kívánatos is — hogy olykor más nyelvészeti ág vagy más tudományág szempontjai kapjanak több súlyt. A gondolkozás és nyelv kapcsolatában pl. érdekes megállapításra adna alkalmat a szókészlet áttekintése abból a szempontból, hogy milyen az általános és az egyedi fogalmak aránya nyelvünkben (értelmező munkánkban pl. gyakran előfordul az a helyzet, hogy arra a legközelebbi magasabb fogalomra, mely a szóbanforgó tartalom *genus proximuma* volna, egyszerűen nincs szavunk, az »alá« tartozó egyedi fogalmak elnevezése ugyanakkor nagyon gazdag). Nem lenne érdektelen megvizsgálni a magyar nyelvre nézve azt a sokszor előforduló általános nyelvészeti állítást, hogy a valóság felfogása, illetőleg nyelvi ábrázolása nyelvenként, népenként hol túlnyomórészt névszóilag, hol meg igeileg történik. A latin *valeo*, *iaceo*, *vigeo*, *floreo* stb. igéknek például a franciában névszó-szerkezet felel meg. Persze még számtalan olyan vizsgálódási elv van, mellyel a szemantika rendszerezheti, elemzésre s általánosításra alkalmas tagozatokra bonthatja a szókészleti anyagot. Ilyen a szinonímák rendszere — de nem pusztán felsorolásként, táblázatosan, hanem szókészleti funkciójá szempontjából tekintve. És nemcsak alapszójelentések, hanem szinoním funkciójú képzéssel keletkezett szócsaládok vizsgálata is tanulságos lenne (mint pl. *feketedik* — *feketéllik* — *feketül*; vagy: *leselkedik* — *lesked* — *leskelődik* — *leskődik* stb). A szinonímika egy sajátos változatának esetei azok, amikor egy jelentéstartalom nyelvi kifejezésére egyrészt egy lexikai eszköz — szó — és vele párhuzamosan egy grammatikai szerkezetű kifejezés áll rendelkezésünkre: olyan esetekre gondolok, mint: véget ér — végződik; szemlesütve — lesütött szemmel; kézmozdulat — kezének egy mozdulata: kislány — lányka, az ember — az emberiség stb. Idetartoznak tulajdonképpen a szólások is. Hasonló módon lehetne vizsgálni többek között a szófajátcsapás, hangutánzás—hangfestés, kicsinyítés—nagyítás, amelioráció—pejoráció, eufemizmus stb. tendenciáinak érvényesülését vagy az idegen szavak fogalmi, érzelmi, stilisztikai elhelyezkedését a szókészletben.

Persze az említett területek legtöbbjén, talán mindegyikén vannak jelentős magyar eredmények. Ám az eddigi hasonló jellegű munkákat általában a módszer tisztázatlansága vagy éppen elavultsága, s még inkább a dokumentáció ötletszerűsége, esetlegessége s ellenőrizhetetlensége jellemezte. Ilyen természetű munka csak a teljes szókészlet felmérése, a lehető legnagyobb számú szókészleti adat számbavételével történhetik. Ezt pedig csak a szótárak biztosíthatják. Meggyőződésem, hogy a magyar jelentéstani kutatások történetében az Értelmező Szótár, az új Tájszótár, a műszaki és szakmai szótárak, írószótárak s végül — de legelsősorban — az Akadémiai Nagyszótár megjelenése olyan fordulatot fog jelenteni, mint a Nyelvtörténeti Szótár jelentett a történeti nyelvészet sorsában. És ebben látom én a mennél több, mennél változatosabb szókészleti területet felölelő, mennél teljesebb lexicográfiai művek megalkotásának nyelvtudományi fontosságát és szükségességét.

KELEMEN JÓZSEF: A SZÓTÁR NÉHÁNY NYELVTANI VONATKOZÁSÁRÓL.
(Hozzászólás *Országih László* előadásához.)

1. A nyelvek rendszeres tanulmányozása kezdettől fogva napjainkig két fő irányt mutat: egyrészt a szókincsnek, másrészt a nyelvek nyelvtani rendszerének tanulmányozása jelöli a legfontosabb kutatási területeket. Ez a kettősség gyakorlatilag a szótár és nyelvtan alakjában jelentkezik évezredek óta. A szótár és a nyelvtan más-más részleteit tartalmazza a nyelvnek, más-más összefüggésben ábrázolja a nyelvi jelenségeket, módszerük is különböző, de csak együtt adhatnak hű képet a nyelvről. A szótárnak is, nyelvtannak is számos változata jött létre a történeti fejlődés folyamán, ezek más-más fokban érintkeznek egymással, de bizonyos fokú kapcsolat, különösen az újabb korban mindig megállapítható a szótár és a nyelvtan problémái közt. E rövid hozzászólás keretében ennek az összefüggéshálózatnak csak egyik irányára akarok rámutatni: arra, hogy milyen elvi kérdéseket vet fel a szótár nyelvtani vonatkozású anyaga. Ezt sem vizsgálom az etimológiai, a történeti, a műszaki szótárak, szinonimaszótárak, stilusszótárak szempontjából, sem a kétnyelvű szótárak igényeire való tekintettel, csupán az értelmező szótárak nyelvtani vonatkozásainak főbb kérdéseit próbálom vázlatosan áttekinteni.

2. Magától értődőnek tartom, s azért csak éppen megemlítem a szótár és a nyelvtan döntő különbségét: sem szótárt nem lehetne nyelvtani rendszerezéssel készíteni, sem nyelvtant szótári módszerekkel. Mindegyik műfajnak sajátos tárgya van, s ez a tárgy sajátos módszert és rendszerező elvet követel. De ez a különbség nem jelentheti azt, hogy a nyelvi jelenségek összessége olyan két csoportra osztható, melyek közül egyik csak a szótárba, másik csak a nyelvtanba való. Vannak ilyen nyelvi jelenségek is, de vannak olyanok is, amelyek a szótárba is, a nyelvtanba is beletartoznak. Akit az érdekel, hogy mit jelent a magyarban a *csíra* szó, vagy hányféle jelentése van nyelvünkben az *áll* vagy a *jó* szónak, az nyilván nem nyelvtanban keres feleletet e kérdésekre. Aki a tárgyias ragozás használata vagy az alany és állítvány egyeztetésének kérdése iránt érdeklődik, az aligha fordul felvilágosításért a szótárhoz. De akit az a kérdés érdekel, hogyan mondjuk a *botlik*, *csuklik* igék felszólító módját, hogy a *hajol* és *hajlik*, *bomol* és *bomlik*, *foly* és *folyik*, *ébredez* és *ébredezik* változatok közül mikor melyiket használjuk vagy melyik a helyesebb, aki azt akarja megtudni, a *pedig* kötőszót milyen szerepkörben használjuk a magyarban: az szótárhoz és nyelvtanhoz egyaránt fordulhat felvilágosításért. Vannak tehát olyan nyelvi jelenségek, amelyek szótárba valók, vannak olyanok is, amelyeknek a nyelvtanban van a helyük, de vannak a szótárban és a nyelvtanban egyaránt figyelembe veendő nyelvi jelenségek. Ezek az utóbbiak azonban más összefüggésben valók a szótárba mint a nyelvtanba, másféle elemzést kívánnak a szótárban, mint a nyelvtanban. A szótár elsősorban a szó mint nyelvi egység szempontjából vizsgálja a nyelvi jelenségek közül azokat, amelyek az illető szó alakjához, jelentéséhez, hangulati értékéhez, használatához, esetleg szerkezeti tagoltságához szorosan hozzátartoznak; a nyelvtan ugyanazt a nyelvi jelenséget nem a szó, hanem a nyelvtani rendszerben elfoglalt helye szempontjából vizsgálja. Pl. az *ébredez* v. *ébredezik*-féle alakváltozatok a szótárban a konkrét szó szempontjából szerepelhetnek mint azonos jelentésű alakváltozatok, a nyelvtanban mint az ikésen is, iktelenül is ragozott igék részletkérdése kerülhetnek szóba, az ikés ragozás rendszere szempontjából, az

ikes ragozás hasonló eseteihez és eltérő típusaihoz való viszonyukban. A *pedig* kötőszó szerepköre a szótárban mint a *pedig* kötőszóval kifejezett funkcióhálózat szerepelhet, a többi (mellérendelő) kötőszóhoz való viszonyának elemzése nélkül; ugyanez a kérdés a nyelvtanban mint a mellérendelő kötőszók részjelensége szerepel, akár a többi kötőszóhoz való viszonyában kötőszócsoportonként, akár a mellérendelés különböző módozatainak nyelvi kifejezőjeként, mellérendelés-típusok szerint elemzi a nyelvten a *pedig* szerepkörét.

3. A szótár nyelvtani vonatkozása előbukkan már a címszóanyag megválasztásában is. Hogy a *homonymák* kérdésében milyen elvhez tartsa magát a szótáríró, az bizonyos mértékig nyelvtani kérdés is. A homonymák kérdésében kétféle elv szolgálhat eligazodásul: az etymológiai elv és a synchronikus összefüggések elve v. nyelvérzékbeli elv.

Az etymológiai elv értelmében csak akkor beszélhetünk homonymiáról, ha az azonos alakú szók etymológiailag különböző eredetűek, mint pl. az *ár*¹ (cipész-szerszám), *ár*² (pénzben kifejezett érték), *ár*³ (tenger, folyó megáradt vize), *ár*⁴ (területmérték) vagy *ér* (ige), *ér* (főnév) vagy *ír* (betűt), *ír* (kenőcs), *ír* (nép neve) stb. Ebben az esetben tehát részint konvergens alakváltozás következménye a homonymia, részint idegenből átvett szónak a nyelvben már meglévő szóval való alaki egybeesése hozza létre a homonymiát. Szigorúan etymológiai alapon az ú. n. nomenverbumok nagyobb részét, a *fagy* (ige és főnév), a *les* (ige és főnév), *nyom* (ige és főnév)-féléket is egy-egy szónak s nem homonym szavaknak kellene tekintenünk. Az etymológiai elv alapján aránylag kevés következtelenséggel járna a homonymák szótári megoldása, de meg kell jegyeznünk, hogy nem ismerjük még szavaink eredetét olyan mértékben, hogy a homonymia minden részletkérdésében nyugodtan dönthetnénk (pl. a *csipke* 'ruhadísz' és *csipke* 'a csipkerózsa termése', a *hát* főnév és a *hát* határozószó, kötőszó, a *héj* 'kéreg' és a tájnyelvi *héj* 'padlás', a *lép* 'madárlép' és a *lép* 'mézsonkoly' etymológiai összetartozása nincs bebizonyítva).

Az etymológiai elv alapján is helyesebb külön-külön szónak tekinteni az azonos igetövből képzett igei és névszói származékokat, pl. a *varrat* főnevet és a *varrat* igét, a *járat* főnevet és *járat* igét.

A synchronikus összefüggések elve alapján a divergens jelentésváltozás következtében létrejött olyan »szavakat« is homonymáknak kell tekintenünk, amelyek az etymológiai elv mellett ugyanazon szónak, ugyanazon szó többértelműsége bizonyos eseteinek minősülnek. Pl. a *levél* 'növényi rész' és a *levél* 'vkihez intézett írott v. nyomtatott közlés' szavak összefüggése a mai magyar nyelvérzék számára már megszakadt, tehát a mai synchronikus összefüggések elve alapján e kétféle *levél* homonyma, az etymológiai elv alapján a *levél* egyetlen többértelmű szó.

A synchronikus összefüggések elve alapján külön-külön szónak minősül a *fagy* főnév és *fagy* ige, a *les* főnév és a *les* ige, a *nyom* főnév és *nyom* ige, a *hiú* melléknév és a *hiú* 'padlás' főnév és még sok más szó, amely etymológiailag összetartozik. A homonymáknak ilyen értelemben való felfogása kétségtelenül helyesebben tükrözi a korszak társadalmi nyelvtudatát, jobban összhangban van a szótár synchronikus szemléletével, de bizonytalanabbá teszi a homonymák megkülönböztetését. Pl. a *körte* mint gyümölcsnév, mint a mérleg súlya vagy a villanylámpa izzótestének foglalatára három külön szóként is felfogható, de — úgy látszik — egy szónak is érzik nem ritkán, tehát vitatható a homonym szavakként való megoldás is, a többértelmű szóként való

megoldás is. A *toll* mint a madarak testét fedő képződmény neve és mint íróeszköz; a *jegy* mint meghatározott célra szolgáló nyomtatott papírosdarabka és mint megkülönböztető vonás, sajáttság; a *gyűszű* mint varráskor használt védő eszköz és mint a 'tűsző' tájnyelvi neve, a *szem* testrésznév és a növényi termést jelentő *szem* szó sok más szóhoz hasonlóan a szinkronikus összefüggések elve alapján bátran tekinthető homonymának is, de számos esetben alkalmazható a többértelműségként való megoldás is. A szinkronikus elv alkalmazása a beszélők nyelvérzékére alapítja a homonymák elvi megkülönböztetését, s ezzel a többé-kevésbé vitatható alappal a megoldások jelentős része is vitathatóvá válik. Az a kérdés, érdemes-e vállalni a vitatható elvi alapot, s lehet-e olyan kritériumot v. kritériumokat találni, amely(ek) csökkenti(k) a vitatható esetek számát. Azt hiszem, a szinkronikus elv alkalmazása az alap vitatható volta mellett is komoly előnyöket jelent a szótárírás számára, különösen a bonyolult jelentéshálózatú szavak esetében, s némileg csökken a vitatható esetek száma, ha az azonos hangsorral jelölt jelentésviszonyok egész rendszerére s a logikailag át nem hidalható jelenségek tényére is tekintettel vagyunk.

4. Mi már megszoktuk, hogy a magyar szótárakban az ige az alanyi ragozás jelentő mód jelen idejének egyszámú 3. személyében címszó. De ez sem magától értődő, hanem a magyar szótárírás évszázados története folyamán kialakult hagyomány. S z e n c z i M o l n á r A l b e r t 1604-i magyar-latin szótárában még külön-külön felveszi egyes tárgyias igék alanyi és tárgyias ragozású alakjait (pl. *adok* és *adom*). Régi szótáraink sokáig az egyszámú 1. személyű alakot használták címszóként (tehát pl. *ad* helyett *adok*, *játszik* helyett *játszom* volt a címszó), nyilván a latin szótárak hatására. Később, bizonyára német hatásra megjelenik az igéknek főnévi igenévi alakban való címszavasítása (Baróti Szabó Dávid 1792, Sándor István 1808, Márton József szótárai, sőt még Ballagi Mór kétnyelvű szótáraiban is, egészen a XIX. sz. végéig). Úgy tudjuk, Kresznerics Ferenc volt az első, aki a XIX. sz. elején készült szótárában tudatosan és elvszerűen az egyszámú 3. személyű igealakot használta címszóként, részint azért, mert ez az alak alkalmas arra, hogy homonym igéket megkülönböztessen (pl. *érem* 'tango, contingo' és *érem* 'maturesco' MA., PP. helyett: *ér*, *éri* 'tangit, contingit' és *érik* 'maturescit' Kresznerics F.: Szó-tár I. k. Bev. XLVII. 1.), részint azért, mert bizonyos igéket nem szívesen olvasunk v. használunk 1. személyben, az ő szavával élve az olvasó »mintegy magára veszi és sokszor szégyenli« (uo.), részint pedig azért, mert ez az alak az ige (egyik) tövének s a származékok alapalakjának tekinthető. Hozzá tehetne volna azt is, hogy vannak igéink, amelyek csak 3. sz.-ben használhatók (pl. *fagy*, *havazik*; *ömlik*) vagy főleg 3. sz.-ben járatosak (pl. *dörög*). Kresznerics nyomán halad ebben a kérdésben Kassai, Czuczor-Fogarasi, Ballagi »Teljes Szótára« is. Bár Ballagi magyar-német szótára még 1890-ben is főnévi igenévi alakban közli az igéket címszóként, a XX. században kétnyelvű szótárainkban is általánossá válik az igéknek alanyi ragozású egyes 3. személyű alakban való közlése. — Érdemes megfigyelni a fejlődés menetét: a latin szótárírói gyakorlattal való szoros párhuzam a XVIII. sz. végéig tart; a német és nyugati szótárírói eljárással való párhuzam a XVIII. sz. végén, az erőteljesebb német és nyugati hatás idején indul meg s a XIX. sz. végéig tart; a sajátos magyar hagyomány a nemzeti nyelv uralmáért vívott harc idején alakul ki és erősödik meg. Ime, így tükröződik ebben a jelentéktelennek látszó apróságban is — mint cseppben a tenger — a nemzeti nyelvünk önálló-

ságáért és anyanyelvi kultúránk megteremtéséért vívott harc három jellemző korszaka.

5. A címszómegállapítással és címszó kiválasztással függ össze egyrészt a határozószók, másrészt a határozóragos főnevek és »határozóragos melléknevek« közti különbség elvi vizsgálata. A határozószók több szempontból sajátos szófaji kategóriának minősülnek. A tárgyi jelentéstartalom és a mondatbeli funkció igen szoros kapcsolatánál fogva a határozószóknak sajátos jelentéstani helyzetük van a szófaji kategóriák közt. Rendszerint az igei állítmány vagy valamely igenévi mondatrész, illetve a rajta kívüli összes mondatrészszel kifejezett mondat tartalom közvetlen bővítői (vö. pl. *Sokan vannak kinn. Köröskörül virágokat látott. János gyakran megfordul nálunk. A későn érkező vendégek korán távoztak.*), s ha névszói állítmányként fordulnak elő a mondatban, ill. ha lélektani alany vagy lélektani állítmány szerepében használjuk őket, általában akkor is megőrzik és sugalmazzák »határozói« jelentéstartalmukat: akkor is helyet, időt, vmely körülményt jelentenek. — szóbanforgó mondatrésztértük mellett. (Vö. pl. *Benn a bárány, kinn a farkas. Mindenütt jó, de legjobb otthon.*) A határozószó jelentése tehát »mondattanibb« természetű, mint a főnév vagy melléknév, a határozószó szintaktikailag kötöttebb, mint a főnév vagy melléknév. Ezzel függ össze az a sajátosságos jelenség, hogy a határozóragos főnevek közül sok elszakad a főnév jelentésrendszerétől, és többé-kevésbé önálló szavá merevedik a főnév többi ragos alakjával szemben. Az *esetleg, futtában, nyomban, rendre, szemben, dérral-durral, derűre-borúra, éjjel-nappal, ideig-óráig, kurtán-furcsán, lépten-nyomon, okkal-móddal*-félék meglehetősen egységes jelentésű szavá tömörültek, s bár egyik-másiknak alapszava könnyen felismerhető, ez az alapszó vagy más jelentéskörbe tartozik vagy nem használatos főnévként. Efféleket tehát helyesebb önálló szóként, határozószóként értelmezni. A ragos főnév és a határozószó között természetesen az átmeneteknek igen változatos sorozata állapítható meg, s legtöbbször csak a megfelelő főnév egész jelentéskörének és az elkülönülőben levő határozószó egész jelentéskörének egybevető elemzésétől várhatunk többé-kevésbé megnyugtató eredményt. Az *éjjel, a nappal és a reggel* pl. más-más fokozatait mutatja a ragos főnév határozószová válásának, ezekkel szemben a *délben, hajnalban* még egészen közel van a *dél, hajnal* főnévhez, az *este* már teljesen határozószónak tekinthető. A *télen, nyáron, az ősszel, tavasszal* ragos alakok szintén átmenetnek tekinthetők, a ragos főnév és a határozószó közt, már sokan határozószónak minősítik, de azért elképzelhető a ragos főnévként való felfogás és szótári ábrázolás is. Mindenesetre figyelmet érdemel az a tény, hogy sem az *-n* rag, sem a *-val, -vel* rag nem tekinthető széles körben alkalmazott, »produktív« időhatározó ragnak. A *-ban, -ben* rag mai nyelvünkben elterjedtebb ebben a szerepkörben (vö. *ebben a percben, pillanatban, a múlt hónapban, a jövő évben, a negyvenes években, minden esztendőben, minden korban, korszakban; a mi századunkban, negyvennyolcban* stb.), tehát az *-n* ragos és *-val, -vel* ragos időhatározókat nem alaptalanul érzik sokan már határozószónak.

6. Más elvi kérdéseket vet fel a melléknévnek megfelelő határozószók problémája (vö. *jó : jól, rossz : rosszul, szép : szépen; gyári : gyárilag*). Az efféleket régi szótáraink és Czuczor-Fogarasi is külön szóként értelmezték, újabban, különösen kétnyelvű szótáraink és — részben bizonyára ezek hatására — Balassa is egyszerűen a melléknév módhatározóragos alakjának tekintik. Kétségtelenül sok a közös vonás első pillanatra a melléknév és a meg-

felelő határozóragos alak vagy határozószó között. Ha valaki *jó*, az rendszerint *jól* viselkedik s azt *jó* viselkedése miatt szeretik; akinek *rossz* az egészségi állapota, az *rosszul* érzi magát; akinek *szép* hangja van, az általában *szépen* szokott énekelni; a *gyári* termék *gyárilag* készül; stb. De ez a párhuzamoság megtévesztő. Ha a *jó* és a *jól* egész jelentéskörét figyelembe vesszük, azt tapasztaljuk, az egyezések mellett különbségeket is tapasztalunk, s ugyanezt figyelhetjük meg a *rossz* és *rosszul*, a *szép* és *szépen* jelentéskörének vizsgálatával kapcsolatban is. A *gyári* melléknév jelentésköre pedig első pillanatra is lényegesen különbözik a *gyárilag* jelentéskörétől. A *gyári dolgozók*, *gyári munkás*, *gyári tűzoltóság*-féle kifejezésekben megfigyelhető jelentés (= gyárban dolgozó, ott működő); a *gyári berendezés*, *gyári egészségügy*, *gyári hiba*, *gyári jel*, *gyári konyha*, *gyári kórház*, *gyári úton*, *gyári védjegy*-féle kifejezésekben jelentkező jelentéstartalom (= a gyárral, a gyári termeléssel kapcsolatos, ill. ennek változatai); a *gyári áru*, *gyári cipő*, *gyári készítmény*-félékben érzékelhető jelentésváltozat (= a gyárban, gyáripari úton előállított); a *gyári engedmény*, *gyári számla*-félékben érezhető jelentéstartalom és a hozzájuk hasonlókkal egészével szemben mennyire egyszerű a *gyárilag* határozószóban kifejeződő tárgyi jelentéstartalom. Másrészt a *gyárilag* szintaktikai jelentése nem egyszerűen *gyári* melléknév + »mód«-határozórag részjelentés, mert a melléknévi tartalomon kívül benne van az eljárás jelentéstartalma is: = g y á r i e l j á r á s s a l, g y á r i ú t o n. A *betegesen fekszik*-félékben is többletjelentés van a melléknévi értelemmel és a határozóraggal szemben, t. i. az állapot fogalma: = b e t e g á l l a p o t b a n f e k s z i k. Aki *szépen jár*, annak a járása (tehát cselekvése) szép; aki *szépen ír*, annak a leírt betűi vagy kifejezései szépek. Aki *forrón issza a teát*, annak a teája forró (állapothatározó *forró-n* = *forró állapotban*, t. i. a tea forró állapotában), aki *forrón szereti édesanyját*, annak a szeretete »forró« (módhatározó: *forró-n* = *forró szeretet-tel*). Nem folytatom a példákat. A felhozottakból is látható, hogy a melléknevekkel egy tőről fakadt »határozószók« (ha úgy tetszik: ragos névszók) csoportját régibb szótárírásunk helyesen választotta el a melléknevektől és tekintette külön szóknak. A jelentéstartalom egésze, a mondatbeli szerep jelentős mértékben elkülöníti ezeket a határozószókat a melléknevektől.

De szembe kell néznünk azzal a várható alaktani ellentétessel, hogy így elmoszuk a képzés és ragozás közti különbséget, amely szerint a képző megváltoztatja a szavak jelentését, de nem érinti a szó mondatbeli szerepét, a rag megváltoztatja a szó mondatbeli szerepét, de nem változtatja meg a szó jelentését. Most nem akarok részletesen kitérni arra a kérdésre, hogy a képző és rag ilyen módon vagy más fogalmazásban történő merev elválasztása és szembeállítása helyes-e, hogy az ú. n. nyelvtani jelek problémája megnyugtatóan feloldható-e a képző és rag ellentétével; hogy a képzők és ragok ilyen elkülönítése mennyiben érvényes a birtokos személyragokra. Csak arra a tényre akarom felhívni a figyelmet, hogy a határozószó olyan szófaji kategória, amelyben a tárgyi jelentéstartalom bizonyos fokú háttérbe szorulása figyelhető meg a mondattani funkció előtérbe jutásával párhuzamosan, tehát a határozószók önállóságának vagy »képzésének« ill. ragozásának kérdése lényegesen más, mint az igék, a főnevek, melléknévek önállóságának és képzésének ill. ragozásának kérdése. Azonkívül a főnév határozóragos alakjainak köre mondatrésztérték ill. a határozó fajai közt való megoszlás tekintetében sokkal szélesebb, kiterjedtebb, mint a melléknévvvel szembenálló állapotféle ill. módféle határozók köre; a főnév határozóragos alakjai közt általában

viszonylag sok a konkrét szemléleti tartalmat kifejező helyhatározó és az ezzel szoros kapcsolatban levő különféle képes határozó, a melléknévvel szembenálló határozószók általában elvontabb jelentésűek: a főnév saját jelentés-tartalma és szófaji önállósága tehát általában inkább érződik a határozóragos alakokban is, mint a melléknév jelentés-tartalma a szóbanforgó állapot- és módféle határozókban. Ezzel függ össze az a tény, hogy a ragos főnévi eredetű határozószók bizonyos fokú elszigetelődés eredményei, s nem terjednek ki a főnév egész határozóragos rendszerére, a melléknévvel szembenálló határozószók bizonyos »ragos« rendszerbe foglalhatók.

Ha a melléknévvel azonos tövű határozószót külön szónak tekintjük, akkor még egy alaktani természetű ellenvetés-lehetőséggel számot kell vetnünk: az ilyen határozószó mint alapfok olyan közép- és felsőfokkal alkot egy fokozási rendszert, amelyek a megfelelő melléknév középfokából és felsőfokából »származtathatók« ill. azok »ragos« alakjai. Tehát pl. a

szép : szebb : legszebb fokozási sor mellett
szépen : szebben : legszebben sort találunk,
szépen : *szépenebb : *legszepenebb sort, amit a
benn : beljebb : legbeljebb,
messze : messzebb : legmesszebb,
közel : közelebb : legközelebb

nem pedig

fokozási sornak megfelelően várhatnánk. Bár a határozószók fokozásában egyéb »szabálytalanság«-ok is vannak — vö. pl. *elül* (van) : *előrébb* (van) : *legelül* (van) ; *benn* : *beljebb* : *legbelül* ; *lenn* : *lejjebb* : *legalul* v. *alul* : *lejjebb* : *legalul* ; *nagyon* : *jobban* v. *inkább* : *legjobban* v. *leginkább* stb. — s ez a fokozási érv nem alkalmazható minden ide tartozó határozószóra — vö. pl. *egészen*, *elvéleg*, *futólag*, *gyárilag*, *házilag*, *iparilag*, *külsőleg*, *látszólag*, *lényegileg*, *pillanatnyilag*, *pótlólag*, *rövidesen*, *teljesen*, *egészen*, *visszavárolag*, *vonatkozólag* — : a fokozás melléknévi párhuzamából adódó ellenvetés feltétlenül jogos, és azok számára, akik az alaki szempontokat lényegesebbnek tartják a szófaji kérdésekben a funkcionálisaknál, nyilván perdöntő. Számunkra — mivel szófaji kérdésekben a funkcionális és alaki szempontok külön-külön való és egymásra vonatkoztatott mérlegelését egyaránt fontosnak tartjuk, de a jelentéstani és szintaktikai szempontok egybehangzó vallomását a pusztán alaktaniaknál döntőbbnek tekintjük — azt jelenti, hogy az ilyen határozószók külön csoportot alkotnak a határozószók körén belül és átmenetnek tekinthetők a melléknév és a határozószók tisztább ill. tiszta típusai között.

Az értelmező szótárak számára gondolatmenetünk azt a tanulságot jelenti, hogy a ragos főnevek közül elszigetelődéssel kiváló határozószók és a melléknévvel kapcsolatos határozószók külön-külön alcsoportnak tekintendők. Az előbbiekről mindig egyenként kell döntenet, hogy eljutottak-e már a határozószóvá válás megfelelő fokára. Az utóbbiakat vagy egészükben kell határozószóknak, azok átmeneti alcsoportjának tartanunk, ahogyan Czuczor és Fogarasi is tették, vagy a jelentésviszonyok alapján egyenként kell döntenünk határozószóvá minősítésüket illetőleg. Az elmondottak alapján az egész alcsoport egységes szófaji minősítése helyesebbnek és elvszerűbbnek látszik.

7. Van a címszó kiválasztásnak még sok más nyelvtani vonatkozása. Pl. a számneveket mely tagok képviseljük a szótárban? ('sak tőszámnevek? tő-, sor- és törtszámnevek is? ú. n. osztó- és szorzószámnevek is?) A gyakorító

igék, a műveltető igék közül mi legyen címszó és mi ne legyen? Az igekötős összetételek, a különféle igékből képzett származékok közül mi legyen címszó? Szerepeljen-e címszóként szenvedő ige (legalább a köznyelvben meglevők, a hivatali stílusban legerterjedtebbek)? Legyen-e címszó ható ige ill. annak további származéka? Mi legyen címszó az igenevek közül? Mely kicsinyítőképzős származékok kerüljenek bele a szótárba? Hogyan kezelje a szótár a képzésmódbeli változatokat? Milyen elvet kövessen a szerkesztő a csak szókapcsolatban élő származékok kiválasztásában, pl. a *hajú, levelű*-féle szavakkal, az *alatti, közti, melletti*-féle szavakkal kapcsolatban? (Pl. *csókolódzik* : *csókolózik* : *csókolódik*; *gondolkodik* : *gondolkozik*; *dicsekszik* : *dicsekedik*; *vergődik* : *vergődődik*; *leselkedik* : *leseskedik* : *leskelődik* : *leskődik*; *járat* ige : *jártat*; *élet* : *élte*; *járat* főnév : *járta*.) Milyen típusú összetételek kerülhetnek bele a szótárba s mi legyen a határ bizonyos típusú összetételekben? (Pl. mi kerüljön be a 200-nál több *sport*-előtagú összetételből, a 600-nál több *-fa* utótagú összetételből, a szinte tetszés szerint szaporítható *-féle, -forma, -szerű* utótagú összetételből.) Mennyit és mit vegyen fel az *aranyszín* ~ *aranyszínű*-féle összetételekből? Mikor tekintse önálló szónak az elkülönülőben levő alakváltozatokat? (Pl. *csordít* ~ *csurdít*, *csorog* ~ *csurog*, *dobog* ~ *döbög*, *donga* ~ *duga*, *dől* ~ *dül*, *dunya* ~ *dunna*, *pereg* ~ *pörög*, *sajtár* ~ *zsétár*.)

8. Érintkezik a szótár és a nyelvtan problematikája a szavak *ragozásának* jelölése terén. A nyelvtan azonban a szótó változásában ill. váltakozásában is, a ragozás kérdésében is a törvényszerűségeket keresi s az egyes szavak tőváltkozását és ragozási sajátságait elsősorban a törvényszerűségekhez való viszonyában, a típusba sorolás szempontjából vizsgálja. A szótárnak a szón mint egyeden jelentkező tőváltkozást és ragozásbeli jellemzőt kell megragadnia, akár ragok ill. ragos alakok felsorolásával, akár táblázatokkal s a táblázat megfelelő rovatára utalással oldja meg feladatát.

A nyelvtan megoldása akkor helyes, ha a tőváltkozás rendszeréről, típusairól és az egyes típusok további tagozódásáról, tehát az egész tőváltkozási és ragozási rendszerről helyes és áttekinthető képet tár az érdeklődő elé, s megkönnyíti az eligazodást az egyes szavak ragozási kérdéseiben. — A szótárban rögzített megoldás akkor helyes, ha az érdeklődőt nem hagyja kétségben az iránt, hogy a keresett szó ragozásának melyek azok a legfontosabb jellemzői, amelyek alapján a nyelv ragozási rendszerének gyakorlati ismerője hibátlanul megalkothatja a szó ragozási paradigmáját ill. a keresett ragos alakot. Ezért nem szabad fukarkodnia a szótárnak olyan alakok megadásában, amelyekben váltakozás jellemző a nyelvhasználatra, s kétes esetben vagy stílusosan kötött változatok esetén minősítenie kell a változatot. Ez azt jelenti, hogy bizonyos ragozási típusban (pl. az *ikes* ragozás ingadozása esetén, a *jön, megy, van* igék jellemzésekor, a *v*-töví, az *sz-szel* bővülő *v*-töví, *sz-szel* és *d*-vel bővülő *v*-töví igék, a kiegészülés (szuppletivizmus) viszonyában levő igék esetében, bizonyos névmások ragos alakjainak közlésében nem szabad visszariadni a részletező megoldástól sem. A ragozási típusok gondos összeállítása modern értelmező szótárban a nyelvek jelentős részében s a mi nyelvünkben is feltétlenül kívánatos, még akkor is, ha a szócikk elején nem utaló számmal, hanem jellemző ragos alakok kiírásával adja meg a szótár a ragozási jellemzőket.

9. Nem mellőzhetjük a nyelvtani szempontot a szavak egy részének értelmezésében sem. A szó jelentését bonyolult szerkezetű nyelvi jelenségnek kell tartanunk. Akár a szó hangalakjának, a »név«-nek és a tárgy-

képnek viszonyát értjük a jelentés műszón, mint GOMBÓCZ, akár azt a tudat-tartalmat, amit a szó hangalakja képvisel, mint sokan mások, nem zárkozhatunk el az elől a nézet elől, hogy a *jelentés többféle nyelvi kötöttség függvénye*. Így fontos szerepet játszik a »jelentés«-ben az a „*valóságmozzanat*”, az a »tárgyi« tartalom, »objektív« létező, amelynek nevéül használjuk. Pl. a *fa* szó jelentése nem szigetelhető el a konkrét fáktól, a »fa-egyedektől«. — De nem is azonos a »fa« jelentése a konkrét tárgyi részlettel, sem egyedileg, sem az egyedek összességével. Hozzátapad a szóhoz a nyelvi közösségnek a konkrét részletekről kialakult felfogása. Tehát pl. az a nézet, hogy élő »fa« esetében nem a növény anyaga, hanem a róla *egészben kialakult kép* alapján mondunk valamit fának vagy bokornak vagy pl. szőlőnek. Ez tehát azt sugalmazhatná, hogy a tárgyi vonatkozás elhanyagolható a »tárgykép«-pel szemben. De a »tárgykép« megint csak tartalmaz tárgyi vonatkozásokat. — Főleg e két tényező jelentésmódosító szerepe domborodik ki a szójelentés *fogalomköri kötöttségében* is, tehát pl. abban, hogy *cím* szavunknak egészen más a jelentése a rangjelzés fogalmkörében, mint az írásművekkel kapcsolatban vagy a költségvetés részletezésével kapcsolatban; hogy *körte* szavunknak más a jelentése a gyümölcsök fogalmkörében, mint a mértékek vagy a világítóeszközök fogalmkörében. — Régóta ismerjük a szójelentés és a *szófaji érték* szoros kapcsolatát is (vö. pl. a *ló üget* : az *ügető ló* : a *ló ügetése* szókapcsolatokban és az *ügetve* szóban megfigyelhető szófaji és jelentésbeli különbségeket). — E tényezők azonban együtt sem merítik ki a jelentés fogalmát. Ugyanazt az objektumot nevezhetjük *háznak*, *házikónak*, *kunyhónak*, *vityillónak*, s a szerint, hogy melyik szót használjuk, az objektumhoz való viszonyunkat is kifejezzük. Tehát az *egyéni állásfoglalás* is belesugárzik a szónak konkrét helyzetben használt jelentésébe. — De ez az egyéni állásfoglalás csak azzal válik lehetővé, hogy az éppen kiválasztott szónak van valami árnyalati többlete a többi szinonimával szemben, s ez a jelentéstöbblet *társadalmilag érvényes*. Tehát a szó *szinonimikai kötöttsége* is meghatározó tényezője a jelentésnek. — Ha valakit *számár*-nak mondunk, az súlyosabban érinti, mintha *butának* nevezzük. Azért, mert a *számár* szó *saját jelentésviszonyainál* fogva a nagyfokú butaságáról és egyéb rossz tulajdonságairól ismert állat képzetét, hangulati tartalmát is megjeleníti v. legalább megjelenítheti az illető személy tudatában, ami a *buta* jelentéséből hiányzik. — A *csacsi* szintén kevésbé sértő, mint a *számár*, mert hozzá tapad az az emlékün, hogy *csacsinak* becézőleg, szépítgetve szoktunk nevezni valakit, főleg gyermeket. Tehát a *szóhasználat emléke* is lehet jelentésmeghatározó tényező. — De bizonyos helyzetben még a *számár* szó használata sem sértő, ha a beszédhelyzet a tréfás, dévaj, játszi, kedveskedő hangulatával feloldja a szó szokásos hangulati feszültségét. Lehet jelentésmódosító v. jelentésmeghatározó tényező tehát a *beszédhelyzet*, a *szöveggörnyezet* is. És a szöveggörnyezet fogalmával el is jutottunk a jelentés nyelvtani és frazeológiai kötöttségének gondolatához.

10. A szójelentés nyelvtani kötöttsége is többféle lehet. Régóta ismert tény hogy a *jelzős kapcsolatok*, különösen a minősítő jelzős kapcsolatok tagjai kölcsönösen hathatnak egymás jelentésére. A jelző magába szívhatja a jelzett jelentéstartalmát (mint a régi *temetőkert*-nek *temetővé* rövidülésekor vagy a *tokaji*, *debreceni*, *prágai*, a *kocsi* esetében történt, hogy csak néhány közismert példára hivatkozzam). De a jelzett is magába szívhatja a jelző jelentéstartalmát, mint a *jó szerencse* > *szerencse* változás esetében történt. Módosulhat a jelző jelentése is, a jelzetté is a nélkül, hogy a jelzett szó illetve a jelző elma-

radna mellőle. Így fejlődik ki a főnevek melléknévi értelme jelentős részben az állandó v. gyakori jelzős kapcsolatokban, pl. a népnevekben, a színnevek egy részében, az anyagnevekben, mértéknevekben stb. Ilyen módosulása tükröződik az *élet* szónak az *irodalmi élet*, a *szellemi élet*, *társadalmi élet* szókapcsolatokban az *egyéni életben* mutatkozó jelentéstartalommal szemben.

Természetesen nemcsak jelzős kapcsolatokban figyelhető meg a jelentéstartalom módosulása, tehát nemcsak a jelzős kapcsolat lehet frazeológiailag vagy szintaktikailag kötött jelentéstartalom meghatározó tényezője, hanem *egyéb szintaktikai kapcsolatok* is. 1951-ben, *Az értelmezés főbb kérdései* című, a szótári munkaközösség használatára készített kéziratban egyebek között nyomatékosan felhívtam a figyelmet a szintaktikailag kötött jelentés értelmezési problémáira. Kiemeltem, hogy az ige bizonyos jelentésváltozatait s ezeknek egymáshoz való viszonyát néha az igéhez tartozó *alany* különbségén figyelhetjük meg (pl. *visz vki vmit* — *visz a víz vmit*; *megy vki vhová* — *megy a hajó* — a *költöző madarak melegebb hazába mentek*; *fütyül az ember* : *a golyó* : *a szél*) ; hogy máskor a *tárgy* különbsége mutat rá a jelentéstartalom különbségeire (pl. *diktál* : *szöveget* : *tempót* ; *olt* : *embert* : *ját* : *meszet* ; *kötelet húz* : *időt húz* : *húz vkit vmivel* ; néha *többféle szintaktikai különbséggel párhuzamban* jelentkeznek az ige jelentéstartalmának különbségei (pl. *fújja vki az ételt* : *fújja a szél a zászlót* ; *hoz vki vmit* : *növény termést*) stb. Ugyanebben a munkámban felhívtam a figyelmet a *vonzatokhoz kötött jelentés* problémájára s a *vonzattal együtt történő értelmezés* szükségességére is (vö. pl. *címez vkit vminek* : *címez vkinek vmit*, *küldeményt* ; *illik vkinek v. vkire vmely ruha* : *illik vkire vmely mondás*, *szabály* : *illik vkéhez vmely magatartás*, *cselekvés* : *illik vmihez vmi stb.*) *A jelentéstagolás és a vonzatok szerinti tagolás természetesen a legtöbb esetben sokszorosan keresztezi egymást*, de a szótárírónak a *vonzathoz v. a vonzatok bizonyos csoportjához kötött jelentéstartalom* kell meghatároznia ; a *vonzatok jelentős részét* pedig a viszonylag szabadon kapcsolódó jelentéstartalom példái közt szemléltetheti.

A szintaktikailag és a vonzatokban kötött jelentéstartalom elemzéséről vallott eme felfogásomban megerősített VINOGRADOVNAK most megjelent cikke (NyIK. V [1954], 3—36) is, amely szintén kiemeli a szintaktikailag és szerkezettől (értsd : vonzatoktól) függő jelentés megkülönböztetésének fontosságát a szó egyéb jelentéseivel szemben.

A szintaktikailag kötött, a vonzatokhoz kötött jelentések mellett *a frazeológiailag kötött jelentéstartalomnak* is vannak nyelvtani vonatkozásai, de ezeknek sajátos problematikájuk van, azért ezekkel most nem foglalkozom. Csak arra hívom fel a figyelmet, hogy vannak olyan frazeológiai kapcsolatok is, amelyekben még érződik a kapcsolat egyes tagjainak jelentése v. az összes tagok jelentése, s ebben a típusban helyesnek tartom, ha a szótáríró a kötöttségre utalással a kapcsolatbeli szóhoz tapadó jelentéstartalmat is körülírja. Pl. a *csillag* mint a jó- és balszerencse asztrológiai eredetű jelképe ma már csak szólásszerű kapcsolatokban él, de e kapcsolatok olyan változatokban használatosak a nyelvben, amelyekből kiérződik a *csillag* szónak ez a jelképes jelentése, pl. *hanyatlóban van*, *leáldozott*, *lehanyatlott a csillaga* ; *rossz v. szerencsés csillag alatt született* ; *bizik csillagában v. jó csillagában*, a *csillagokból olvas*. Helyes tehát e jelképes jelentésnek külön csoportban való összefoglalása, mert ez elég felismerhetően érződik a kifejezésekben, viszont ennek a társadalmi tudathoz való viszonya egészen más, mint a *csillag* konkrét jelentéseie.

11. Az eddigieknél is sokszorosan több vonatkozása van a szótári értelmezésnek a nyelvtannal a *névmások*, *névmási jellegű határozószók* értelmezése terén; a *névelő*, a *névtó* és a *kötőszó* funkciójának meghatározásával kapcsolatban. Ezek azonban annyira sajátos részletkérdéseket vetnek fel, hogy messze vinne a velük kapcsolatos elvi és technikai ismeretek fejtegetése. Általánosságban csupán annyit kívánok megjegyezni, hogy a névmások nyelvtani tárgyalásában a hangsúly a rendszerbeli összefüggésre toódik, a szótáríró pedig itt is keresi a rendszerbeli kötöttségeken belül a szón mint egyeden jelentkező sajátos jelentéstöbbletet, sajátos használatbeli kötöttséget, hogy az »általános« mellett a »különös«-t is bemutathassa, és így megkeresse a szó jelentésviszonyában és használati típusaiban az általánosnak és különösnek azt az arányát és kötöttségét, amely a társadalmi tudatban a szóhasználat tanúbizonysága szerint megvan. Hogy pl. a *mi* jelentése bizonyos körülmények közt érintkezik az *én* v. a *te*, *ti* jelentésével, hogy birtokos jelzői használata olyan jelentést is kifejlesztett, amikor közel van 'a szóbanforgó s hozzánk érzelmileg v. képzeletben közel álló' kifejezés jelentéséhez s a névmás jelentéshálózatának együtt történő bemutatása inkább a szótár, mint a nyelvtan feladata.

12. A részletek további halmozása nélkül is nyilvánvaló, hogy a szótári értelmezés át- meg át van szöve nyelvtani vonatkozásokkal, s jó általános szótár nem készíthető a nyelvtani vonatkozások teljes figyelmen kívül hagyásával vagy nagyfokú elhanyagolásával.

A szótár nyelvtani vonatkozásainak egyik legfontosabb kérdése a szavak *szófaji értékének* feltüntetése. A szófaji érték a szónak mind jelentésével, mind alaktani jellegzetességeivel, mind más szavakhoz való kapcsolódásával oly szoros kapcsolatban van, hogy HERMANN PAUL s az ő nyomán mások éppen jelentéstani, alaktani és mondattani szempontok alapján igyekeznek kijelölni a szófaji típusokat s megállapítani a típusok egymáshoz való viszonyát. Itt most csak arra szeretnék rámutatni néhány szóval, hogy a szótárírás a szófaji kérdésnek is olyan részleteit és távlatait veti fel, amelyek a nyelvtaníró figyelmét sokszor elkerülik. Már maga az a tény, hogy a szótáríró ezerszámra szóegyedenként kénytelen állást foglalni a szavak szófaji értékének kérdésében, számos ponton kiegészíti a nyelvtanírók megfigyeléseit és tipologizálását. A szótáríró gyakorlati úton győződik meg számtalan esetben arról, hogy a hagyományos szófaji kategóriákba való besorolás igen sok nehézséggel jár, s hogy nyelvünkben rendkívül sok a *kettős szófaji értékben* használt szó, de nem ritka a *hármasszóval* előforduló szó sem. S a kettős szófaji értékben való használat nemcsak egyes szavakat, hanem egész jelentéscsoportok szavait érinti. Hogy csak egészen feltűnő példákat említsek, ilyenek pl. a *népnevek*, a *színnevek*, a *mennyiséget jelentő szavak*, *igen sok minőséget és állapotot jelentő szó*, hogy a sokszor vitatott *anyagneveket* és *mértékneveket* ne is említsem. Szándékosan nem mondtuk, hogy minden főnév és minden melléknév kettős szófaji értékben használatos, hogy minden főnév melléknévi értelemben is, minden melléknév főnévi értelemben is él nyelvünkben. Tudatosan korlátoztuk a kettős szófaji érték szótári problémáját bizonyos jelentéscsoportokra, mert a szótári gyakorlat arról is meggyőzött bennünket, hogy a *nyelvi lehetőség* és a *nyelvi valóság* közül ebben az esetben is, mint a szótárírásnak szinte minden területén a *nyelvi valóságot* kell tükröznie a szótárnak, hiszen még a *nyelvi valóságot* sem tükrözheti minden részletében. De nemcsak a lehetőséget kell figyelmen kívül hagynia

a szótárnak a szófaji értékek ábrázolásában, hanem legtöbbször figyelmen kívül kell hagynia az *alkalmi*, az *egyéni szófaji átcsapásokat* is, viszont annál inkább figyelembe kell vennie a *társadalmilag bizonyos mértékig állandósult szófaji eltolódásokat*. Hogy konkrét példán szemléltessük a mondottakat, utalunk az azonos képzésmodú *csillagos* és *napos* származékok szófaji különbségére. Mindkét szó használatos melléknévként (vö. *csillagos ég, éj, csillagos bicseka, csillagos homlok, csillagos sarkantyú; napos időben*), sőt általában ezt a szófaji értéket tartjuk elsődlegesnek, eredetinek; mindkét szó használható főnévi értelemben: a *csillagos* előfordul Aranyánál *csillagos idő*, v. *csillagos ég* átvitt értelemben (1852/1951: Künn borong bár a magasban: Itt [= kis családom körében] örökké *csillagos* van. ÖM. I, 159. Itthon 2: 3–4), a *napos* főnév a köznyelvben is ismeretes, főleg katonai vonatkozásban, 'az a legénységi állományú egyén, aki az ügyeletessel együtt a körlet rendjéért felelős' értelemben. Arról lehetne vitatkozni, hogy a *csillagos* szónak Aranyánál előforduló főnévi használatát milyen jellegű szótárban kell szófaji különbségként nyilvántartani, de hogy a *napos* szónak idézett főnévi értelmét s így a *napos* melléknév és a *napos* főnév különbségét minden gondos magyar szótárnak tükröznie kell, az aligha vitatható. Ezzel a példával egyébként azt is szemléltettük, mennyire fontos a szótáríró számára a szófaji érték társadalmi elterjedtsége minden egyes szó elemzésével kapcsolatban, ami a nyelvtaníró számára nem elsőrendű követelmény. A nyelvtaníróknak elsősorban a szófajok ill. a szófaji értékek rendszerét kell tisztázni, a szófaji átcsapások, a szófajváltás irányát, típusait s — történeti nyelvtanban — e típusok történelmi mozgását kell ismertetnie; a szótárírónak azt kell megállapítania, hogy az egyes szavakon mely szófaji értékek jelentkeznek ténylegesen, s nem az *alkalmi, egyéni* használatban, hanem a *társadalmi tudatban bizonyos mértékig megállapodott* módon. A szótáríróktól helytelen lenne elvárni, hogy feleletet adjon minden olyan lehetséges szófaji átcsapás kérdésében, amely valamikor, valahol megtörténhetett ill. megtörténhetik a jövőben, de a szótár készülése idejének társadalmi tudatától idegen.

13. Az eddigi gondolatmenetből szinte önként adódik, hogy a szótár jobban megoldaná feladatát a szófaji értékek jelölésének igen bonyolult kérdésében, ha a szó különféle *szófaji értékeit minősítésekkel* is kísérné azokban az esetekben, amikor azok egymással szemben minősíthetők. Ha pl. *rózsaszín, violaszín*-féle színneveinket ebből a szempontból szemügyre vesszük, megállapíthatjuk, hogy melléknévi értelemben való használatuk gyakoribb, főnévi értelemben való használatuk ritkább, néha talán kissé választékos is; az *ilyen, olyan* főnévre, esetleg főnévi jelzettel tartalmazó jelzős kapcsolat egészének értelmére vonatkoztatva melléknévi névmásnak minősül (vö. *éppen ilyen ruhát vettem én is; éppen ilyen zöld ruhám van nekem is*), melléknév előtt is lehet ugyan ilyen értékű (vö. *éppen ilyen zöld* [= nem másféle zöld] *az én ruhám is*), de gyakran éppen úgy fokozó értelmű „határozószói névmás” vagy „névmási határozószó” (= ilyen v. olyan nagy mértékben, fokban; ennyire, annyira = nagyon) a melléknév előtt álló *ilyen* v. *olyan*, mint a »határozatlan számnév« (*kevés, sok*) v. határozószó előtt álló *ilyen* v. *olyan* (vö. *Ilyen kicsiny és már ilyen rossz! Olyan magas volt a hegy, hogy csúcsa a felhőbe veszett. Csak ilyen kevés? Olyan szépen énekel!*) Ez az érték főleg érzelmi mondatokban jelentkezik.

14. Szembeszökően megmutatkozott a szótári elemzés során az is, hogy a hagyományos szófaji kategóriák között olyanok is vannak, amelyek *keresz-*

teznek alapvető szófaji kategóriákat, vagy — más oldalról nézve — amelyek egységesnek látszanak bizonyos szempontból, de kisebb csoportokra bomlanak az alapvető szófaji kategóriák szempontjából. Így a névszók csoportjában *alapvető szófaji kategóriának* tekinthető a főnév, a melléknév és a többékevésbé névszóként viselkedő határozószó. Ennek megfelelően az önálló névszói kategóriának tekintett *számnév* is vagy főnévi vagy melléknévi vagy határozószói használatú. (A melléknévet természetesen nem »tulajdonságot jelentő szó« értelemben vesszük, mert egyrészt a tulajdonságot jelentő szó is lehet nemcsak melléknév, hanem főnév s határozószó is; másrészt vannak olyan melléknévek is, amelyek nem tulajdonságot, hanem állapotot, helyzetet, mennyiséget vagy egyébbet jelentenek.) Ugyanez a három alapvető névszói kategória tükröződik a főnévi, melléknévi és »határozói« *igenévben*, ha nem is mindegyikben egyenlő mértékben. Végül ugyancsak a három alapvető névszói kategória határozza meg a *névmások* és a névmási jellegű határozószók szófaji tagolódását is: a főnévi, a melléknévi névmás és a »határozószói névmás« v. talán jobb elnevezéssel »névmási határozószó« csoportját (vö. *ezt nem hagyjuk. Ez esetben mást kell tennünk. Ilyen körülmények között nem vállalhatom. Ilyenket nem szívesen hallok. Ilyen későn jöttél? Így elkéstél?*).

15. A vázolt szempontok figyelembevételével a *szófaji értékek rendszerét* mai nyelvünk számára a következőképpen vázolhatjuk:

I. Tagolatlan mondatrészek csoportja

1. Indulatszó.

A) *Főleg érzelmi v. érzelmi-akarati jellegűek:*

1. Érzelemkifejezők és vegyes jellegűek.
2. Főleg akarati mozzanatot kifejezők.

B) *Az értelmi közlés felé közeledők:*

1. Hangutánzók.
2. Mutatók.
3. Kérdők ill. felelők. (Hm? Ühüm.)

2. Felelő szó.

Főleg értelmi jellegűek: döntő kérdésre egyszavas feleletül szolgáló szavak (*igen, igenis; nem*).

II. Mondatrész-értékű szavak csoportja: fogalomszók.

A) Ige. (Önálló ige.)

B) Névszói jellegű szavak csoportja.

a) Megnevező névszók:		b) Igenek:		c) Névmások: névszóra és igenre, esetleg egész mondat tartalomra utaló szavak.	
Főnév- melléknév- határozószó- csoport:	Számnévek csoportja:	Kisobb részben igei, nagyobb részben névszói jellegűek.			
a) Teljesen névszói jellegűek:		a) Teljesen névszói (igenévi) jellegűekre utalók:			
1. Főnév	1. Főnévi számnév	1. Főnévi igenév	1. Főnévi névmás.	Főnévi számnévi	
a) főhaszná- latban b) mellék- használat- ban		a) főhasználatban b) mellékhasználatban			
2. Melléknév	2. Melléknévi szám- név	2. Melléknévi igenév	2. Melléknévi névmás	Melléknévi számnévi	
a) főhaszná- latban b) mellék- használat- ban		a) főhasználatban b) mellékhasználatban			
β) Jelentős részben névszói jellegűek, de a tárgyi jelentés nagyfokú mondattani kötöttségével:		3. Határozó(szó)ji igenév v. igenévi határozószó	3. Határozószói névmás v. névmási határozó- szó	Határozószói számnévi név- más v. szám- névi névmási határozószó	
3. Határozó- szó:	3. Határozószói számnév v. számnévi hatá- rozószó	a) főhasználatban; b) mellékhasználatban			
a) főhaszná- latban b) mellék- használat- ban			1. Mutató határozószó 2. Kérdő határozószó 3. Határozatlan és általános határozószó 4. Vonatkozó határozószó		

III. Mondatrész-értéküket veszített szavak csoportja: viszonyítók.

- A) *Névelő*
 B) *A mondatrésztérték alaki hordozói ill. kiegészítői:*
 1. *Segédige*
 2. *Névtő (postpositio)*
 3. *Főnév előtt álló határozói alakító (»praepositio«), pl. Mint vezető azonnal intézkedett . . .*
 4. *Határozó-utó ill. határozó-elő (pl. át, túl; dacára, ellenére)*
 C) *Kötőszó.*

A szófaji értékek rendszerének tisztázása, a rendszer egyes tagjai közti viszony megállapítása a nyelvtani kutatás feladata, de a szótári vizsgálatok támogatják a nyelvtant sok fontos részletre és összefüggésre való rámutatással. Az egyes szavak használatában megfigyelhető szófaji értékek megállapítása a szótárírás feladata, de ennek a feladatnak megoldásában a nyelvtani vizsgálatok eredményeit is hasznosítani kell a szótáríróknak. A szótári és nyelvtani kutatás ebben a vonatkozásban tehát különösen szoros kapcsolatban van egymással.

16. Ezúttal a szófaji értékek kérdéséből csak egyetlen részletet akarok kiragadni, hogy szemléltessem a szótári és a nyelvtani vizsgálat más-más szemléletmódját, módszerét és összefüggését. A *rajta, benne, mellette-féle személyragos határozószók* kérdésére gondolok.

GYARMATHY SÁMUEL (Nyelvm. II [1794], 97) ezeknek a részben névmási, részben határozószói jellegű szavaknak egyik csoportjáról, a határozóragokkal egyező tövű személyragos határozószókról úgy vélekedik, hogy azok talán nem annyira »praepositiones possessivae« [ami ma szokásos műszóhasználatnál a »birtokos személyragos névutó«-nak felelne meg], mint inkább »adverbia possessiva« [amit a mai műszóhasználatnak megfelelően így fogalmazhatnánk meg: »birtokos személyragos határozószók«]. »A' Hajtogathatatlan Részek öfzve Rakása (Syntaxis Partium Indeclinatarum)« 12. Jegyzésében ezt írja: »Vallyon a' birtokos tóldalékok (*Praepositiones Possessivae*) nem méltábban nevezetethetnek-é birtokos határozóknak? (*Adverbia Possessiva*) Minthogy im ezen határozós kérdésekre felelnek: p. o. *Hová vitték? Hozzám. Hól találták? Nállam. Ho'nat hozták? Töllem.*« Művének más helyeiről az is kitűnik, hogy a névutóval azonos tövű személyragos határozószókat is egy kategóriának tekinti ezekkel, mert »birtokos tóldalék« néven emlegeti a *hozzám, hozzád, velem, veled-féléken* (i. m. II, 106) kívül a *felette, mellette, alatta-féléket* is (i. m. 105–6).

Némileg eltérő szemlélet alapján nevezi meg az idetartozó szócsoportot RÉVAI MIKLÓS (Elab. Gramm. III, 262, 263): »[postpositiones] nexiles . . . cum pronomibus affixis« ('hozzáfűggesztett névmásokkal összekapcsolható »postpositió«-k [»névutók« és »ragok«]). A szóbanforgó nyelvi jelenséget így írja le: »De affixis et separatis, pleraeque, dum ad personas referuntur, accipiunt earundem affixa prono-||mina, secundum leges omnino nominum, resumto utique nominum valore, quem habent sua origine, et proprietate: ex. gr. *nál-am, nál-ad, nál-a*, apud me, apud te, apud illum; *után-am, után-ad, után-a*, post me, post te, post illum. . . Illas *nexiles* . . . vocamus *cum pronomibus affixis*.« (i. h. 262-3, vö. még i. h. 325-34). RÉVAINAK körülíró fogalomjelölése abban különbözik GYARMATHY felfogásától, hogy nem határozószónak (adverbium), hanem »postpositió«-nak mondja (amin a mai névutókat és határozóragokat érti), s a személyragoknak »birtokos« (possessiv) jellege helyett az általánosabb »névmási« jellegét domborítja ki.

SIMONYI ZSIGMOND (A magyar határozók I [1888] 11) az »úgynevezett személyragos viszonzókat« »személyragos határozószók«-nak tartja: »(Adverbiomoknak kell tartanunk még az úgynevezett személyragos viszonzókat, melyek tehát inkább személyragos határozó szók: *nálam, rólam, tőled, velünk, értetek, fölöttem, miattad* stb.)«. A raggal és a névutóval szemben helyesen elhatárolt személyragos határozószó kategóriáját azonban műve további részeiben nem teszi részletes vizsgálat tárgyává, hanem az egyes ragok és névutók tárgyalása közben tér ki a megfelelő személyragos határozó-

szók használatára, néha csak a példákban. Ez az eljárás azon a könnyen felismerhető tapasztalati tényen alapul, hogy a rag vagy névutó és a vele kapcsolatos személyragos határozószó bizonyos mértékig ugyanazokat a valóságbeli viszonyokat fejezi ki. De csak bizonyos mértékig, mert a személyragos határozószó használata rendszerint kötöttebb, kevésbé kiterjedt, mint a megfelelő rag vagy névutó használata. Ezeket a különbségeket azonban SIMONYI már nem vizsgálta meg, s a személyragos határozószók jelentésviszonyait nem foglalta rendszerbe.

GOMBOCZ ZOLTÁN (MNy. III [1907] 192) egy szerkesztői üzenetben »viszonyszó«-nak mondja a *nekem*, *neked*-féle személyragos szavakat ill. ezeknek *nek*-tövéit.

ZOLNAI GYULA (MNy. V [1909] 69—75) »a *-nek* viszonzó személyragos alakjai«-ról (69), »a *-nek* személyragos alakjai«-ról (73), »a *nek* személyragos alakjai«-ról (75), a »*nek*-é viszonzó személyragos alakjai«-ról (72); »a *nekem* stb. személyragos alakok«-ról (75); az *elé*, *felé*, *jöle*, *köré*, *közé* és *mellé* viszonzók személyragos alakjairól (71); »személyragozható ragok«-ról, »névutóink . . . személyragozásá«-ról (69), »lativusi eredetű viszonzók személyragozásá«-ról (75), »személyragozott lativusok«-ról (75) beszél, s célzást tesz egyes »határozószóink« személyragozására is; a *rajt-am*-ről pedig megjegyzi, hogy »csak személyragozva fordul elő« (uo. 70).

JÓKAY ZOLTÁN (MNy. XXV [1929], 358) a »személynévmás . . . különféle határozói esetei«-nek nevezi az idetartozó személyragos határozószókat, s a személynévmáshoz való viszonyukat kiegészülésnek veszi, pl.:

én — *nekem* — *rajtam* — *velem* — *tőlem* stb.
mi — *nekünk* — *rajtunk* — *velünk* — *tőlünk* stb.

BALASSA (A magyar nyelv könyve 1943. 355) a határozóragokkal azonos tövű személyragos határozószókat »önálló határozószók«-nak mondja, a névutókkal azonos tövű személyragos határozószókról nem szól a megfelelő helyen (i. m. 361-66), de azért a két csoportot összetartozónak tekinti, mert a személynévmás ragos alakjairól szólva azt írja: »A személynévmáshoz nem kapcsoljuk a rendes névragokat, hanem a ragok és névutók válnak önálló szókká és ezekhez függesztjük a birtokos[!] személyragokat . . . : *nekem*, *neked*, *neki*; *nekünk*, *nektek*, *nekik*; *velem*, *hozzád*, *tőle*, *mellettem*, *alája*, *köztük* stb.« (i. m. 147).

Ha a nyelvi tényeket rendezzük, a következőket állapíthatjuk meg:

1. A *tőlem*, *tőled*, *tőle*, *tőlünk*, *tőletek*, *tőlük*; *nálam*, *nálad*, *nála*, *nálunk*, *nálatok*, *náluk* típusú személyragos határozószók töve alaktanilag azonos egy-egy határozóragunk egyik — vagy magashangú, vagy mélyhangú — változatával. A határozószó és a megfelelő rag tárgyi jelentése általában és főbb vonásaiban szintén egyezik, de különbségeket is tartalmaz. Egészen véve alaktanilag is különbözik egymástól a rag és a határozószó: a rag módosító értékű a megfelelő tőhöz viszonyítva; a személyragos határozószó pedig többől és (személy)ragból álló kételemű nyelvi egység, mint a személyragos főnév, a személyragos ige v. akár a határozóragos főnév. Mondatbeli szerepét tekintve a rag csak egyik eleme a szó mondatrészé formálásának: a személyragos határozószó önálló mondatrész.

2. Az *előlem*, *előled*, *előle*, *előlünk*, *előletek*, *előlük*, az *alólam*, *alólad*, *alóla*, *alólunk*, *alólatok*, *alóluk* típusú személyragos határozószók töve azonos

egy-egy névutónkkal. A személyragos határozószó és a megfelelő névutó tárgyi jelentése általában és főbb vonásaiban egyezik, de vannak köztük tárgyi jelentésbeli különbségek is. Alaktanilag lényeges különbség köztük az a szerkezeti adottság, hogy a névutó (mint főnévhez közvetlenül csatlakozó módosító, mint a határozó alaki kifejezője) az itt szóbanforgó típusban általában ragozhatatlan (*a ház előtt, az ablak elöl, az ajtó elé; a fa alatt, a fa alól, a fa alá*), legfeljebb a 3. sz. ragját veszi fel néha, régies kifejezésekben, ha a viszonyítás egyik eleme birtokos jelző alakjában van kifejezve (pl. *bokrodnak megette*), az itt szóbanforgó határozószók mint személyragos alakok szerkezetiileg bonyolultabbak a névutóknál; ezekben a névutónak megfelelő rész rendszerint csak tőként fordul elő. A döntő különbség azonban mondatrésztértékükben van: a névutó csak formális eszköz valamely főnév (v. főnévi értelmű szó) határozói mondatrésztértékének megformálására; a személyragos határozószó önálló mondatrész (*az asztal mellett áll; mellettem áll; Péter előtt ül: előtte ül* stb.).

3. A *tőlem* stb. és az *előlem* stb. típusú személyragos határozószók *egyeséges csoportot* alkotnak jelentéstani és mondattani szempontból, sőt részben alaktani szempontból is. *Jelentéstani szempontból* közös vonása e két típusnak, hogy a névmási és határozószói jelentésmozzanat együtt van bennük, s így a személynévmásnak nem használatos határozóragos és névutós alakjait pótolják (pl. *én + -tól = tőlem; én + mellett = mellettem*), esetleg a mutatónévmás határozóragos vagy névutós alakjait helyettesítik (pl. *Volt két lova, Azokkal egész nap szántott* v. *Egész nap szántott velük*). *Mondattani szempontból* jellemző rájuk önálló mondatrész-értékük. *Alaktanilag* mindkét típusnak közös vonása az a sajáttság, a) hogy a tárgyi jelentést (pontosabban: személytelen viszonyjelentést) kifejező tő és a nyelvtani személyhez viszonyítást kifejező személyrag illetve zérus-morféma (v. ő. a tájnyelvi *nekiye* és köznyelvi *neki, mögéje* és a köznyelvi *mögé* váltakozást) kötött sorrendű kapcsolatából áll; továbbá, b) hogy mindkét típus felveheti nyelvmódosításban előtagként a megfelelő személynévmást (pl. *éntőlem, énelőlem*).

4. Vannak olyan személyragos határozószavaink is, amelyek alakilag is távolabb állnak a megfelelő funkciójú határozóragtól, pl. *belőlem, belőled* stb. ma már kevésbé szorosan kapcsolódik a *-ból, -ből* raghoz, mint a *tőlem* stb. a *-tól, -től* raghoz. Így a *belém, beléd, bele* v. *belé* is csak távolabbi alaki kapcsolatban van a megfelelő funkciójú *-ba, -be* raggal.

5. Néhány esetben a személyragos határozószó mellett megvan még nyelvünkben a megfelelő ragon v. névutón kívül a megfelelő személyragtalan határozószó is. Pl. a *bennem, benned* stb. nemcsak a *-ban, -ben* raggal van funkcionális és hangalakai kapcsolatban, hanem a *benn* határozószóval is; a *körülem, körüléd* stb. nemcsak a *körül* névutóval, hanem a — ritkább használatú, de még nem elavult — *körül* határozószóval és a *körül*-igeekötővel is; az *alám, alád* stb. az *alá* névutóval is, az *alá* határozószóval és igeekötővel is kapcsolatban van.

6. Van olyan személyragos határozószavunk is, amelynek töve nem hozható kapcsolatba a megfelelő mondattani funkciójú határozóraggal: ez a *rajtam, rajtad* stb., amely az *-n (-on, -en, -ön)* határozóraggal van szorosabb kapcsolatban a mondatrésztérték kifejezés szempontjából (vö. *Péteren szürke ruha volt, rajtam fekete*).

Mindezt figyelembe véve jelentéstani, mondattani és alaktani szempontból egyaránt egy csoport kétféle jellemző típusát láthatjuk a *tőlem* s az

előlem-féle személyragos szavakban, amelyek kiegészülnek rendszerbeli szempontból ezekhez hasonló, de ezektől részben különböző szórványos esetekkel. A csoport jellemző sajátága az a szófaji kettősség, amely a névmási határozók (vagy »határozószói névmások«) nagyobb csoportjára is meghatározó érvényű, hogy van bizonyos névmási jelentésmozzanat bennük (az itt elemzett csoportban ez a személyragban jut kifejezésre), másrészt olyan jelentéstani és mondattani kötöttségeket tartalmaznak, amely a határozók általános kategóriájára jellemző.

A nyelvi jelenségek kereszteződő és csoportos jelentkezését figyelembe véve ajánlom a csoport megjelölésére a *személyragos határozószó* elnevezést, mint olyat, amely egyesíti a GYARMATHY-és RÉVAI-féle felfogás előnyeit, amelynek van már némi hagyománya (Simonyi), s mely — ha burkoltan is — rámutat az idetartozó jelenségek bonyolult jelentéstani és mondattani összefüggésére, alaktanilag pedig legtalálóbban nevezi meg az egész szócsoportot. Ez az elnevezés alkalmas arra, hogy feloldja azt a zavart, ami az idetartozó szavak megnevezésében mutatkozik, s összefoglalja a fő típusokat és az átmeneti eseteket.¹

De akár így nevezzük a nyelvi jelenségeknek ezt a csoportját, akár másként, nyelvtani szempontból való összefoglalásuk és szótári szempontból való egyenlő elbírálásuk mindenképen kívánatosnak látszik, s nem lenne helyes a csoport tagjainak sajátos természetét figyelmen kívül hagyva a *rajta* (*rajtam* stb.) szót határozószóként, vagy »névmás«-ként elemezni, a *tőle*-félét ugyanígy vagy sehogysem, a *mellette*-félét névutóként vagy sehogysem. A rag és a személyragos határozószó, a névutó és a személyragos határozószó nyelvünk rendszerében más-más kategória, s ennek a megállapításnak nyelvtani és szótári következményei vannak. A nyelvtannak meg kell oldania a csoport jellemzését és a többi csoporthoz való viszonyának tisztázását, a szótárnak külön-külön egységként kell kezelnie a személyragos határozószóknak egy-egy tőhöz tartozó változatait ill. paradigmáját.

A személyragos határozószó kategóriája nyelvünknek nem új fejleménye. Megvan már legrégebbi összefüggő nyelvemlékünkben, a XIII. sz. fordulójáról való Halotti Beszéd- és Könyörgésben: Ef uimagguc fzen achsein mariat ·ef bovdug michael archangelt. ef mend angelcut. hug uimagguc erette. [Az *-ért* rag már ekkor is ragnak tekintendő, legalább bizonyos esetekben, v. ö. Ge mundoa nekí m e r e t [= mért, miért] nu(m) eneyc | Wimagguc uromc iften kegilmet ez *lelic* e r t. | uimagguc (-omuc) ez fcegin ember *lilki* e r t.] — Már RÉVAI (Elab. Gramm. III. 334-6) rámutatott arra, hogy bizonyos határozószók a lapp nyelvben is személyragozhatók. MISTEU (Charakteristik 1893. 387) megemlíti a magyar *alattam*, *alólam*, *alám* finn párját: *alla-ni*, *altan-ni*, *alle-ni*. Úgy látszik, nem ismeretlen a jelenség a szamojédban sem (CASTRÉN, Grammatik der Samojedischen Sprachen, 1854.; HAJDU PÉTER szóbeli közléséből tudom, hogy C. megállapítását újabb adatok is igazolják.

¹ Az elnevezésben tudatosan használtam a »személyragos« jelzőt a »birtokos személyragos« helyett, mert készülő nagyobb tanulmányom eredményei alapján a *minket*, *titeket*, *bennünket*, *benneteket* névmások, továbbá a visszaható névmás és a birtokos névmások személyragozásán kívül azonos elemekből álló négyféle ragozási rendszert alkotó névszói személyragozást különböztetek meg: 1. a birtokos, 2. a számnévi és névmási, 3. a határozószói, 4. az igenévi személyragozást. — Hogy a magyar nyelvérzék számára a *rajtam*-féle személyragos határozószók elszakadtak a birtokos szerkezetektől, arra bizonyítékul idézhetem a palóc nyelvjárásból közölt *enyém szívem* 'az én szívem' (Ethn. III, 359. Mátraalja. Istvánffy Gyula közlése) mellett ugyanazon közlésben kétszer is előforduló *én rám* (i. h. 358) alakot.

17. A személyragos határozószók csoportjából szótári szempontból főleg a névutó és a megfelelő személyragos határozószó összevonása vagy elválasztása tarthat számot figyelemre. A szótári elemzés sajátos szempontjaiból és sajátos módszereivel úgy közelíthetjük-e meg jobban a szóbanforgó nyelvi jelenséget, ha a névutót és a megfelelő határozószót külön-külön címszóként elemezzük, vagy úgy, ha egy címszóban összevonva tárgyaljuk őket?

A kérdés megvilágítására összeállítottuk a *mellett* névutó (pl. a *ház mellett*), a ma már csak archaizmusként élő *mellette* elül v. hátul álló meghatározó (pl. *mellettea* (. . .) *háznak* v. *a* (. . .) *háznak mellette*) és a *mellettem*, *melletted*, *mellette*, *mellettünk*, *mellettetek*, *mellettük* személyragos határozószó viszonyító értékének egyezéseit és különbségeit.

I. <i>mellett</i> névutó :	II. <i>mellette</i> elül v. hátul álló meghatározó (praepositio és postpositio) <i>-nak, -nek</i> ragos névszóval kapcsolatban :	III. <i>mellettem -ed</i> stb. személyragos határozószó : Személyre utaló használatban : (1—3. személy)	<i>mellette</i> személyragos határozószó : Dolgra utaló használatban : (3. személy)
A) Helyhatározó : 1. 'Valakinek jobb v. bal oldala közelében ; valaminek egyik v. másik oldala közelében'. [XVI—XX. sz.] <i>Egymás mellett álltunk. A füzet a könyv mellett van.</i>	A) Helyhatározó : 1. ['Valakinek jobb v. bal oldala közelében'] 'valaminek egyik v. másik oldala közelében'. [A rokonok] úgy <i>mellette</i> állottak a <i>kéncsös ládának</i> , s attó egy toppot sem mozdúttak, mind valami fancsali feszület. Székelyföld, Nyr. 5 : 176.	A) Helyhatározó : 1. 'A személyraggal meghatározott személy jobb v. bal oldala közelében'. <i>Mellettem álltál.</i>	A) Helyhatározó : 1. 'A szóban forgó tárgy egyik v. másik oldala közelében'. <i>A szobában volt egy ágy. Mellette...</i>
a) 'Szomszédságában'. <i>Ők az apósomék mellett laknak.</i>	—	a) 'Szomszédságában'. <i>Ki lakik melletted?</i>	—
2. 'Valaminek a közelében, környékén ; <i>-hez</i> közel'. [XVI—XX. sz.] <i>A város mellett magas hegy emelkedik. 1850/1951 : Kondorosi csárda mellett Gulya, ménes ott deliget. Arany I, 66.</i>	2. (<i>-nak, -nek</i> raggal): —	2. '...közelében'. 1847/93 : <i>Lobogott a rőzseléig mellettünk. Petőfi III, 31. A Tisza. 12 : 4.</i>	2. '... közelében, környékén'. <i>...megpillantotta a várost s mellette a magas hegyet.</i>
a) 'Valaminek ható távolságában'. <i>A tűz mellett sokáig üldögéltek.</i>	—	—	a) 'Ható távolságában'. <i>Tűzet raktak. Sokáig beszélgettek mellette.</i>
b) 'Közvetlen közelében (ülve) ; <i>-nál, -nél</i> '. <i>Fehér asztal mellett megtárgyalták.</i>	—	—	—

I. <i>mellett</i> névutó:	II. <i>mellette</i> (-nak, -nek raggal):	III. <i>mellettem</i> stb.:	<i>mellette</i> (dologról):
c) 'Valaminek széle közelében, hosszan; mentén, mentében'. <i>A fal mellett szekrények álltak. A város a Tisza mellett fekszik.</i>	[2.] 'Valaminek széle közelében, hosszan; mentén, mentében'. 1522: <i>Ees lezen mykpeppen folyo vyznek mellette</i> ilteteh [= ültetett] fa. KeszthK. 1. ['secus decursus aquarum' NySz.]	—	b) '...mentén'. <i>Nézte a Tiszát. Mellette a csendes várost.</i>
3. 'Előtt'. [XX. sz.] <i>A sakktabla mellett ült. Az állatok már a jászol mellett álltak.</i>	—	—	3. 'Előtte'. <i>A fal mellett hosszú jászol. Mellette két tehén.</i>
4. Mozgást jelentő ige mellett (prolativus): 'közelében el; közelében tovább'. [XV—XX. sz.] 1908/51: <i>Kozsehuba mellett kellett átmennie.</i> Mikszáth: <i>A Noszty fiú</i> I, 14.	—	3. '...közelében el'. <i>Szó nélkül ment el mellettem.</i>	4. '...közelében el'. <i>Az úton ment egy kocsí. A mellette elrobogó autótól megijedtek a lovak.</i>
B) Időhatározó: 'után' [XIX—XX. sz.] <i>Nap nap mellett nap nap után; napról napra</i> '.	—	—	—
C) Állapothatározó: 1. 'Valakivel együtt élve; környezetében'. [XIX—XX. sz.] 1846/1951: [György] <i>A királyfi mellett nőtt fel mint barátja.</i> Arany II, 101. Toldi I. 7: 6.	B) Állapothatározó: —	B) Állapothatározó: 1. '-vel együtt élve'. <i>Mellettem nőtt fel. Boldog volt melletted.</i>	B) Állapothatározó: —
2. 'Valamivel együtt; azonfelül, azonkívül'. [XVI—XX. sz.] 1879/1953: <i>Volt... Szép fejes saláta, kövér bárány mellett.</i> Arany V, 14. Toldi Sz. I, 13: 1—2.	1. 'Azonfelül, azonkívül'. 1830: <i>lebegni látja ott... a világ' Megváltóját, és ennek mellette magát: ihm zur Seite...</i> sich selbst. Kazinczy: Pyrker: <i>Szent hajdan gyöngyei</i> 71.	—	1. 'Azzal együtt' 1807/37: <i>Műdön... lantyját pengette, Ha még zengett szavának is Édes hangja mellette,</i> Kisfaludy S. Munkáji VI. 217. Somló III, 20: 1—4.
a) 'Valamely cselekvés, hang kíséretében'. <i>Bor</i> [= borozás] mellett; <i>pípaszó</i> [= pípázás] mellett; <i>trombitászó</i> mellett.	—	—	a) 'Az említett dolgot, cselekvést kísérve; egyidejűleg'. 1879: <i>Ábrahám el-tette az írását a tarsolyába és sirt mellette, mint egy házeresz.</i> Jókai: <i>Rab Ráby</i> I, 68.

I. *mellett* névutó: II. *mellette* (-nak, -nek III. *mellettem* stb.: *mellette* (dologról):
rággal):

b) 'Valamilyen fel-
tétel(ek)től függően'.
*Kézpénzfizetés mel-
lett; 5 százalékos
kamat mellett.*

3. Pártfogás, támoga- 2. 'Érdekében, párt- 2. '... érdekében, 2. '... érdekében,
tás kifejezésére: ján'. pártján'. pártján'.
'érdekében, pártján'. 1526: *az órcó istent
Megmarad ígérete mel- dicerec: ki minde- Kiállt mellettem. Mel- A mellette szóló okok.
lett. Harcol az igazság nőknec bizonylagba ötet Jetted döntött.
mellett. Hitet tesz hyuoknac: mellette
valaki v. valami vagon. TelK. 35.
mellett.*

D) Eszközhatározó:
'segítségével; -t fel-
használva'.
[XVIII—XX. sz.]
*Lámpa mellett dol-
gozik;
villany(fény) mellett
dolgozik.*

E) Okhatározó:
'következtében;
mivel... volt(ak),
van(nak)'.
[XVIII—XX. sz.]
*Az akkori (mai) vi-
szonyok mellett...*

F) Hasonlításban:
'-hoz viszonyítva'.
[XIX—XX. sz.]
1859/79: ... *hogya
a középszerű még in-
kább eltörlüljön az
óriás mellett.* Arany:
Prózaí dolg. 80.

G) Megengedést
jelentő határozóban:
[XVI—XX. sz.]
1847/70: *Hát nekem,
sok biztatási mellett,
Mennyivel maradt
adós az élet? Tompa
M. Összegyűjtött
Költ. I, 319. Elmél-
kedés a kancsó felett.
4: 1—2. [= bár sok-
kal biztatott, mégis
sokkal adós maradt.]
1837/85: *Sok dára-
bot látunk, mely min-
den külső silányságra
mellett is nagy hatás-
sal bír.* Vörösmarty
VII, 23.*

C) Hasonlításban:
'-hoz viszonyítva'.

*Az öcsém valóságos
izomember melletted.*

C) Hasonlításban:
'-hoz viszonyítva'.
[Ritka.]

D) Megengedést je-
lentő határozóban:
1887: *Én tizenöt fo-
rinttal indultam út-
nak, soha sem koldul-
tam, sohasem szolgál-
tam mellette.* Baksay
S. Gyalogösvény II,
49.

A táblázatos összeállításból láthatjuk, hogy a *mellett* névutó viszonyító értékéhez a *mellette* személyragos határozószónak az a használata áll legközelebb, mikor nem személyre, hanem dologra utal, tehát hasonló viszonyt ábrázol, mint a mutatónévmás és névutó kapcsolata (pl. *az mellett, ez mellett*). A *mellette* ilyenkor is főleg bizonyos stílusban használatos, a megelőző névszó ráértésével, tehát a beszédfolyamat haladásával ellentétes irányban, »visszautaló« v. »visszamatató« értékkel, pl. *A szobában egyetlen ágy. Mellette egy ócska szekrény*. A mutató névmás és a névutó kapcsolata következő mellékmondat tartalmára is utalhat, pl. *Az mellett a ház mellett, melyhez annyi gyermekkori emléke fűződött, most is gyermekek játszottak*. Igaz, hogy ritka ez a használat, de beleillik nyelvünk rendszerébe. A személyragos határozószónak ilyen értékű használata azonban elképzelhetetlen.

Lényegesen szűkebb körű a viszonyító értéke a *mellettem, melletted, mellette, mellettünk, mellettetek, mellettük* paradigmát alkotó személyragos határozószónak, amely személyek egymás közti viszonyára v. állatoknak ill. tárgyakkal személyekhez való viszonyára és megszemélyesítésbeli viszonyokra utal.

A *mellett* névutó és a *mellette*-féle személyragos határozószók viszonyító értéke tehát szabatosabban ábrázolható külön-külön címszóként, mint egy címszó keretében. A stiláris értékkülönbség is jobban kidomborítható külön-külön címszó keretében. Az alaktani és kapcsolódásbeli különbségek mellett tehát a viszonyító érték és a stiláris hatás különbségei is arra intenek, hogy a névutókat és a megfelelő személyragos határozószókat külön-külön címszóban dolgozza ki a szótár, tehát pl. külön szócikkben a *mellett* névutót, külön szócikkben a *mellette* (*mellettem* stb.) határozószót.

18. A személyragos határozószók címszóválatoként a ragos alakok közül az egyszámú, 3. személyű alak látszik legcélszerűbbnek (tehát pl. *mellette* címszóváltozat, *mellettem, melletted, mellettünk, mellettetek, mellettük* ragos alakok), mert a magyar szótárírói gyakorlatban az ige is 3. személyű alakjában szerepel címszóként (pl. *ad, eszik*), s főnevek közt is vannak olyanok, amelyeket egyszámú 3. személyű birtokos személyragos alakjukban szokás címszóként felvenni (pl. *élte, tudta*). A *mellette*-féle címszóváltozatok tehát beleillenek a címszavak egyik csoportjának nagyobb rendszerébe.

* * *

Jól tudom, hogy a szótárnak sokkal több nyelvtani vonatkozása van, mint amennyit csak vázlatosan is fölvehettem; e kérdések sokkal bonyolultabbak, hogysen teljes megoldásukra ezúttal vállalkozhattam volna. Tudom, hogy lehetnek, sőt vannak véleménykülönbségek abban a kérdésben, mit és mennyit tartalmazzon a szótár a nyelvtani vonatkozásokból, nyilván ezen a téren is módosítanunk kell majd nézeteinket az újabb vizsgálatok eredményeinek megfelelően, de mélységesen meg vagyok győződve arról, — s ebben bizonyára valamennyien egyetértünk — hogy a szótárnak és a nyelvtannak vannak érintkező területei, s e területek elvszerű, módszeres vizsgálata a szótárnak is, a nyelvtannak is hasznára válik, a nyelvtudomány fejlődése szempontjából is hasznos, a szótári és nyelvtani, még általánosabban: a nyelvi kultúra fejlesztésének is egyik fontos láncszeme.

ELEKFI LÁSZLÓ:

Az elhangzott előadásnak a szófajok kérdését érintő részéhez szeretnék néhány olyan gondolatot fűzni, mely közelebbről érinti a szótárírási gyakorlatot. Magának a szófajnak a legfontosabb problémáit Kelemen kartárs már vázolta hozzászólásában. Én inkább a szófajon belüli szótípusok fő csoportjairól és bizonyos átmeneti, illetve kettős szófaji sajátossággal bíró szótípusokról szólnék néhány szót, egy olyan jelenségről, amit egyelőre — jobb elnevezés híján — talán *szófaji alosztályok* néven tartatunk nyilván.

A kérdés maga inkább nyelvtani jellegű, és részletes tárgyalása a grammatikába tartozik. Főbb pontjaiban itt azért ismertetném, hogy megnézzük, egy szótárnak — vagy még gyakorlatibb szemmel nézve: készülő értelmező szótárunknak — meddig kell elmennie a szófaji alosztályok feltüntetése terén.

Világos, hogy mindenekelőtt a névmásoknál kell feltüntetni a szófaji alosztályt. Hiszen a névmás — elnevezése és a régebbi nyelvszemlélet alapján — név helyett áll, vagy mai szemléletünk szerint: a mondat szerkezetében valamely névszó szerepét tölti be. Már pedig a névszó nem egy szófaj, hanem — ha a határozószókat különválasztjuk, — három: főnév, melléknév, számnév. A névmásokat tehát nemcsak a nyelvtan köteles mint főnévi, melléknévi és számnévi névmásokat számontartani, hanem a szótári címszó után is jelezni kell, hogy melyik névszó szerepét tölti be a mondatban. A csak főnévi szerepben előforduló személyes, visszaható és kölcsönös névmásoknál elég annyi megszorítás, hogy »személyes, visszaható«, illetve »kölcsönös névmás«, a három kategóriába tartozó mutató, kérdő, vonatkozó és határozatlan névmásoknál azonban feltétlenül jelezni kell, hogy például »főnévi« vagy »melléknévi« vagy »számnévi mutató névmás«.

A névmásokkal ellentétben, ahol tehát minden névmás szükségképpen beletartozik valamelyik szófaji alosztályba, nem beszélhetünk szófaji alosztályokról a legtipikusabb fogalom-szók: a főnevek esetében. Jelentésük szerint fontos és bizonyos mértékig elkülönülő csoportok a gyűjtőnevek, az anyagnevek, az elvont főnevek kategóriái, de ezek nem szófaji alosztályok. Szófaji megjelölésük csak annyi, hogy »főnév«. A szó értelmezéséből kell kitűnnie annak, hogy az illető főnév beletartozik-e valamelyik különleges jelentéskategóriába. A főnevek túlnyomó részében nincsenek szófaji alosztályok.

Egy ilyen rövid felszólalás keretében nem vághatok bele a kérdés teljes ismertetésébe, csak egy jellemző ágát szeretném boncolás végett kiragadni, még pedig azt, amelyik az igenevekkel és az igei származékokkal kapcsolatos.

Az igenevek közé tudvalevőleg igen különböző nyelvtani alakok tartoznak. A főnévi igenév lehet egy mondatnak alanya, lehet egy másik igenek tárgya vagy célhatározója, esetleg egyéb határozója is, de mindig ragtalanul. A mondatba való beleilleszkedését tekintve tehát a főnévi igenév csak értelmileg főnév, alakilag nem az. Vonzatait tekintve viszont majdnem olyan, mint az ige, hiszen lehet neki tárgya és bármilyen határozója, csak éppen alanya nem. Személyragozása alapján nem sorolható a főnévi igenév sem az igehez, sem a főnevekhez. (A személyragozás kérdésére részletesebben Kelemen József tér ki egy készületben levő tanulmányában.)

A melléknévi igenevek a mondatba való beleilleszkedésüket tekintve értelmileg is, alakilag is melléknévek. Vonzataikat tekintve az igeekhez hasonlóak,

mert ugyanúgy lehet tárgyuk és bármilyen határozójuk, csak éppen alanyuk nem.

A *-va*, *-ve* határozó igenév a mondatban csak határozó lehet, tehát akár a határozószók közé sorolható. Vonzatait tekintve igei természetű, mert az igéhez hasonlóan lehet tárgya és más határozója, néhány régies szerkezetben még alanya is.

A *-ván*, *-vén* határozó igenév szintén lehet a mondatban határozó, vonzataival együtt azonban gyakran olyan szerekezetet alkot, mely már inkább a mellékmondatához hasonlít. Valamennyi igenév közt legközelebb áll az igéhez, mert nemcsak tárgya és bármilyen más határozója, hanem alanya is lehet.

Ha ezen a soron végigtekintünk, azt látjuk, hogy csak a főnévi igenevek mondhatók valóban igeneveknek, azaz olyan alakulatoknak, melyek se nem igék, se nem névszók. A *-ván*, *-vén* határozó igenév egy mozzanattal közelebb áll az igéhez, a *-va*, *-ve* képzős a határozószóhoz, az úgynevezett melléknévi igenevek pedig teljesen úgy illeszkednek a mondatba, mint a melléknevek, csupán az bennük a megkülönböztető mozzanat, hogy tárgyuk, határozójuk lehet.

A nyelvtan feladata rámutatni ezekre a különbségekre és felhívni a figyelmet arra, hogy a főnévi igenév külön szófajként kezelendő. A szótárírási gyakorlatban az történik, hogy főnévi igenevet és *-ván*, *-vén* képzős határozó igenevet nem teszünk meg önálló címszónak, hanem esetleges használatára a megfelelő ige címszava alatt hozunk példát, mert tartalmi jelentésüket tekintve az igétől nem különböznek. A *-va*, *-ve* képzős igenév nem mindig sorolható az ige szócikkébe, főleg akkor nem, ha az aktív és passzív jelentésmozzanat keveredik benne. A melléknévi igenevek viszont annyira melléknevek (ragozásuk, kapcsolásuk szempontjából), hogy nem hozhatók fel példának az ige címszava alatt. Ezeket az ige származékainak tekintjük és mellékneveknek jelöljük. Nem egy közülük önálló címszóként is szerepel, ha tudniillik sajátos melléknévi jelentést is vett fel.

Azt a gyakorlatot, hogy az *-ó*, *-ő*, *-t*, és *-andó*, *-endő* képzős szavakat mellékneveknek minősítjük, úgy gondolom, helyesnek kell tartanunk. Ezzel valóban kidomborodik lényeges különbségük a főnévi igenévvel mint tipikus és légitágibb igenévvel szemben. De valahogyan mégis rá kellene mutatni ezek igei természetére, már csak azért is, hogy az önállósult melléknévi jelentéseket ezáltal is megkülönböztessük az igei jelentéshez közvetlenül kapcsolódó igenévszerű jelentéstől, például a *tálaló helyiség* és a *levest tálaló pincér* szókapcsolatok *tálaló* szavában.

Erre a megkülönböztetésre legalkalmasabb a »melléknév« szófaj megtartása mellett az *ig e i m e l l é k n é v* szófaji alosztályába való besorolás. Ebben a kettős elnevezésben tükröződne az, hogy a szó a melléknév szófajába tartozik (hiszen úgy illeszkedik a mondatba, mint bármely más melléknév), az *ig e i* jelző pedig rámutatna arra, hogy ennek a melléknévnek igei természete is van, olyan vonzatai lehetnek, mint annak az igének, amelyből származik.

Am ha ezt elfogadjuk, akkor tekintettel kell lennünk más igei származékokra is, melyek szintén megtartanak valamit igei természetükből. Ilyen a *-ható*, *-hető* képzőbokkal alkotott melléknév, az *-ás*, *-és* képzővel és némely *-tal*, *-tel* képzőbokkal alkotott főnév. Az *-ás*, *-és* képzős főnevek néha határozóval, sőt olykor tárggyal állhatnak: *vkinek a városba jutása*, *városban maradása*, ritkán illet is hallani: *ajándékot adás*, *köszönetet mondás*. A *-tal*,

-tel képzős főnév szintén állhat határozóval: *a gyümölcsök piacra hozatala*. A *-ható* melléknévről ez nem mondható, mégis valamennyi most felsorolt igei származékra jellemző az, hogy igekötős tagadó szerkezet esetén igekötőjük ugyanúgy elválílik, mint az igéké: *el nem adható, vminek az el nem adása, meg nem értése, vkinek a meg nem jövedele, haza nem menetele*.

Ez a sajátság nem érthető akkor, ha az *eladás-t*, a *megjövétel-t* csupán főnévnek, az *eladható-t* csupán melléknévnek jelöljük. Ezek esetében célszerű lenne a szófaji alosztály megjelölése is: *eladás* igei főnév, *adás* igei főnév, *megjövétel* és *jövetel* igei főnevek, *eladható*, *adható* igei melléknévek.

A nyelvtan persze kitérhet arra a magyarázatra, hogy az *el nem adás* kifejezésében az *-ás* képző tulajdonképpen nem az *ad* igéhez, hanem az egész *el nem ad* szó szerkezetéhez járul, vagy hogy a *városba jövetel*-ben a főnévképző nem a *puszta jön* igéből, hanem a *városba jön* szó szerkezetből képez főnevet, illetve főnévi szó szerkezetet. A szótár szempontjából itt mégis az *adás* és a *jövetel*, vagy az *adható*, illetve *eladható* szavakat kell értelmeznünk és ezek szófaját megjelölnünk. Részletes magyarázatra a szótár nem térhet ki, de a szófaji alosztály megjelölésével a szótár is rámutathat arra, hogy e szavak, bár teljesen főnévként, illetve melléknévként illeszkednek a mondatba, bizonyos vonatkozásban igei természetűek vagy pedig olyan szerkezetekből alakultak, amelyeknek az alapszavuk az igéje.

Ennek a megfontolásnak kapcsán röviden megemlítem, hogy a szófaji alosztály megjelölése nemcsak igei származékok, hanem bizonyos más származékszavak esetében is rámutathat az illető szó kettős szerepére. Így például az *alatti*, *előtti*, *utáni* melléknéveket nevezhetnénk névutói melléknéveknek, ezzel jelezve, hogy a mondatba melléknévként illeszkednek ugyan bele, de megelőző főnévükhöz úgy viszonylanak mint névutók, hiszen névutós szerkezetből alakultak. Sőt talán megbarátkozhatnánk az olyan paradoxnak hangzó elnevezéssel is, mint »főnévi melléknév,« ha megfontoljuk, hogy az *-ú*, *-ű* képzős melléknév mindig jelzős főnévből alakul s ennél fogva megtartja jelzőjét éppúgy, mintha főnév lenne (*furcsa viselkedésű, élemedett korú*), vagy hogy a *-nyi* képzős melléknév mellett rendszerint számjelző áll, mely volta-képpen szintén az alapjául szolgáló főnév jelzője (*két liternyi, három hordónyi*).

Magában az ige szófajában szótárilag szükségtelennek mutatkozik bármilyen alosztály felvétele. A cselekvő, szenvedő, visszaható stb. kategória annyira egymásba folyik, hogy részletesebb jelentéstani elemzést igényel. A köztük levő különbségnek az értelmező szövegből kell kiderülnie. Gyakorlati megfontolások alapján azonban jól beválik az ige tárgyatlan vagy tárgyias voltának feltüntetése. Ezek nem szófaji alosztályok ugyan, de olyan két jellemző csoportra tagolják az igéket, vagy azok jelentéseit, mely az igék típusba sorolását és az igék jelentésváltozatainak áttekintését nagy mértékben megkönnyíti. Néhány határesetről eltekintve az ige tárgyias vagy tárgyatlan volta elég könnyen eldönthető. Ez a két ige-faj is mindenestre jó példa arra, mennyire célszerű bizonyos esetekben nem beérni azzal, hogy pusztán a nyolc vagy tíz szófaj valamelyikébe való beletartozását jelöljük a szónak, hanem ezen belül alosztályokat is feltüntetni, vagyis a szónak nemcsak hova kapcsolhatóságára, hanem a hozzá kapcsolható jellegére is utalni.

ZOLNAI BÉLA:

Legyen szabad ORSZÁGH LÁSZLÓ professzor sokoldalú előadásából csupán három mondatot kiragadni. Az egyik a *lexéma* kérdése, a másik a

címszó és az értelmezés viszonya, a harmadik az anyanyelvi szótár szükségessége.

Ami a lexémát illeti, ORSZÁGH LÁSZLÓ új fogalmat vezet be nyelvtudományi irodalmunkba. A lexémát a lexikológia egységének definiálja. Nagyjában ez érthető, de talán nem ártana, ha ezt a fogalmat, amint az előadó erre utal is, részletesebben definiálnók. Nyilvánvalóan hozzátartozik a *fonéma*, a *morféma*, a *szemantéma* és az *emfatikum* terminusok sorozatához. Talán a leghelyesebb volna a szót fölvenni az Értelmező Szótár címszavai közé s ott megmagyarázni.

ORSZÁGH LÁSZLÓ fölveti előadásában, hogy az Értelmező Szótár alkalmazhat-e olyan nyelv-elemeket, amelyek nem címszavai a szótárnak. Erre határozottan nemmel vagyok kénytelen válaszolni és azt hiszem, ebben valamilyen egyetértünk. A szótárban hiányozhatnak címszavak, — bár én a minél több címszó fölvételének híve vagyok, mert hiszen használhatatlanná válik a szótár, ha éppen azokat a szavakat keressük, amelyek hiányoznak belőle — de az értelmezésben nem lehet olyan szó, amely a címszavak között nem található, hiszen megtörténhetik, hogy ilyenformán értelmetlenné válik maga az értelmezés.

Magam is azok közé tartozom, akik szeretnek szótárt olvasni. Egy francia szótár olvasása közben nem értettem az értelmezés egyik szavát. A címszavak közül hiányzott. Kénytelen voltam olyan módszerhez folyamodni, amely ellenkezik az értelmező szótárak alapelvével: francia-magyar szótárban kerestem meg az illető szó értelmét.

A harmadik mondat egy meglepő tényről szól. Arról, hogy kisebb népeknél — albánok, litvánok, finnek, örmények, bolgárok, grúzok — az értelmező szótárnak szükségességét előbb még tudatosítani is kellett szélesebb körökben. Ez nyilván arra céloz, hogy bizonyos fokig tudományos és nyelvészemberek is kételkedtek egy ilyen szótár föltétlen szükségességében. Hogy ez a fölfogás laikus körökben mennyire elterjedt, arra saját élményeim közül tudnék két példát idézni.

A személyek nyelvtudományi szempontból laikusok voltak, de egyébként úgynevezett művelt emberek és a kultúrában is elég magas pozíciót töltöttek be. Az Etimológiai Szótárról szólt az egyik vélemény. A diskurzus szövegét nem terjeszthetem teljesen szöveghűen elő, mert reprodukálhatatlan. Lényege az, hogy Gombocz Zoltán és Melich János megérdemelnék a halálbüntetést, mert az Etimológiai Szótárban kimutatják a magyar szavakról, hogy szláv, német, latin, francia stb. eredetűek. Ehhez az esethez nem kell kommentár.

A másik eset az értelmező Szótárral volt kapcsolatos. Szintén művelt, de laikus körökben felmerült a kérdés, hogy a mi szükség van egy Értelmező Szótárra, hiszen magyarul mindenki tud. Hivatkoztam a francia *Larousse*-ra. Erre az illető megjegyezte, hogy az külföldiek számára készült . . . Ez nagyon nagy tévedés, hiszen minden értelmiségi francia író asztalán ott van a Larousse.

1948-ban alkalmam volt Párisban tanulmányozni a francia tankönyvirodalmat. A szótár kérdésének ugyanis a lexikológia mellett van pedagógiai vonatkozása is. A Pedagógiai Múzeumban (Rue d'Ulm) átnéztem az anyanyelvi oktatás tankönyveit, főleg a legegyszerűbb fokúakat. Nagyon kellemesen lepott meg, hogy hat-tíz éves gyermekek számára külön tankönyvszerű keretben szótárak állanak rendelkezésre. Nem a Larousse, amely felnőttek számára készült, hanem külön kis-szótár, amely iskolakönyvnek számít és amelyet

a tanuló köteles megvenni. A franciák már a hatéves gyermek kezébe francia értelmező szótárt adnak.

Van olyan tankönyv, amelyben 10—12 éves gyermekek már nyelvtörténeti alapismereteket is kapnak, tehát hangtörténetet, jelentéstörténeteket, etimológiai visszautalást, természetesen a latin eredetre stb. Ezekben a tankönyvekben azután nagyon fejlett a fogalmazástanítás is. A tanulók figyelmét már elemi fokon fölhívják a gyakorlati stilisztikai ismeretekre. Mindez azon az elven alapul, hogy az anyanyelvet majdnem annyira és tudatosan kell tanulni, mint egy idegen nyelvet.

Csak néhány példára utalok, annak bizonyosságára, hogy ezek a tankönyvek, a szótár föladatát átvéve, mennyire megtanítják a gyermekeket gondolkozni és a jelentés teljes ismeretében használni a szavakat. Az egyik, 6—8 éves gyermekeknek szóló tankönyv például minden rendszer nélkül szinoním-szavakat közöl s a tanulónak az a föladata, hogy ezeket gradációs sorozatba rakja össze. Ilyen sorozat pl. : *halál, téllenség, alvás, lustaság*. Ezeket a szavakat azután valamiféle fokozati sorozatba kell rendezni. Ez tudatosítja a szó jelentését és finom árnyalatok megkülönböztetésére teszi képessé a gyermeket. Több helyen a tankönyv egyenesen utasítja tanulóit, hogy szótár segítségével ugyan, de definiáljanak egyes szavakat. A francia hatnyolcéves gyermekek tehát — mutatis mutandis — kicsiben ugyanazt a föladatot kapják, mint amit az Értelmező Szótár tudós készítői végeznek. Némi túlzással azt állíthatjuk, hogy nem csak szótárt adnak a gyermek kezébe, hanem egyenesen leckének adják föl neki, hogy »effélét csinálni maga is próbál-gasson«, — hogy Aranyt idézzem.

A francia iskolakönyvek tele vannak egy-gyökből képzett szavak gyűjtéményeivel. Érvényesül a stílusra-nevelés a szövegek átírásával, ahol tudatosodik a szó stilisztikai értéke. Megtalálható a tankönyvekben az analitikus kifejezéseknek szintetikussá való átváltoztatása, mint föladat. Föladat : kiválogatni egy szövegből a konkrét, az absztrakt, a szimbolikus szavakat ; a klisék helyettesítése nem-konvencionális kifejezésekkel, amikor a gyermek saját szavaival átalakítva fejezi ki a klisében levő értelmet stb.

A tankönyv paródiákat, stílusutáztatásokat is közöl. Nálunk ennek megfelelően esetleg Karinthy *Igy irtok ti!* c. könyvét lehetne valamilyen formában bekapcsolni az anyanyelvi oktatásba.

Mindezt csak azért voltam bátor elmondani, — sajnos, a szovjet és az angol anyanyelvi oktatáshoz nem tudok hozzászólni, de bizonyára ott is ugyanezt konstatálhatjuk — hogy a francia anyanyelvi oktatásban már a legalacsonyabb fokon nagy szerepet játszik az értelmező szótár. Sőt külön iskolai értelmező szótárak készülnek. Azt hiszem, ez a példa is hozzájárul annak a tételnek bizonyításához, hogy nálunk is szükség van egy értelmező szótár elkészítésére, amit egyébként az Akadémia előtt nem kell bizonyítani.

KOVALOVSKY MIKLÓS :

Az emberi nyelveket rendszerbe foglaló nyelvtanírásnak több mint kétévezredes múltja van, de azért nemesak egy elvont, általános nyelvtan megszerkesztésének vannak nehézségei, hanem sokszor még az egyes nyelvek rendszerezésére vonatkozó alapelvek sem tekinthetők véglegesen megállapodott-nak, mint a közelmúlt nyelvtani vitái nálunk is mutatták.

Ami a szótáriródmalmat, főként az egynyelvű, értelmező szótárakat illeti, jóval kisebb múlt és — különösen magyar vonatkozásban — sokkal kevesebb gyakorlati tapasztalat, kiforrott elvi tanulság áll mögöttünk. A nyelvtan és a szótár között megvan azonkívül az a különbség is, hogy a nyelvtan többé-kevésbé zárt, csak lassan, némely elemében változó rendszer, a szótár pedig a szókincesnek szinte állandó mozgásban levő tömegéről próbál képet adni. A vállalkozás — némi túlzással — egy hatalmas tömegjelenetet ábrázoló egyetlen filmkockához hasonlítható, amely a pillanatfelvétel mozdulatlanságával rögzít egy bizonyos állapotot, helyzetet. Ez azonban csak az egészen kis méretű, igénytelen, vagy sajátosan elhatárolt célú szótárakban van így. Minden valamirevaló általános szótár többet ad a jelen álló helyzetképénél és az előzményekből is bemutat több-kevesebb filmkockát, amelyek a változás időbeli, történeti folyamatának mozzanatait szemléltetik, sőt egyes kiemelt, felnagyított, előtérbe hozott, több oldalról ábrázolt részletekkel az egyidejű változatokat, árnyalatokat is feltűntetik (táji, szakmai, csoportnyelvi, stiláris, érzelmi-hangulati elemek stb.).

A szókinces sokrétűségéből és folytonos, áramló mozgásából adódó nehézségeket és módszertani kérdéseket az előadás sorra feltárta, s meggyőzően igazolta e szerteágazó, bonyolult és egymásba szövődő problémakör tudományos feldolgozásának szükségességét. Lexikográfiai irodalmunk soványsága nyilván egynyelvű szótáraink aránylag csekély számának (beleértve a történeti és tájszótárakat is), az ilyen vállalkozások és törekvések elszigetelt vagy rendszertelen voltaként következménye. A szerzők, rendszerint teljesen magukra utalva, a mű megalkotására kellett hogy fordítsák minden erejüket, s hatalmas, értékes tapasztalatanyagukat, munkájuk tanulságait már nem volt módjukban feldolgozni, a tudomány számára hasznosítani. A szótárirás tehát nálunk elsősorban gyakorlat volt és maradt, afféle segítségeszközgyártás, a lexikográfia műveletlen, elhanyagolt parcellája pedig nyelvtudományunk dúsan termő területének szélére szorulva árválkodott. Pedig a szótárirásnak, a lexikográfiának (ha nem ragaszkodunk is feltétlenül a kissé nagyképű *szótártudomány* névhez), megvan a maga sajátos elméleti problémaköre, amely nemcsak a munka gyakorlati megalapozásában, ilyen vagy olyan megoldásokban testesül meg, hanem — a nyelv legelőbb anyagáról lévén szó — a legszorosabb kapcsolatban áll a nyelvtudomány különféle területeivel és problémáival. A viszony eddig többnyire egyoldalú volt: a szótárirás felhasználta a nyelvtudomány eredményeit, igyekezett korszerűen igazodni az új elméletekhez és rendszerezésekhez. A szótárszerkesztésből lecsapódott elméleti eredményeket, megállapításokat és tanulságokat azonban a nyelvtudomány kevéssé vette figyelembe és alig hasznosította. Ez persze elsősorban lexikográfiai irodalmunk szegénységén múltott.

Hogy milyen termékenyek lehetnek a szótárirás gyakorlatából leszűrődő elméleti tanulságok és az ott felmerült problémák a nyelvtudomány egészére vagy legalább is számos területére nézve, arra egész sor utalást adott az előadás. Szemléltetőnek ragadjunk ki a sok közül egy kérdést: a szó jelentéseinek tagolását.

A többjelentésű szavak szótári értelmezésének felépítésében, amint az előadásból láttuk, sok szempont érvényesülhet, s rendszerint kereszteződik is. Elsődleges mindenesetre a szófaji megoszlás nyelvtani szempontja. Hogy pl. a főnévként és melléknévként egyaránt használt *n é p n e v e k* eredetileg melyik szófajhoz tartoznak, azt a szótár kikövetkeztetheti, vagy

legalább is valószínűsítheti, a kétféle használat jelentéseinek kiemelésével, példáinak összegyűjtésével, történeti szempontú csoportosításával.

Néha nehéz egyes igék tárgyas vagy tárgyatlan alapjellegeteként biztos eldöntése, mert mindkét szerepben egyaránt használatosak, mint pl. *szánt, kapál, olvas, fest, jütyül*. A példák elemző csoportosítása rávilágíthat az alapjelentésre, és a tárgyas igének tárgyatlan használatúvá való átalakulásának vagy a tárgyatlanok tárgyas vonzattal való bővülésének folyamatára.

A szófaji jelleggel függ össze sok főnévnek melléknévi értelemben, helyesebben: jelzői szerepben való használata. Főként az anyag- és a mértékevek tartoznak ide. Az anyagnév, sajátos jelentésfejlődéssel jelöli néha a belőle készült tárgyat is (pl. *arany, ezüst, vas*). Állat- és növénynevek hasonlóképpen használatosak az állat bőréből v. szőrméjéből, a növény anyagából készült eszköz, iparcikk, az állat húzából, ill. a növényből v. terméséből készített étel megnevezésére is. Ezeknek a használati eseteknek szótári vizsgálata új szempontokat adhat a nyelvtannak, és gazdagítja a jelentéstant is.

Az állat- és a növénynevek egyébként is meglehetősen gondot okoznak zsúfolt jelentéstartalmukkal, mert néha a rendszertani nemtől vagy családtól a fajon és fajtákon át egészen az egyedig, sőt gyakran ennek egyes részeiig, anyagaig és a belőle való készítményig egész sor jelentést foglalnak magukban.

Mindezeknek feltüntetése nem lehet feladata a kisebb szótáraknak, de a jelentéstannak figyelembe kell vennie őket a szavak szétburjánzó használati értékének vizsgálatában.

Mindez kapcsolatos az általános és a különös vagy részleges jelentés kérdésével, ill. az önálló főjelentések és a jelentésárnyalatok viszonyával. Igen gazdag jelentéstartalmú szók feldolgozásában hasznosnak bizonyult a többé-kevésbé összetartozó, de azért önálló jelentéscsoportoknak egy-egy általános jelentés alá való foglalása, még ha ez csak afféle segéd-kategória is, és ha nincs is a nyelvhasználatban élő megvalósulása. Ilyen tagolást találunk pl. az *ad, áll, cikk* szónál.

Az ilyen kikövetkeztetett, összefoglaló jelentés emlékeztet a nyelvhasználat csillagos szóalakjaira, s ahogy emezek a szó eredeti hangalakjára vonatkozólag adnak tájékoztatást, az általános jelentés esetleg rávilágíthat a szó ősi, még differenciálatlan jelentésére.

Bő szemléleti és vizsgálati anyagot nyújt a szótár a szavak jelentésetolódására a konkrétól az átvitt, elvont vagy képes értelmű használatig. Rendszerint mindegyiken belül tovább tagolódik még a szó jelentése.

Az átvitt és a képes értelem szétválasztása szükségesnek mutatkozott, nemcsak az átvitt használatban megnyilvánuló elvontabb, általánosabb, elmosottabb szemlélet (pl. hogy *ökörnek, számárnak* stb. mondjuk a buta embert; a *galamb, rózsza, virág* kedveskedő, becéző szerepe; a *circusz* rosszaló jelentése), ill. a képes értelemben használt szó vagy kifejezés szemléletes, képszerűen ábrázoló ereje miatt (pl. *cizellált* vers; arcának *rózsái*; gondolatok *szárnyán*; az élet *könyve*; *nyargal, üvölt* a szél; *szíven üt*; *kitekeri a nyakát vminek*), hanem az átvitt szóhasználatnak gyakoribb, általános. szinte köznyelvi jellege, a képes kifejezéseknek pedig ritkább, válasz-

tékos, irodalmi volta és erős érzelmi telítettsége miatt is. A képes szóhasználatban erős képfelidéző erején kívül határozott stiláris érték, stílusréteg-hangulat van:

Az egymáshoz kapcsolódó, de egymástól elkülönülő jelentésárnyalatok tagolása néha érintkezik a homonímák kérdésével. Az *ég* fn és az *ég* ige vagy a *mer* (bátorkodik) és a *mer* (merít) ige típusú homonímák mellett vannak ugyanis olyan egyalakú szók, amelyeknek gyökere közös, és összetartozásuk legtöbbször még a mai vagy a nyelvészetben kevésbé iskolázott emberek számára is nyilvánvaló. Ilyen szó pl. az *ér*, *kel* v. *kél*, *kelt* v. *költ* (ébreszt), *köszön*, *szán* ige; az *ér* és a *levél* főnév, a *fő* főnév és melléknév, s olyan főnévesült igenév, mint *adó*, *bíró*, *eső*. E szóknak átvitt, továbbfejlődött jelentése annyira eltávolodott, sőt néha már el is szakadt az alapszótól, hogy egészen megokoltnak látszik a homonímákra való felbontás. Ezek az esetek a jelentések szétágazása folytán történő egyalakúvá válás folyamatát tükrözik, s rájuk vonatkozó anyag vizsgálata támpontokat adhat a jelentés-tannak e kérdés megoldására.

A szóösszetételek, összetett lexémák keletkezésére és szerkezetére, a tagok jelentésviszonyára vet végül fényt a csak összetételben (elő- v. utótagként) ill. állandó szókapcsolatban használatos szó vagy csak ilyen helyzetben érvényesülő jelentés szótári vizsgálata. [Pl. *fapapucs*, *vaslábos*, *ásóláb* (= ásásra alkalmas, való, használt); *bodzafa*, *mogyorófa*, *kökényfa* (= cserje, bokor), *kókuszdió*, *szerecsendió*, *borjúdió*: *bazsarózsa*, *labdarózsa*, *ószirózsa* stb.]. Van azonban olyan nézet is, hogy nem önálló elemek jelentéseit nem szótározhatjuk, csak magát az összetett szót mint egészet tekinthetjük szótári, ill. jelentéstani egységnek. A csak bizonyos állandósult kifejezésekben, szólásokban élő szók (*cigánykereket* hány, *fűzfán* fűtyülő *rézangyalát*) valóban már a szóláskutatás körébe tartoznak. Igen termékeny lehet azonban a szótári sorokba gyűjtött és jelentések szerint tagolt *igekötés* *összetételeknek* elemzése, az igekötők szerepének és jelentésváltozásának, ennek az igen eleven nyelvi folyamatnak megvilágítására.

Eddigi értelmező munkánkból úgy látjuk, hogy a szorosabban nyelvtani szerepű, ú. n. *forma szók* (névmások, határozószók, kötőszók, stb.) használatának szótári elemzése különösen tanulságos lesz az elkövetkezendő nyelvtanok számára. A tervszerű, igen gazdag, nyelvünknek több mint másfél századára és a nyelvhasználat különféle rétegeire kiterjedő adatgyűjtés ugyanis a mondattani funkció-gazdagodással kapcsolatban olyan új jelentéseket, árnyalatokat, használati eseteket vagy kapcsolat-lehetőségeket tárt fel, amelyeket eddigi nyelvészeti irodalmunk nem vett figyelembe. Bátran állíthatjuk, hogy az Értelmező Szótár ezen a téren igen jelentős többletet ad majd az eddigi eredményekhez.

Reméljük tehát, hogy a készülő szótárnak nemcsak az anyanyelvi művelődésben, a nyelvhasználat tudatosításában és helyes irányításában lesz szerepe. Egy jó szótár a nyelv életének egész folyamatát tükrözi, s kell, hogy megmutassa nyelvünk jelene mellett a múltat, sőt a jövő csirait is, mivel kibontakozik belőle nyelvünk szerkezeti jellege s a nyelvfejlődésnek ezen alapuló irányvonala és törvényszerűsége.

O. NAGY GÁBOR:

Az elhangzott előadás a kérdés csoport gazdagságához mért szűk keretei ellenére is határozott és világos képet tárt elénk a korszerű lexikográfia fel-

adatairól és módszertani kérdéseiről. Magam részéről a kapott képnek csupán egyetlen kis részletét szeretném kiragadni, és az ezzel kapcsolatos kérdéseket kissé tágabb összefüggésükben bemutatni.

Mondanivalóm az előadásnak ahhoz a pontjához kapcsolódik, mely arra mutatott rá, hogy a »kötött szókapcsolatok értelmező jellegű szótárakban való feldolgozásának az ad jelentőséget, hogy ezeknek állandósult voltuknál fogva fontos fogalom-ábrázoló szerepük van, tehát lexémáknak, lexikológiai egységeknek tekinthetők«. Ehhez a fontos szerephez képest feltűnően kevés szó esett eddig nyelvtudományi irodalmunkban a lexémáknak ezekről a fajáról. Nemesak addig nem jutottunk el, hogy legalább körvonalalaiban ki lenne dolgozva a lexéma-jellegű frazeológiai kapcsolatok sajátos jelentéstana és alaktana, de a kezdet legkezdetén tartunk ezek egyszerű számbavételében és alkatuknak megfelelő rendszerezésében, csoportosításában is. Ennek a nyelvtudomány többi ágaihoz képest szembevetendő elmaradottságnak az okai egyrészt történeti jellegűek, másrészt pedig maguknak a frazeológiai egységeknek az alkatából következnek.

Ami a kérdés történeti oldalát illeti, tudvalevő, hogy szótárirodalmunk fejlődése, frazeológiai kapcsolatokkal való gazdagodása egyes frazeológiai gyűjtemények, közelebbről véve egyes közmondás- és szólásgyűjtemények létrejöttének a közvetlen függvénye. Ennek illusztrálására hadd említsem meg, hogy mindjárt Molnár Albert Dictionarium-ának 1611-i második kiadása, mely elsőnek vesz be magyar címszavak szerint rendezett szótárba frazeológiai kapcsolatokat, teljes egészében Decsi János 1598-ban megjelent Adagiorum-aiból veszi frazeológiai anyagát; Wagner Phraseológiája (1750) magában foglalja Faludi jegyzőkönyvének valamennyi adatát; Kresznerics állandósult szókapcsolat-anyagának tekintélyes részét vagy éppen túlnyomó többségét Dugonics Példabeszédeiből és Kovács Pál szólásgyűjteményéből meríti; és végül a Czuczor—Fogarasi-féle nagyszótár frazeológiai-anyagának is egy szólásgyűjtemény, Erdélyi János Magyar közmondások könyve a legfőbb forrása. Az a körülmény, hogy szótártörténetünk folyamán hosszú évszázadokig éppen szólás- és közmondás-gyűjtemények voltak szótáraink lexikológiai szókapcsolatainak a legfőbb, sőt sok esetben egyedüli forrásai, természetesen azzal a következménnyel járt, hogy az elméleti kutatók azonosították az állandó szókapcsolat fogalmát a szólás fogalmával, és azáltal, hogy a közmondást is a szólás fogalma alá sorolták, lehetőséget nyitottak arra, hogy a sajátosan a nyelvtudomány problematikájába tartozó frazeológiai egységek kérdése némileg átcsússzék más tudományok vagy tudományágak körébe.

A szólások valóban állandósult szókapcsolatok, jelentéstartalmukat tekintve a szavakkal azonos értékű nyelvi egységek, lexikológiai szempontból igazi lexémák, de velük korántsem merül ki a frazeológiai egységek fogalma. A szólásokon vagy szólásmódokon vagyis az olyan sajátos stilisztikai értékű, teljesen átvitt jelentésű és rendszerint elhomályosult eredetű szókapcsolatokon kívül, melyeknek alkotórészeit az forrasztja egységbe, hogy bennük mint valamilyen szempontból egységet alkotó szókapcsolaton ment végbe jelentésváltozás: a frazeológiai egységek sorába tartoznak, tehát mint lexikológiai egységek külön értelmezésre szorulnak az olyan szókapcsolatok is, mint amilyenek — hogy csak a legfontosabb típusokat említsem — az olyanféle jelzős szerkezet-jellegű terminusok, mint pl. *vérehulló fecskefű*, *egerésző ölyv*, *közlekedő edények*, *tehetetlenségi nyomaték*, stb. az olyan határozó vagy tárgyias

szószerkezetek, melyeknek a jelentéstartalma kifejezhető egyetlen igei szinonimával, mint pl. *váddal illet* 'vádol', *haladást tesz* 'halad' *beleegyezését adja* 'beleegyeznek' stb.; az olyan klisészerű kifejezések, amelyeket az előbbiekhöz hasonlóan szintén nem alkalmilag szerkeszt egybe a beszélő, hanem már kész egységként használ, mint amilyenek pl. a több szóból álló köszöntések és más udvariassági formák; az olyan jelentéstanilag pusztán szó-értékű, de olykor mondat vagy éppen összetett mondat alakú játék-elnevezések, mint pl. a *kinn a bárány, benn a farkas, a hátulsó pár előre fuss, a buj-buj zöld ág* stb.; a pusztán szintaktikai funkciójú álszavak olyan állandósult kapcsolatai, mint pl. az ilyenek: *annak ellenére, hogy, nemcsak... hanem... is* stb.

Maga ez a vázlatos és még a főbb típusok megnevezésében sem teljes felsorolás is adhat némi képet arról, hogy a címszavakon kívül még mennyi más értelmezett lexémának is szerepelnie kell a szótárban. A szótár számbaveszi és értelmezi ezeket a lexémákat, de az már kívül esik feladatkerületén, hogy alkutuknak megfelelően osztályozza és leírja az ilyen szókapcsolatokat. Ez egy külön tudományág, a frazeológiának a sajátos feladata. Külön tudományágnak kell tekintenünk a frazeológiát, mert tárgya, a szókapcsolatok vizsgálata korántsem azonosítható a szintaxis témájával. Szintaktikai szempontból az ilyen szószerkezetpárok, mint *széken ül és tükön ül, hiábavalóvá tesz és tüvé tesz*, (valakinek az) *embere válogatja* (t. i. azt, amit ki kell válogatnia) és *embere válogatja* stb. többé-kevésbé azonos elbírálás alá esnek, noha nyilvánvaló, hogy a köztük levő párhuzam merőben alaki jellegű, és a nyelv belső szerkezetét tekintve vagy magát a nyelvet aktualizáló beszéd folyamatát vizsgálva is lényeges eltéréseket találunk az említett szószerkezetpárok között. Ha a frazeológia valamikor mint önálló tudományág fog szerepelni a nyelvtudományban, — itt jegyzem meg, hogy Sz z a b ó D é n e s legújabb egyetemi jegyzetében már önálló fejezetet kapott — akkor ezt annak a sajátos módszernek köszönheti, hogy bizonyos szókapcsolatokat vizsgálva egyszerre, egymással párhuzamosan alkalmazza a jelentéstan, a szintakszis és nem utolsósorban a nyelvtudományi stilisztika szempontjait is.

Annak azonban, hogy mindeddig mégsem önállósult a frazeológia önálló tudományággá, noha VINOGRADOV szovjet akadémikusnak »A frazeológiai egységek fő típusai az orosz nyelvben« c. tanulmánya már komoly lépést jelent ebben az irányban, annak a fent említett ok mellett magában a frazeológiai kapcsolatok természetében is megvan az oka. Gyakran ugyanis rendkívül nehéz elkülöníteni a frazeológiai egységeket a szabad szókapcsolatoktól, és nagyon sok esetben éppoly nehéz a lexémáknak tekinthető szókapcsolatok alakváltozatai közül kiválasztani azt, amelyik a közösség tudatában a viszonylag leginkább kikristályosodott alakként él. Nyilván igaza van az előadónak akkor, amikor »a nyelvben korlátozott számban élő kötött szókapcsolatokról« beszél, a »korlátozott szám« azonban megszámlálhatatlanul véges számot jelent itt. A frazeológiai kapcsolatok területén t. i. az egyéni alakítások lehetősége sokkal tágabb körű, mint pl. az egyes szavak esetében. Minthogy a köznyelvi szótár is elsősorban irodalmi adatokon épül fel, és mivel az író, különösen a szépirodalmi nyelvi fantáziája nagyon gyakran éppen a kötött vagy többé-kevésbé kötött szókapcsolatok egyéni átalakításában, sajátos felhasználásában mutatkozik meg, olykor szinte lehetetlennek is látszik egy-egy szókapcsolat szó-elemeinek a variációs lehetőségeit felmérni. Mint a lexikográfia számos más területén, itt is bizonyos kompromisszumos megoldás vezethet csak eredményhez: utalni valamiképpen a leírhatatlanul

gazdag lehetőségekre, de mégis kiválasztani és szótározni azt az alakot, amelyik viszonylag a legszilárdabbnak, a leginkább kikristályosodottnak látszik. És mivel a lexikográfusnak kénytelen-kelletlen el kell végeznie ezt az olykor megalkuvással tele válogató munkát, az eredmény mégis csak az lesz, hogy a szótárban egy többé-kevésbé egységes szempontok alapján összeállított és a szabad kapcsolatoktól külön értelmezett voltukkal is elkülönülő frazeológiai anyag fog a szótárhasználóknak a rendelkezésére állani. Ez az ilyen módon szótározott frazeológiai anyag szolgálhat azután alapul ahhoz, hogy a szótárból kigyújtva a további frazeológiai vizsgálatok nyersanyagául szolgáljon.

Mondanivalóm lényegéhez érkeztem el ezzel, ahhoz t. i., hogy a szótárírás fáradságos munkája többek között bizonyára azzal az eredménnyel is fog jární, hogy elősegíti a nyelvtudomány új ágainak a kibontakozását, közelebbről véve lehetővé teszi a tárgyának megfelelően sajátos módszereket alkalmazó frazeológiai kutatások megindulását azzal, hogy összegyűjti és a kutatók rendelkezésére bocsátja a magyar nyelv lexéma-jellegű állandó szókapcsolatait, frazeológiai egységeit.

KISS ERNŐ:

Tisztelt Akadémia! Az előadás csupán egyetlen pontjához óhajtok hozzászólni és pedig ahhoz, amelyben az előadó azt mondta, hogy — bár bizonytalan időpontra, de — programmba van véve egy fogalomkörök szerint csoportosított szótár, amelynek tudomásom szerint a Roget-féle angol 'thesaurus' a prototípusa.

Csodálkozva kell megállapítanom, hogy amíg ennek a 'thesaurus'-nak sok korszerűsített kiadása jelent meg és Sanders, Schössing, Wehrle, Dornseiff, Póra, Rouaix, stb. személyében számos követője és utánpótlója akadt, addig száz év alatt senkinek sem jutott eszébe ezeknek a — katalógus módjára — egymás mellé helyezett szavaknak és kifejezéseknek az értelmezése. Ez annál feltűnőbb, mert szinoníma-szótárak elképzelhetetlenek volnának a legfinomabb árnyalatokat is feltűntető értelmezés nélkül, már pedig a Roget-mintájú 'thesaurus'-ok és a szinoníma-szótárak között használhatóság és elérendő cél szempontjából — a legáltalósabb kifejezés felhasználása — semmi különbség sincs és más tekintetben is csak annyi, hogy míg a 'thesaurus' a nyelv minden kifejezését hivatott felölelni, addig a szinoníma-szótárba rendszeren csak olyanok kerülnek, amelyeknek (néhány vonatkozásban felcserélhető) rokon értelmük van. A (karos)szék, ülés, ülőke, pad(ka), lóca, hokkedli, zsámoly, fekvőszék, pamlag, dívány, chaise longue, szófa, kanapé, fauteuil, bergère, zsöllye, stb. tehát nem.

Mivel az előadó is hangsúlyozta, hogy ennek a fogalomkörök szerint rendszerezett szótárnak körülbelül ugyanazt az anyagot kell tartalmaznia, mint az értelmező szótárnak, kérem ennek a szótárnak majdani szerkesztő bizottságát, hogy a magyar 'thesaurus'-ba kerülő szavakat, kifejezéseket, állandó szókapcsolatokat stb. ne csak katalogizálja, azaz a megfelelő fogalomkörök kívánalmainak megfelelően egymásmellé helyezze, hanem magyarázza is őket, ami az értelmező szótár alapulvételével nem lehet nagy feladat. Hogy ez az értelmezés mennyire szükséges, azt bizonyítja minden szinoníma-szótár, mert az nem elégszik meg a rokonértelmű kifejezések egyszerű fel-

sorolásával, hanem azok egymáshoz való viszonylatát is feltűnteti, az árnyalati eltérések kidomborításával. Ennek a mai ülésnek egy másik felszólalója is hangsúlyozottan hiányolta a Póra-féle 'Rokonértelmű Szók és Szólások Kézikönyvé'-nél az értelmezést, bár éppen Póra az (ismereteim szerint) egyetlen, aki több szócsoporthal magyarázatot ad, sőt erre a célra a német nyelvet is igénybe veszi.

A 'thesaurusok' e fogyatékoságával kapcsolatban egy gondolatom támadt, amelynek megvalósítása az 'intervenakuláris'-nak nevezhető szótár (a továbbiakban: INVER) kialakulásához vezethet. Az e cél felé haladó göröngyös úton az első lépés a fogalomkörök kötelező számozása. Az eddigi merev fogalomkörökbe való besorolással szemben át kellene térni egy Dewey-rendszerű tizedes számozásra, amely lehetővé teszi a meglévő fogalomkörök korlátlan bővítését és újak beiktatását. Ha akár a UNESCO révén, akár más alapon nemzetközileg elismert és kötelező osztályozás keletkezhetnék olyan értelemben, hogy azonos fogalomkörök minden nyelven azonos számozással szerepeljenek, az ilyen elvek alapján készült szótár nemcsak hézagpótló lenne, hanem átvinné a többnyelvű szótárak szerepét is, ha bizonyos esetekben, főleg kezdők számára, nem is tenné őket teljesen feleslegessé.

Ugyanígy megmaradnának az INVER mellett a betűsoros értelmező szótárak arra az esetre, ha valamely kifejezés értelmét gyorsan meg akarom lelteni. De ha kifejezést keresek valamely fogalomra, ami írónál, szónoknál, fordítónál gyakran, de minden más halandónál is előfordul, akkor csak az INVERre számíthatok segítségért.

A fordító vagy nyelvet tanuló szempontjából az INVER további nagy előnye az eddigi többnyelvű szótárral szemben az, hogy nem kell semmi-féleképpen sem alkalmazkodnia idegen nyelvek gondolatvilágához és kifejezőmódjához, s így valóban minden nyelv legsajátosabb, csak a terjedelem korlátait ismerő, tetszés szerinti fokig kimerítő szókincsét nyújthatja. Az eddigi elvek szerint készült szótáraknál ugyanis a lefordított nyelv legzamatosabb kifejezései gyakran elsikkadnak, mert a lefordítandó nyelvben nincsenek lexémák ekvivalenseik.

Az INVER elképzelésem szerinti célját csak úgy érheti el, hogy a fogalmak tagozódását meghatározott részletmélységig a nemzetközileg elfogadandó tizedes rendszer elvei szerint beszámozza, úgyhogy az azonos számok minden nyelven azonos fogalmaknak feleljenek meg. Ennél az eljárásnál azonban üres számokat kell hagyni, amikor az egyik nyelv fogalmai nem fedik tökéletesen a másik nyelvét és a legaprólékosabb részleteknél és ott, ahol az idiomatika túlságosan elóttérbe todul, a számozást abba kell hagyni. A megértést és diszcernálást ezekben az esetekben vagy az értelmező-magyarázatra kell hagyni, vagy az INVER-használó nyelvérzékére bízni, amit utalások támaszthatnak alá. Minthogy a legteljesebb INVER nem kezdők, hanem a nyelvet bizonyos mértékig ismerők számára készül, ez a megoldás a gyakorlatban nagyon jól be fog válni.

Az INVERben azonban nemcsak minden nyelv idiomatikus frazeológiája szerepelhet korlátlanul, hanem annak kiegészítésül el tudok képzelni egy Bilder-Duden mintájú részt is, amelyben a különböző szakismeretek körébe tartozó tárgyak megfelelő beszámozása mellett illusztrációk is szerepelnek. Ezen a téren igen hasznos ötletekkel szolgálhat A. Pinloche »Vocabulaire par l'Image«-a, amely Larousse kiadásában az 1930-as években jelent meg és az orosz Bilder-Duden.

Ami az INVER terjedelmét illeti, arra vonatkozóan a következő számítás szolgáljon tájékoztatóul. Az INVER rendszerezett része nem kell, hogy nagyobb legyen, mint az értelmező szótáré, amely ugyanakkorra anyagot ölel fel, hiszen terjedelem szempontjából mindegy, hogy a csoportosítás betűsorosan vagy másként történik-e. Minden 'thesaurus', tehát az INVER mellé is kell azonban egy szómutató. Ezt a mutatót a legkisebb betűkkel, a legtömöttebben lehet szedni, azonkívül nem kell az INVER minden szavát tartalmaznia, hanem elégséges csak a főbb kifejezéseket feltüntetni, mint ahogyan azt pl. Dornseiff teszi. Ammandale 'Dictionary'-je kb. 1000 szót tud mutatójában egy oldalon hozni. Ezen az alapon a szótár legfeljebb két ívvel bővülne.

Eltételezve attól, hogy az INVER a nyelvet kedvelő ember számára élvezetes olvasmány lenne (ahogyan Dornseiff mondja: »ein Erbauungs- und Erlabungsbuch«), három jellegzetességét szeretném jobban megvilágítani.

Az egyik, mint a fordító kézikönyve. A fordító eddig, ha nem ismerte valamely kifejezés ekvivalensét a másik nyelven vagy az nem jutott hirtelen az eszébe, a bilingvális szótárhoz fordult, amely sok esetben nem elégítette ki teljesen. Ha pl. az angol 'worry' szót kell németre fordítani, Muret-Sanders Hand- und Schulausgabejában a következő kifejezéseket találja: Plackerei, Quälerei, Qual. Ha e három egyike sem felel meg neki, kénytelen szinoníma-szótárhoz nyúlni, ahol azért is valószínű, hogy nagyobb választékot talál, mert Muret-Sanders német-angol részében a Jammer, Plage, Verdruss és Widerwertigkeit szavak mindegyikénél szerepel a 'worry' mint ekvivalens. Ugyanúgy, ha 'Kummer'-t akarja angolra fordítani, a chagrin, heartache, heaviness, regret, sadness, smart és vexation kifejezések nem szerepelnek a német-angol részben, holott az angol-német részben mindegyik szó mellett ott áll a 'Kummer'. Tehát a válogatós fordítónak megint utolsó mentsége a szinoníma-szótár.

Ha nemesak egyes szó, mint fogalom ekvivalensét keresi, hanem távolabbi összefüggésű fogalmakat akar egyik nyelvből a másikba idiomatikusan átültetni, akkor a szinoníma-szótár sem elegendő, hanem szükség van a 'thesaurus'-ra, esetleg egy stílus-szótárra.

Az INVER (persze inkább csak a későbbi, tökéletesebb kiadásokra gondolok) mindezeket az igényeket tálcán kínálva egymaga elégíti ki. Minden fordító egyetlen helyen találja felhalmozva az egymással kapcsolatos (nem mindig kifejezetten rokonértelmű) kifejezések tömegét és keresgélés nélkül válogathat a nyelv szellemének mindig megfelelő legáltalálóbbs kifejezésekből.

Az INVER másik jellegzetessége, hogy nincs annyi szótárra szükség, mint eddig. Ha ma egy fordítóiroda 10 nyelven úgy vállal fordítást, hogy bármelyikről bármelyikre elvégzi, akkor, ha jól fel akarja magát szerelni $(n-1) n = 9 \times 10$, azaz 90 kötet szótárra van szüksége. INVERek esetén 10 kötet kell, minden nyelvből egy.

A harmadik jellegzetesség, hogy eddig a többnyelvű szótáraknál állandóan tekintettel kellett lenni az idegen nyelvre. Azonkívül a nyelvek is különböző mértékben fejlődtek és amíg az egyik már sokat változott, a másik még nem tette indokolttá a korszerűsített kiadást. INVERnél minden nyelvet terület maga határozza meg, mikor érkezett el az ideje új kiadás megjelenítésének, minden többi nyelvtől függetlenül.

Igen nagy előnye az INVERnek az, hogy míg az utóbbi években Magyarországon a szótárak egész tömege jelent meg 2000–5000 példányban a szer-

kesztőgárdák, munkatársak és nyomdászok egész seregével, addig az INVER egyszerre 50 000 példányszámban készülhetne, sokkal kevesebb munkatárssal, ami lényegesen olcsóbbá tenné. A nagy példányszámot indokolja, hogy nemcsak azoknak lesz szükségük rá, akik az angol, cseh, francia, német, orosz, román, stb. nyelvekkel foglalkoznak, hanem azoknak is, akik csak magyarul tudnak, mert több, mint pótolja az értelmező és szinonímászótárt.

Nem hagyhatom említetlenül az INVER egészen speciális felhasználhatósági körét. Az utas, mondjuk futballista, ha világméretű turnéra indul, nem kell, hogy számtalan 'Sprachführer'-rel szerelje fel magát: elég, ha egyetlen magyar INVERT tesz poggyászába, ennek a révén bárhol az egész világon megérthet mindent és őt is megértik, mert csak a kifejezés szótári számát kell megnéznie vagy megmutatnia és ha az arab, hindu, kínai vagy japán birtokában van az ő vernakuláris INVER-jének, máris tudnia kell, miről van szó. Olyan finom árnyalatok, amelyek a már nem számozott kifejezéseknél fordulnak elő, a hétköznapi utast nem érdekelhetik.

Talán fantasztikusnak hangzik, amit itt mondtam, de évezredekkel ezelőtt, az írástudók korában senki sem hitte volna, hogy a civilizált országokban minden 7 éves gyermek már tudjon olvasni. Miért ne tudhatna néhány évtized múlva az egész világ minden ember INVER-elni?

Hangsúlyoznom kell, hogy ez a gondolatom olyan, mint a gyémánt, amely nyers korában sokkal nagyobb és mire foglalatba teszik, kisebb, de egyúttal ragyogóbb. Az én elképzelésem mai szemszögből nézve talán túlságosan becsvágyó. De nem volt-e becsvágyó két emberöltőt megelőző időben az is, aki repülni akart? Ultraszonikus sebességről még Jókai és Verne sem mertek álmodni, pedig ők nem feltalálók voltak, 'csak fantaszták'.

Azonban, amint mondani szokták, a leghosszabb út is az első lépéssel kezdődik. Ha azt akarjuk, hogy az intervernakuláris szótár minden hihetetlen előnyével valósággá váljék, elkerülhetetlenül meg kell tennünk az első lépéseket és vállalnunk kell az elsőszülött gyermekbetegségeit.

Roget első 'thesaurus'-a is megjelent, pedig távol volt a tökéletestől. Sőt sem újabb kiadásai, sem követőinek művei sem tökéletesek, mégis örömmel használják őket, akkora örömmel, hogy tökéletlenségeiket még csak észre sem vették, nemhogy a szemükre vetették volna, mint ahogyan az előbbieken én voltam bátor tenni.

Előre kell haladnunk azon az úton, amely a népek jobb megértéséhez és békéjéhez vezet és amelyben nem lekicsinyelhető szerepe fog jutni az INVER-nek.

BALASSA LÁSZLÓ:

Az előadó a magyar nyelvtudomány egyik nagy adósságaként említette a *rokonértelmű szavak szótárát*. Ezzel kapcsolatban szeretnék röviden szólni a szinonéma-kutatás néhány időszerű kérdéséről.

Nyelvtudományi irodalmunk a szinonimika terén is mutathat fel jelentős munkákat. Tolnai Vilmos¹ elvi jelentőségű cikkéből, Véghez József² és H. Németh Gyula³ doktori értekezéséből sok tanul-

¹ A rokonértelmű szavakról. Magyar Nyelv IV: 114—121.

² Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez. Debrecen, 1935.

³ Az észbeli gyarlótság kifejezése a magyarban. Budapest, 1941.

ságot meríthet a kutató. Sőt azt is mondhatná valaki, hogy már megtörtént a rendszerezés is, Pó r a F e r e n c: A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve című kötetében (1907), tehát nincs is szükség rokonszótárra. Csakhogy Póra kötete tulajdonképpen nem szótár, hanem csak címszójegyzék, katalógus. Tagadhatatlan, hogy ebben a formájában is hasznos kézikönyv, de körántsem elégíti ki a korszerű igényeket.

Ezekután önként adódik a kérdés: milyen anyagot öleljen fel az új, korszerű szinoníma-szótár és milyen módszertani megfontolások szerint épüljön fel?

1. Lényegbevágó kérdés, milyen nyelvtani kategóriákra terjedjen ki a szótár címszóanyaga. Az előadó már említette a legfontosabbakat: az igéket és a melléknveket. Természetesen helyet találnának benne a főnevek is. Gyakorlati megfontolás szóla mellett, hogy a határozószó helyett inkább a neki megfelelő mondattani kategória, a határozó szerepeljen, minthogy a határozószavak szűk köre kirekesztené a tárgyalásból a ragos és névutós névszókat, tehát a szinonimák egész seregét. Megjegyzendő, hogy még a kötőszavak összehasonlító vizsgálata is indokolt: pl. a *miután*, *minekutána* kötőszavak között igen jelentékeny stilisztikai különbséget figyelhetünk meg, noha mondatbeli szerepük azonosnak látszik.

2. Egy jó szinoníma-szótár szerves tartozéka a címszavak és rokonértelmű alakjaik jelentésváltozatainak és jelentésárnyalatainak szabatos meghatározása. E részben fennforog a veszélye a cirkuláris értelmezésnek, amely két szónak egymással történő meghatározásában áll. Ezt a zavartkeltő eljárást módszeresen elkerülni talán úgy lehetne legjobban, hogyha a címszó meghatározásában mellőzné a szótáríró az idevágó szinonimákat, inkább körülíráshoz folyamodna, majd pedig minden következő szónál csak a már meghatározott rokonszavakat használná fel.

3. Természetes, hogy szinoníma-szótár nem képzelhető el példamondatok nélkül. Kérdés, milyen mértékben használhatók fel a példamondatok a versek. Ez nem csupán a költők irodalmi rangjától függ, hanem még inkább attól, mennyi az eltérés mai nyelvünk és a kérdéses költő nyelve között. Ebből a szempontból ítélve meg a dolgot, nyilvánvaló, hogy pl. Petőfiből és Aranyból bővebben meríthet a szótáríró, mint Vörösmartyból és Adybol.

4. Felhasználható-e a rokonszavak értelmezésében a jelentéstartalmukat megvilágító gyökérszó? — Olyan kérdés ez, amely bizonyára vitára fog alkalmat adni. Nézetem szerint igen sok szavunk jelentése éppen ezzel az eljárással világítható meg legszerbben, ezért kár volna lemondani róla. Hogy egy gyökérszó jelentéstartalmának feltárása közelebb visz a származéka megértéséhez, azt a keres ige egyik rokonszavával szeretném igazolni:

Pásztáz

Gyökérszava a *pászta* főnév: 1. nagyobb mezőgazdasági területnek az a rendszerint hosszúkás, sávyszerű szakasza, amelyet a munkások egyszerre vesznek munkába; 2. általában egy földterületnek keskeny, csík-alakú része. Ennek megfelelően a *pásztáz* jelentéstartalma: 1. pásztánként szánt, arat, dolgozik, szüretel; 2. pásztánként keresi a vadat; 3. sugaras irányban (vízszintesen vagy függőlegesen) alaposan és tervszerűen végigkutat olykor pusztá szemmel, de inkább távcsővel, vagy méginkább fényszórával egy

területet. Főleg légvédelemnél használatos katonai műszó. Példák (az idevágó jelentésváltozatokra): A körvadászaton pásztázva indultak a vadászok, ezért már az elején több vad került puskacsőre, mint tavaly. Egyik katona hatalmas fényyszórájával végigpásztázta a terepet és ezzel jelt adott a támadásra.

A megemlített kérdések természetesen csak töredékét alkotják a szinonima-szótárral kapcsolatban felmerülő problémáknak. Mindenesetre időnyereséget jelentene, ha megvitatásukra még a tulajdonképpeni szótárszerkesztő munkálatok előtt sor kerülne.

Legyen szabad befejezésül visszatérnem az előadás tulajdonképpeni tárgyára: a készülő Értelmező Szótárra. Nem mint nyelvész óhajtok ehhez hozzászólni, hiszen eddig főként az irodalomtanítás területén munkálkodtam — hanem mint egyike annak az 50 000 nevelőnek, aki anyanyelvünk szeretetére és helyes használatára neveli a magyar ifjúságot.

Mi magyar nevelők régóta hiányolunk egy olyan munkát, amely pontos, szakszerű és mégis könnyen érthető értelmezést adja a magyar szókészletnek. Bizton remélem: új korszaka nyílik közoktatásunk és közművelődésünk történetének, ha elkészül a zavaros, tisztázatlan fogalmak elleni küzdelem hatalmas fegyvere, az Értelmező Szótár. Meleg köszönettel tartozunk a Magyar Tudományos Akadémiának azért, hogy nyelvművelő hivatásához híven, tetemes anyagi áldozatok árán is vállalta a magyar szókészlet tudományos értékű és egyben gyakorlatilag is hasznosítható feldolgozásának megszervezését. Ennél érdemesebb, önmagához méltóbb vállalkozásba nem is foghatott volna az Akadémia.

Az Értelmező Szótár a legszebb találkozása lesz a tudománynak és az életnek, újabb beszédes bizonyítéka annak, hogy a Magyar Tudományos Akadémia nem az öncélú tudomány fellegvára, hanem az egész magyar nép, a legszélesebb tömegek műveltségének hathatós fejlesztője.

Alkalmam volt többször is bepillantani a Nyelvtudományi Intézet műhelymunkájába, ahol az Értelmező Szótár készül, és szeretném megköszönni az Intézet munkatársainak is azt az igen fáradságos és körültekintő munkát, amellyel századunknak kétségtelenül egyik leghatalmasabb magyar tudományos vállalkozását diadalra viszik. Kívánom, hogy az Értelmező Szótár, műveltségünk terjesztésének és közgondolkodásunk fejlesztésének e szinte beláthatatlan jelentőségű eszköze mielőbb kész alkotássá érlelődjék és a magyar nép közkincsévé váljék!

FERENCZY GÉZA:

Őszintén papírra vetni még nem igen merték, de szélnek eresztett szóban, valamiféle vállrándító megnyilatkozásban itt is, ott is nem egyszer kifejezték már azt a véleményt, hogy a szótárirás nem teljes értékű tudományos munka. Abban aligha kételkedik bárki is, hogy egy csillagkatalógus egybeállítására különleges képzettség, asztronómiai szaktudás szükséges, legfeljebb azt vitatják némelyek, — persze szintén csak íratlanul — hogy egyáltalán van-e valami haszna az ilyen munkának. Egy szótár hasznosságát, gyakorlati értékét mindenki elismeri, arról a szellemi erőfeszítésről és tudományos módszerességről azonban, amellyel egy igényesebb fajta szótár készül, kevésbé vesznek tudomást. Kivált értelmező, egynyelvű szótár szerkesztésének munkájában nem igen találnak méltányolni valót a tudományoknak ilyen hamis rangsorolói, hiszen — gondolják — ahhoz csak az anyanyelv ismerete kell, no meg

nagy szorgalom. Ez a »nagy szorgalom« azonban olyan hanglejtéssel esik ki az ítélezők száján, hogy az inkább lekicsinylés, mint elismerés.

A rokon vagy azonos kérdéseken kívül mindenfajta szótárnak megvan a maga sajátos problematikája és módszere. Tudvalevő, hogy a Nyelvtudományi Intézetben most értelmező szótár elkészítésén dolgozunk, következésképp leginkább az ilyen szótár írásában, szerkesztésében gyűjtöttünk tapasztalatokat. E néhány perc alatt csupán »villanó fénynek« próbálok rávilágítani egy-két olyan sajátos tényre, körülményre, amely az értelmező szótár munkálatainak némely nehézségéről, speciális tudományos felkészültséget, sőt bizonyos rátermettséget kívánó természetéről vall.

1. Kezdjük a cédulázás kérdéssel. Megbízható értelmező szótárt csak olyan cédulaanyag alapján készíthetünk, amelyben az értelmezendő szavakra mennél több jelentés-megvilágosító példamondatot vagy legalább is szintagmatikus kapcsolatot találunk. Az Akadémia Nagyszótárának cédulázását évtizedeken át kitűnő filológusok, tudományos múltú kutatók végezték. Lelkiismeretességükhöz, gondosságukhoz aligha férhet szó, mégis nagyon gyakran kerül kezünkbe olyan cédulájuk, amelynek idézetét, kiszakított mondatát hiányossága miatt csak akkor használhatjuk a megjelölt szó jelentésének elemzésében, ha előbb megvizsgáljuk magában az eredeti műben a kiragadott mondat nagyobb szöveggörnyezetét. A *levél* címszónak egyik cédulája pl. így hangzik: »Hófehér a levele — Vörösmarty I. 19.« Ebből a kurta mondatból még annyit se tudunk meg, hogy virág 'szirmáról', egy szerelmes írott 'leveléről', könyv 'foliumáról', hófehér búzalisztból készült sodort tészta 'leveléről' vagy egyéb levélről van-e szó, azt pedig még kevésbé állapíthatjuk meg, hogy konkrét vagy képes értelemben használta-e a költő a *levél* szót, így annak nemcsak a jelentése marad homályban, hanem stiliáris értéke is. Ha megnézzük az eredetit, »A szép virág« című költeményt, annak mindjárt első versszakában ráakadunk a kiírt hiányos mondatra, s a *levél* szó jelentése — már a sejtető cím után is — imigyen világosodik meg:

*Mely vad az, mely zordon, a ki
Szép virágot nem szeret?
Szép virág az én világom,
Az nyit bennem víg eret.
Ártatlanság tiszta színe,
Hófehér a levele,
Szűz szerelemnek lakása
Rózsaszínű kebele,
És remény vidám sugára
Zöld tövének gyenge szára:
Így virágzik ő nekem,
Éltem, álmodom, mindenem.*

Tehát a *levél* a költő világát jelképező virágnak a *szirma*. De hogy valójában mi is ez a virág, azt csak a költemény utolsó soraiból tudjuk meg. A közbeeső versszakban megemlíti a költő, hogy a virág körül »egy kis méh... repes«, majd végül az allegóriának így adja értelmét:

*A kis méh ez én egy vágyom,
Szög leányka szép virágom.*

Mi az oka annak, hogy a cédulázó nem vette észre a kiírt egy sornak a *levél* jelentése dokumentációjaként való használhatatlanságát? Az a lélektani körülmény, hogy ha teljes figyelmünket elragadja az olvasmány sodra, neni gondolunk rá, hogy az értelmi kapcsolatból kiszakított mondat a költemény nem-ismertőjének nem ugyanannyit mond, mint annak, aki benne él az egész költeményben. Lehet az ilyen cédulázó elsőrangú tudós, de ha figyelmét nem tudja egyszerre többfelé megosztani, s szórakozottan jegyezgeti ki valamely szónak ilyen-olyan hiányos példamondatát, az nem alkalmas cédulázónak. Állító formában fejezve ki a tanulságot, ezt mondhatnánk: cédulázónak csak az való, aki azon kívül, hogy megvan a kellő filológiai képzettsége vagy legalább is filológiai érzéke, figyelmét többszörösen megosztva ki tud szakadni a cédulázni való szöveg mondatainak magukkal scdó áradásából, s szinte énjét megkettőzve egyidőben a szilárd »partról« szemlélni tudja ennek az árnak éppen felvetődő fodrát.

Még sok-sok példát idézhetnék a »szórakozott«, fogyatékos cédulázásra, de mutatóban talán ennyi is elég.

2. Tegyük fel, hogy már kezünkben van annak a többszázezer szónak betűrendes jegyzéke, amelyből szótárunk címszavait ki kell válogatnunk. Mert nyilvánvaló, hogy még a lehető teljességre törekvő nagyszótárban sem lesz benne minden kicédulázott vagy elképzelhető szó, pl. valamely ritka, alkalmi összetétel (asztalfesték, borherdálás, dugattyúlöketszám, elektroacéltermelésátlag s több efféle). Még inkább áll ez egy korlátozott terjedelmű értelmező szótárra. Ha 55–60 ezer címszavas szótárba kell beleszoritnunk a köz- és irodalmi nyelvben élő, a nyelvjárásokból belészivárgó, a tudományos irodalomban leggyakrabban használt szavak, műszók tömegét, akkor valóban rendkívül nehéz feladat a címszók kiválogatása. Meddig menjünk el a tájnyelvek, az argot, a régi nyelv szavainak befogadásában, mennyit vegyünk fel a tudományok, a mesterségek műszavaiból stb. stb., ez igazán nehéz kérdés. Valóban nagy, általános műveltségre, szinte enciklopédikus ismeretanyagra, azonfelül józan ítélőképességre van szüksége annak, aki ezen a területen helyesen akarja megvonni a határt. De még a köznyelv szavainak kiválogatása sem egyszerű; a cédulaanyagban egy-egy fogalomkörnek, egy-egy szócsaládnak összetett és származékszavai nem eléggé arányosan oszlanak meg. A címszók kiválasztásában ennek az aránytalanságnak a kiküszöbölésére is törekedni kell. Mindez igen nehéz, bonyolult feladat.

3. Ha elkezdjük egy szócikknek a kidolgozását, először is meg kell állapítanunk, hogy milyen szófajhoz tartozik a címszó. Ez gyakran nagyon egyszerű, hiszen iskolásgyerek is meg tudja mondani, hogy pl. a *ház* szó főnév, a *cselekszik* ige. De azon már nyelvészek is vitatkozhatnak, hogy az *akkoriban*, *azzal*, *dérrel-durral* határozószó-e vagy pedig ragos névszó. Mi a *jaj neki!* szókapcsolatban a *jaj*? Mi a *szabad*? Vagy gondoljunk a *hát* kötőszónak és határozószónak vagy a *hogy* kötőszónak, kérdőszónak, névmási határozószónak nem mindig könnyen meghatározható mondattani funkciójára. Itt néha olyan nehézségekkel találkozunk, hogy a kérdésről szóló eddigi irodalomnak az áttanulmányozása sem igazít el bennünket.

4. A szócikk élén az igei címszó után megadjuk a fontosabb ragozott alakokat. Ez sem mindig egyszerű dolog; gondoljunk némely ikes igére. Tudjuk, hogy az ikes ragozás bomladozóban van, azért egyik-másik módban és személyben ingadozik a nyelvhasználat. Ebben a zavaros helyzetben sok tanárunk ahhoz az egyszerű szabályhoz folyamodik, hogy — ha törik, ha

szakad — ikesen ragoz és ragoztat minden olyan igét, amelynek a jelentőmód jelen idő egyesszám harmadik személyben *-ik* végződése van. Így született pl. a *folyják* alak. Hiába van benne még az Akadémia helyesírási szabályaiban is a *folyik* címszó után a figyelmeztetés: »folyjon«, sokan mégis így mondják és írják: *folyják*. Az ikes igéket még a R é v a i -féle szabályossággal ragozó (C z u c z o r — F o g a r a s i -ban a *bú* (2) címszó alatt csakis ilyen alakokat találunk: *bújok, bújsz*, némelyek mindamellett így mondják és talán írják is: *elbújom a fa mögé*. De azt talán még ők se merik mondani, hogy *megjelenem az ünnepségen* vagy *engem is eszik a méreg*. Ha tehát helyesen akarjuk megállapítani egy ikes igének a szócikk elején közlendő alakjait, ismernünk kell az ikes ragozás bonyodalmas történetét, a kérdés irodalmát, de még ekkor is higgadtan fontolóra kell vennünk több tényezőt, főképp gondosan figyelniünk kell mérlegelésünk közben egyfelől a tudományos megismerés, másfelől az élő nyelvészokás adatainak billegő serpenyőjátékát.

5. Lám, még a tulajdonképpeni szótári munka elkezdése előtt is mennyi nehézséggel, súlyos feladattal akadhatunk össze. Pedig csak ezután következik a dolog nehezebb része, maga az értelmezés. Erről már nem igen szólhatok, kifogytam az időből. Csak annyit jegyzek meg, hogy értelmezés szempontjából minden szó külön világ, még akkor is, hogyha egy-egy fogalomkörön belül vizsgáljuk. Hát még ha valamely tudományágról egy másikra kell átváltanunk, növénytanról állattanra vagy ásványtanra, történelemtől közgazdaságtanra, banktanra, technikára, politikára, a nyelvtan fogalmaira, irodalomtudományra, földtanra, orvostudományra, és így felsorolhatnám még kavargóbb egymásutánban a társadalom és a természet tudományainak valamennyi ágazatát, mert egy ilyen szótári műben az egész valóságról adunk számot, úgy, ahogy az az emberi tudatban, közvetve, nominálisan nyelvünkben tükröződik. Nem azt állítom ezzel, hogy polihisztori munkát végzünk, hiszen mi csupán megszövegezzük, ami a tudományos közvéleményben él, ezt azonban önelvű módszerrel, a jelentés elemzésének sajátos szótári módján tesszük. A munkának ebben a részében a tudományos kézikönyveken, szaklexikonokon kívül szakemberek is segítségünkre vannak. Hogy azonban mennyire más a szakembernek enciklopédikus látásmódja, és mennyire más a szótárírónak jelentéselemző és jelentésmeghatározó munkája, arra végül még egy példát mutatok be.

A *munkásgyerek* vagy a választékosabb *munkásgyermek* címszót így értelmeztük: 1. Munkásszármazású gyerek, illetve gyermek. — (A *munkásszármazású* címszó alatt ezt találjuk: olyan, akinek egyik vagy mindkét szülője ipari munkás, vagy az volt). Példamondat: *Munkásgyerekek nyaralnak a Balatonon*. Adyból egy idézet: *Ez az ország mindnyájunké, Hol bilincset urak vernek: Háborúra készüljön föl Minden sápadt munkásgyermek*. 2. (Bizalmas, családi stílusban.) Munkáscsaládból származó fiatalabb felnőtt személy — (A *munkáscsalád* értelmezése: olyan család, amelynek feje vagy több tagja ipari munkás). Példamondat: *Évről évre sok száz munkásgyermek végzi el az egyetemet*. 3. (Szocializmus előtti szóhasználatban.) Ipari vagy egyéb, nem mezőgazdasági testi munkában bérért dolgozó gyerek, illetve gyermek. Példamondat: *Munkásgyerekek tolják a talicskát a gyár udvarán*.

Aki pontosan végére jár a *munkásgyerek*, illetve *munkásgyermek* szó jelentésének, okvetlenül elismeri, hogy a szónak valóban megvan a három jelentése, ennél fogva fontos címszó. A szaklektor mégis ezt írta a *munkásgyerek* címszó értelmezéséhez: »Ez felesleges, hozzá kell csatolni a 13 484-hez«, vagyis a

munkáscsalád értelmezéséhez! Enciklopédiában, lexikonban valóban fölösleges volna a *munkásgyerek* címszó, de még a *munkáscsalád* is, ott összefoglalóan mindent meg lehetne tárgyalni a *munkás* címszó alatt, ha egyáltalán azt is felveszi a lexikon.

Azt hiszem ebből a példából világosan kitűnik, hogy mennyire különbözik egy tudománytárnak és egy szótárnak a szempontja; az értelmező szótárt ebben a szemléletmódjában, módszerében semilyen más tudományos műfaj sem helyettesítheti.

Úgy vélem, ez a rövid fejtegetés, ha nem győzi is meg a kételkedőt, de talán megingatja abban a balvéleményében, hogy az értelmező szótár »összeállítására«¹ elég az anyanyelv ismerete és afféle széknymasztó szorgalom. A szótárírás roppant sokrétű tudományos feladat. Nekünk, az értelmező szótár dolgozótársainak az a meggyőződésünk, — s ez bizonyítva nem pusztán önáltatás — hogy a szótárszerkesztés elsőrendű tudományos munka, alkotó munka.

BÁRCZI GÉZA elnöki zárószava:

Tisztelt Osztály! Kedves Vendégeink! Rám most az a kötelesség hámarlanék, hogy az előadás és a vita eredményeit összefoglaljam. Egy részletekbe menő összefoglalás azonban kétségtelenül annyira megnyújtaná ennek az ülésnek már amúgy is hosszúra nyúlt idejét, hogy erre e pillanatban nem gondolhatok, hanem a lehető legrövidebben igyekszem majd pár szóba sűríteni magának az előadásnak és a vitának a fontosságát, és — amennyiben lehet — lényegét.

Mindenekelőtt köszönöm az előadó kartársnak igazán tartalmas, világos és tömörségében is rendkívül finom és sokrétű előadását, amely sok problémát nemcsak éles megvilágításba helyezett, hanem valóban tisztázott is, valamint a komoly, a tárgyhoz illően alapos, a tárgyalás eredményességéhez igen nagy mértékben hozzájáruló hozzászólásokat, amelyek ugyan olykor elhagyták a lexikográfia sajátos területeit és áttértek a nyelvtan és a lexikológia területére is, de mindig olyan kapcsolatban, ami megvilágító volt a lexikográfiai problémák szempontjából is.

Azt hiszem, — ha még volt kételkedő — mindenkit meggyőzhetett az előadás és a hozzá fűződő vita során számos hozzászóló fejtegetése arról, hogy mennyire nemcsak gyakorlatilag fontos az alkalmazott nyelvtudománynak ez az ága, hanem egyben elmélyülő, problémamegoldó, szoros és éles szellemi munkát is jelent.

Hosszú múltú és tekintélyes szótáriródmunka érdemes gazdagsága ellenére kétségtelen, hogy a lexikográfia elmélete nálunk a fejlődésben elmaradt, s ennek természetes vetülete magának szótáriródmunkának bizonyos elszíntelenedése, bizonyos hiányosságai is. Az előadás és az azt követő vita tehát egy régi mulasztás helyrehozásának nem könnyű folyamatát hozta lendületbe, — mondhatnók — indította meg.

Ez az indulás méltán foglalja magában az elmaradás, a pangás okaira, társadalmi előzményeire való rámutatást is; feladata egyrészt a problémák és az okok világos feltárása, másrészt egyszersmind a jelen és a jövő teendőinek kitűzése is.

Természetesen ilyen tágas diszciplína minden kérdésére egy előadásban s még a hozzáfűződő terjedelmes, igen alapos és sokrétű vita folyamán sem

lehetett sort keríteni. Csodálatos, hogy mégis ennyi idő alatt ilyen sok és sok-rétegű problémát tudtunk megtárgyalni.

Az előadás és több hozzászóló rámutatott egyszersmind az értelmező szótár fontosságára nemcsak a nyelvtudomány különféle diszciplinái szempontjából, hanem az egyetemes nemzeti nyelvi kultúra szempontjából is.

Az egyetemes szótár hasznossága sokrétű. Hallottuk itt, hogy az egyetemes szótár a kétnyelvű szótárak alapja, hogy milyen fontos szerepe van a nyelv és a kultúra kapcsolatának kiépítésében, a nyelvi tudatosításban, az irodalom igazi élvezetének lehetővé tételében, a fogalomalkotásra való nevelésben, a nyelvművelésben és sok más téren. Mindezt tömör fogalmazásban kaptuk magában az előadásban, illetve mindez domborodott ki — hol egyik, hol másik részletében, kisebb-nagyobb élességgel — a felszólalásokban.

Az előadás és a hozzá fűződő tartalmas hozzászólások elsősorban az alapelvek tisztázásához járultak hozzá.

Láttuk a lexikológiának és a lexikográfiának éles elhatárolását, mind-egyik diszciplína tartalmát és munkaterületét.

A magyar szótáriródlalom történeti áttekintése, valamint a szótári elmélet fejlődésének vázolása után, amelyben az előadó maga és több hozzászóló igen alapos és tartalmas, részletekbe menő tisztázása segített, az értelmező egynyelvű szótáraktól felvetett alapvető kérdések tisztázására került sor. A különféle szótártípusok pontos megkülönböztetése és jellemzése önmagában is fontos fogalmak tisztázására vezetett. Gondolok itt a normatív és a tájékoztató szótár elkülönülésére stb., de nem akarok részletekbe menni.

Láttuk a vitális problémákat, a szótár nagyságára vonatkozó megkülönböztetéseket, a szócikkek számának, a szavak kiválogatásának szempontjait és hallottuk, hogy maga ez a látszólag egyszerű probléma milyen nehéz és hatalmas elmélyülést követel.

A szótártípusokkal kapcsolatban ki kell térnem a Nagy Szótár kérdésére. Immár mindnyájunk előtt nyilvánvaló a Nagy Szótár egészen rendkívüli fontossága. A hozzászólások is joggal emlékeztettek az Akadémiának arra az elsődleges feladatára, amely az Akadémiát voltaképpen létrehozta, nevezetesen, hogy a magyar nyelv ügyének legbuzgóbb pártolója, központi irányítója, védelmezője és fejlesztője legyen. Ily módon Akadémiánknak mindenek felett való legelső kötelessége, hogy ennek az olyan hasznos és szükséges Nagy Szótárnak a készítését szorgalmazza.

Amint hallottuk, immáron elkerülhetetlenül szükséges az állandó és folyton fokozódó pénzügyi segítség, pénzügyi támogatás és a folyton növekvő számú munkaerőkkel való ellátás, és az I. osztály kötelessége az Akadémia irányadó szerveinél minden erővel eljárni, hogy ez a segítség a Nagy Szótár számára meg is teremtsé. Azt hiszem, az Akadémia felelőssége ezen a téren minden vitán felül áll.

Az értelmezés problémája, de úgyszólván a szótárkészítés minden részletproblémája — ha nem is egyforma intenzitással — de hasznos megvilágításban részesült. Elhatárolódott egymástól a logikai jelentésmeghatározás és a nyelvi értelmezés. Több hozzászólásban, valamint az alapul szolgáló előadásban is előfordultak a jelentéstagolás változatos, nehéz kérdései, az értelmezés különféle módjai, a jelentések felsorolásának sorrendje, a szócikkek és a nyelvtani tudnivalók, a normatív szempont szerepe, a kötött és szabad szóalakulatok kérdése, ezzel kapcsolatban a szólások, szóláshasonlatok felhasználásának szükségessége és korlátai, az idézetek fontossága: egyszóval az értelmező

szótár készítésének minden részletproblémája legalább felvetődött, mint probléma, s nagyon sok esetben az igen értékes, a teljes tisztázás felé segítő hozzászólásokkal esetleg eljutott megnyugtató megoldásához. Ehhez az értelmező szótár munkatársai között folytatott tüzetes megbeszélések és az ezek eredményeképpen kialakult elvi döntések a problémák nagy részében kitűnő alapot és hátteret szolgáltattak.

Kijelölték a hozzászólások és maga az alapvető előadás a későbbi, de nem túlságosan távoli feladatokat is. Még erősebben a jövőre mutat a szinonim-szótár kérdésének felvetése, s még jobban a stíluszótár kérdése.

Más lapra tartozik a fogalomköri szótár és irodalmi klasszikusaink kis szótárai elkészítésének kérdése.

Egyszersmind megkaptuk a szótártípusok finom és mély elemzését is, s ezek mind segítenek munkánkban, mert hiszen e szótártípusok egymásba fonódnak.

Sorrendet természetesen kell tartanunk, de minden egyes új szótártípus megszületése egyszersmind a többi szótártípus tökéletesedését is lehetővé teszi. Voltaképpen tehát minden szótárfajta egybetartozik, s bármilyen sorrendben valósítjuk meg a kívánalmakat, nemcsak minden szótár okul az előbb megjelent más típusú szótárakból, de a később megvalósításra kerülő szótár egyszersmind az előzőleg már létesült szótár újabb tökéletesítését, finomítását teszi lehetővé.

Mégegyszer köszönöm a közönség valóban áldozatkész türelmet és ügyszeretetet tanúsító részének ezt a kitartását, ezt a fáradhatatlanságát. Köszönöm az Akadémia, köszönöm az Értelmező Szótár, de köszönöm az egész magyar művelődés nevében is.

Ezzel ülésünket bezárom.

BÓKA LÁSZLÓ elnöki megnyitója : Sötér István előadása előtt :

Egy más alkalommal már szóltunk arról, hogy irodalomtörténetírásunkban mintha sikerült volna a szövegkiadások és az értékelő nagy írói monográfiák helyes egyensúlyát megtalálnunk. Az utóbbi időben mintha egy másik aránytalanság veszedelme jelentkezett volna : az egyedi írói portrék szaporodó soka megett elmaradtak az olyan jellegű művek, melyek egy-egy nagy irodalmi korszakot, egy-egy nagy irodalmi mozgalmat tettek volna az értékelés mérlegére. A jelek azt mutatják, hogy ez az aránytalanság is meg fog hamarosan szűnni. Előkészületben van K a r d o s T i b o r monográfiája a magyar humanizmusról, sajtó alatt van W a l d a p f e l J ó z s e f monográfiája a felvilágosodás irodalmáról és most fogjuk meghallgatni S ő t é r I s t v á n könyvnek beillő tanulmányát a magyar romantikáról.

A romantika kérdése nemcsak a magyar irodalomtudomány megoldatlan kérdése, de általában megoldatlan kérdés s értékelését semmivel sem teszi könnyebbé az a körülmény, hogy a romantika fogalma mai irodalmi életünk szótárának is eleven szava s egyként beszélünk reakciós romantikáról és forradalmi romantikáról. Az a veszély fenyeget, hogy a romantikát valamiféle örök kifejezési formának tartják egyesek, — hiszen nem vagyunk még messze attól az időtől, mikor a romantikáról egy olyan felfogás élt, hogy az irodalom története nem egyéb, mint a klasszicizmus és a romantika örök váltakozása. Ennek a gyökeréig reakciós elméletnek maradványai még benne élnek az irodalmi köztudatban s igen örvendetes, hogy Sötér előadása az egyedüli helyes úton, a magyar romantika történeti vizsgálata útján kívánja a kérdést közelebb vinni a megoldáshoz. Az az évszázad, melyet előadása átfog, bizonyára sok olyan problémát vet fel, mely egyetlen előadásba korántsem szorítható be s a magyar romantika kérdése nyilván nem oldható meg a romantika teljes európai horizontja nélkül, nyilván meg kell vizsgálni az irodalmi romantika sajátos egyezéseit és sajátos eltéréseit a képzőművészetben és a zenetörténetben jelentkező romantikus irányzatoktól, nyilván nem mellőzhető a romantika értékelésénél az irodalmi nyelv beható vizsgálata, stb., stb., stb. Mindezt azért vettem már előljáróban Sötér eleve is figyelmet keltő előadása elé, hogy figyelmeztessem munkatársainkat : mekkora fába vágta Sötér István a fejszékét s hogy e nagy fa megett még egy — stílusosan — hatalmas, setét erdő faóriásai várják a fejszékét.

SÓTÉR ISTVÁN

A MAGYAR ROMANTIKA

I

1. A magyar romantika helye az európai romantikában

Irodalmunk fejlődésének egy fontos szakaszán jelentős helyet foglal el az az áramlat, mely a francia forradalom, illetve a napoleoni háborúk után bontakozik ki, s uralkodik egyideig az európai irodalmakban: a romantika. Ez az irodalmi iskola alapjában reakciós, ellenforradalmi jellegű volt: »csömörrel fordított hátat a tömegeket mozgató nagy politikai érzelmeknek, a magánélet hangulataiba, a privát fájdalmak kicsinyességébe menekült« (RÉVAI JÓZSEF: Kölcsey Ferenc; Marxizmus, népiesség, magyarság, Budapest, 1948. 16. l.). Mégis, a mi reformkorunkban, a nemesség vezetete polgárosodási törekvések idején, az ország polgárivá átalakításáért folytatott harcok során, a nemzeti érzületet hirdető, nagy alkotók műveiben: Kölcseynél, Kisfaludy Károlynál, Bajzánál, Vörösmartynál, Eötvösnél — majd pedig 48 hajnalán, a fiatal Magyarország íróinál, s átmenetileg Petőfinél is, a romantika nem egy elemével találkozunk. Mi több, Világos után, Jókai művében a romantika egy sajátos újjászületésének Keményében pedig továbbélésének lehetünk tanúi. Ezek a jelenségek arra figyelmeztetnek, hogy a romantika kérdésével foglalkoznunk kell, ha e fontos korszakok irodalmi arculatát meg akarjuk érteni. De ehhez a megértéshez csak olymódon juthatunk el, ha a romantika áramlatát a maga ellenmondásosságában vesszük szemügyre, — ha szembeállítjuk a romantika »menekülő« jellegét a nemzeti célok harcossá jelle- gével, — ha szembeállítjuk a romantika polgári vonásait a mi irodalmunk nemesi vonásaival. A »forradalomtól megcsömörlött polgár kiábrándulása«, melyre RÉVAI JÓZSEF figyelmeztet (u. o. 18. l.) — és a haladásban bízó, azt teljes hittel igenlő, nagy magyar költők világnézete: imo, újabb ütközési pont a romantika lelkülete és a 48 felé mutató magyar viszonyok között.

De talán nem is szükséges egyenest a magyar helyzethez folyamodnunk azért, hogy a romantika kérdésének bonyolultságát észrevehessük. Hisz nyilvánvaló, hogy egészen másként jelentkezik a romantika a német, a francia, az orosz — és a magyar irodalomban. LUKÁCS GYÖRGY mutat rá arra,

hogy a német romantika is »modernné« akarja átalakítani az országot, — de az abszolutizmus megsemmisítése *nélkül*, a feudális maradványok eltörlése *nélkül*» (Az újabb német irodalom rövid története, Budapest, 1946. 43. l.). Hogy a legnagyobb magyar alkotók művében erről aligha lehet szó, az nem kétséges. De különbség van a magyar és a német romantika jellegében; a felvilágosodáshoz való viszony miatt is. A német romantikában »a felvilágosodással való szembeállítás, a vele való szakítás az alaptendencia« (u. o. 44. l.). Kölcsey, Vörösmarty, Szalay, Eötvös művében viszont sajátos kapcsolat jön létre a romantika és a felvilágosodás között. Látjuk majd, hogy bizonyos okok miatt a francia romantikának olyan védői is, mint Bajza, — esztétikai elméleteiket nagyrészt a német romantika esztétikája nyomán (Schlegel, Tieck, Jean Paul, stb.) építik föl. De ezek az elméletek, az irodalmi élet harcaiban egészen másféle cézzalattal érvényesülnek nálunk, mint Németországban. Látjuk majd, hogy Bajza éppúgy, mint Szalay, miként utasítják el a Novalis-típusú romantikát. Amennyire jelentős az az irány, melyet Kazinczy, Kölcsey és társaik számára Goethe, Schiller. — sőt, Matthisson jelöl, — annyira csekély alkotóink gyakorlatában a Schlegelek, vagy Novalis, Hölderlin, Tieck, E. T. A. Hoffmann stb. példájának érvényesülése. Külföldi útján a fiatal Szalay Tiecket éppúgy felkeresi, mint Victor Hugot, — de kritikus munkásságában nemhogy az előbbit, de még az utóbbit is csak igen komoly fenntartásokkal szemléli.

Mégis, a német romantika — illetve: *általában*, a romantika — fejlődési jelenségei közt akad olyan is, mely a mi irodalmunkban is felismerhető. LUKÁCS GYÖRGY fejt ki a nagy alkotók romantikával szembeni magatartásának egyik fontos mozzanatát: azt, hogy »a romantikus tendenciát, mint az új életformák szükségszerű következményét, alkotómódszerükbe és irodalomelméletükbe« fel akarják venni, — de azt mintegy megszüntetve, átalakítva (Goethe és kora, Budapest. é. n. 61—62. l.). A romantikával szembeni ilyen, »*megszüntetve-megtartó*« álláspont érvényesül nálunk, Kölcsey, Kisfaludy Károly, Vörösmarty népdal-kísérleteiben, a Karthausiban, sőt, a 40-es évek regényirodalmának tapogatódzásaiban is, melyek a realista ábrázolás felé néha a romantikus regényírás eszközeivel törekcsenek.

Ha a német romantikának ellenforradalmi, felvilágosodás-ellenes jellegét világosan látjuk, — lehetetlen ellenében a francia romantika érvényesülését teljességgel haladóknak minősítenünk. Látni fogjuk, mily jogosan tiltakozik Erdélyi a 40-es évek franciás áramlata ellen, s mily indokolt gyanakvással szemléli Arany is a romantika ragadó »örvényét«. Mégis, a Cromwell-előszó programjában, a magyar kortársak valamiképp az élethez, az igazsághoz való közeledés útját üdvözölték, — utat, melyre épp a német romantika ködei közül kívánnak menekülni. Rámutatunk majd Bajza elméleti írásaiban a realista ábrázolás meglepően világos igényére, — de arra is, hogy ez az igény, egyelőre, a francia romantika színpadi alkotásaiban elégöl ki. Eötvös Hugo-

tanulmányai nemcsak a liberális eszmeiség művészi kifejezéseként üdvözik a francia romantikát, — de annak a törekvésnek igazolásaként is, mely később az ú. n. »irányköltészeti« vitában állítja szembe az öncélú művészet elvét a népszínművel, a Falú Jegyzőjével — és főként : Petőfivel.

Hugo művével, helyesebben : a szép és a csúf, a fenséges és a groteszk, a tragikus és a komikus romantikus párosításával, Ariosto, Cervantes, Rabelais, — és Shakespeare felelevenítésével, az erő, a szenvedély, a szélsőségesen egyéni érvényrejuttatásával, a líraiság, a festőiség kibontakoztatásával, stb.: a francia romantika a 20-as évek vége felé nem csupán a klasszicista művészet vagy a Chateaubriand-i, monarchikus-katholikus romantika ellen lép föl, — de a német romantika ellen is. Ez utóbbinak igenlői — mint pl. Gérard de Nerval — a Cromwell után már csak magányos jelenségek maradnak. Az újabb polgári irodalomtörténetírásnak olyan kísérleteit, aminő pl. Albert Béguin-é, melyek a francia romantikát, sőt, az újabb francia költészetet is a német romantika »álomszerűségének« ihletéből, — Ignaz-Vitalis Troxler, Gotthilf-Heinrich von Schubert, Carl-Gustav Carus, valamint Novalis, Tieck, Brentano éleltszemléletéből próbálják megértetni : csak külön és erőszakkal próbálkozásoknak tekinthetjük (I. A. BÉGUIN: *Le rêve chez les romantiques allemands et dans la poésie française moderne*, Nogent-le-Rotrou, 1937.). A német romantika kozmikus éjszakájával szemben, — az Hugo utáni romantika a Provence-i délt, vagy legalábbis a spanyol románcok éjjelét borítja hősei fölé. Az erdön visszhangzó, mélabús kúrthang, még Vignynél is Rolland hősi, napfényes tettét idézi. Musset Éjszakái, szenvedélyességükben és helyenkénti fülledtségükben — ugyancsak elütnek a Novalis-i himnuszoktól. De, ismételjük, e különbségek ellenére is, a francia romantikát mint egyértelműen előremutató áramlatot értékelünk, s hazai hatását is ilyenként fogunk föl : hiba volna, mi több, Bajza és Henszlmann vitájában, a »színi hatás« elve körül kialakult csatározásokban sem lehet — haladás és reakció ellentéteit keresnünk csupán.

Ha a német és a francia romantika e különbözőségei mellett még az angol romantikára gondolunk — akár Byronra, akár a »tavi iskolára«, vagy Shelley és Keats költészetének romantikus elemeire — még inkább kiviláglik, mennyire helytelen csak általánosságban, a romantikáról beszélnünk. De talán még a fenti példánál is meggyőzőbb az orosz romantika sajátos helyzete. Rendkívül tanulságos cikkében (Belinszkij harcra a romantikus idealizmus ellen, *Irodalomtudományi Értesítő*, 1953. 3. sz.), L. GINZBURG arra mutat rá, hogy »A dekabrista mozgalmat követő orosz romantika... a nyugati romantikától eltérően, nem forradalom ellenes reakció (nem a forradalom tagadása) volt ; éppen megfordítva, felelet a nemesi forradalmat vérbefojtó elnyomásra, a zsarnoki önkényre« (616. l.). Viszont ugyanakkor : »a negyvenes évek szlavofil romantizmusa fokozatosan a burzsoa-demokratikus követelések elleni tiltakozássá vált« (u. o.).

A romantika tehát a különféle népek irodalmában, sőt, mint az orosz példán láthattuk, különböző korszakokban is, más-másféle módon érvényesült. A magyar romantikát csak akkor érthetjük meg, ha jelentkezését a reformkor különböző szakaszaiban, különböző alkotóinál vizsgáljuk. A magyar romantikában megtalálhatjuk a német, a francia, az angol romantika nem egy elemét, hatását, — mégis, ez a romantika, *habár ellenmondásos* voltában, ugyancsak különbözik a nemkevésbé ellenmondásos, sőt, helyenként reakciós, nyugati, romantikus áramlatoktól.

A magyar romantika önálló fejlődéstörvényeit azért kell hangsúlyoznunk, mivel gyakran találkozunk olyan kísérletekkel, melyek ezt a romantikát valamely elvont, »örök« romantika-fogalom jegyében próbálják megítélni. Az alábbiakban a romantikával nem mint esztétikai kategóriával, — hanem, mint történeti jelenséggel foglalkozunk, vagyis, mint olyan iskolával, áramlattal, melynek megvan a maga programja, célkitűzése, — megvannak az esztétikai ismertetőjelei, témái, sajátos érzés-állapotai, jellem-eszményei stb. A romantikus író többnyire tudatos híve, követője a romantika iskolájának, ars poeticájának.

A magyar romantika külön fejlődésére, a nyugati romantikától elütő voltára már jóideje felfigyelt az irodalomtörténetírás. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF már 1913-ban figyelmeztetett arra, hogy »A magyar irodalomnak sohasem volt olyan értelemben vett romantikus korszaka, mint a németnek s részben a franciának« (Vajda Péter és a német romanticizmus, EPhK. 1913. 247. l.). Ennek ellenére, a harmincas évek szellemtörténeti iskolája — Farkas Gyulára gondolok — bármily bőséges adattárral vállalkozott is a magyar romantika problémájának megoldására, abszurd hipotéziseken túl sohasem jutott. Farkas Gyulának két könyve is foglalkozik a magyar romantika kérdésével: A magyar romantika (Budapest, 1930), és A »Fiatal Magyarország« (Budapest, 1932). Az előbbinek »táj-elmélete« már a kortársi pozitivisták oldaláról is, sok tekintetben helytálló ellenérveket és cáfolatokat vont magára. Teljességgel elfogadhatatlan az a nézet, hogy a magyar romantika megszűnik a 30-as évekkel, miután a Csongor és Tündében már eljutott volna csúcspontjára. A »Fiatal Magyarország«-ban Farkas ezek után már mit sem próbál kezdeni a romantikának olyan jelenségeivel, mint a fiatal Eötvös műve, vagy Vajda Péteré, Czákó Zsigmondé, Kuthy Lajosé, Jókaié stb. A »hagyománymentő« Dunántúl, és a »külföldies« Tiszántúl szembeállítására pedig nem csupán azért sántító, mivel Nadler ötletének közönséges másolata, — hanem azért is, mivel Farkas a táji »rokonság« kedvéért világnézetileg nagyon is elütő írókat kénytelen egymás mellé erőszakolni (pl. Kisfaludy Sándort és Bacsányit). Kelet és Nyugat, Tiszántúl és Dunántúl ilyenforma, mondvacsinált ellentéte mögött már megtalálhatjuk a magyar fasizmus korszakának népi-urbánus elméletét, — és nem lenne nehéz kimutatnunk, hogy Farkas könyvéből a fasiszta irodalomtörténetírás mily sokat merített, — pl. csak Kazinczy-képé-

nek kialakításához is (l. i. m. 45. l.). És ugyan mit gondoljunk az olyan »magyarázatóról«, mely szerint a magyar romantika létrejöttének két »feltétele« volt: az egyik, hogy Vörösmarty eljusson a vallási közömbösségig. — a másik, hogy Kölcsey »megértéssel« viseltessék a katolicizmus iránt?! Farkas Gyula teljességgel megfélekedezik a felvilágosodásról, mely a nemzeti érzés kialakulását éppúgy elősegítette, mint a felekezeti ellentétek »elsimulását« is. De hisz ez nem meglepő, mivel Farkas a »világnézetinél mélyebben ható erők« misztikus együttműködéséből próbálja a romantikát megmagyarázni. Ebből következnek az olyanféle, meghökkenítő állításai is, hogy az »új nemzedéket«, vagyis Vörösmartyékat világnézeti problémák »nem gyötrik« (i. m. 121. l.), és, hogy Bajza elfordul Goethétől, amikor a német irodalmat visszautasítja, — holott valójában Bajza épp Goethehez híven utasítja el a német romantikát. Természetesen, Farkas Gyula nem értheti meg Kölcsey, Kisfaludy Károly, Vörösmarty pesszimizmusát sem, amikor azt szembeállítja a »sürgető alkotási vágygal« (i. m. 199. l.), mellyel pedig még eredete is közös. Az sem lephet meg, hogy Kazinczy »konzervatív« voltának bizonyítékát látja kitartásában a klasszicizmus és felvilágosodás mellett, melynek folyóiratait hűségesen járhatja (i. m. 236. l.), a 10-es években is. Farkas egyáltalán nem veszi figyelembe, mily mértékben készíti elő a talajt ez a klasszicizmus a magyar romantika számára, — s ez utóbbi gyökereit a »dunántúli hagyományos költészetbe« vezeti vissza, »melynek számára a XIX. század elején a rokonlelkű osztrák romantika új fejlődési lehetőségeket nyit meg« (i. m. 247. l.). »Tájélméletébe« állítva ezt a tételt, kitűnik, hogy Farkas Gyula a magyar romantikában egy Habsburg-hű, egyoldalúan nemesi, lényegében konzervatív szemlélet irodalmi kifejezését kívánja látni. Márpedig Kölcsey, Kisfaludy Károly, Vörösmarty költészetét ilyennek mutatni, csak durva hamisítással lehet! Farkas Gyula a Csongor és Tündével zárja le a magyar romantika »nagy könyvét«, — és ez a cezura Vörösmarty egész életművét, de főként a Csongort hamis színben láttatja. Farkas Gyula értelmezésében a magyar romantika elveszti azt a 48 felé mutató jellegét, mely pedig, minden ellenmondásossága mellett, épp a legfontosabb benne. Farkas Gyula a magyar romantikában kizárólag a »magyar nemesség hősi múltjának dicsőítését« látja (A »Fiatal Magyarország«, 9. l.), és értetlenül halad el a nép iránti érdeklődés olyan tanúságai mellett, melyekre pedig már Horváth János is rámutatott (A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig, Budapest. 1927). Mi több, Farkas Gyula két könyve mit sem nyújt a magyar romantikának, mint esztétikai jelenségnek megértéséhez; az ő módszere úgyszólván műveiktől fosztja meg az írókat, az ő tárgyalási módja Petőfit sem mutatja nagyobb alkotónak, — mint Dobsa Lajost. A szellemtörténeti módszer e két könyvben nem tud egyebet nyújtani, mint a legsivárabb pozitívizmus adathalmazát, — de ezt is oly módon, hogy ezekkel az adatokkal egy hazug ellentétet: a »magyar lelkiségben« egymással »csatázó« Kelet és Nyugatot ellentétét próbálná igazolni.

A magyar romantikának mindehhez semmi köze.

De még kevesebb a köze ahhoz a képhez, melyet SZERB ANTAL fest róla praeromantika-tanulmányában és irodalomtörténetében. A többi szellemtörténésztől SZERB elmélete abban különbözik, — hogy a »mélylélektan«-nak is tág szerep jut benne. Amíg Farkas legalább az irodalmi élet adatai segítségével próbálta a romantika áramlatának magyarázatát adni, — addig SZERB csak ötleteket vet a magyar irodalom történetének margójára. A praeromantikaelmélet megfosztja történelmiségüktől a 18—19. századforduló irodalmi jelenségeit. agyonhallgatja a francia forradalmat, s kizárólag »lelki okokra« vezeti vissza a polgári korszak hajnalának irodalmát. A nemzeti eszme, mint a »faji misztikum« érvényesülése jelentkezik a praeromantika-elméletében. SZERB ANTAL játékos ötlettel magát az érzelmességet, mint a »fegyelem« elleni lázadást magyarázza, s általában, a francia forradalmat megelőző, vagy követő irodalomban az »ösztönös tendenciák hirtelen felszabadulását« látja, az értelem ellenében. Természetesen, Rousseau egészen hamis szerepet kap ebben az elméletben, s érzelmes közhelyeket megszólaltató költők a psychoanalízis halál-komplexumának felszínrehozóiként lépnek elénk. Az irodalomtörténet holmi misztikus »lélektörténetté« alakul itt át, — melyben némi leleménnyel bármifajta jelenségről bármit be lehet bizonyítani. Pl. Vörösmartyról is azt, hogy fiatal korszaka a »halál és az enyészet« jegyében áll. A francia rém-romantika sémáit utánzó Vörösmarty-költemények viszont a »kísértet-vágykép« kifejezői lesznek, a »földbe beásás« motívuma pedig a »visszaszületés« vágyának kényszerképzeteként minősül. Egy helyenként igen vajtfulú olvasó, — s egy műkedvelő psychoanalitikus jegyzeteinek gyűjteménye ez az irodalomtörténet, — szomorú és avatag dokumentumaként 30-as éveink világnézeti és kulturális zűrzavarának, s a polgári tudomány mindinkább mélyülő válságának. Amikor pedig a praeromantika-elmélet a »tudatalatti ösztönökre« való utalással, a faj fogalmát mint egy »homályosan parancsoló, mélyebb lelki tényező« jelentkezését tartja számon, s ily módon már a germán faj-elmélettel is érintkezik: megdöbbenéssel kell végiggondolnunk az ilyen elméletek következményeit, melyeknek maga a szerző is egyik áldozatává vált. Szerb praeromantika-elmélete éppúgy, mint a magyar romantikáról szóló fejtegetései: egy misztikus és önkényes fikció kibontásai, — fikcióé, mely holmi idegállapotok lecsapódásainak tekinti a történelmi korszakokat, és a művészeti alkotásokat. Az »ösztönösség«, a »tudatalatti«, a »mithoszi« ilyenféle irodalomtörténeti »szentesítése« ugyanolyan bomlási jelenség, — mint Farkas Gyula alapján fasiszta »tájelmélete.«

Marxista-leninista irodalomtörténetírásunk még csak az első lépéseket tette meg a magyar romantika problémáinak feltárása felé, — de ezek a lépések máris eredményesebbek, mint a szellemtörténet nagy apparátussal véghezvitt kísérletei. KIRÁLY ISTVÁN Mikszáth-könyve a magyar romantika egyik legfontosabb vonására utal, s rámutat ellenmondásosságának okaira is.

A magyar romantikának az a fejlődési folyamata, mely a Zalánnal indul meg, kétségtelenül, egyenest vezet Jókaihoz (i. m. 50. l.); és ebben a romantikában a nemzeti önállóság eszméje nyer kifejezést. — mégpedig oly módon, hogy ez maga az eszme, hol a nemesi alkotmány védésében, hol pedig az új, polgári Magyarország megteremtésének vágyában ölt testet. A »sajátos« magyar romantika, melyben »a hősi szenvedély nem mindig párosult ugyanolyan erejű valóságlatással«, — a reformkor politikai mozgalmainak ellenmondásosságát tükrözi.

2. A magyar romantika korszakai

A praeromantika-elméletet éppen nem kell, és nem is lehet felelevenítenünk ahhoz, hogy a magyar romantika szentimentális előzményeit figyelembe vegyük, felmérjük. Az érzelmesség nagy, európai hulláma, mely a 18—19. század fordulóján, de még a fiatal Kölcsey művében is (1817 előtt) oly fontos szerepet játszik: valójában a romantika előkészítője, bevezetője. Egy olyan történeti tárgyalásnak, mely a magyar romantika fejlődésével kíván foglalkozni, fel kell ölelnie az érzelmesség áramlatának jelenségeit is. Az a jelentőség, melyet pl. Kölcsey tulajdonít Ányos Pálnak, a nemzeti költészet kialakulásában (Nemzeti hagyományok) eleve figyelmeztet a szentimentális költészet előkészítő fontosságára.

A magyar romantika korszakolásánál döntő szerepet játszik 1848. A magyar romantika fejlődése, kibontakozása elválaszthatatlanul összefűződik az 1848-at előkészítő mozgalmakkal, s főként a nemzeti létért, majd pedig az ország polgárivá átalakításaért vívott nemesi harcokkal. Az Auróra megjelenésétől, Vörösmarty 40-es évekbeli költészetéig, a magyar romantika nagy kivirágzása némesak, hogy egybeesik a nemesi reformmozgalom kivirágzásával, de annak céljait segíti is. A magyar romantika a nemesi liberális szemlélet irodalmi kifejezése; haladó, nemzeti jelentsége ott is ér véget, ahol a népi-nemzeti költészet, a plebejus-demokratikus szemlélet Petőfi és Arany műve jut szerephez 1848 előkészítésében. De éppen azért, mivel a magyar romantikának — ellentétben az európai romantikák egy részével — egy haladó, harcoss célt kell szolgálnia: ettől a romantikától nem lehetnek teljesen idegenek a valóság-ábrázolás törekvései, — és a magyar romantika nagy költőinél félreérthetetlen áttörési kísérletekkel is találkozunk, a realista művészet felé. De ezt a realista művészetet teljes értékűen csak Petőfi népiessége tudja majd megvalósítani.

A magyar romantika virágzási korszaka a 10-es évek derekán, a nemesi ellenállás megerősödtevel kezdődik, s delelőre a 30-as években, Kossuth fellépte idején jut. A 40-es évek, a Kossuth-féle Pesti Hirlappal kezdődő korszak, Vörösmarty művében már a romantika nagymérvű felszámolásához, Eötvöséknél pedig éppen a romantikától való elforduláshoz vezet, de 1845—46

még Petőfinél, s a Fialat Magyarország tagjainál a romantika egy sajátos, immár nem nemesi jellegű érvényesülését mutatja. A romantika ujjáéledésével, illetve továbbélésével találkozunk Világos után, elsősorban Jókainál és Keménynél. De amíg a 48 előtti romantikát a nemesi reformmozgalmak eszméi telítik, — addig a Világos utáni korszak az önkényuralom teremtette viszonyok jegyében áll, s a romantika itt elsősorban a kritikai realizmus kibontakozását gátló tényezők miatt érvényesülhet.

A magyar romantika korszakait tehát az alábbi időpontokkal határolhatjuk el: mintegy 1817-ig tart az *előkészítő* szakasz, az érzelmesség szakasza. 1817 után, de különösképp az Auróra megindulásával (1822) kezdődik a virágzás kora, a nemzeti célokért vívott harcok szakasza, melyek tetőponthoz 1837-el, a Pesti Magyar Színház megnyitásával jutnak; ez a dátum a magyar romantika két nagy egyéniségének Bajzának és Vörösmartynak életútján is delelőt jelent: az előbbinek dramaturgiai harcai, az utóbbinak a dráma felé forduló tevékenysége együttes koronát nyernek a reformkor e kivívott eredményével. 1841, a Pesti Hírlap megindulása, Kossuth harcának kibontakozása, a romantikus költészet (Vörösmarty) áthasonulását is hozza el, közvetlen részvételt az 1848-as előkészítő harcokban. 1845—46, mint említettük a Fialat Magyarország romantikájának feléledését mutatja. Világos után pedig Kemény és Jókai műve a romantika és a realizmus egy sajátos vegyületének képét tárja elénk.

Az előkészítő szakasz, a szentimentalizmus korszaka, a 18—19. századforduló költőinél, s különösképp Kármánál, Kazinczynál a felvilágosodás eszméi mellett, már a nemzeti költészet kialakulásának előfeltételeit is magában foglalja. Ez a korszak külön, beható tárgyalást igényel, melyre ez a tanulmány nem vállalkozhatik. Bármily szakadék támad is Kazinczy és a magyar romantika között, — az ő előkészítő szerepe e téren is tagadhatatlan; Kölcsey költészetének első szakasza, mely az érzelmesség jegyében áll: nemcsak Kazinczy sugallatáról tanúskodik, de a Kölcsey-féle romantika néhány jellemző jegyét is tartalmazza.

Az 1817-es esztendő az abszolutizmussal szembeszegülő, nemesi ellenállás megélénkülése mellett, a jobbágy-megmozdulások esztendeje is. Szauder József mutat rá az 1816—17-es jobbágy-nyomor hatására, Kisfaludy Károly pályájának alakulásában, — s ugyancsak ő veszi észre, hogy »a felvilágosult nemesi-polgári irodalmárok éppen ekkor — 1818-tól fordulnak fokozódó érdeklődéssel a népköltészet, a népi karakter felé.« Hozzátehetjük: a nemzeti témák felé is, a nemzeti történelem példái felé, melyek Kölcsey romantikáját kibontakoztatják. Kölcsey, akinek fejlődése oly meglepően jár a kortársak fejlődése előtt, már 1814-ben, a Rákos nymphájához zárósoraiban megszólaltatja azt a nemzeti tematikát, mely az 1817-es Fejedelmünk, hajh-ban, de méginkább a Dobozi (1821) után válik romantikája legfőbb hordozójává. Ugyanez az 1817-es esztendő — nem véletlenül — Kazinczytól való elszaka-

dásának dátuma is. Az 1817-es kezdődátum, természetesen, nem érthető mereven, mivel a magyar romantika kibontakozásában az Auróra megindulása (1822) körüli esztendők különös jelentőséggel bírnak. Mégis, 1817 körül kezd háttérbe szorulni a szentimentalizmus, válik időszerűtlenné a Gessner-i, Matthisson-i példa. Az 1809 óta már kész Tatárok, a Stibor 1818-as megírási dátuma, valamint a Tatárok 1819-es előadása: megannyi bizonyíték amellet, hogy az erősödő nemesi mozgalom hívja életre a nemzeti történelem tematikáját, — s annak romantikus megjelenési formáját is.

Az Auróra megjelenésének időpontja a nemesi ellenállás erősödésére is figyelmeztet, — és a Szentszövetséggel való szembeszegülésnek arra a nemzetközi légkörére, mely a 20-as évek kezdetével erősödik meg az olasz, a spanyol, a portugál népben. A görög szabadságharcok kezdete is erre az időre esik, — és ugyanakkor 1823 a nemesi ellenállás újabb fellángolását hozza el, a királyi biztosi intézmény ellen. Kölcseynél a nemzeti romantika épp ezekben az esztendőkből bontakozik ki, a Rákossal és a Doboziival (mindkettő: 1821); Kisfaludy Károlynál ez az időszak (1823) a maradi nemességet ostromozó elbeszélések létrejöttének időszaka (Szauder). — amiben azoknak a realista törekvéseknek jelentkezését kell már látnunk, melyek egyébként a magyar romantika fejlődésmenetét végigkísérik. A nemesi mozgalmak lendületéből születő romantika jegyében áll előttünk a Zalán és a Mohács (1825), valamint az Auróra 1825—26-os csúcspontja is. Általában, azt mondhatjuk, hogy az Auróra megjelenésétől a júliusi forradalomig (1830) eltelő szakasz egységes képet mutat. E kép középpontjában az 1825—27-es országgyűlés áll; az odáig vezető lendület teremti meg Kölcsey költészetének 1821—1825-ös virágzását, Vörösmarty epikus költészetének első nagy alkotásait, — ennek a lendületnek terméke az a magasrendű elméleti tudatosítás, illetve iránykeresés is, melyet Kölcsey nyújt a Nemzeti hagyományokkal és a Körner-bírálattal (1826). Az országgyűlés keltette csalódás magyarázza meg Vörösmarty 1826-os elfordulását a »tündérvölgy«-romantika felé (Hábador, Tündérvölgy, Délsziget), az 1827-es Auróra-szám tökrözte komorságot, kiábrándulást (Szauder), melyet azonban csak átmenetinek érezhetünk. Kisfaludy visszafordulása a vígjátékhoz (1827) éppúgy a kibontakozás igényét jelzi, mint Vörösmarty új téma-keresése (Eger, 1827). 1828-ban Vörösmarty Zrinyije már a nemzeti romantika új költői hivatásérzetének hangját kívánja megszólaltatni: a magyar romantika merészebben nyúl ez évtized végén a történelmi tematikához; 1828 és 1830 között születnek meg Kisfaludy történelmi balladáit, és Vörösmarty is 1828—29-ben, a Szilágyi és Hajmásival, a Buvár Kunddal, Toldiival e tematika nemzetivé hasonlításával továbbhalad a Kölcsey Doboziija megkezdte úton. A magyar romantika teoretikusai, Toldy és Bajza, ezekben az években lépnek színre, az előbbi Vörösmarty epikájának elemzésével (1827) az utóbbi az epigramma theóriájával (1827—28).

Ugyancsak egységes szakasznak tekinthetjük az 1830-tól 1841-ig eltelt, középpontjában az 1837-es delelővel. A júliusi forradalom új reménységet is jelent, — amiként arról Eötvös és Szalay életrajza tanúskodik. Az 1831-es parasztfelkelés pedig éppen »döntő lökést« ad ahhoz, hogy a nemesség az 1832—36-os országgyűlésen »egészen új úton« induljon el, — »a polgárosulást előmozdító, mindenekelőtt a jobbágyság helyzetének megjavítására hivatott reformok útján« (Magyarország története Egyetemi tankönyv, II. Első könyv, 2. folytatás, 1. lap. Budapest, 1954; kézirat). Ennek az új fordulatnak nyomát éppúgy megtaláljuk Kölcsey 1830—31-es költeményeiben (Zrinyi dala, Kölcsey, Huszt), mint a Csongorban, A rom-ban, a feudális viszonyokat is bíráló Két szomszédvárban (az előbbiek: 1830, az utóbbi: 1831), a Kincskeresőkben (1832) stb. Szalay az 1833-as Muzáronban tudatosítja a magyar romantika fejlődési sajátosságait, Bajza ugyanez évben írja meg tanulmányát a regény-költészetéről, melynek realista elemeire még visszatérünk. Hugo hatása ezekben az években kezd erősödni: Szalay már 1829-ben rajong érte, s Vörösmarty egyideig az ő romantikájának szenvedélykultuszában keresi a maga útját. Az új nemzedék (Eötvös, Szalay) irodalmi próbálkozásai ezekben az években válnak jelentősekké; Eötvös Hugo-t utánzó szomorújátéka, a Bosszú, a Bel és Kül Világ reflexiói, Szalay kommentárjai ezekhez, Hugo, Cousin eszméinek hatása és általában, a romantika és a liberalizmus kapcsolatának tudatosodása, mindez: az 1833-as esztendőhöz fűződik. Az 1832—36-os országgyűlési fejleményei, a haladó mozgalmak nem egy veresége, Kossuth és az országgyűlési ifjak letartóztatása (1837 immár nem keltenek olyasféle visszahatást az irodalomban, mint aminő az 1825—27-es országgyűlés nyomán támadt. Eötvös Bucusu-ja (1836) éppúgy bizakodást fejez ki, mint az Árvizi hajós. Eötvös két Hugo-tanulmánya (1835 és 1837) meg éppen az irodalom demokratikus hivatásérzetét fejezi ki. Mégis, az évtized vége felé, a magyar romantika válságának jeleire figyelhetünk föl. Erről a válságról vallott már Eötvös előszava is, Palocsay költeményeihez (1837), de még nem oly világosan és tudatosan, mint Szalay 1838-as levele, melyet Kölcseyhez intéz, de csak Szemerének mer elküldeni (ld. Eötvös-monográfiám, 57. l.). A Zrinyi második éneke (1838) meg éppen azt bizonyítja, hogy Kölcsey túljutott a romantikán. Eötvös a Karthausiban foglalja össze a maga romantikus mondanivalóját, — és jut is túl rajta. Szalay a 40-es évek elejére még az irodalommal is szakított, s tevékenységi terét a jog- és történelemtudományban, valamint az aktív politikai cselekvésben találja meg.

Vörösmarty, 1841-ben, Liszt Ferenchez intézett versében mintegy összefoglalja a maga romantikájának jellemző jegyeit; a Pesti Hirlap megindulásának évével azonban a polgári átalakulásért és a nemzeti függetlenségért vívott harcok a történelmi tematika és a romantikus mondanivaló helyett mindinkább a valóság-ábrázolás szükségét állítják előtérbe, — közvetlenebb, harci feladatokat, melyek jegyében Vörösmarty költészetének új korszaka is

kibontakozik. Az élő szobor, Az úri hölgyhöz (1841) éppúgy az új költői hivatásérzet kifejezői már, mint A merengőhöz (1843) álmodozás-bírálatá. A magyar romantika áthasonul már egy 48-at előkészítő, harcos, a valóságos kérdésekhez, az égető kor-problémához közvetlenül kapcsolódó költészetté. Vörösmarty és Eötvös útját ez irányban csaknem párhuzamosnak érezhetjük.

Az 1848-at már közvetlenül bevezető 1845–46-os események (galíciai parasztfelkelés, a reakciós politika megerősödése, az ellenzéki egység létrejötté, stb.) csak méginkább megerősítik ezt a fejlődést, — ahogyan erről Vörösmarty 1846–47-es korszaka is tanuskodik (ld. Országháza, Az emberek, Vásárhelyi Pál sírkövére, stb.). De ugyanez a szakasz létrehív Petőfinél és a Tizek Társasága nem egy tagjánál (pl. Czakó) egy olyan válságot, melynek eredetét épp a nemesi politikával való türelmetlenségben, égető elégedetlenségben találhatjuk meg. Ez a válság nyer kifejezést — Petőfinél igaz, csak átmenetileg — a romantika hangján. A magyar romantika fejlődésének e szakasza azonban független még az Auróra-kör romantikájának sorsától, — ebben a szakaszban már a liberalizmus és demokratizmus elkülönülésének egyik jelenségére kell felfigyelnünk.

3. *A magyar romantikusok elméletei*

Ismételjük: az alábbiakban a magyar romantikával mint történeti folyamattal, s alkotói által tudatosan vállalt irodalmi iskolával, áramlattal foglalkozunk. A romantika fogalma, célkitűzései, egész ars poeticája tudatosak voltak alkotóink számára. Mégis, rá kell mutatnunk azokra a különböző jelentésekre is, melyekkel a romantika, romanticizmus terminusa, a kor tudatában él. (Ld. erről FARKAS GYULA tanulmányát is: Romános, romántos, romantikus, Minerva, 1929.). Farkas monográfiájának adatai közül figyelmet érdemel hivatkozása Teleki József tanulmányára (Tudományos Gyűjtemény, 1818. II. kötet 48. l.), melynek tanulságait egyébként éppen nem meríti ki. (M. R. 282. l.) Teleki főként August Wilhelm Schlegel dramaturgiai előadásai és Bouterweck költészet-története alapján nyújtja, — FARKAS szerint első ízben — a romantika értelmezését. Teleki, — akárcsak később (1826) Kölcey is — romantika fogalmán általában az egész világirodalomban felismerhető vonásokat ért, — s még a keresztény »romántosság« fogalma alá is a középkori spanyol, francia, olasz költészet jelenségeit fogja össze. A kortársak közül romantikusnak csak Schiller és Klopstock minősül. Ez a szemlélet még a német felvilágosodás, — pontosabban: Lessing — nyomán utasítja el a francia klasszicizmust, az »udvariság szoros törvényei« miatt. Ez az elutasítás azonban Telekinél kiterjed — az egész francia irodalomra, s elsősorban a felvilágosodás irodalmára. Himfyt Teleki a »francia járom« alól való felszabadulás költőjeként ünnepli.

Kölcsey ugyancsak a német esztétikai irodalom nézeteit ismétli, amikor a Nemzeti hagyományokban a költészet fejlődésén végigtekint. Nála is megtaláljuk a francia klasszicizmus elutasítását, — csakhogy ő a Nagy Századot : a »lélekölő despotizmus szelleme« miatt bírálja, (Összes Művek, Budapest, é. n. 861. l.), — Voltaire-t, D'Alembert-t és Diderot-t pedig, amiért »a geniális Rousseau ellen összeesküdtenek« (u. o.). Hisz Kölcsey szerint az antik és a modern irodalom közé elsősorban a szentimentalizmus von különbséget (u. n. 628. l.). Kölcsey legfőbb példaképei Goethe és Schiller maradnak, — ő az egész romantikát a felvilágosodás szintjéről szemléli, s nem is a francia forradalmat előkészítő eszmék, — hanem : az abszolutizmus, a »lélekölő despotizmus« elleni harcnak, a nemzeti irodalom kialakításának lehetőségét fogadja el a romantikában. A német romantikus esztétika befolyása ellenére, Kölcseynél és Bajzáéknál is, félreérthetetlen szembefordulást láthatunk a német romantika reakciós jelenségeivel. Kölcsey világosan különbséget tesz a »magyar karakteri« és a »romantikus« (német) szentimentalizmus között : »Ez fő vonását a szerelemtől, a magyar pedig hazájától és nemzeti fekvésétől kölcsönzi ; a szerelem epedése nálunk nem hazai palánta : európai szomszédainktól nem régen kölcsönöztük azt, s mit nyertünk benne? kitalálni nem nehéz.«

Láthatjuk, hogy az érzelmességet oly bensőséges hangsúlyokkal megszólaltató Kölcsey is, mint óv a német romantika meddő szenvelgésétől. A romantika *kritikai* elfogadását azonban nem csupán Kölcseynél találhatjuk meg. B a j z a is jókorán tiltakozik a »nemzeti karakterünknek ártalmára« szolgáló »német érzélgés«, a »léleknek e legszerencsétlenebb« betegsége ellen (A regényköltészetéről, 1833. Ö. M. IV. 119. l.), sőt, ugyanő a francia romantikát alig is hajlandó a némettel azonos néven nevezni (Dramaturgiai és logikai leckék, 1836. Ö. M. V. 55. l.). De különösképp jelentősnek érezhetjük a fiatal S z a l a y L á s z l ó n a k Kölcsey által méltán nagyra tartott, Muzáron-beli bírálatát, melyben ő a reformkor viszonyai közt is egyedülálló ízléssel és éleslátással még a Liaisons dangereux-t is hajlandó többre becsülni »Novalis minden beteges productumainál« (Muzáron, Új folyam, 1833. 80. l.). Szalay az Új Héloïse-t — és Walter Scott-ot ajánlja követendő példákként, s úgyszólván az egyetlen, aki észreveszi, hogy a német romantika francia-ellenessége nem azonosítható Lessing álláspontjával : »Páris politicalai s literaturai despotismust gyakorla a német föld fijain : innen az a dühösség, mely Lessingnél tiszteletre méltó; a Schlegeleknél nevetségessé leszen« (u. o. 75. l.). Szalaynak ezzel az 1833-ban vallott felfogásával éppen nincs ellentétben E r d é l y i J á n o s é, 1847-ből, midőn a »leginkább elfáradt« francia befolyással szemben, azt a romanticizmust helyesli, melyhez »megkívántatik a hazaiság, népiesség, mint annak legelső alapja és anyagja, melyből ahhoz-ahhoz képest kifejlődjék a nemzeti költészet a különböző népek jelleme s idoma szerint s a kor lelkének ihletése után« (Tanulmányok, Budapest, 1890. 502. l.).

Láthatjuk tehát, hogy a Teleki reprodukálta romantika-szemléletet, a romantikának »általános«, »örök«, vagy legalábbis az egész »keresztény romantosságra« kiterjeszkedő szemléletét mihamar felváltja egy differenciáltabb, tudatosabb, kritikaibb megítélés, — egy olyan szemlélet, mely a külföldi romantikus iskolák kínálta eszközök és ábrázolási lehetőségek közül a nemzeti irodalom jelleméhez illőket, a nemzeti gondolat kifejezésére hasznosakat válogatja ki. A harmincas évek végéig, kétségtelenül kiderül, hogy a romantikát mint *korszerű* látásmódot, kifejezés-művészetet fogadja el a reformkor irodalma, — de ugyanakkor mind a német, mind a francia romantikai iskola eredményei csak kiindulásul szolgálnak egy olyan irodalom kialakításához, melynek legfőbb célja : a nemzet felemelése, illetve, függetlensége. A romantikában ez a kor elsősorban : abszolutizmus-ellenes irodalmi irányt lát. Mi több, már Kölcseytől kezdve megfigyelhetjük majd, hogy legjelentősebb költőink *túl akarnak jutni* a romantikán — a népiességhez, illetve, egy bizonyos realizmushoz. Kölcseytől kezdve, a reformkor költészete következetesen próbál megbirkózni a romantikában rejlő idegen elemekkel, át kívánja hasonítani a romantikát, — és Vörösmarty esetében egy olyan benső összeütközésnek is tanúi lehetünk, mely a romantika álom- és tündérvilága, — és a nemzeti ügyért vállalt költői felelősségérzet közt jön létre.

Esztétika-történetünknek behatóan kell majd foglalkoznia a reformkor nagy költőinek és kritikusaik elméleti tevékenységével ; Kölcsey, Bajza, Toldy, Vörösmarty, Szalay, Erdélyi kritikái és esztétikai működése arról tanúskodik, hogy a német romantika elméleti anyagának átvétele éppen nem járt e romantika eszmeiségének elfogadásával. Ezek a költők és kritikusok a maguk módján, változatlanul a felvilágosodás hozta eszméket vallják, és a német romantikus esztétikához csak azért folyamodnak, mivel a Schlegeléhez, Jean Pauléhoz, Bouterweckéhez hasonló esztétikai rendszerezést a francia felvilágosodás, — illetve, a francia romantika sem hozott létre. A későbbiekben látni fogjuk mégis, hogy a németes esztétikai kultúra mint mond csődöt a 40-es évek viszonyai közepette, még Erdélyinél is néha, — sőt, mint válik a demokratikus irodalmi törekvések (Eötvös kritikái realizmusa, Szigligeti népszínművei, s főként : Petőfi költészete) ellenében, a reakció támadó fegyverévé. A német esztétikának erre a funkciójára majd Eötvös Petőfi-kritikája mutat rá. És a reformkor még oly érdekes mindmáig kellően nem elemzett teoretikusi egyéniségeivel szemben, aminő pl. a fiatal Toldy is, Gyulai Pál kétségtelen érdeme lesz majd, hogy a német romantikus esztétika divatjammult köntösét a lomtárba akasztja. De azt sem szabad felednünk, hogy Kölcsey, Berzsényi, Bajza azért is fordulnak a német romantika esztétikájához, mivel az új, korszerű, fejlettebb kifejezési eszközeit kereső, reformkori magyar irodalom — a műfajok, a nyelv, a verselés, a stílus stb. kérdéseiben elméleti tanulságokat és felvilágosításokat is igényel, melyek birtokában önállóbban, s több eredetiséggel léphessen föl. Ezért igyekszik Berzsényi fölvenni a versenyt

Kölcsey elméleti ismereteivel, ezért mélyed el Kölcsey a dramaturgia kérdéseiben, ezért foglalkozik Bajza az epigramma, a regény, vagy a dráma teóriájával.

A magyar romantika kritikusai helyes érzékkel, a valóság-ábrázolás nagy példáit, nem pedig a valóságtól elfordulás csábításait állítják követendőkként, koruk elé. Balzacot, Puskit, Gogolt ez a kor nem fedezi még föl. De Berzsenyi eljut Matthisson megtagadásához, — igaz, hogy ugyane sorban Schillert is részesíti. A nagy példaképek azonban Tasso és Shakespeare maradnak, illetve Goethe és Schiller, Scott és Byron, Hugo és Sue, — ez utóbbi is elsősorban művének társadalom-ábrázoló elemei miatt — a hazai hagyományok közül pedig: Zrínyi. Kazinczy elutasítja Novalist, Fichtét, Schellinget (akiket »Schönschwätzer«-eknek nevez), és kitart Lessing, Winkelmann, Goethe mellett. Petőfinek egyik kedvence Dickens lesz, — Lamartine pedig nem költeményeivel hat, hanem a girondisták történetével. Az sem véletlen, hogy a francia romantika is csak harcoss, lázadó alkotóival tud hozzánk betörni, — s még Musset, Vigny sem kelt említésre érdemes visszhangot.

A romantika részeseinek útja reformkorunkban — a valóságtól való elfordulás helyett: a valóság megmutatása, megszólaltatása felé vezet. Ezen az úton jut el Eötvös a Karthausitól a Falu Jegyzőjéhez. Ezen az úton alakul ki a romantikus látomásai közül ébredő Vörösmarty 40-es évekbeli költészete. A kor nagy költői, írói végülis: levetkeznek magukról a romantikát, vagy visszaszorítják magukban. Vörösmarty tündérvölgye, délszigete, vértesi vadonja — legszebb szivárványszíneivel sem tudja tartósan eltakarni a hűbéri Magyarország parlagi tájképét. Vörösmarty éli át legmélyebben a romantikát, — de éppen ezért, őt fenyegetik is leginkább annak veszedelmei. A romantikus tájképet — a realistának kell felváltania. A »tündérvölgy« majd *Az Alföld* megjelenése után válik igazában időszerűtlenné. De magában Vörösmartyban is mélyreható változás megy végbe, a 40-es évek derekán: a *Hedvig*től a *Vén cigányig* vezető út — a romantika visszaszorításának útja is. Mennyire más tájat mutat a *Zalán* — és mennyire másfélét *A sors és a magyar ember*. A romantika elégtelenségét Bajza éppúgy érzi, mint Vörösmarty, Szalay éppúgy, mint Eötvös. Bajza esztétikai elvei néha a realizmus világos követelését tartalmazzák, — és Hugo dráma-költészetét amiatt is üdvözli, mivel benne egy, az élethez, a valósághoz közelébb álló művészetet lát, mint a német drámában. Szalay csak addig rajong Hugo-ért, amíg úgy nem véli, hogy az engedményeket tesz a klasszikus irodalomnak (levele Toldy Ferenchez, 1838. nov. 3.; Szalay László levelei, Budapest, 1913, 80. l.). Eötvös a nép ügyét megszólaltató művészetet látja Hugo romantikájában, s a színpadot az égető sorskérdések szószékének kívánja. De ezekről a kérdésekről ő maga a romantika nyelvén nem tud elég tisztán szólni — hisz Gusztáv »világfájdalma« mögött e kérdések nehezebben ismerhetők föl, mint Viola sorsában. A romantika színi hatásának gyakorlata a rémdrámától végülis elvezet a demokratikus, »irányzatos« népszínműhöz stb.

A reformkor alkotói nem akarnak megrekedni a romantikában, mely a nemzeti felemelkedés serkentését lehetővé teszi ugyan számukra, — de a nemzet, a nép valóságos helyzetének megmutatását éppen nem. A magyar romantika alkotói hol egy népies költészet kialakítására tesznek kísérleteket, — hol pedig háttérben magának a romantikának is. Problémájukat azonban csak Petőfi és Arany népiessége fogja megoldani. Az ő költészetük a nemzeti-népi felemelkedés, a szabadság, a függetlenség ügyét éppúgy szolgálja, mint a valóság megmutatásának, ábrázolásának feladatát. De Petőfi és Arany megoldják azokat a feladatokat is, melyekre a magyar romantika hasztalan vállalkozott. A magyar lovagkor bemutatására Kisfaludy Károlytól kezdve újabb és újabb kísérleteket tesz a romantika. De Kisfaludy lovagi témáiban mégoly kiáltó az idegenszerűség, — s oly kevésbé érzik épp a nemzeti jelleg. Legtökéletesebben, — Vörösmartyt is felülmuló tökéletességgel — ez a jelleg majd csak a Toldin érzik, mely a romantika lovagi témáját felemeli a népies művészet szintjére, s a lovagi hőst — népi hőssé alakítja át.

Az alábbiakban azt vesszük figyelmesebben szemügyre, hogy Kölcseytől Petőfi felléptéig miként bontakozik ki a romantika a reformkor költőinek művében, — s miként próbálnak e költők túlhaladni tulajdon romantikájukon, a népköltészet, vagy a realizmus felé.

II

1. Kölcsey. Az érzelmesség. A nemzeti romantika kialakulása

Minden költői iskola, minden irodalmi korszak kialakít egy sajátos és korszerű téma-kincset, kialakít, népszerűvé tesz bizonyos érzelmeket, gondolatokat, élet-helyzeteket, az érdeklődés homlokerébe állít típusokat, problémákat, — létrehoz egy sajátos nyelvet, stílust, ábrázolásmódot. Egy-egy költői iskola, egy-egy irodalmi korszak alkotásai: témák, érzések, stílusok, műfajok tárházát is nyújtják, melyből még a későbbi korok költői is kedvükre meríthetnek.

A magyar romantika Petőfi előtti korszakában két ilyen nagy tárháza alakul ki témáknak, helyzeteknek, műfajoknak, stílusoknak, stb.; előbb: az érzelmességé, — később: a patriotizmusé.

Az érzelmes témák, helyzetek, lelkiállapotok, — nemkülönben a velük rokon nyelv, stílus, kifejezésmód, már a magyar romantika hajnalán irodalmi közkinccsé válnak, — mégpedig Kazinczy jóvoltából. A szentimentalizmus: valóságos nyitánya, sőt, mintegy része is a romantikának. Kazinczy érzelmesége, »érzelmeket polgárosító« törekvése (Révai József) mely közös Kölcseyvel is: éppannyira arisztokratikus jelenség, mint amennyire a felvilágosodás hozománya. Természetesen, ez az arisztokratikus jelleg inkább Kazinczynál szembeszökő, semmint az 1817 utáni Kölcseynél. De még Kazinczy érzelmes-

ségét is, — a Rousseau-é igazolja. A plebejusi érzelmesség, mellyel Rousseau a cinikusan, frivolul racionalista Ancien Régime-irodalommal szembeszegül, — s a Werther Sturm und Drang-érmességének mély, emberi hangsúlyai egyaránt benn rejlenek Kazinczy szentimentalizmusában. Igaz, ennek az érzelmességnek *formáját* már a Gessner-i, Matthisson-i idill adja meg, — polgárosult formát, melyet Kazinczy a hazai viszonyok közt kényes-finnyás igénnyel próbál újratereíteni. Matthisson »hatását« a pozitivisták kutatók eltúlozták (jellegzetes példa erre: DEMEK GYÖZÖ: Matthisson hatása irodalmunkra, EPhK. 1891.) ; mégis, kétségtelen, hogy a korszerű, s a felvilágosodás eszméit is kifejezni alkalmas költészet létrehozását ez a »sentimental-lyrischi« »ünnepélyes« hang nagyban elősegíti. Hatása alól Berzsenyi sem vonja ki magát, — de őt a lírai érzelmesség édeskés túlzásaitól megmenti az antik példa. Kölcsey számára Schiller elmélete szolgál majd útmutatóul, — ő a szentimentalizmusból a naiv költészetbe próbál egyidőben áttörni. Az ő »sokszor elkeseredett« lelkét a »szeszélyesen dévaj és még is meleg, még is nemes« hangnemben megszólaltatni, — csak a naiv költészet, a népköltészet képes.

Kazinczy érzelmessége, a Gessner-i, Matthisson-i példák, nemkülönben Berzsenyi, és az 1817 előtti Kölcsey hozzák létre a szentimentális költészetnek azt a tárházát, melyből a fiatal magyar romantika merít, — melynek hangján Kisfaludy Károly, Bajza, Vörösmarty is megszólalnak. Ezt a hangot például Bajza is, huzamosan tartja meg. Pedig ez a szentimentalizmus — különösképp a Matthisson-Kazinczy-féle változat — egyáltalán nem alkalmas még annak az eszmeiségnek kifejezésére, mely a haladó középnemességet a polgárivá átalakítandó országért harcbahívja. Később visszhangjait majd a fiatal Eötvös és Szalay költeményeiben leljük föl, — A megfagyott gyermek filantropiájában, mely a néphez *felülről* lehajló, jószándékú liberalizmus színezetét adja meg, Violánál is.

Kölcsey majd felismeri a »magyar karakteri sentimentalizmus« jelentőségét, — s Kazinczy érzelmességétől ennek jegyében fog elszakadni. Kölcsey romantikájának kulcsát RÉVAI JÓZSEF tanulmánya nyújtja : »Kölcsey, aki mikor az irodalomhoz fordult, nem fordított hátat a forradalmi ideáloknak, *nem félt* a romantika érzelmeitől, sokkal *elfogulatlanabbul* tanulhatott tőlük éppen azért, mert a romantikus érzelmeken keresztül is a magyar haladás sorsa fölötti gyötrődést tudta kifejezni.« (i. m. 10. l.). Kölcsey elutasítja a »szerelmi epedés« szentimentalizmusát, s a haza sorsán fakadó fájdalom megszólaltatásában válik igazán nagy költővé. RÉVAI JÓZSEF idézett mondata Kölcsey költői útjának tömör összefoglalása is. Ugyenez a gondolat világítja meg a romantika jelentőségét, Kölcsey költői útjában.

Ez az út a klasszikai poézis-eszmény fennkölségétől, a szentimentalizmus idilli-elragadott hangján át, — egyik ágával a népdal-kísérletek, — másik ágával a mult nagy képeit idéző, a jelen tépettségét, fájdalmait kiáltó, romantikus költészet felé vezet. Látszólag folyamatos út : a klasszika hajtása itt az

érzelmesség, — emezé a romantika, — s még a »dévaj« dalforma keresése is annyira összhangban a romantikával! Valójában azonban e fejlődés mögött egy elszigetelt, magányos lélek tör ki a szép, de meddő eszmények köréből, — ismeri föl a valóságot, a valóság kínálta feladatokat, s vállalja őket, egy romantikus jellegű, patrióta költészet nagy témáiban. Kölcsey tehát a valósággal, a kor égető, politikai kérdéseivel való találkozás következtében jut el a romantikához, — s utasítja el a lírai-szentimentális modort.

Kölcsey költői útjának fentebbi állomásait igazolja az a periodizálás is, melyet legutóbb SZAUDER JÓZSEF állított föl (Kölcsey Ferenc ; 1953. Egyetemi jegyzet). Kölcsey útjával szemben másféle irányú lesz Vörösmartyé, akinek a romantika tündérvilágából, a magyar őskor heroikus és ossziáni hangulataiból kell kilépnie ahhoz, hogy a valóság kínálta nagy témákat megszó-
laltassa.

Kölcsey a romantikában egy nagy élmény kifejezési lehetőségét találja meg. A fiatal Kölcseynél viszont épp az élmény-hiány a szembeszökő, s ez érteti meg velünk kezdeti szinte iskolás klasszicizmusát valamint érzelmes-ségét is. Bármily igényesen idézi is az Andalgások Rousseau »nagy ideálját«, Gessner »szelid alkonyát«, — bármily őszintén csap is át a Minden órán érzel-messége a mély fájdalom hangjába, — bármily sóvárgón tekint az Ideál a »tiszta emberiség« köre felé, — bármily újszerűek a Küzdés bölceleti töpren-gései: az igazi Kölcsey hangja csak a Rákos nymphájához zárószóiban csendül.

A Fejedelmünk hajh, a Rákos, majd pedig a Dobozi, elsőnek teremtik meg azt a haladó, magyar romantikát, mely a múlt hősi példáit vádolón és mozgosítón állítja szembe a »tág kehely« és a táncpaloták léha jelenével. Romantika ez, de mértéktartó; Kölcsey nem hatol oly mélyre a romantika tematikájában és szenvedélyeiben, mint a fiatal Vörösmarty. De ő gyorsab-ban is érkezik el ahhoz a mondanivalóhoz, mely a 40-es évek Vörösmartyját ihleti. Kölcsey nagy, lírai élménye a hősi múlt és a korcs jelen ellentétének fájdalma lesz. Vörösmarty egy színesebb, tündéribb világot lát a múltban: mesék, mithológiák, álmok és csodák világát. Kölcsey azonban: egy hősi, férfias, patrióta-erkölcsöt. Kölcsey hős-eszménye (Dobozi, Zrínyi) ugyancsak romantikus eszmény, — de tragikumában, önfeláldozásában, hazaszerete-tében: *valóságosabb* akár a Zalán, akár a Tündérvölgy, vagy a Hábador hőseinél. Miben áll tehát a férfi Kölcsey és a fiatal Vörösmarty romanti-kájának különbsége?

RÉVAI JÓZSEF figyelmeztet arra, hogy Jókainál a romantikának kétféle változata van. Igazi ható és mozgosító erővel akkor bír ez a romantika, ami-kor a valóságban ténylegesen meglévő, haladó társadalmi erőket regényesít (Kárpáthy Zoltán, Baradlay-fivérek). Sokkalta kevésbé hatékony az a romantika, mely nem a valóságban ténylegesen létező, — hanem: elkép-zelt, megálmodott erőket, alakokat romantizál (Berend Iván).

A romantikának ezt a kétféle változatát egyrészt Kölcsey, — másrészt Vörösmarty művében is fölfedezhetjük. Kölcsey hősei nem álomalakok: Dobozi éppoly kevéssé az, mint Zrínyi. E hősök jelleméből ott él valami a reformkor legjobbjainak, s nem utolsó sorban — Kölcseynek egyéniségében. De elmondhatjuk-e ugyanezt Sámson Tihamérről, vagy Hábadorról is?

A francia romantika hatása már virágjában, amikor Kölcsey megírja Zrínyi második énekét (1838). Az elsővel (1830) összevetve láthatjuk csak, mennyire hiányzik már emebben a romantikus érzésmódoknak, képeknek, hangúlyoknak az az egyébként rendkívül mértékletes alkalmazása is, mely amazzal még jellemezte. Zrínyi második énekében egy tömör, férfias, egyszerű költészet szólal meg, — és ez a költészet immár túljutott a romantikán. Egy új és egyelőre még társtalan költészet hangja ez. És ez a hang, épp egyszerűsége és ereje miatt, sokkal inkább emlékeztet Petőfiére, — mint Vörösmartyéra. Ez utóbbi még leginkább letisztult, leginkább leegyszerűsödött korszakában is többet őrzött meg a romantikából, mint a második Zrínyi Kölcseyje.

Mi az, amit Kölcsey itt levetett magáról? A regényességet, az érzelmességet, a romantikus modort, az érzelmes lágyságot, a retorikát és a borongást. És abban, hogy idáig eljuthatott; bizonyára része lehetett népdalkísérleteinek is. Hisz a népdal lelkével épp olymódon kerülhetett csak közönségbe, ha ezeket a jegyeket levetkezte magáról. HORVÁTH JÁNOS finom elemzése (i. m. 190. l.) figyelmeztet, hogy Kölcsey »önmagát adja« népdalaiban: »dalának érzelme, ihlete saját tulajdona, s csupán művészetet tanul el a néptől«. Természetesen, ezekbe az »önmagát adó« népdalokba beleviszi Kölcsey a maga érzelmességét is: gondoljunk a Hervadsz első strófájának második felére, a Csolnokon negyedik strófájára, vagy arra, ahogyan a Szemrehányás zárósorában Csokonai »dévajságát« melankóliává változtatja. Mégis, a népdalok művészetével való azonosulása, melynek során hosszú, fáradságos munkával a »paraszt dal tónját« találgatta, sokkal biztosabban vezethette el ahhoz az egyszerűséghez, tisztasághoz, melyet a Zrínyi második énekében megfigyelhetünk, — mint Kisfaludy Károly »utánzó« módszere.

Kölcsey költészetében kialakul a patrióta, a nemzeti romantika, — s Kölcsey túl is jut ezen a romantikán egy olyan költői hanghoz, mely már megközelíti Petőfi népies hangját. De Kölcsey költészetében a romantika összes lehetőségei még nem bontakoznak ki; ezeket a lehetőségeket — műfaji, tematikai, stilisztikai és nyelvi változatosságukban — az Auróra bontja csak ki igazán.

2. Kisfaludy Károly. Történelmi romantika és történelmi realizmus

Az irodalomtörténet jóideje mostohán bánik Kisfaludy Károllyal. a tudományos közvéleményben mintha elharmályosult volna kissé az a kezdeményező szerep, melyet nem csupán az irodalomszervezés, de az új, költői

témák meghonosítása, új műfajok meggyökereztetése, s a romantika nemzetivé hasonlítása terén betölt. Figyelmünket most elsősorban — költészetére fordítjuk, mely a magyar romantika fejlődéséhez értékes adalékokkal szolgál.

TOLDY FERENC találóan jellemzi Kisfaludy líráját, amikor megjegyzi, hogy a mélabú, a melankólia »nála nem költői fictio, mint érzeményes lyrikusainknál, hanem azon hosszú és komoly életiskolának, melyen ő átment, saját élményeinek, s azon veszteségeknek szüleménye, melyeket szíve szenvedett...« (A magyar nemzeti irodalom története, Pest, 1864—64., 232. l.). Ha a fiatal Kölcseynél az élmények hiánya, illetve, az érzelmi élmények utáni sóvárgás hozza létre a szentimentalizmust, — úgy Kisfaludynál a fájdalmas élmény-anyag avatja hitelessé a helyenként borongós, romantikus hangnemet. Csakhogy ez a hangnem sohasem forrósodik egészen líraivá : mindvégig valami elmélkedő szárazság is jellemzi. Kisfaludy mintha szántszándékkal kikerülné a romantikus kitarulkozás nagy, lírai alkalmait ; amikor ilyenek bukkannak fel előtte, inkább holmi pályakép, vagy költői fejlődésrajz alkotására törekszik (pl. Honvágy) semmint engedjen az érzelmesség csábításának. Egész költészetének objektív jellege meglepően mond ellent a romantikus műfajokban és témákban nagyon is sokoldalú kezdeményezésének. A patrióta-romantika oly jelentős alkotásaiban is, aminő a Mohács, — a tájrajz egy-egy apró, meg-hitt vonása lehel csupán magából érzelmet, hangulatot.

Mégis, Kisfaludy fejt ki legvilágosabban a magyar romantika programját, *A két hajós*-ban, melynek allegórikus műfaja Vörösmarty keze alatt bontakozik csak ki igazán. Az ugyancsak Vörösmartynak szóló ajánlás különösképp kézzelfogható célatatot ad a költeménynek : a csábításoknak nem engedő hajós csakúgy jelképezheti a Zalán költőjét, — mint a káprázatoktól örvénybe csalt társa. Az allegória tanulságát felfoghatjuk a pályatárs elismerő hódolataként, — de óvó intéseként is. Ennél a feltehetően személyes vonatkozásnál azonban még fontosabb, hogy Kisfaludy félreérthetetlenül elutasítja itt az álmokba, káprázatokba menekülő romantikát, a ködképek kísértését, a »muló fény« vetette szivárványszíneket. »Onnan ösvény nincs a fényre, Ott örök homály borong« — hangzik a hajós figyelmeztetése, vesztébe rohanó társához, és ezt a figyelmeztetést a kortársi romantikusoknak is meg kell érteniök. Vagy pedig : »... vágyaidnak édes honja Egy betegnek álma volt, Létre nem virulható«, — íme, a beteges, a valóságnak hátatfordító romantika bírálata. Kisfaludy eszménye az a költő, aki »A hideg kor ellenére, A nagy cél felé halad«. A partot ért hajós elgyötört szíve utolsó dobban, de sírja felett ragyogón ég a jövő csillaga... Az allegória záróképe egy harcos, alkotó, a csábításokkal és nehézségekkel egyaránt dacoló költészet-eszményt dicsőít. És ez az eszmény a káprázatokkal fel nem cserélhető valóság vágyát is tartalmazza. Jó kai mintha épp ennek az eszménynek megtestesítőjeként alkotta volna meg Jenőy Kálmánt.

Kisfaludy igazi jelentőségét a magyar romantika fejlődésében az új műfajok meghonosítása adja meg. Toldy az Auróra vívmányainak tekinti a románcot és balladát, a kisebb eposzt, sőt a verses («költői») regényt is (i. m. 231. l.). Azok a felfogások, melyek szerint Kisfaludy mit sem köszönhetne a német romantikának, épp balladáiban, költői beszélyeiben lelhetnek cáfolatra. Az új műfajok, új témák kezdeményezése Arany költészetéig terjedő hatással indul meg az Aurórában. Szemmellátható Kisfaludy törekvése, hogy ezeknek a romantikus műfajoknak *nemzeti színezetet* adjon, de lehetetlen észre nem vennünk, hogy ezt a feladatot alig is valósítja meg. A Karácsonéj, az Epréssz-leány, az Éjjeli menyekző, A magányos sír — csaknem teljesen híján a nemzeti jellegnek, s bármiféle környezetben elképzelhetnők őket. Kisfaludy nem tud oly mélyen meríteni a történelemből, mint vele csaknem egyidőben, Vörösmarty. A nemzeti jelleg erősebb, vagy haloványabb volta, nem utolsó sorban a költői nyelv, és a korelevenítés erejének különbségein múlik. Mennyivel erőteljesebb a nemzeti jelleg a Szilágyi és Hajmásiban, s mennyivel gyengébb a Budai harejátékban, holott csaknem egyidőben születnek, s egyaránt merítenek a nemzeti múltból. Kisfaludy és Vörösmarty balladáinak, epikájának összevetése a magyar romantika egyik fejlődési jellegzetességére is figyelmeztet. A külföldi romantikákban a nemzeti múlt költői témakincsének feltárulása kialakított, divatosá tett bizonyos hangulatokat és helyzeteket, — idillek, kísértet-látomások, csataképek stb. formáiban. Ha a magyar romantika ezeket a formákat változatlan módon veszi át: mindvégig idegenszerű és utánzó marad, s nem töltheti be azt a szerepet, melyet az éledő reformkor politikai mozgalmi megkövetelnek tőle. De az új magyar irodalom annak a politikai harcnak egyik színtere is, mely most a nemesség vezetésével, az ország felemelkedéséért folyik. Kölcsey világosan kijelölte már ennek a harcnak irodalmi céljait és módszereit (Nemzeti hagyományok, Körner-bírálat), — és ugyanő a romantika helyzeteit, hangulatait csak bizonyos szigorú válogatással juttatta érvényre, költészetében. Nem így Kisfaludy Károly és Vörösmarty, akik merészen nyúlnak bele az újnak, korszerűnek tekintett tematikába, formakincsbe. Csakhogy Kisfaludy ezt a formakincset néha nyers, séma-állapotban hagyja meg, — míg Vörösmarty magasrendű költőiséggel telíti, nemzetivé formálja át.

Miben áll Vörösmarty költői eljárása? Abban, hogy néhány sommás vonással, (néhol csak szóhasználat, mondatfűzéssel), a történelmi valóság elevenítésének festői és hangulati eszközeivel, nemzeti levegőt teremt a téma köré. Mennyire általánosságokban maradó még az Eprésszleány, — és mennyire nemzetinek érezzük a Szép Ilonkát, holott a két téma csaknem azonos. A romantika elmélyítése a sajátos, a jellemző vonások gazdagítását is jelenti. A Szilágyi és Hajmási, a bűvár Kund a történelmi színezet itt gyengéd, ott hősi, de mindkét helyen változatos, sokrétű érvényesülését mutatja. Milyen intenzív hangulat és líraiság honol Vörösmarty Toldiján is! A romantikus ábrá-

zolásmód egyik eljárása, a *festőiség* alkalmazása emeli itt Vörösmartyt Kisfaludy fölé. Meglepő, hogy ez a festőiség a pikturával is foglalkozó Kisfaludyból mennyire hiányzik.

Vörösmarty viszont — egyebek közt — a festőiség valóság-elevenítő módszerét is sikerrel használja föl, amikor a történelmi kort a maga kispikái hősei körül földézi. A magyar romantika tehát nem érheti be az új témakincs (hősidill, kísértet-história, stb.) egyszerű átplántálásával, sőt, a nemzeti történelem témaforrásainak megnyitásával sem. A magyar romantikának a *történelmi valóság* megelevenítésére is törekednie kell. Igaz, ez a valóság: regényesített, romantizált marad mindvégig. *A romantika történelmi valósága: sohasem kritikái.* A Habsburg-ellenes szabadságharcok témaköre majd csak 1848-ban elevenedik meg. Dózsa alakja pedig csak Eötvös regényében, melyet már a történelmi *realizmus* első, nagy művének kell éreznünk. Vörösmarty történelem-idézésével: Jósikáé rokon, illetve, a »törökvilág« Jókai-féle festésmódjáé. Vörösmarty történelem-idézése előrehaladást jelent Kisfaludyéhoz képest, — a festőiség, a hangulatkeltés, a költői nyelv segítségével: egy nemzeti színezetű romantika megteremtése felé. De a Vörösmarty feltámasztotta nemzeti történelem — még a kispikai művekben is: színessége, jellegzetessége ellenére szűkkörű marad, egyoldalúan nemesi jellegű, és teljességgel hiányoznak belőle a jelen legégetőbb kérdéseire adott tanulságok, feleletek. Ezeket a tanulságokat Petőfi és Arany történelem elevenítése adja majd meg.

A romantika tehát a történelmi valóság elevenítését, még legnagyobb költőinek művében is: csak *bizonyos határig* képes elvégezni. Fül kell jutni a romantikán ahhoz, hogy a történelem legmélyebb valósága szólalhasson meg, — történelmi valóság, mely az író *jelenének* legfontosabb kérdéseire szól, mint pl. Eötvös Dózsa-regényében, vagy Arany Toldijában. A történelem-elevenítés valóságának igazi feltételei tehát nem is a hitelességben, vagy a festőiségben, s mégcsak nem is a lélekrajz, vagy a jellemábrázolás realizmusában rejlenek, — hanem abban, hogy a költő, az író mily mértékben ismeri föl, teszi magáévá s kívánja haladó módon szolgálni kora nagy sorskérdéseit, melyekre a történelem valóságából merít feleleteket. Kisfaludy, de még Vörösmarty is, ezeket a döntő, nagy kérdéseket csak töredékesen, fátyolozottan látják, s ezért az ő *történelmi romantikájuk* el is marad a szabadságharcot megelőző korszak *népiessége*, illetve *történelmi realizmusa* mögött.

A történelmi romantika és a történelmi realizmus viszonyának kérdése azért is fontos lehet, mivel Kemény Zsigmond történelem-ábrázolásának problematikáját közelíthetjük meg segítségével. Keményt főként a jellem- és lélekábrázolás néhol magasrendűen művészi, elemző realizmusa miatt tekintették *egészében is* realistának. Pedig a Kemény-elevenítette történelem sokkal inkább romantikus színezetű, még utolsó, nagy regényeiben is, semmint azt eddig általában elismerték. Kemény történelmén a fátum, a tragikum uralkodik: a történelmi végzet elháríthatatlan csapásai, s a nagy, történelem-

irányító egyéniségek tragikus tévedései. Kemény történelme is a jelennek felel, — csakhogy egy ábrándtalanul, keserűen, reményvesztetten látott jelennek. Nem is a regényeiben szereplő alakok reális, vagy romantikus volta a döntő ebben a kérdésben, — hisz mindkét típusal találkozhatunk nála (pl. Laczkó István, — Barnabás deák, stb.), — hanem magának a történelemnek szemlélete, mely ezeknek az alakoknak sorsot szab. Ez a történelem-szemlélet épp pesszimizmusa miatt válik romantikussá, — de másféle romantikával, mint aminőre Vörösmarty nyújt példát. Ez utóbbinak történelmi romantikája, még ha a valóságot néhol csak fátyolozottan, töredékesen mutatja is meg: bizakodást fejez ki, s olyan harci kedvet, mint Kisfaludy Két hajója.

Állítsuk Kemény erdélyi történelme mellé a Kőszívű ember fiai történelem-elevenítését, s lehetetlen észre nem vennünk, hogy emennek romantikája a történelmi realizmus bizonyos elemeit is magábazárja. A Baradlayfiúk jellemrajza sokhelyütt híján a realista ábrázolásnak, — de ezek a regényalakok: tényleges, a valóságban létezett társadalmi erők *romantizálásai* (Révai József). Kemény regény-alakjaiban a realista művészetnek nagyobb szerep jut, csakhogy ezek az alakok (Laczkó István, Lorántffy Zsuzsanna, stb. kivételével) többnyire nem valóságos társadalmi erők, — hanem egy romantikus fikciókban bővelkedő írói világnézet *realizálásai*, — már amennyire ilyenek realizálása egyáltalán lehetséges. Nyomasztó, néhol pathológiás vonásaik (Barnabás deák), rajongásaik, mániáik (Rajongók, Özvegy és leánya) innét is származnak.

Kemény sajátos romantikájú történelmétől ugyancsak távol áll a Toldi sőt, a Toldi estéje történelmi realizmusa, — de éppen nem mondható távolinak a Buda haláláé, melynek történelmét szintén a fátum, a tragikum irányítja, s melynek hun népe tehetetlenül esik a cselekmény felső szintjén mozgó, nagy, irányító egyéniségek intrikáinak, illetve bűneinek áldozatául. A történelmet magányosan irányító, megszabó egyéniség tragikumuma: ennek ábrázolásában közeledik Keményhez Arany, — és ez a tragikum alapján romantikus jellegű.

Kölcsey történelmi romantikája a török elleni harcok felé fordult — Kisfaludyé pedig még a Vörösmartyénál is nagyobb mértékben a lovagi világ felé. Szóltunk már arról, mint válik tökéletesen nemzetivé, — sőt, sajátos ellentmondásossággal: *népivé* is, — Aranynál a Kisfaludy lovagvilága. A Toldi-tematika előzményei Kisfaludy és Vörösmarty lovagi kispikájába nyúlnak vissza, a Bor vitéz előzményét is megtalálhatjuk az Éjjeli menyekzőben, s Az Ünneprontók babonásságában is visszacsendül valami a Karácsony-éjből. Arany érdeklődése a lovagi témakör iránt a Tolditól kezdve, végig a kőrösi ballada-korszakon át, sőt később is, nyilvánvaló.

Arany-tanulmányában BARTA JÁNOS »nagy, pozitív jelentőséget« tulajdonít annak, hogy Arany »épen kora ifjúságában távolmaradt az új

költői törekvésektől, Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi, Vörösmarty irányától (Arany János, Budapest, 1953. 11. l.). Ez kétségtelenül igaz, — mégis, a lovagi témakört Arany épp ettől az új költői iránytól, az Auróra romantikusaitól vette át. Mi lehet ennek magyarázata? A Toldi-témakör felé a hős-keresés igénye vihette, s a népi jellemmel egybehangzó olyan jellemvonások keresése, aminőket Vörösmarty költeménye is elébe tárt. *Népinek* kívánta ezt a hőst, — és a népi hős megteremtésének vágya hagyatta vele abba később a Bolond Istókot is, melynek főalakja népi ugyan lehetett, de hősi semmikép, — s ugyanez a vágy kívántatta meg vele a hun-témakört, melynek főalakjában, Etelében ugyancsak a népet akarta heroizálni. A népmesei megoldást azért tehetta félre, mert a Rózsa és ibolya tanúsága szerint, sokkal inkább folklóre-szerű megoldás felé tájékozódott, mint Petőfi a János vitézzel. Márpedig a Rózsa és ibolya-típusú népmese kevésbé kedvezett volna a felemelkedő népi-nemzeti hős megteremtésének. Maradt tehát számára a történelem, — s ebből is elsősorban, a lovagi témakör, melynek romantikus elemeit »kiselejtezi«, s *felcse.éli* őket a népi realizmus nagyszerű leleményeivel. Arany a Toldival mintegy lezárja a romantikus témák áthasonításának folyamatát, melyet Kisfaludy tökéletlenebbül, Kölcsey sikeresebben kezdett el, és Vörösmarty folytatott, de nem tudott végigvinni. Mert a romantika gyökeres áthasonítása csak a népies költészetben sikerülhetett. Az, amit LUKÁCS GYÖRGY a romantikával szembeni »megszüntette-megtartó« álláspontnak nevez: ilymódon jelentkezik Arany Jánosnál.

Más jelenségnek vagyunk azonban tanúi a szintén lovagi témájú Aranyballadáknál. Jókai kapcsán foglalkozunk majd a magyar romantikának azzal a fennmaradásával, illetve újraéledésével, melynek a Világos utáni viszonyok az okai. Az önkényuralom idején a költészet ismét a nemzeti múlt, a történelem felé fordul, hogy annak példáit serkentőn, kitartásra, ellenállásra buzdítóan állítsa az olvasók elé. Arany balladáinak lovagvilága az önkényuralom jelenében leli meg létindokait. Ezek a balladák kevés kivétellel az 50-es évek viszonyaira céloznak (Hunyadi-balladakör, Rozgonyiné, Zách Klára, Szondi két apródja, stb.). E balladák témáinak kiválasztásában, de méginkább formájában, előadásmódjában, nyelvében stb., Arany már messze túlhaladt a romantika kezdeményezésén s a maga sajátos népiesség-elméletének szellemében alkot. Ugyanakkor azonban azt is észre kell vennünk, hogy mind a kőrösi, mind az Őszikék-korszak balladáit közt akadnak olyanok, melyek a romantika szemléletmódjához állnak közel, babonás-kísérteties komorságuk miatt (Borvitéz, Tetemrehívás, Éjféle párhaj). Ezek a balladák mintegy ellentétei a Pázmán lovag inkább népies, semmint lovagi-romantikus humorának, — és e balladákban Arany tragikus szemlélete nyer kifejezést, ugyanaz a tragikum, mely őt a Kemény-féle történelmi romantikához is közelíti. A fentebb jellemzett balladákban többnyire tiszta, hősi konfliktusokat látunk, vagy az önfejlődés, a nemzeti nagyság lelkesítő példáit, — míg a romantikához vissza-

kanyarodó balladák mögött a RIEDL-elemezte »bűn és bűnhődés«-motívumot, (Tetemrehívás), vagy a lélekben lejátszódó, fojtott drámákat, tragikus kudarcokat, s általában, egy komor, meghasonlott életszemléletet. Népies megformáltságuk, előadásmódjuk ellenére, — az Arany-balladák *egyrésze* közelébb kerül az Auróra-korszak romantikájához, mint pl. a Toldi. Külön tanulmányt kellene szentelni a Toldi szerelmének, mely ugyanezt a jelenséget még az említett balladáknál is feltűnőbben mutatja, — annak ellenére, hogy benne már a modern regény ábrázolási vívmányai, a Kemény-féle lélek- és jellemrajz eredményei is fellelhetők.

3. Vörösmarty. A magyar romantika hőstípusai

A magyar romantika fejlődéstörténetének talán legfontosabb fejezete a Vörösmartyról szóló.

Elődjeinél és kortársainál mélyebben merít Vörösmarty a romantika kínálta ihlet-forrásokból, — valamennyiüknél messzebb hatol a romantika színes és csodálatos birodalmába, — de éppen ezért nála jár is legmélyebb válsággal a kibontakozás a romantikából, amit a 40-es évek valósága ír elő számára parancsolóan.

Vörösmarty már a Zalánban túljut a passzív, érzelő romantikának azokon az érzésállapotain, melyeket az 1825 előtti költemények fejeznek ki... »ki előbb a lányka mulandó Szépségén függetem gondtalan gyermeki szemmel« : ezek a sorok, s a panaszosakra felcserélt örömdalok emlegetése nyíltan *A hajnalhoz* tartalmatlan világfájdalmára, *A lant*hoz érzelmes sémáira, *A tünődő* gyermeketegen morbid hangulatára, a *Csaba szerelme* álmodozó sóvárgására utalnak. A Zalánban még sokhelyütt jelen a feszes-fárasztó klasszikai hagyomány, — de igazi, és ma is bájoló hatását a mű elsősorban újszerű, merész romantikájának köszönheti. TOLDY aki oly lelkes kommentárokat fűz a Zalánhoz, éles szemmel veszi észre e romantika sajátos, hasonlíthatatlan színeit : »Első szemre azt vélnéd, hogy a költő a közép-évi Európának romantikájába tévedt-el. De, kérdem, melyik földrésze az a máguszi kosmológia? az a bájoló tündér-világ? Nemde napkeleté; ...Az a ragyogó tündér-élet, melyet költőnk ezen époszban élénk idéz, egyik legsajátabb érdeme közöttünk, s poézisunk legkényesebb produktumai közé tartozik.« És a délszaki tündért, Tombolit, Hajnalt és a »fátyolos Éjjelt« úgy köszönti, mint a »leglihegőbb phantasiának véghetetlen gyönyörű« szüleményeit, kik »napkeleti hévtől keresztülhatva a boldog Arabiának minden fűszer illatit lehellik« (Aesthetikai levelek Vörösmarty Mihály epikus munkáiról, Pesten, 1827, 65—66. l.). Amit Toldy még »keletiességnék« érez, abban az utókor már a magyar romantika sajátos leleményét látja : egy, a nyugatitól annyira elütő, és mégsem orientális festőiség, s egy álomszerű képzelet-játék varázsát. A Babits

emlegette »dárdaerdő« s a még bátortalanul alkalmazott eposzi kellékek elhalványulnak a tündér-jelenetek színpompája mellett. Deli Hajna fürdése, Bors vadászepizódja a megsebzett ünővel, a délszaki tündér jelenései, az erdő költészete, stb., — mindez túlszárnyal Himfyn, s puritán színben tünteti föl Dobozi történetét. Ennek a romantikának semmi közössége a némettel, vagy a franciával; itt-ott, ahol még érintkezik is a klasszikai hagyománnyal, érezzük, előbb-utóbb le kell azt vesse magáról. A jellemekbe már romantikus színezet vegyül: Ete önfeláldozó hősiességébe, Csorna vérszomjas féktelenségébe, — deli Hajna pedig mintha a Jókai-hősnők elődje lenne. TOLDY, — miközben a Zalánal összehasonlítja, kissé mosolyog is a Szigeti veszedelmen, — holott Vörösmarty épp Zrínyinek köszönhet legtöbbet. A Zalán monumentális méretben idézi a hősi múltat, — de ez az idézés arra is alkalom Vörösmartyanak, hogy belevesse magát a képzelet, a tündér-rege, az álomvilág vizeibe. Egy féktelen, romantikus képzelet teremt meg a Zalánban a hősidill leggyengédebb, leglíraibb jeleneteit.

A huszas évek derekán Vörösmartynál a romantika máris ellenmondásos módon jelentkezik. A Zalán célzata a jelennek szól, — múltja, ez a nemesi múlt, azonban olyan erőket romantizál, amelyek Árpád harcát a független országért, — egymagukban nem tudják már továbbvinni. A nemzet ügye nem lehet többé egyoldalú nemesi ügy, — mint a Zalánban bemutatott. Vörösmarty romantikája sokkal inkább elrugaszkodik a valóságtól, mint például Kölcseyé. A huszas évek derekán ezt a romantikát már az irrealitás, a valóságnak hátatfordítás veszedelme fenyegeti. Ha nem is épp a feudális múltba visszasóvárgó nosztalgia ez, mint a német romantikában, — de a Vörösmarty teremtette múlt ekkoriban még alig is szolgál erkölcsi, eszmei tanulságokkal a jelen számára. Kisfaludy allegóriájára gondolva, a délibábot kergető, s végülis zátonyra futó hajós sorsát érezzük itt fenyegetőnek. A Dél-sziget álomképében mintha Jókai Nepeanjának, vagy a Senki szigetének előzménye kápráztatna el! A füzérszerűen egymásból kibontakozó képek, szimbólumok, s ennek a hatalmas és néhol fárasztó allegóriának egész hermetikussága arról tanúskodnak, hogy Vörösmarty merészen továbbhalad a Zalán tündéries részletei jelezte úton, — csak hogy ez az út sehová sem vezet. Vörösmartyanak ezt az álomszerű, első romantikus korszakát érezhetjük a leginkább problematikusnak, — annak ellenére, hogy legmerészebben újító korszaka is ez. A Zalánt egy esztendővel követő Hábador, ez a balladát annyira megközelítő drámai költemény, a maga ossziáni borongásában és irrealitásában a veszélyes úton, újabb állomás. A Helvilához intézett költemény »a déli tájak völgyibe« tünt álmot siratja, s az »álmok éjjelének« fátyolába kívánna burkolózni. Szinte feledjük, hogy a Zalánban a csatakürt hangja is szólt, — a Zalán folytatása már-már visszavonulásnak tetszik.

De mégsem! Vörösmartyanak át kell élnie a magyar költő helyzetét a Szentszövetség korának Magyarországon, — és 1828-ban, Széchenyi kedvenc

versének szelíd, lírai képeiben, mintha megadóan el is fogadná ezt a kitzasztott helyzetet. De *A magyar költő* című verset csakhamar követi a Zrínyi, melyet már egy új költői magatartás programadásának érzünk. Az ossziáni, és tündéri romantika után itt micsoda — igaz, csak kivételesen — *realista* művészet jeleníti meg a török ostromát, mellyel a költőre tör, »kinek »szép lelki világa« — »Földöntúli lakók seregével« gazdag. A Zrínyiben megirigyelt és megcsodált költő-férfinagyság olyan eszménykép, mely Vörösmartyt megfordulásra inti az ossziáni-tündéri úton: toll és vas eszménye! És a Csongorral egyidőben születnek meg a nemzeti történelemnek azok az elevenítései, melyekről az előbbieken már szóltunk. A Csongor pedig éppen nem a magyar romantika lezárása, ahogyan Farkas Gyula hiszi, hanem nyitánya Vörösmarty új költői korszakának: közeledés egy bár megannyira romantizált valósághoz, — harmóniakeresés a valóság és a még csillapítatlan, romantikus vágyak között. Éjszaka borul végül a mesejáték hőseire is, — de a szerelem éjszakája mégpedig ideleln, a földön, s nem tündérhonban. Az Éj, a »Kietlen, csendes lény-nemlakta Éj« számkiveti Tündét a fényhazából, — a tündéri álmom emberi alakban ölt testet. Ebben a jelképben benn rejlik az ossziáni-délszaki álmoktól elforduló Vörösmarty új életprogrammja is, — habár e program még nem végleges, és nem is az idők megkívánta még. De a »tündérvölgyből« már közelébb jutottunk a Merengő filozófiájához, — s a költő már Zrínyire gondol, aki deli Videt festő pennáját eldobva, a csatazaj hallatán kardot ragad.

Kétségtelen, Balga és Ilma, mint ellenképek, kiegészítik Csongort és Tündét, s arra figyelmeztetnek, hogy az emberi célokhoz vezető utat pusztán vágyódás, álmodozás nem mutathatja meg. Helyesen állapítja meg MÉSZÁROS ISTVÁN, hogy Balga és Ilma »Csongort és Tündét vagy leleményével, vagy a 'föld porának' nézésével segíti tovább« (Vörösmarty és a Csongor és Tünde, Csillag, 1950, okt. 85. l.). Balga és Ilma: az álmokba vesző romantika kritikája is, — bár nem egyértelmű kritika. Csongor személyében az első, igazán romantikus hős jelenik meg irodalmunkban: nyugtalansága, minduntalan »szárnyra kelő« vágyai, megalkuvásra képtelen boldogság-igénye, — valamint merészsége, kitartása: íme, alakjának sajátos romantikus vonásai. Különös fontosságát érezhetjük annak, hogy irodalmunk első, ízig-vérig romantikus hőse, — a népmese anyagából nő ki. Ennek a népmese-anyagának felhalmozódását, tudatosodását a Vörösmartyt megelőző korszak irodalmában TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF mutatta meg (*A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században*, Budapest, 1940; l. még u. a.: *János pap országa*, Budapest, 1943.). Ugyancsak ő elemezte behatóan a Csongor és Tünde-korszak népmesei ihletését, és elsőnek mutatott rá a »csodában élt« Vörösmarty ébredésére, s kezdeményezésére a realista próza terén, mely szintén erre a korszakra esik (Vörösmarty mesenovellái; bevezetés a Holdvilágos éj és más elbeszélések elé; Budapest, é. n., különösen 45–52. l.).

Csongor, a népmesei eredetű romantikus hős, — Jókai ugyancsak népmesei romantikus hősalkotására hívhatja fel figyelmünket. Vörösmarty romantikus hősalkotása olyan kezdemény, melynek változatos folytatása lesz a Jókai-regényekben. És ez a romantikus hősalkotási mód gyökeresen különbözik a nyugati romantikák eljárásaitól. Jókai romantikájának realista elemei — bizonyos mértékben: népmeseiek. És ahhoz, hogy ilyenek lehetnek, Vörösmarty kezdeményezése volt ihlető.

Természetesen, itt csak a hősalkotási módszer azonosságára, a népmesei hős romantizálásának mindkettejüknél azonos eljárására gondolhatunk, — mivel Vörösmarty romantikája a 20—30-as évek fordulóján egészen másféle arculatú, mint Jókaié, Világos után. Csongor dilemmája, melyet, a Kalmár, a Fejedelem és a Tudós állítanak elé, — a mód, ahogyan elutasítja a köznapi, költőietlen boldogságot: sajátos mutatója, meghatározója a Csongor-típusú romantikus érzelmvilágnak. De Vörösmarty álláspontját csak akkor érthetjük meg, ha a megtörtén visszaterő Tudós szavaira gondolunk:

*Ébredj föl! vagy, ha még álmodni jobb,
Menj, álmodd vissza, a mit álmodál,
Mert a valóság csalt remény —*

Ezt az elvet, az álmodás-visszaálmodás elvét utasítja el Csongor, — és Vörösmarty is. És emiatt a Csongor és Tünde jelentős fejlődést, eltávolodást jelöl a Tündérvölgytől, a Délszigettől, a Hábadortól. De ez a fejlődés, ez az eltávolodás semmiképp sem jelentheti a kérdés oly egyszerű megoldását, aminővel MÉSZÁROS ISTVÁN-nál találkozunk. Itt még szó sem lehet arról, hogy Vörösmarty »nemcsak tapogatózik a megoldás irányában, hanem a néppel való szükségszerű együtthaladásban az *egyetlen* helyes utat találja meg.« (i. m. 111. l.) Vörösmarty népdalköltészete sem igazolhatja a kérdés ily somnás lezárását; ha MÉSZÁROSNAK igaza lenne, Vörösmarty már 1830-ban ott tartott volna, ahol 1844-ben Petőfi. Igaz, Csongor népmesei hős-volta nem csupán Jókai alkotásmódjának előzménye, — de sok tekintetben János vitéznek is. Ám épp a két hős összehasonlítása győzhet meg bennünket Vörösmarty 1829—30-as, és Petőfi 1844-es útjának különbözéséről.

A Csongor és Tündét csak akkor érthetjük meg, ha felfigyelünk arra, honnan indult és merre tart Vörösmarty, — és ha a mesejáték köré felidézzük a 20—30-as évek fordulójának lírai termését is. És ha így teszünk, nem érthetünk egyet WALDAPFEL JÓZSEF-nek azzal a túlságosan szigorú megállapításával, mely szerint ez a mű »válságnak, tájékozódási zavarnak is megnyilatkozása, mielőtt a reformmozgalom igazán kibontakoznék s ő megtalálná helyét a mozgalom balszélén, Kossuth mellett.« (Vörösmarty és kora, MTA. Osztályközlemények 1951. 143. l.) Ez a tétel annál inkább meglepő, mivel épp WALDAPFEL JÓZSEF figyelt fel első ízben annak jelentőségére, hogy Vörös-

marty szakított a »dráma anyagát adó széphistória s egész népköltészeti és világirodalmi rokonsága« megoldásával, — s ugyanő vonta le ebből azt a fontos megállapítást, hogy : »ez a változtatás nem valami jelentéktelen apróság, hanem valóban megtagadása minden transcendentális, földöntúli világra hagyatkozó világnézetnek« (u. o.).

Gondoljunk a már említett Zrínyi-költevényre, — gondoljunk arra a változásra, mely lírájában az irracionális, tündéri, csodás korszak műveihez képest létrejön, — gondoljunk a nemzeti történelem realisabb, a jelenhez közelebb álló, hősi témáit elevenítő kispikájára ezidőből, — gondoljunk az idillségnek olyan konkrétábbá, történelmibbé és valóbbá válására, aminőre a Szép Ilonka példa, három esztendővel a Csongor után, — és azt kell látnunk, hogy *Vörösmarty eltávolodóban van az álom, az irracionalitás világából habár a maga igazi helyét még jóideig nem leli meg*. Vörösmarty egyideig még megmarad a romantika égboltja alatt, — de erre az égboltra többé nem az Éj borít fátyolt. Vörösmarty nem arra az útra talált még, melyet Mészáros gyanít, — viszont a »válság«, a »tájékozódási zavar« helyett inkább a *tisztulás* folyamatára kell figyelnünk, mely az előbbi korszakhoz viszonyítva nagyon is feltűnő, — még ha egyelőre nem is a végső tisztasághoz vezet.

Vörösmarty a Csongorral: romantikájának egy új szakaszába lép, — szakaszba, mely már a 40-es évek tisztulását közvetlenül előkészíti. A Csongor: menekvés volt költészete korábbi korszakának veszélyei elől, — csak-hogy még nem a végső menedék. A Csongor előtt a Kisfaludy-féle allegória eltévedő hajósa lehetett ő, — a Csongor után már a *másik* hajós, akire azonban *még* nagy viharok várnak.

E viharok: a romantikus szenvedély viharai. Ha eddig a romantikus álom, — most: a romantikus szenvedély jegyében bontakozik ki költészete, mind a lírában, mind az epikában és a drámában.

A »franciás« romantika korszaka ez, az Hugo ihlete nyomán születő drámaké, — de mennyire átalakul Vörösmartynál az a világ, melyet az Hernani honosít meg színpadon. Vörösmartynál a romantika nemzeti jellege már állandósult, s a végzet, a vérnász, a bosszú, az átok történeteire a hazai történelem bőségesen szolgáltat anyagot. Igaz, a tündéridill helyébe gyakran csak a rém-romantika sémái lépnek (Az özvegy, Az éjféli ház, A rabló), de a két szomszédvárban, melyet Babits méltán soroz elsősorban a tragédiák közé, — s végig, a drámákban, mind Marót bánig: megszületik a romantikus hős *másik* típusa, — amely a nyugati romantikából egyébként meglehetősen ismerős. A magyar romantikán két hőstípus uralkodik, — s mindkettőnek előzményei Vörösmartyhoz nyúlnak vissza. Az egyiket — Csongort — láttuk már. Válasszuk a másik szemléltetésére: Sámson Tihamért, — bár ugyanígy választhatnók Bodot, vagy a többi meghasonlott, tragikus, végzet-üldözte, Vörösmarty-hős akármelyikét.

A Csongor-típusú hős harmóniára törekszik, s e harmóniának legalább is lehetőségei, feltételei, eleve fellelhetők egyéniségében. A Sámson Tihamér-típusú hős legfőbb jellemzője a diszharmónia, a feldúltság, — e hős homlokán a végzet bélyege, szívében valamely emberfeletti szenvedés vagy szenvedély keselyűkarmai, — e hős kihívta maga ellen sorsát, vagy a társadalmat, és türelmetlenül siet betölteni tragikumát. Míg az első hősn inkább a heroizmus, — úgy az utóbbin inkább a tragikum jegyét érezzük uralkodónak. Az előbbi hős a felemelkedő, — az utóbbi az elbukó. A romantika egyik jellemzője, hogy témáit, cselekményeit többnyire e két hős-típus köré választja ki. Ezért is korlátozottabb viszonylag a romantika ábrázolási területe, mint a kritikai realizmusé, mely kedve szerint él ugyan néha a romantika felfokozó, hiperbolikus módszerével (Balzac Herrérája, Gobseckje), — de ezt a módszert a legváltozatosabban kiválasztott alakokon juttatja érvényre. Viszont a romantika előnye a kritikai realizmussal szemben, hogy pathétikusabb egyéniségeket tud teremteni e két hős-típusból, mint a maga változatosabb egyéniségeiből emez.

Szólunk már arról, hogy a felemelkedő, a harmónikus hős-alak, a Csongor-típus a magyar romantikában a népmesével mennyire összenőtt. Ugyanezt a tragikus típusról el nem mondhatjuk. Arról is szólunk, hogy Jókai hős-alakjai mennyire folytatásai a Csongor-típusnak. Ehhez még azt kell hozzátennünk, hogy Jókainál tragikus hősalakok — első regényén kívül úgyszólván sehosem bukkannak föl. A tragikus hős azonban a legtöbb Kemény-regényben feltalálható, — s a történelmieket közül úgyszólván valamennyiben. Említettük, Kemény a maga hőseit, típusait már nem a romantika, hanem a realizmus elemző módszerével, megfigyeléseket sűrítő lélek- és jellemrajzával teremti meg. De ez a módszer végülis a romantikus tragikumot, tépettséget, fátum-sújtottságot domborítja ki Gyulai Pálban, Kassai Elemérben, a Zord idő Elemérjében, stb. A Sámson Tihamér-típusnak közeli rokona lesz a magyar romantika számos meghasonlott, világfájdalmas alakja, Eötvös Gusztávja, Madách Zordyja, stb.

A romantika felemelkedő-heroikus, és elbukó-tragikus hős-típusaival látszólag rokon János vitéz, illetve Szilveszter. De a látszólagos rokonság ellenére valójában mindkét esetben — a romantikán való túljutásra kell fölfigyelnünk. János vitézben Petőfi a nép felemelkedését mutatja meg. Szenvédései és próbái közt is János vitéz a jellemi és erkölcsi harmónia megtestesülése. Talán paradoxul hangzik, — de János vitéz *akkor* lenne romantikus hős, — ha Petőfi *nem* a népmese keretében mutatná be útját, a végső boldogságig, Tündérorszáig. A nem-mesei környezetben — pl. az 1844-es Magyarország *valóságos* környezetében — a felemelkedő, diadalmaskodó népi hőst vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak a legkülöncebb romantika alkalmazásával lehetett volna *akkor még* bemutatni. A népmesei környezetben azonban János vitéz cselekedetei, hőstettei: természetesek, valóságosak. És ami a legfonto-

sabb : maga az egész történet, s mind a hős, mind a cselekmény — a legmélyebb történelmi-társadalmi valóság kifejezése. Ez a népmese nem fátylat borít a valóságra, — hanem olyan fénykévét vet rá, mely a jövőt is megmutatja. De Petőfi ezt csak a népmese formái közt érthette el. A János vitéz tehát nem a romantika egyik hajtása, — hanem : a költői realizmus első, nagy diadala.

Pedig ugyanakkor a János vitézben megvalósuló hős-teremtés módszere tagadhatatlanul rokon az ugyancsak népmesei eredetű Csongor valamint a Jókai-hősök megteremtésének módszerével. Vörösmarty, Petőfi és Jókai eljárása közt azonban ott a különbség, hogy az első a népmeséből, tagadhatatlanul, csak szimbólumokat merít, — ahogyan ezt Babits helyesen látta, — az utolsó pedig egészen eltöri a hős körül a népmesei keretet. Petőfi viszont : megtartotta, és folklóre-szükségéből egy magasabb, költői valóság szintjére emelte fel a népmesét. (Ugyanakkor Arany épp meghagyta a Rózsa és ibolyát a maga folklóre-szerűségében, s emiatt szűkebb körre is vonta annak költői valóságát.)

Az Apostol Szilveszterében éppen azért érvényesül is a romantika hiperbolikus ábrázolásmódja, mivel Petőfi a forradalmár hőst nem mesei vagy mondai, hanem : valóságos, mindennapi környezetben mutatja meg. Szilveszter magasabbrendűségének érzékeltetésére, — vagyis : a valóság érzékeltetésére — használja itt Petőfi a merészen romantikus felnagyítást, a romantika forradalmi páthosját. Szilveszter azonban nem tartozik a *romantikus módon* tragikus hősök családjába. Az ő bukása valójában : *felemelkedés*, — az ő látszólagos tragikum, vagyis vértanúsága : valójában tiltakozó tett, ha mégoly magányos tiltakozás, a zsarnokság, az elnyomás ellen. Szilveszter alakja is egy valóságosan létező társadalmi erő romantizálása — s ez az eljárás túlhalad Petőfi valamennyi kortársának romantizálásain.

A romantikus hős — és különösképp a tragikus hős — kérdése szükség-szerűen kerül felszínre a 30-as évek Vörösmartyjának életmű-problémái között. Ha fentebb arról szoltunk, hogy ebben a szakaszban az álom-romantikát a szenvedély-romantika váltja fel, arra is rá kell mutatnunk, hogy Vörösmartynál ez a folyamat teljesen tudatos, és ez a tudatosság csodálatos, költői ön-jellemzésekben, ars poetica-jellegű versekben is megmutatkozik. Ezek közül kiemelkedik a Liszt Ferenchez, melyet Vörösmarty újabb romantikus korszakának sommás, lírai jellemzéseként tekinthetünk. Újabb adalékként Vörösmarty tudatosságának : a nagy, romantikus zeneköltő portréja szolgál alkalmul arra, hogy belőle a Vörösmarty-féle romantika arculata kibontakozzék. A költő összefoglalja tulajdon, 1841-ig megtett útját, s ékesszólo erővel olvassa bele Liszt zenéjébe, — a magáéét. Az ősök sírját megmozgató dal, — a bús idők homályát idéző ossiani fuvola-hang, — a riadozó diadalének : végülis egyaránt a *»tisztá szenvedély«* ébresztését végzi. És ez a szenvedély : a »nagy fiakban« szüetű tettek érlelője. 1841-ben már kitekinthetünk

Vörösmarty harmadik korszakára: a cselekvést serkentőre; *a romantika, mely korábban az álom, később a szenvedély formáiban mutatkozott meg, — most a 40-es évek haladó, politikai harcait serkentő költészetben olvad föl.* Nagy fejlődés-sor áll e kibontakozás mögött: elébb a többnyire eposzi (néhol lírai) álom-tündériesség, — majd a Csongor és Tünde változást, átalakulást-jelző kifejelete, — a harmincas években pedig a romantikus szenvedély-kultuszt kifejező drámák.

De Vörösmarty fejlődését az álom-romantikától a közéleti tettek szolgálataig: legtanulságosabban egy műfajnak, a romantikus allegóriának kereteiben figyelhetjük meg. Ez is az Auróra műfaji újító munkájának termése; Kisfaludy Két hajósa már felhívhatta rá figyelmünket. Ennek a romantikus allegóriának első jelentkezése Vörösmartynál: a Délszigetben, — csak egy szélsőségesen irreális, talányos költészet megszólaltatására alkalom. Mennyire másfélék a 30-as évek nagy allegóriái! *Az elhagyott anyja* Lear-i helyzete a patrióta mondanivalót egy hatalmas, drámai monológ formájában fejt ki; az allegória itt egy látomás erejével kap meg. Az árvízi hajós befejezése már arra figyelmeztet, hogy a reformkor alkalmi, közéleti költészetének kifejezési eszközévé fejlődött a romantikus allegória. Állítsuk ebbe a sorba Az élő szobrot, — gondoljunk arra, hogy bizonyos mértékben A vén cigány is idetartozik, — és ez a fejlődési egymásután azt is megmutatja, hogy Vörösmartynál a romantika eszmei tartalmainak megváltozásával a kifejezési eszközök, a műfaji sajátosságok megváltozása is együttjár. A Két hajós elvontsága, a Délsziget irrealitása helyébe ez a műfaj — hisz fejlettsége miatt annak tekinthetjük — a politikai-eszmei mondanivaló hordozására leginkább alkalmas drámaiságot, illetve monológ-szerűséget fejlesztette ki. A Vörösmarty keze alatt ily módon kifejlődött allegória jelenik majd meg az Elveszett alkotmány befejezésében, — és éled föl Arany Ráchel-verseiben, vagy Tompa költészetében, Világos után.

A 40-es évek Vörösmartyja tehát gyökeresen megújult képet mutat, s ebben a képben a korábbi romantikus állomások kritikája is kifejezésre jut. A Merengőhöz épp attól a »kétes távoltól« óvja a kedvest, mely a költő művét is már-már magábanyelte. »Mult és jövő tenger egy kebelnek«, — de ez a tenger valamikor Vörösmarty szívében vetette leginkább nyugtalanító hullámait. A »holt fény és ködvárak« valamikor a Zalán utáni művekben lebegtek, az »álompénzt« pedig a Csongor megírása előtt maga is ujjai közt próbálta megtartani. A Mit csinálunk? az »álmos-gyávákat« is korholja, — a Gondolatok a könyvtárban pedig a kapitalista jövő támasztotta kétségek közül is a »férfi munka« parancsával hoz menekvést. Ezt a »férfi munkát« ünnepli Vörösmarty Vásárhelyi Pál sírkövén is, — a Jóslatban is; A sors és a magyar ember pedig a valamikor tündérvölgynek álmodott ország helyébe — a még mindig Taksony vármegyének maradót állítja, türelmetlen, vádoló figyelmeztetésül.

1848 előestéjén Vörösmarty — a még végrehajtandó, hősi, nagy feladatokra lelkesít immár. 1848 előestéjére, a tündérvölgyből Vörösmarty körülbelül ugyanoda érkezett meg, — ahová egykori érzelmességéből, élete végén, Kölcsey.

A magyar romantika első, nagy hulláma, a Kölcseyvel induló és Vörösmartyval végződő: irodalmi kísérője, segítője volt annak a harcnak, melyet Kossuth vezetésével, a középnemesség az ország polgárivá átalakítása érdekében megkezdett. Nem ok nélkül tanul maga Kossuth is Kölcsey szónoki művészetéből, ad visszhangot Vörösmarty a Pesti Hírlapban folytatott Kossuth-i agitációnak (pl. Az úri hölgyhöz), — s védik meg egymást kölcsönösen több ízben is, stb. (l. CSABAY TIBOR: Kossuth Lajos az irodalomról, kéziratban). A Kölcsey—Kisfaludy—Vörösmarty-féle romantika: a nemesi liberalizmus irodalmi tükröződése. Ebből fakad e romantika egész ellenmondásossága is, — és emiatt különbözik ez az irodalmi áramlat akár német, de még francia testvérétől is. *A magyar romantika nagy költői nem elszakadni akarnak a valóságtól, hanem közelíteni hozzá, — a kor nagy politikai feladatainak vállalása által.* A magyar romantika nem a feudalizmus restaurálására, vagy dicsőítésére törekszik, hanem a nemzeti múlt nagy példáinak elevenítésével küzd az osztrák abszolutizmus ellen. A magyar romantika a Kossuth-i érdekgyesítés programját is szolgálja bizonyos népi tematikával, illetve a népköltészeti formák, a népi kifejezési művészet megteremtésével. Ennek a romantikának korlátai ugyanott ütköznek elő, — ahol a nemesi liberalizmus korlátai is. A valóság teljes mértékű ábrázolására ez a romantika éppoly kevésbé lesz képes, — amiként a nemesi liberalizmus sem tudja a nemzeti és népi célokat egyedül diadalravivő, forradalmi utat elfogadni. Ez a romantika mit sem tud már adni a köztársasági gondolathoz, — és a parasztkérdés gyökeres megoldásához. De még a nemesi osztály bírálatát is hasztalan várják tőle, — az a regény, mely erre vállalkozik, már a kritikai realizmus jegyeit mutatja (Falú jegyzője). De még Eötvös is, amikor a parasztkérdésről szól (Viola alakjában) visszasiklik a romantika eszményítő érzelmességébe, filantropiájába.

Amit ez a romantika csak töredékesen tudott nyújtani: azt Petőfi és a népiesség teljes és feltétlen módon nyújtja. Petőfi és Vörösmarty szembe kerülése 1848 augusztusában, — nemcsak két politikai, de két irodalmi álláspont összecsapása is. A korviszonyok akadályozhatják csak meg, hogy az utóbbi álláspont jobban kibontakozzék.

Amikor a magyar romantika nagy költői műveikkel a reformkor haladó, nemesi mozgalmait szolgálják, bizonyos mértékben át is alakítják, vissza is szorítják magukban romantikájuk egyes elemeit (érmesség, álom, irrealitás). És amikor ez a romantika a nemesi liberalizmust tükrözi, — azokat a demokratikus tartalmakat is kifejezi, melyekkel ez a liberalizmus 48 előtt még bír. Ezek a tartalmak teszik azt lehetővé, hogy magán e romantikán belül, a realizmus bizonyos igényei, legalább elméletileg, jelentkezhessenek.

III

1. *A magyar romantika kísérletei a valóság ábrázolására*

A magyar romantikának az a szakasza, mellyel eddig foglalkoztunk elméletileg is igyekszik függetleníteni magát a külföldi romantikától. Bajzánál éppúgy megtaláljuk a német romantika bírálatát, — mint a franciáét. A világtörténetének bevezetéséül szánt Középkor című írásában (Ö. M. III. 87. l.) a hűbériség egész témakörét indulatosan utasítja el magától, s a romantika megénekelte lovagváarak és gót kápolnák szomszédságában — a völgy »végetlen nyomorára«, »borzasztó ínségére« figyelmeztet. A magyar romantika abban is különbözik a külfölditől, hogy közeledni próbál a szociális problémákhoz. És ez az elméleti célkitűzés — például a Karthauziban: gyakorlattá is válik. Eötvös Vár és kunyhója ugyancsak igazolja Bajza fentebbi elvét. A szociális kérdés iránti érdeklődés, a jobbágyság iránti rokonszenv mögött a magyar romantikában a Kossuth-i »érdekegyesítés« programja áll. RÉVÉSZ IMRE Lamennais-tanulmánya (Lamennais és a magyarok, MTA. II. Osztály közleményei, 1954.) rámutat arra a sokfelé ágazó hatásra, melyet a szociális gondolatnak ez a spirituális, ékesszóló hirdetője a reformkorban is gyakorolt; tudjuk, a francia romantika Hugo-n, George Sand-on, Béranger-n keresztül az utópista szocialisták hatásából is sokmindent közvetített. De az Auróra és az Athenaeum környékén ezzel a hatással nem lehet komolyan számolni, — s még a centralistáknál is csak bizonyos világnézeti korlátok között.

Bajza több ízben kifejti ellenkezéseit a német romantikával szemben. Jean Paul hatásáról, hazájában, azt írja, hogy »rendkívüli, de ha elfogulatlanul vizsgáljuk, nem egészen helyeselhető« (Ö. M. III. 295. l.). Ugyanő »lelki bujálkodásnak« mondja a »német érzelgest«, s 1833-ban attól fél, hogy »a léleknek e legszerencsétlenebb betegségét is, a német érzelgest, belopják közénk« (Ö. M. IV. 119. l.). Henszlmannal folytatott vitájában majd kilenc évvel később a francia drámákat azért pártolja, mivel azon művek »többnyire erkölcsi irányúak és nem ellenkeznek a morál tanításaival« (Ö. M. V. 176. l.). De vajjon valami elfogultság, vagy részrehajlás véteti védelmébe Bajzával a francia drámát? Szinikritikái közt a francia romantikusok nem egy hibájára mutat rá, — s mégis, minél erősebb a német dráma védőinek hangja, annál makaacsabbul tart ki a francia drámairodalom védelme mellett.

Bajzát erre az állásfoglalásra az készíti, hogy a francia romantikus drámában ő — a valóság hívebb ábrázolását véli felfedezni. Említettük, dramaturgiájában Hugo »életszerűségre«, az élet sokszínűségének, ellentéteségének visszaadására is törekszik. Bajzát a francia dráma felé a valóság-ábrázolás igénye vonzza: »Szeretem őket — írja a francia drámákról — mert életet ábrázolnak oly híven és valóan, hogy a hallgató ismert személyeket és

történeteket vél látni és hallani, anélkül mégis, hogy az előnkbe rajzolt kép és személy megszűnnék eszményi lenni» (Ö. M. V. 176. l.). A valóság-ábrázolásnak ez az igénye, illetve számonkérése végigvonul Bajza egész elméleti munkásságán, — ugyanakkor, midőn ennek az igénynek megvalósítását a romantikus irodalomtól csak töredékesen várhatja. Bajza nem ismeri a kortársi, kritikai realizmust, de már 1833-ban, a regény-költészetéről szóló írásaiban — részben a német romantikus esztétika alapján is — a valóság-ábrázolás feltételeit, követelményeit fejt ki. Bajzának ez az álláspontja azért figyelemre-méltó, mivel a magyar romantika virágzásának teljében nyer épp megfogalmazást. De ez az álláspont, ez a valóság iránti igény, habár csekélyebb tudatossággal, de felismerhető a Kölcsey—Kisfaludy—Vörösmarty-féle fejlődés többi állomásán is. Bajza a külföldi romantikákkal szemben csak olyankor engedékeny, — amikor az ő valóság-eszményének igazolásait véli föllelhetni bennük.

Vannak Bajza regényköltészeti írásainak olyan helyei, ahol csaknem a típus-elméletet közelíti meg: »a költőnek nem az ember és individuumot, hanem az individuumban az emberiség képét, a korok és népek vonásaiban az emberi tetteket, törekedéseket kell visszatükröznie, hogy azoknak gyökerei a valóságban alapuljanak...« (Ö. M. IV. 113. l.). Igaz viszont, hogy Bajza mindvégig ragaszkodik a költői eszményítés elvéhez is. A hősköltemény, az eposz idejét lejártnak tekinti, s a regénynek azért örvend, mivel az a valóság világát tárja ki: »A képzelet varázsfátyla lehullt, s minden, a mi hajdan tündér színben mosolyga, a maga földi való alakában jelenik meg; az emberiség bizonyos meghatározott karaktert nyer; a poesis közelebb lép az élethez és philosophiához, fölkeresi az embert a maga házi körében, egyes személyi viszonyaival foglalkozik, tetteket és történeteket festeget...« (u. o. 116. l.); vagy: »a hősköltemény széles értelemben szép álma és sejtése a leendőnek, a regény pedig a valónak...« (u. o. 117. l.); továbbá: »a regény pszichológiai igazságú karakterei, életfestése által az emberi lélekkel ismertet meg...« (u. o. 118. l.). Bajza a jellem-rajzban is a realizmus követelményeit állítja mértékül: »A költő soha se csapongjon az emberi természet határain túl, mert ott megszűnik alakjai iránt az olvasóban érdeket gerjeszthetni. Az ember sem angyal, vagy épen félisten, sem ördög...« (u. o. 122. l.). Ha elgondoljuk, hogy Bajza a maga feltételeinek viszonylagos kielégítését — a Bélteky-házban találhatta csak meg: méginkább megérthetjük, mennyire előtte járt a romantikának, s mennyire képviselte, ha nem is programmszerűen, a romantika túlhaladásának igényét, — azt az igényt, mely egyébként többé-kevésbé világosan, de ott élt nagy költő-társaiban is.

2. Népköltészet. Népszínmű

Említettük már, hogy ez a túlhaladás az ő számukra kétféle irányban volt lehetséges: a népköltészet, — és a realizmus felé. Bajza ez utóbbinak egyengetett utat, — és ezen az úton a romantikából indultak közül, Eötvös

jutott legmesszebb. Meglepő ugyanakkor, hogy mind Bajza, mind társai mennyire bizonytalanok a népköltészet kérdésében. HORVÁTH JÁNOS, amikor Bajza népdal-elméletét elemzi, a »műköltői naivság« elvének helyeslése mellett arra is rámutat, hogy Bajza »a népdalban csak a naiv költészet egyik műfaját látta, nem egyszeremind a nemzetileg naivét, mely idegen ritmust eo ipso kizár« (i. m. 130. l.). Még kevésbé látta világosan a népköltészet problémáit Szalay. Már említett, Muzáron-beli tanulmányában azt a nézetet vallja, hogy a népköltészetet a pogány hittel együtt ölte ki a keresztény vallás, — a későbbi népköltészet alkotásai pedig, »melyeket fegyverpusztítás és szív-elhülés feledtettek el velünk, éppen azért feledtettek el, mivel már nem többé nemzeti poesis, (a szónak középkori értelmében) hanem csak egyes individuom ömledézesei valának« (i. h. 84. l.). Szalay, még 1833-ban arra mutat rá, hogy »Stilfrid és Brunswik története a magyar pór előtt ismeretes magánál Kádárnál s Toldi Miklósnál; Hamlet története országszerte beszéltetik, midőn a Thuróczitól említett regék Konthról elfeledtettek, s a minden pór-regéink legismertesbje, az úgy nevezett Tündér Ilona olaszból fordítottatott« (u. o.). Az eposz műfaját, melynek újraeledését a romantika lelkeletével érteti meg, mégis, újfajta »csodálatosság« tölti be, — de ennek a tündéries elemnek eredetét Szalay egyáltalán nem a népmesékben, hanem a kereszt-hadjáratok hozta, keleti »regékben« látja; szerinte az angol balladákban »a keleti regény az éjszakival egy új s valóban költői egészé frigyesült«, — s ebből a kincsből merít Shakespeare, — ebből a forrásból táplálkozik az egész romantika. Ha arra gondolunk, hogy a Muzáron recensensei többízben szót emelnek a »köznépi mesélések« közlései ellen, s még Mailáth regéit sem nézik jó szemmel, — ha a romantikának erre a népköltészet-felfogására gondolunk, láthatjuk csak egész jelentőségében Erdélyi kezdeményezését, — és a Petőfi hozta költői népiesség egész, forradalmi jellegét.

A romantika népköltészet-felfogásának ismerete csak méginkább igazolja RÉVAI JÓZSEF-nek azt a megállapítását, mely Petőfi költészetének »törés«-szerű, új voltát húzza alá. Petőfi 1843—44-es népdalainak plebejus, »pórias« jellege sokkal merészebb és kihívóbb szembefordulás a romantika ízlésével, mint azt eddig az irodalomtörténetírás hitte. Bármennyire »előkészül« is Petőfi népiessége a romantika népdal-költészetében, — ez utóbbiban mégis, épp a népiesség lényege hiányzik. És ez a lényeg: a kihívó, lázadó, plebejusi szembefordulás a hűbéri Magyarország ízléseivel, életszemléletével, irodalmi eszményeivel. Petőfi első esztendeiben épp ez a szembefordulás a döntő jelenség, — s a Petőfit megrohanó reakciós kritika erre a szembefordulásra ad is feleletet. De látnunk kell azt is, hogy a népiességnek ezzel az új, zendülő, lázadó módjával Petőfi — *a romantikusok népiességét is tagadja*. Valószínű, hogy a Csongor előtti Vörösmartyval Petőfi egyáltalán nem értett volna egyet, — de irodalmi felfogása még a 40-es évek Vörösmartyjával is szöges ellentétben áll. Petőfi (és: Vörösmarty) kivételes jellemnagysága következtében

ez az ellentét sohasem fajult személyes harcá — és külsőleg is csak 1848 augusztusában, egy elvi, politikai kérdés kapcsán mutatkozott meg. Petőfi és Vörösmarty nem támadnak egymás ellen, — hisz mindkettejüket egyaránt szorongatja a reakciós irodalmi tábor, s a haladó irodalom táborát ők ketten nem hajlandók megbontani. De a romantika népiessége épp oly mértékben mentes a lázadó, zendülő jellegtől, — amily mértékben ez a jelleg uralkodik elsősorban Petőfién. És ez a — habár lappangó — szembenállás teszi jogossá TRENCSENÝI-WALDAPFEL IMRÉ-nek azt a felfogását, amely a János Vitézben Vörösmarty Katonájának replikáját látja (A János vitéz; A kétéves pedagógus továbbképzés tananyaga, Budapest, 1952. Kézirat). Látni fogjuk a későbbiekben, hogy Petőfinél, és a fiatal írónemzedéknél szintén megjelenik a romantika — s ahogyan a népiesség, úgy ez is: lázadó, a hűbéri Magyarország viszonyai ellen zendülő módon.

A romantika túlhaladásának egyik lehetősége tehát az Auróra, az Athenaeum romantikusainál: a népiesség irányában nyílnék meg. De az igazi népiességhez ezek a romantikusok nem érkezhettek el, mivel ennek lényege nem csupán a népdalformákban rejlik, — ám sokkal inkább a hűbéri Magyarország elleni lázadó, sőt, forradalmi fellépésben. Ilyen fellépést ezeknél a romantikusoknál, — sem romantikájukban sem népiességükben nem találhatunk. Liberalizmus és demokratizmus elkülönülése, — az igazi, a plebejus népiesség elkülönülését is jelenti, a romantikusok népiességétől. Petőfiéknél mind a népiesség, mind a romantika új, plebejus-népi, forradalmi eszmeiséggel telten fordul szembe a régi, a hűbéri Magyarországgal.

A romantika túlhaladásának másik lehetősége: a realizmus, a valóság ábrázolása. Az Auróra és az Athenaeum romantikusainál erre is készséget, törekvést láthatunk. De a realizmushoz az ifjabb nemzedékből Eötvös csak úgy juthat el, hogy szakít a romantikával. Szigligetit pedig a népszínmű realizmusához — annak ellenére, hogy ő maga a romantikából indul — Petőfi népiességének kibontakozása segíti. Mégsem szabad lebecsülnünk az Auróra és az Athenaeum romantikusainak túlhaladási törekvéseit, — mert ezek, még hiányos, ellenmondásos voltakban is: a magyar romantikának a nyugatitól való különbözését bizonyítják.

Vörösmartynál is fellelhetjük e törekvéseket, — gondoljunk A fátyol titkaira, A füredi szívhalászatra, melyeknek a konkrét, aktuális valóságra vonatkozó célzatait WALDAPFEL JÓZSEF már kiemelte, vagy a mese-novellák egy részére, melyeknek realista elemeit TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF elemezte (i. mm.). Ugyanekkor érdemes felfigyelnünk romantika és realizmus viszonyára KISFALUDY KÁROLY műveiben is.

SZAUDER JÓZSEF Kisfaludy-tanulmánya (kéziratban) meggyőző képet nyújt arról, ahogyan Kisfaludynál a romantikus tematika megfér a realista művek (vígjátékok, novellák) szomszédságában, — illetve, ahogyan e

romantikus művek némelyike nagyonis valóságos indítékokból, a szociális kérdés ihletéséből táplálkozik. Ilyen pl. a Stibor, melynek liberális jobbágyrokonszenve mögött SZAUDER az 1816—17-es jobbágynyomor és a különböző jobbágymegmozdulások élményét mutatja ki. Jogosnak érezzük azokat a feltevéseket is, melyek általában, a népköltészet iránti érdeklődés eredetét a jobbágy-probléma kiéleződéséhez vezetik vissza. Kisfaludy ugyanakkor, midőn romantikus ballada-témákat dolgoz fel, — a romantika helyzet-sémáit gúnyral, iróniával is idézi föl (Andor és Juci, Három egyszerre). A romantikától elforduló, a vígjátékokban és novellákban egy nem-romantikus, helyenként realista ábrázolásmódot megközelítő Kisfaludy, aki az Auróra köteteiben is egymás mellett közli a romantikus módon történelmi és liberális színezetű társadalombíráló, realista írásokat, — valójában óvatoskodóbb a romantikával szemben, mint akár Kölcsey, akár Vörösmarty. SZAUDER meggyőzően, az 1822 és 1827 közt változó politikai helyzettel, a nemesi reform-mozgalom élénkülésével, illetve lankadásával magyarázza Kisfaludy érdeklődését a realista novella, majd a romantikus, történelmi elbeszélés, és végül a vígjáték iránt. Néha úgy érezzük, Kisfaludy a romantikában csak a korszerű, új irodalmi iskola iránt érdeklődik, s éppen nem oly mély indítékok, hajlamok irányítják őt a romantikához, mint Vörösmartyt. Kisfaludy, aki annyiféle műfajjal kísérletezett, s akinél a műfaji változatosság, a modern műfajok meggyökereztetésére irányuló törekvés: az új és korszerű, nemzeti irodalom megteremtésének nagy tervéből adódott, — ez a Kisfaludy a romantikával csak átmenetileg, s csak mint koráramlattal kerül kapcsolatba. Az ő számára a romantika elsősorban kísérleti feladatként jelentkezett. — ez a sokmindent kipróbáló, friss tehetség tudott maradandót alkotni ebben a stílusban is, — de mélyen magáévá tenni sohasem akarta. Ez is a magyarázata annak, hogy a romantika nála sokkal kevésbé *nemzeti* színben jelenik meg, mint akár Kölcseynél, akár Vörösmartynál. Már utaltunk annak jelentőségére, hogy a romantikus műfajok meghonosításával Vörösmarty költészetének útját is megkönnyítette. Ugyanakkor azonban, egész életművének kísérleti, kezdeményező, úttörő jellege miatt, — ez életműnek mind romantikus, mind realista jellegű elemei meglehetősen kezdetleges fokon állnak még. Ha mérleget készítünk e romantikus és realista elemekről Kisfaludy életművében, — azt kell látnunk, hogy az utóbbiak néha túlsúlyban is vannak, s éppen ezért nála a romantikán túljutásról nem beszélhetünk. Kisfaludynál epizódszerűen jelentkezik csak a romantika. Kisfaludy elbeszélései közelébb vannak Petőfihez, — mint bárkinek művei, az Aurórakorszakból. Ez is lehet a magyarázata, hogy Petőfi épp ezekkel az elbeszélésekkel szemben megértő.

Mindez természetesen nem jelentheti azt, hogy Kisfaludy Károly »kiesik« a Kölcseyvel kezdődő romantikus vonulatból, — hisz irodalom-szervező, szerkesztői tevékenységén kívül, művének *egy része* — mégpedig: fejlődés-történetileg egy meglehetősen fontos rész — elválaszthatatlan a romantikától.

Romantikának és realizmusnak egészen másféle történeti kapcsolatát figyelhetjük meg a népszínműben, illetve Szigligeti Ede 1848 előtti alkotásaiban.

A népszínművet az osztrák mese- és tündérvjátékokból származtató korábbi elméletek tarthatatlanok, — hisz teljesen figyelmen kívül hagyják azt, ami 48 előtti népszínműveinkben a legfontosabb: demokratikus célzatokat, 48 felé mutató jelentőségüket. Az »irányköltészeti« vita egymagában is bizonyíthatná, hogy a reakciós kritika mint figyelt föl a Csikósban mindarra, amit Petőfi költészetében méginkább támadni kívánt. Nem lehet kétséges, hogy a Falu Jegyzője és a Csikós egyaránt telítve vannak azzal a liberális demokratizmussal, mely gyökeresen különbözik Petőfi népi-plebejus demokratizmusától, — de mégis, 48 előkészítését szolgálja.

A népszínmű dramaturgiájának forrásait a romantika dramaturgiájában, — Victor Hugo és a francia romantika hazai sugallatában lelhetjük meg.

Fontos emlékeztetnünk itt arra az egyebütt (l. : Eötvös-monográfiám, 44—50. l.) már kifejtett tudatosságra, mellyel a magyar romantika Hugo egész kezdeményezéséből a hozzá eszmeileg-politikailag közelállókat kiválasztja. Eötvös két Hugo-tanulmánya (1835 és 1837) mutatja legvilágosabban, mit tett magáévá a reformkor a romantikus, francia színpad eszmeiségéből. Eötvös a demokratikus művészet eszményét meríti Hugo-ból, — a »népre hatás« elvét, (»az igazság terjesztése, a népnek oktatása s jobbítása az, ami után a jobb író fáradoz«, — és ennek az elvnek jegyében igenli az »érdekességre törekvést«, vagyis, a »színi hatást«, melyet Bajza is oly következetesen kér majd számon a Nemzeti Színház műsorától. (Mellesleg jegyezzük meg, hogy Bajza és Eötvös törekvéseiben az Athenaeum-korszakban számos párhuzamos-ságot figyelhetünk meg, és az Eötvös pálya-kezdése idején kettejük közt fennálltellenét meg is szűnik, amire Bajza nem egy elismerő, meleg recenziója szolgálhat bizonyítékkal; pl. : Ö. M. IV, 519. l., stb.) Eötvöst nem Hugo szélsőséges romantikája kapja meg (amiként Szigligetit sem), — hanem a romantikus érdekességnek, mint a széles körre hatásnak eszköze, lehetősége. És Eötvös — akárcsak Szigligeti — az Hugo-i romantikában a liberális-felvilágosodott eszmeiség szolgálatának, kifejtésének lehetőségét is látja, — Hugo ürügyén Eötvös tanulmánya a hűbériség — és az új, kapitalista világ előítéletei, embertelenségei ellen emeli fel szavát.

A Hugo-i dramaturgia problémái kerülnek szőnyegre Bajza és Henszlmann vitájában is, a »színi hatás« elve körül. E vita értékelésénél óatosan kell eljárunk, s nem helyes az, hogy Henszlmann nézeteit sokan egyoldalúan »reakciósaknak« minősítik. Bajza és Henszlmann közt a vita — a romantika esztétikáján belül folyik; amikor Henszlmann Shakespeare-re hivatkozik a »színi hatás« túlzásai ellenében, — magának Hugo-nak is egyik forrásához nyúl vissza. És Henszlmann aggályai a »színi hatás« túlzásai miatt, nem egészen alaptalanok. A jellem, illetve a cselekmény elsőbbsége körüli vitában

— ismét csak : egyik félnek sem lehet teljesen igaza. Jogosnak érezzük Erdélyi bizalmatlanságát is a »színi hatással« szemben, — bár ő (1863-ban megjelent tanulmányának tanúsága szerint) ezt a kérdést, s a népszínművekét is, már egy olyan korszakban elemzi, mely a népszínmű elsekélyesedését hozta el. Utaltunk már arra, hogy Bajza a francia romantikában az »élet nyelvét« szereti, — számunkra ma már kissé elfogultnak tetszön. De itt nem is annyira az a fontos, vajjon a francia dráma valóban az »élet nyelvét« szólaltatja-e meg, — mint inkább, hogy Bajza azt kívánná hallani belőle. Erdélyi — és az utókor — szemében a népszínműből már az bizonyul romlandónak, amit a »színi hatás« túlzásai adtak hozzá ehhez a műfajhoz, — de a színi hatás elve nélkül a népszínmű aligha bontakozott volna ki. Ebben a kérdésben a romantika ellenmondásosságával találkozunk ismét ; a demokratikus, illetve »irányzatos« célzat Szigligetiék számára elválaszthatatlan a színi hatástól, — mely a széles tömegek érdeklődését hivatott felkelteni. Ugyanakkor azonban érvényes Erdélyi tétele is, mely szerint a színi hatás »a dráma eszméjén s igazságán kívül leli támpontját« ; és a népszínmű elsekélyesedésének egyik oka a demokratikus, »irányzatos« eszmeiség eltűnte, másik oka pedig : a színi hatás túlzásainak elhatalmasodása lesz. Vagyis : ha a népszínmű létrejöttét a romantika dramaturgiája segítette elő, — elsekélyesedését is bizonyos mértékben ez a dramaturgia okozza. Szigligeti »irányzatossága« 1848 előtt még abban is áll, hogy a nép és az uralkodó osztály éles, tiszta konfliktusait viszi színre, — a nép oldaláról. Az 50—60-as években azonban a nép és az uralkodó osztályok konfliktusainak idillizálásait, eltompításait nyújtják Szigligeti drámái. Ezért nem tud majd igazi népdramát alkotni, noha ennek csíráit fellelhetjük A lencében és a Strike-ban, — s noha például a gentry-bírálat terén vannak is kezdeményezései.

Jókai helyesen látta a 48 előtti népszínmű fővonásának : az irányzatosságot. Szigligetinek még a tematikája is azonos gyakran az Eötvösével. A Két pisztoly börtönjelenete és a Falu Jegyzője börtön-fejezetei ugyanez célzatot szolgálnak. Hasonlóképp azonos mindkettejükénél a feudális törvénykezés ostromozása. A Szökött katona irányzatossága a kortársak számára ugyancsak tudatos volt.

Az irányzatosság kérdésénél a romantikából a realizmusba való áttörés egyik jelenségére kell fölfigyelnünk. Eötvös ezt az elvet még Hugo művéből olvasta ki, — de már a Falu Jegyzője, vagyis a kritikai realista szándék védelmében adott neki valódi nyomatékot. Az irányzatosság elvének megvédői közt a centralisták sorából épp azokat találjuk (Csengery, Irinyi), akiknek a Fialat Magyarországhoz is van közük. Hogy ez utóbbi mily mértékben tette magáévá ezt az elvet, arról Jókai 1847-es, Életképekbeli cikkén kívül legfőbbképpen Petőfi Csalogányok és pacsirták, és A XIX század költői című versei tanúskodnak, — hogy csak a vitához közvetlenül kapcsolódókat említsük (l. erről bővebben : TÖRŐ GYÖRGYI: A forradalmat előkészítő irodalom és a reakciós kritika harca az 1840-es években, ItK. 1954.).

Szigligeti a romantikus dramaturgiából indul ki, de a Csikósban épp az irányzatosság segítségével eljut a realista ábrázoláshoz is. Szigligeti, a romantikus történelmi drámák írója, bizonyos mértékben túljut a romantikán. Meg kell említenünk, hogy a színi hatás elve nála sokkal realiztikusabb módon jelentkezik, mint azokban a francia drámákban, melyeket Bajza megvéd. Drámai álláspontjainkról szóló székfoglalója (1846) a színi hatást nem az ú. n. »kárpitós dramaturgia« segítségével, hanem a jellemekből, a drámai helyzetekből fejlődő hatásossággal akarja elérni (l. OSVÁTH BÉLA: Szigligeti Ede c. monográfiáját, kéziratban). Persze, ezek a drámai helyzetek — s többnyire a cselekmény bonyodalmai is — egész, bravuros technikájukban: jellegzetesen romantikusak. Gondoljunk a Szökött katona második felvonásának befejező jelenetére, melyben az odakünn eldördülő sortűz, majd Monti gróf és Völgyi ezredes párbaja teremt feszültséget; gondoljunk az egymást követő színek jellegzetesen romantikus kontraszt-hatásaira (álarcosbál—siralomház) stb; de a romantikus színi hatásnál is többet köszönhet Szigligeti a realista színpadi helyzeteknek, képeknek: ilyenek pl. Korpádiék házatája, a Zrínyi kávéház, a Szökött katonában, a kisvárosi uzsonna képe a Két pisztolyban és a pusztai, a falusi élet képeit a Csikósban. Ezek a realista színpadi képek meglepő egyezéseket mutatnak fel a kor *életkép-irodalmával*, melyet egyébként is a realizmus kialakulásának fontos állomásaként kellene tanulmányoznunk. Mi több, a Csikós népi életképeinek igazi ihletőjét: Petőfi költészetében kell keresnünk. A Petőfi kialakította népi genre-műfaj színpadi változatai állnak előttünk a Csikósban: ezek a képek, ezek a jelenetek a népiesség színpadi diadaláról is tanúskodnak.

Szigligeti 1848 előtti népszínművei tehát a romantikán való túljutás egyik változatát tárják elénk. Az Hugo-i dramaturgia demokratikus célzataiból (Eötvös) az irányzatosság elvén át jutunk el Szigligeti 1848 előtti népszínműveinek népszerűségéhez s helyenként jelentős realista ábrázolásmódjához.

IV

1. A Fialat Magyarország romantikája

Vörösmarty művében a nemzeti romantika már eljutott tetőpontjára. Ebben a műben nemzetivé hasonult át a korábbi német és későbbi francia áramlat; Hugo hőseinek szélsőséges szenvedélyei a magyar történelem hősi-szenvedélyes témáiban szinte hazaiakká váltak.

A 40-es években azonban a romantika egy új hulláma jelentkezik, s ez a hullám lényegesen különbözik attól, melyet eddig szemügyre vettünk. Igaz, Eötvösök romantikája is másféle arculattal bontakozott ki, mint az Auróra köré; mégis, a Karthausi végső célzata hazai problémákra irányult, s Eöt-

vös Hugo-t utánzó szomorújátéka (Bosszú), továbbá a balladai témákat feldolgozó, többnyire ugyancsak »irányzatos« költemények a Karthausi íróját mégiscsak összekapcsolják a nemzeti patrióta romantikával, — még mielőtt ő maga a romantikának hátat nem fordít.

Miben különbözik a Karthausi romantikája — akár Kölcseyétől, akár Vörösmartyétól? Abban, hogy a meghasonlás, a világfájdalom témáját szólatatja meg, s a »mal du siècle« érzésállapotait festi, — érzelmeket, melyeknek történelmi-társadalmi gyökereit kimutatni nem nehéz. Gusztáv világfájdalmának az a konfliktus az okozója, mely Eötvösök felvilágosodott-liberális eszméi, és egyrészt a hűbéri Magyarország, másrészt a nyugati kapitalizmus csüggesztő jelenségei közt adódik. Ennek a konfliktusnak nyomai felfedezhetők Vörösmartynál (Gondolatok a könyvtárban), és a Palocsay-verseket fordító Kölcsey is megértéssel van iránta. Mégis, egész gazdagságában ez az érzésállapot csak a fiatalabbknál, Szalaynál és Eötvösnél bontakozik ki. Egyébként mindkettejük a reformkor közéleti feladatainak vállalása közben jutnak túl a Karthausi-típusú, meghasonlott világfájdalmasságon.

A 40-es évek új, romantikus áramlata csaknem egészében a francia romantikából táplálkozik. Franciaországban most van diadala teljében a romantika, — csakhogy ez a diadal az iskola elsekélyesedését is magával hozta már. Divat és modor lett a romantikából, — hazai utánzásától rosszkedvűen fordul el mind Arany, mind Erdélyi. Pedig Hugo iránt az előbbi olyan rokonszenvet is érez, mely a Petőfivel váltott levelek híres mondatát iratja le vele: »Jaj nektek, képmutató Archidiakonok, ha benneteket mind semmivé tesz egy Esmeralda.« Ugyanő akadémiai korszakában is lehetővé teszi majd Hugo műveinek lefordítását.

A 40-es évek hazai franciás romantikájában nagyrészt megsemmisülnek a nemzeti romantika vívmányai; a franciássággal szemben visszahatásként fellépő németesség, és a Bajza—Henszlmann-vitánál alantabb szinten folyó harcok a két »irányzat« hívei között: olyan képet nyújtanak, mintha irodalmi életünkben a kozmopolitizmus lett volna úrrá. A francia romantika kultusza olyasféle danyzmust fejleszt ki, aminőt Petrichevich Horváth Lázárnál vagy Kuthy Lajosnál láthatunk. Ez a zavaros, divaton csüngő áramlat éppen nem törekszik a romantika nemzetivé hasonlítására vagy túlhaladására. Ezeknek a »romantikusoknak« nincs is lényegesebb mondanivalójuk, — ízetlen, mesterkélt regényeik és elbeszéléseik olvasása mutatja csak meg igazi nagyságukban olyan regényíróinkat, mint Eötvös, Kemény — majd pedig Jókai, akiknek problémái a hazai viszonyokból fakadnak. Az a visszataszító és beteges levegő, melyet Kuthy Lajosnak és utánczóinak művei árasztanak, arra figyelmeztet, hogy a nyugati — főként a francia romantika — bomlási tünetei aggasztó szaporasággal lépnek fel nálunk is. Igaz, ennek az áramlatnak vannak jószándékú képviselői, mint Degré Alajos, — de ezeknek műve azért marad mindvégig még a Vas Gerebené mögött is, mivel a 40-es évek romanti-

kájának örökségétől, az idegenszerűségtől szabadulni sohasem tudnak. Ugyanezt mondhatjuk a később fellépő Beöthy Lászlóról, P. Szathmáry Károlyról stb. is.

A romantika bomlás-korszaka sekélyes, idegenszerű, modoros és mesterkéltségi irodalmat hoz létre a 40-es években.

Ezekkel a jelenségekkel aligha lenne érdemes foglalkoznunk, hisz Petőfi és Arany népies iránya ellenükben mérhetetlen fölényrel vívja ki az igazi költészet, az igazi irodalom győzelmét. Mégis, fel kell figyelünk arra, hogy a Tizek Társaságának egy részénél a romantika fontos szerepet játszik; a Tizek Társaságának egyes tagjai ugyancsak a francia romantika szellemében alkotnak: gondoljunk Pálffy Albertre, Obernyik Károlyra, valamint Berezy Károly első írásaira stb. Ennél a nemzedéknél a francia romantika betolyása mellett az angol romantika is szerepet játszik.

Fontos lenne, hogy a Tizek Társasága irodalomtörténeti szerepét, tevékenységét, irányzatuk, ars poeticájuk kérdéseit alaposabban kidolgozzuk. Fekete Sándor tanulmányát tovább kellene fejleszteni, hogy Petőfi körének írói arculatát világosabban láthassuk. De annyi már így is nyilvánvaló, hogy a Tizek Társaságát nem lehet politikai és irodalmi tekintetben egészen egyneműnek tekintenünk; a Petőfi és Jókai közt épp a döntő időszakban fellépő ellentétek is erre figyelmeztetnek. A Tizek egykori tagjainak az 50-es 60-as években befutott pályája meg éppen arra vall, hogy a fiatal korszakukban köztük csak csírában rejtőző különbségek később már feltűnőekké válnak.

Mégis, a Petőfi körüli csoportnak, és általában a fiatal nemzedék tagjainak műveiben a romantikának olyan vonásai bukkannak fel, melyek ugyancsak elütnek a Kuthy-féle, a P. Horváth Lázár-féle modoros, beteges romantikától. És ezeket a vonásokat Petőfi romantikus jellegű alkotásain is felfedezhetjük. Ezek a körülmények arra hívják fel a figyelmünket, hogy a romantikának a Fial Magyarországon egyes műveiben — *másféle* költői-társadalmi értelme van, mint a divatot majmolóknál.

Mi több, Petőfi sajátos romantikus alkotásai, és a Fial Magyarországon némelyik tagjának romantikája: csaknem azonos jellegűek. Általában, azt kell mondanunk, a romantikának beteges jelenségeitől sok tekintetben különbözők azok a romantikus jelenségek, melyek az egyén és a társadalom összeütközéseit, s az ezekből fakadó meghasonlást bemutató műveken uralkodnak. Természetesen, ez összeütközések és meghasonlások nem mindenütt egyformák. Másféle konfliktus rejlik Petőfi romantikus-meghasonlott művei, — és pl. Madách *Csak tréfája* mögött. Másféle konfliktus az, melyben a plebejus áll szemben a hűbéri Magyarországgal, — s másféle az is, melyben a szélső individualista egyéniség a társadalommal, vagy az »értetlen tömeggel«. Mégis, mindkettőnek kifejezésül ugyanazok a romantikus formák, — többnyire a Byron-i költészet formái — kínálóznak. De a »magányos titán« összeütközése a társadalommal, — a bércként kimagasló, magányos nagy egyéni-

ség konfliktusa a tömeggel ugyanúgy lehet beteges jellegű, mint a P. Horváth Lázár-féle, vagy Kuthy-féle epigon-romantika. És ezt a beteges jelleget a fiatal Madách drámai kísérletein rajta is érezzük. Az Ember Tragédiája: a gyógyulás, a tisztulás fokát képviseli akár a Csak tréfával, akár a Herakles-drámával szemben, — de ugyanakkor a Tragédia nem egyet megőriz Madách korai korszakának betegesen romantikus elemei közül, illetve ezek közül néhányat (egyén és tömeg konfliktusa) a 60-as évekbeli liberálisok válságának kifejezési formáivá avat. Amikor most a Fialat Magyarország némelyik tagjának és Petőfinek romantikájával foglalkozunk, eleve hangsúlyozzuk, hogy a meghasonlás, a konfliktus, mely e romantika háttérében meghúzódik, — egészen másfajta osztály-tartalommal bír, mint pl. a fiatal Madáché.

De még mielőtt e kérdés fejtegetésébe bocsátkoznánk, vessünk pillantást azokra a nézetekre is, melyek a felszabadulás előtt a »post-romantika«, a »kései romantika« sajátos folyamatosságát tartották számon a negyvenes évektől kezdve, mind a XX. század küszöbéig, — olymódon, mintha Madách műve is ebből a »kései romantikából« emelkedett volna ki.

Ez a nézet a kései romantika fogalma alá vonta Vajda János líráját, — természetesen Rákosi—Dóczy »újromantikus« drámáját, — Mikszáth-ot, Reviczkyt, Komjáthyt, sőt Gárdonyit is. Ezzel a nézettel szemben, melyen ma már egykori vallói is túlhaladtak, újból le kell szögeznünk, hogy a romantika fogalmán egy történeti jelenséget értünk, tudatos iskolát, irodalmi áramlatot, melyet bizonyos történelmi-társadalmi körülmények hoztak létre, s ugyanilyen körülmények sorvasztottak is el. Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy Vajda lírájának, Reviczky, Komjáthy, Gárdonyi életművének megvan a maga romantikus elemei, — éppúgy, ahogyan Petőfi, Arany életművének is. Hogyan vélekedjünk ezekről? Fejtegetéseink kezdetén már utaltunk arra, hogy minden irodalmi áramlat, iskola, stb. a kifejezési módok, technikai megoldások, stílusok, sőt, helyzetek, fordulatok, érzelem-formák, típusok stb. valóságos kincstárát, — hagyatékát hozza létre, melyből az utókor olyankor merít, amikor egy-egy téma, vagy mondanivaló kifejezésére e hagyaték valamelyik elemét érzi adekvátnak. Gondoljunk csak Z s d á n o v-nak arra a mondatára, melyben figyelmeztet, hogy »Az íróknak egész sokféle fegyverük van« (A művészet és filozófia kérdéseiről, Budapest, 1949. 93. l.). Ugyanő fejti ki azt is, hogy: »A szovjet irodalomnak minden lehetősége megvan arra, hogy ezeket a különböző fegyvernemeket (zsáner, stílus, forma, és az irodalmi alkotások különböző fogásai) teljes egészében alkalmazza, kiválasztva a legjobbakat, amit ezen a téren az összes előbbi korszakok alkottak« (u. o.). Z s d á n o v-nak ezt a útmutatását a világirodalom legkülönbözőbb korszakai igazolják, — s igazolja a romantika bizonyos formáinak, elemeinek, eljárásainak fel-felbukkanása a fentebb említett íróknál is. Vajda szerelmi lírájában, verses regényeiben, sőt filozófiai költeményeiben is a romantika nem egy motívumával találkozunk, — de emiatt még Vajdát nem lehet a

romantika iskolájának, áramlatának részeseként tekinteni. Amiként Petőfit, Aranyt sem lehet, — holott épp az előbbinek művében a romantika bizonyos vonásai néhol erőteljesen érvényesülnek. Vajda, Reviczky, Komjáthy, Mikszáth, Gárdonyi stb. művét tehát romantikus elemeik, motívumaik ellenére *sem* lehet a romantika, vagy a »kései romantika« áramlatának jelenségeiként számontartanunk, — mert az olyasmi nem a romantika történeti jelenségként való szemléletét jelentené, hanem : egy »örök« romantika feltételezését, — olyan romantikáét, melynek irodalomtörténeti szemléletmódja ellen *Jermilov* joggal gyakorol kritikát (l. : *V. Jermilov* : A »szép« : az élet! Az irodalom harcoss elméletéért, Irodalomtudományi Értesítő, 1953. május).

A romantika iskolájának lezárulta óta is fel-felbukkannak tehát romantikus jelenségek nagy alkotóinknál; ezeket a jelenségeket bizonyos történelmi-társadalmi körülmények hívják létre, oly módon, hogy általuk indítatva fordulnak ezek az alkotók a romantika hagyatékához, s újítják fel, vagy fejlesztik tovább e hagyaték egyik vagy másik elemét. *Király István* pl. abból mutatja ki Mikszáth romantikus motívumainak létrejöttét, hogy e nagy író »bármennyire is nem látott kiutat a jelen sivárságából, de tudta, hogy a bomló, rothadó úri világon túl van egy másik világ is, a nép világa : innen áradt írásaiba a fény, soha ki nem alvó optimizmusának ez volt a forrása...« (i. m. 243. l.). De Mikszáth e romantikus motívumokkal még nem teremt romantikus iskolát, sőt, első írásainak a Jókai-féle romantikából származó vonásait is kiküszöböli később. Mikszáth művében a romantikus líraiság, költőiség fel-felbukkanása (pl. nóalakraiban) a szebb és jobb élet utáni vágyat sugározza, — tehát a romantika egy ábrázolásmódjának felélesztése, továbbfejlesztése itt olyan funkcióval bír, melynek irányát Mikszáth világnézete, társadalmi-történelmi helyzete szabja meg. Ugyanennek az ábrázolási eljárásnak felújítása más írónál bírhat reakciós funkcióval is (l. például *Herczeg Ferenc*nél a gentry merőben reakciós romantizálását). A romantika iskolájának lezárulta után a romantikus hagyomány felújításának, továbbfejlesztésének jelenségeit nem lehet egységesen és általánosan elbírálnunk, — hanem mindig dialektikusan, egy-egy alkotó történelmi-társadalmi helyzetét, viszonyait, világnézetét, célkitűzéseit véve figyelembe. *Jermilov* azokat az álláspontokat bírálja, melyeknek hívei »a romantikus elvet nem az objektív valóságnak az irodalomban való tükrözésiből 'vezetik le', hanem a romanticizmusnak az élet ábrázolásába való 'beviteléből'« (i. m. 348. l.). Ez a tétel lehetővé teszi, hogy a romantika motívumainak fel-feléledését, továbbfejlesztését a romantikus iskola, a romantikus áramlat lezárulta után is megérthessük. Hisz napjainkig találkozhatunk nagy alkotók műveiben a valóság költőiségének, szépségének, — regényességének olyan meglátásaival, melyeket ők a romantikus hagyomány valamely elemének korszerű továbbfejlesztésével fejeznek ki. De ezekben a meglátásokban és kifejezésekben lehetetlen az »örök« romantika elvének érvényesülését látnunk.

Visszatérve a Fiatl Magyarorszá g korszakához : Petőfi nemzedék-társainak romantikájában a kor még mindig élő, habár sokhelyütt már fel-bomlóban lévő romantikájának egy sajátos érvényesülését figyelhetjük meg. Ez a romantika, mint említettük már, konfliktusból, válságból fakad, — s a későbbiekben még arra is rámutatunk, hogy a népiesség szintjéről, tehát egy, a romantikánál magasabbrendű, fejlettebb irodalmi szintről Petőfi is visszanyúl a romantika formáihoz, amikor egy átmeneti válságát akarja megszólaltatni.

Elképzelhető-e, hogy Petőfi ezzel »visszahátrál« abba a romantikába, melyet Kuthy Lajos képvisel, vagy akár Vörösmarty is?

Erről szó sem lehet. S hogy miért nem, azt akkor érthetjük csak meg, ha szemügyre vesszük : miféle funkcióval bír a romantika a Fiatl Magyarorszá g némely plebejusi, vagy nemesi értelmiségi tagjánál. Tanulságosan figyelhetjük meg ezt a funkciót Czakó Zsigmond drámáin. A *Leona* (1846) általános megrökönyödést okoz, s a Kalmár és tengerész sikere után Czakó meghasonlásának, öngyilkosságának útját készíti elő. Hogy Czakóban kit látott a Fiatl Magyarorszá g, arról Petőfi és Arany költeményei ritka lírai hangsúllyal vallanak. A *Leona* természetimádatát eddig csak úgy tartották számon, mint a pantheizmus egyik hazai jelentkezését, vagy a »hindú bölcselet« színpadi megszólaltatását (l. VÉRTESY JENŐ : A magyar romantikus dráma, Budapest, 173. l.). Pedig ez a romantikus természet-kultusz — melynek Rousseau-i forrásai nyilvánvalóak — a tiltakozás egy módja a fennálló, a hűbéri társadalom ellen. Erast azért vonult ki őserdei remete-lakjába, azért nevelteti Aquilt távol a társadalomtól, mert odalenn, az életben csak bűnt, romlást lát. Erast tragikuma abban áll, hogy a társadalom romboló erői — ez esetben, igen jellemzően: a vallási fanatizmus! — rátörnek a remetelakban is, és feldűlják azt a tiszta, idilli világot, melyet ő a természet »tanítása« nyomán alakított ki. Hogy Czakó szemléletének mennyi közössége van a Fiatl Magyarorszá g többi tagjával, arra egyebek közt Jókai Senki Szigetének megoldása is majdani példa lesz. De Aquilban, aki a természetből kilép a társadalomba, s ott forradalmárként halálra ítélik, majd tébolyodottnak tekintik, — a társadalom ellen oly keserűen és tisztán fellázadó Aquilban kissé — Az apostol Szilveszterének elődjét is kell látnunk. Hogy Czakó romantikájában mennyi szenvedélyes szembefordulás van az osztálytársadalommal, arról legtöbb ékesszólással Aquil szavai tanúskodnak : »Láttam fedetlen rongyos tagokat dideregve vánszorogni robogó fény és pompa után ; láttam éhségtől senyvedt testet halállal küzdeni paloták előtt ; láttam eltiport árvát, elhagyott beteget, kiket minden ismert, csak könyörület nem ; láttam kesergő eladott ifjú nőt tőzsér karjain ; láttam kétségbeeséstől elaszott ifjú férfi erőt agg úrnő bilincseiben... ; láttam munka s szorgalomtól rongált család-ot vándorolni hazátlan ; láttam házával bíró családot sorvadni hajlék-talan, menedéktelen ; láttam nemzetet járomban, és a verejtékből sajtolt, s szerzett gyümölcsnek ízét bitorló ajkán fényleni...«

A Karthausi motívumai ezek, — de mennyire másféle indulattal telten ; a hűbéri Magyarország képe is ez, a »járómban« tartott nemzeté, s a »menedék-telen« jobbagyságé, — de az egész kortársi társadalom képévé is általánosítva.

Czakó romantikus meghasonlottsága nem általában az egyén és a társadalom, — hanem a szabadságot, emberiességet áhítózó egyén, — és az elnyomó, embertelen társadalom konfliktusából ered. Ezt a konfliktust fordítja át Czakó a természetes és a természetellenes élet, a »természetvallás« és a vallási fanatizmus ellentétének képébe. És ennek a konfliktusnak kifejezésére csak az a szélsőséges romantika alkalmas, melynek légkörében a gyűlölet és a rajongás : Leona és Erast jellemének szintjén tud kicsapni. Czakó drámájának ugyanolyan a légköre, mint a *Tigris és hiéndé*. Leona — mintha csak Predszláva édestestvére lenne. Ha arra gondolunk, hogy a *Leona*-válságot, meghasonlást kifejező romantikájával egyidőben (1845—46 fordulóján) hangzanak el Petőfi legtöbb keserűséget, legmélyebb meghasonlást kifejező költeményei (a *Felhők*-ciklus előtt és után), — ha arra gondolunk, hogy a *Tigris és hiéna*val csaknem egyidőben születik meg a *Leona*, mely annyira elüt Czakó korábbi drámáinak sokkal enyhébb romantikájától, sokkal reálisabb színeitől, — s Petőfi a szélső romantikájú művek sorában még a *Felhők* párhuzamaként a *A hóhér kötelét* is megírja : lehetetlen mindkettejüknél azonos ihletőre nem gyanakodnunk. És ez az ihlető csak az 1845—46-os évek közhangulata lehet : az átalakulást hasztalan váró fiatal nemzedék türelmetlensége, melyet az ellenzéki politika tehetetlensége méginkább növel. Ha a *Leonában* kétségbeesett támadást látunk az osztálytársadalom, s közelebbről a vallás, a klerikalizmus, a fanatizmus ellen, — a *Tigris és hiéna*ban is fel kell figyelnünk a hűbéri világ szenvedélyes bírálatára. A hűbéri Magyarország emberi viszonyainak, kapcsolatainak, típusainak az a romantikusan sötét és vad képe, melyet a *Tigris és hiéna* nyújt : valójában Petőfi kortársi Magyarországra is vonatkozik. De kétségtelen az is, hogy a *Tigris és hiéna* hősei : meghasonlottságuk miatt állnak közel az 1845—46-os Petőfihez ; széttépettségük láttán mintha bizonyos szánalmat érezne néha irántuk (pl. Borics monológja, Judit szökése után).

Czakó lázadása a társadalom ellen mégis meddő és kilátástalan, ami a dráma végkifejletében világosan kifejezésre jut. Petőfi lázadása azonban a *Felhők*-korszak válsága után egyenest vezet a forradalomhoz. Ugyanakkor, midőn Czakóé a pisztolyhoz vezet. Emez a romantika útját járja végig, következetesen. Petőfi viszont : a népét.

A *Leona* természetimádatba oldott lázadásával rokon a Vajda Péteré is. A »függetlenség bajnokát« megsirató Petőfi őbenne csaknem ugyanazt az eszme-társat gyászolhatja, mint csaknem két esztendővel később Czakóban. És mintha ismét csak Szilveszter alakjához adnának újabb szint a »szabad szegénység köszikláit« említő sorok. Az *Apostol* 10. fejezete végén, a természetel »szent érzeményben« egyesülő Szilveszter, aki a természet szépségének és

az emberi boldogtalanságnak ellentétét oly fájdalmasan éli át: egyaránt emlékeztet Vajda Péterre, — és a *Leona* mindkét férfialakjára. Czakó drámájában a himnuszokat éneklő Erast ajkán mintha a *Dalhon* költészete támadna föl, — a hősök monológjaiban pedig az *Erkölcsei beszédek* nem egy gondolata (pl. Aquil idézett monológja és *Erkölcsei Beszédek* 282. l. Budapest, 1931). Úgy látszik, Vajda emléke és eszméi is kapcsolatot jelentenek Petőfi és Czakó között.

Vajda természet-himnuszai s az *Erkölcsei beszédek*ben kifejtett gondolatok, melyek szerint a szabadságot és igazságot a társadalom helyett a természetben lehet csak megtalálni: a romantikának azt a változatát képviselik, melyet a *Leona* hősei, — vagyis: meghasonlottságot, konfliktust a társadalommal, lázadást a hűbéri Magyarország ellen. Czakó és Vajda romantikájában közös az a misztikum, melyben egész lázadásuk felolvad, s hatástalanná válik. Épp ezért, bármennyire kimagaslanak is ők ketten a 40-es évek epigonromantikájából, — magatartásuk, művészetük menthetetlenül beszorul a romantika ellentmondásainak ágai közé. Romantikájuk egyszersmind — lázadásuk kilátástalanságának is kifejezése.

A Czakó-féle romantika olyan sajátos szint jelent, olyan újszerű, és eredeti formákat teremt, melyeknek folytatásait egy későbbi periódusban is fellelhetjük. Nemcsak *Az apostol* problematikájában bukkanunk a *Leona* eszmeiségének elemeire, — de Kemény Zsigmond történelmi regényeiben is megjelenik az a politikus hős-típus, melyet Czakó a *János lovag* Palizsna Jánosában megformál. Kemény Martinuzzijának és Frangepánjának alakjába milyen sok vonás kerül Palizsnából, aki királyokat és királynőket ültet trónra, lázadásokat szít, szerelmét elrejtí az államraison mögé, s végülis, meghasonlottan, rezignáltan szerzetesi ruhát ölt. Véletlen egyezéstről itt aligha lehet szó; a Kemény-életrajz adatai (l.: PAPP FERENC: Kemény Zsigmond, Budapest, 1923, I. 379., 380. l.) bensőségesebb kapcsolatot sejtetnek kettejük között, — de igazán döntőnek mégis azt érezzük, hogy a Palizsna-típus egy olyan romantikus történelem-koncepciót segít elő, mely a történelmi eseményeket a kiemelkedő, nagy egyéniségek szenvedélyeinek, indulatainak kivetítéseiként értelmezheti. Ez a típus azért hatott ihletőn Keményre, mivel benne a realista jellem-ábrázolás összefér a történelem jellegzetesen romantikus szemléletével.

2. Petőfi és a romantika

Válságot, meghasonlást, — illetve lázadást, zendülést láttunk Czakó és Vajda romantikájának mélyén, s ugyanezeket az élményeket fedezhetjük fel Petőfi Felhők-korszakának romantikájában is. De a Felhők-korszak ihletét amazok művének romantikus ihletével összevetve, mégis, lehetetlen észre nem vennünk, hogy Petőfinél a romantika egészen másféle funkcióval bír, mint akár Czakónál vagy Vajdánál.

Nem térhetünk most ki a »szerepjátszási« elmélet cáfolatára, csak arra utalunk, hogy Petőfi első népdalait az különbözteti meg a romantika népdalköltészetétől, ami lázadó, zendülő, a nemesi Magyarország ízlésével ellenkező bennük. Petőfi nem holmi »szerepjátszásból« folyamosodik a kritikusi szerint oly »póriasi« hanghoz, — hanem, mivel népdalai bármelyikével is különállását, plebejusi életszemléletét és — stílusát kívánja hangsúlyozni. Ez a programmszerű kihívás az almanach-ízlés, az uralkodó osztályok megtúrte irodalom ellenében: Petőfi költői forradalmának *egyik* tartalma. De ezt a költői forradalmat Petőfi egyelőre még tábor nélkül vívja meg, — és így érthető, hogy magára marad a reakciós kritika mindinkább szorító gyűrűjében. A költő, aki egymaga áll szemben az egész világgal: íme Petőfi magatartásának lényege, 1845—46 fordulóján. Az az ember- és világgűlöletet hirdető hang — mely később a *zsarnokság*, az *elnyomás gyűlöletének* hangjává változik át — valójában: a magány, az elszigeteltség válságának hangja. Ez a válság oldódik fel igazában 1846 tavaszán, a *Levél Várady Antalhoz* immár forradalmi eszméiségében, illetve már korábban, a *Felhők-ciklus* egynémelyik darabjában, vagy a *Sors, nyiss nekem tért...* mártíromságot vállaló programjában is. Az egyelőre még tábor nélkül álló majdani népvezér, — az egyelőre még társaltalan költő forradalom megteremtője, akinek igazi fegyvertársaira még várnia kell, — és vele szemben: a régi, a hűbéri Magyarország, nyomasztó túlereje! *Ez az az élmény, az az átmeneti válság, mely a romantika formáiban kíván megszólalni.* Csakótól, Vajdától eltérően: ez a válság — a forradalmárrá érés iskolája is. Mert ha ez a válság forradalomhoz nem vezet, — Csakó pisztolyának ravaszához vezethetne csupán.

Ennek a korszaknak művei egymásra utalnak, egymást magyarázzák: nem lehet közülük kiszakítanunk a *Felhőket*, s e válság körét ki kell terjesztenünk az 1845 végi versekre éppúgy, mint *Az örültre*, a *Tündérialomra*, a *Tigris és hiénára*, és *A hűhér kötélére*. De mennyire más ez a néhol féktelen, önszagató indulat, mint a nyugati romantikák meghasonlottságának hangulata! A forradalmár jelenlétét érezzük még a leginkább pesszimista költeményekben is. Amit RÉVAI JÓZSEF Kölcsey pesszimizmusának magyarázatára mond, — még fokozottabb mértékben áll ezekre a versekre. És HORVÁTH JÁNOSsal éppúgy nem érthetünk egyet, mint ILLYÉS GYULÁVAL, amikor e korszak termésében ismét csak »szerepjátszást« látnak, vagy egy »kedves Coriolanus rapszódiait«.

Nem érzünk ellentétet a *Tündérialom* szárnyaló költőisége, és *Az örült* szeszélyes asszociációi közt sem! Emezekben a düh, a harag, — amabban pedig a költői bensőség, a lírai elérzékenyülés hangsúlyai támadnak a fennálló világ ellen. De még a *Tündérialom* sem »romantikus menekülés«, — Shelley vagy Vörösmarty módján! Az első szerelem emléke úgy bontakozik ki a bonyolult, délszigeti allegóriából, akár egy népdal lírai-realisztikus motívuma, a költői egyszerűség visszanyert tisztaságával!

Mily felületesen tért eddig napirendre az irodalomtörténet e korszak másik, oly jellegzetes termése, *A hóhér kötele* felett is. Nem mintha e regény Petőfi egyéb műveinek szintjén állna, — de vajjon lehet-e, szabad-e könnyelműen siklanunk át Petőfinek akár egy sora felett? A forradalmár-Petőfit érlelő 45—46-os forduló megértéséhez, — annak a romantikus kifejezőmódnak megértéséhez, mely iránt Petőfi igénye ekkoriban oly nyilvánvaló: ez a regény is hozzásegíthet bennünket. *A hóhér kötele* ugyanazt a világ- és embergyűlöletet szólaltatja meg, mint Petőfi e korszakának csaknem valamennyi műve. Ami a *Felhők*-ciklusban vagy a szalkszentmártoni karácsony-újév táján írt költeményekben nem fért el, az itt keresi helyét, néha nagyon is kusza, de mindig intenzív, követelődző líraisággal. *A hóhér kötelét* a korszak lírai termésével nem csupán a hattyú- vagy a sajka-motívum köti össze, mely mind a regényben, mind a *Tündérialomb*ban felbukkan!

HORVÁTH JÁNOS helyesen mutat rá a regény nyelvi és stilisztikai erőnyeire; de figyeljünk föl a mégoly valószerűtlen történet előadásmódjának könnyedségére is, kedély és érzelmesség váltakozására, mindarra a könnyűkezű készségre, mellyel Petőfi előtt a magyar szép-próza még nem rendelkezik. *A hóhér kötele* is a romantikus tematikát a realista életkép-műfajjal vegyíti (Hiripi Gáspár alakja), akárcsak Kuthy vagy a kor többi elbeszélője. Ugyanezen a nyomon indul el a *Hétköznapiak*ban Jókai is, — hogy Világos utáni regényeivel s különösképp a *Nábobb*al, egészen más ösvényre csapjon át. A romantikus és a realista témák egymásmellettisége helyett, Jókai valósítja majd meg a valóság romantizálását, hozza létre realizmus és romantika valamely elbűvölő egységét, mely éppoly mértékben újítás is a magyar regény fejlődésében, — mint akadály a igazi, a kritikai realizmus kibontakozásának.

Az eszményi, ifjú regényhős, Andorlaci Bálint alakjában Petőfi mintha már a Kárpáthy Zoltánok megformálásához adna indítást Jókainak; igaz, Andorlaci Bálint tragikum, meghasonlása olyan mozzanat, mely Jókaitól idegen, de Petőfi legbensőbb mondanivalója épp ebben fejeződik ki. A kegyetlen, gonosz világban elbukó erény, — a harmónián diadalmaskodó diszharmónia, az emberi boldogság elérhetetlensége: íme a közös vonások *A hóhér kötelé*ben, a *Salgó*ban, a *Szilaj Pistá*ban is. De ezek a vonások Czakó hőseivel is közösek, — sőt, Kemény regényalakjaival. *Az apostol*ban kétségtelenül ugyanaz a romantikus ábrázolásmód érvényesül, mint a *Felhők*-korszak alkotásaiban. Csakhogy addigra mély változás ment végbe Petőfiben; a romantika neki addig sem azt jelentette, amit Vajdának és Czakónak; átmenet volt ez számára, — ad hoc kifejezőmód és forma, melyet később elvetett magától. *Az Apostol*ban mégis visszanyúl ehhez a formához, — de ebben a műben többé már nem a mondanivaló a romantikus, — mint említettük már: ez a mű a valóság nagyarányú, újszerű romantizálása!

A romantika Petőfi számára csak bizonyos tematika kifejezőmódját jelentette, — majd pedig a valóság hiperbolizálásának eszközét. A *Katalin*-

ban, melynek Petőfi-rokonságát BÓKA LÁSZLÓ mutatja ki (A lírikus Arany, MTA. I. Osztályközlemények, 1952.), Arany is olyan témánál folytatja Petőfi romantikáját, mely a hűbéri világot a nagy költőtárs szellemében állítja elénk.

Petőfi végső ítélete a romantikáról a *Csalogányok és pacsirták* költői hitvallásához kapcsolódik. A »halottrabló« irodalomról adott jellemzéshez csak az a romantika-bírálat fogható, mely Belinszkijnél szólal meg 1842 után. A »holt időt felásó« költészet, a várromok romantikájának egész kellék-tára, az idejétmúlt érzelmesség, — mindez utoljára még felvonul előttünk, feleslegesen és időszerűtlenül. A romantika csalogányainak helyét a hajnalt daloló pacsirták, a fény, a valóság madarai foglalják el.

V.

Kemény és Jókai

De a pacsirtáknak torkukat metszi Világos, — és ha »száraz ágon, hallgató ajakkal« nem is marad soká csüggedt a magyar költészet: a kritikai realizmusnak az a hulláma, mely a negyvenes évek derekán indult, önmagába hull vissza. Világos után a romantika újjáéledésének leszünk tanúi. Az 50-es évekkel lassan bontakozó, új irodalom csak hiányosan, ellentmondásosan képes betölteni hivatását. Jókai és Kemény művészete ellentétes jellegű ugyan, de ebben az ellentétben két más-másféle módon problematikus megoldás néz farkasszemet egymással. Kemény realista eszközei mögött a világnézet, a történelem-koncepció romantikája lappang. — Jókai romantikája viszont realista csírákat rejt magában, de ezek gyakran épp a romantikus elemek miatt nem tudnak kibontakozni.

Kemény 48 előtti regényei — a töredékek és a *Gyulai Pál* is, — a romantikának ugyanazt az arculatát mutatják, mint a 40-es évek nemzedékének alkotásai, csak magasabb, igényesebb fokon. Fötvös már a történelmi realizmus terén tesz komoly kísérleteket, amikor Kemény még valami romantikus fikciót teremt, történelmi valóság címen. Ez a fikció a *Gyulai Pál*ban még anakronizmusok, történelmietlen, jelent visszavetítő elemek képében jelenik meg, — de valójában fennmarad az 50-es évek történelmi regényeiben is. Szóltunk már arról, hogy a történelmi realizmusnak nem elsősorban a jellem-és lélekrajz módszere a feltétele, — hanem: az író haladó világnézete, mely a jelen valóságából táplálkozik, s a történelem tanulságait, a maga korának haladó törekvéseit szolgáló, vonja le. Ebben az értelemben a magyar romantika történelem-elevenítésének feltétlenül voltak haladó, sőt realista vonásai, mind Kölcseynél, mind Vörösmartynál, hisz az ő mult-idézésük is a jelen haladó áramlatait, törekvéseit szolgálta. De a romantika történelem-

idézése a realizmuséhoz képest mindig csak bizonyos határig, és sohasem a történelmi valóság egész mélységébe hatolhat le.

Kemény a történelmi környezettel, a korfestéssel, a hiteles forrásokra támaszkodó mult-elevenítéssel valamely autonóm közeget, valóságos színpadot teremt, mely az ő világnézetét, sajátos történelem-felfogását tükrözi, s alkalmat ad az alakjai kifejezte tragikumnak helyzetekben, sorsokban való lejátsszatására, kibontására. A történelmi krónikák, források stb. tanulmányozása a történelmi realizmushoz nem hozza még közelébb a Kemény-féle történelmiséget: valóság-elemeiből egy olyan történelem épül, mely csaknem mindvégig Kemény jelen-szemléletének hordozója. A Kemény-féle történelem: ürügy és lehetőség annak a tanításnak kifejtésére, mely Keményben a röpiratok, majd a publicisztikai írások során fogamzik meg Világos után. Ennek a tanításnak lényege: az ú. n. »reálpolitika«, — vagyis: a »délibábok«, az »álmok«, a »politikai fanatizmus« elutasítása, — Kossuth és a forradalom elutasítása. De ahhoz, hogy ezt a szerinte »realista« politikai és élet-elvet szemléltethesse: Keménynek az egész történelmet — *romantikussá* kell átalakítania. Tehát: olyan történelemmé, melyben vak erők ütköznek össze egymással, — történelemmé, melyben a káosz uralkodik, — történelemmé, melyet a vak fátum kormányoz. Igaz, Kemény a fentebb már említett módon, a történelmi vezetőegyeniségek szenvedélyeit, konfliktusait kivetíti a közéletbe, — egy-egy ország sorsát, végzetét teszi tőlük függővé. De ezzel csak méginkább növeli történelmének misztifikált jellegét. Az egyén tragikus tehetetlenségét a történelemmel szemben legjobban az olyan sorsok fejezik ki, mint Laczkó Istváné, aki a Kassai-féle intrika áldozatául esik, mit sem sejtőn, vagy Turgovits Mihályé, aki maga kénytelen bevezetni a janicsárokat Buda várába. Nyomasztó, kiszámíthatatlan, végzetszerű súllyal nehezedik Kemény alakjaira a történelem: ellene mit sem tehetnek. Ebben a világban a legjobb szándék éppúgy bukásra van ítélve, mint a leggonoszabb. Ezzel a romantikusan démoni és tragikus történelemmel szemben csak az olyan tiszta, s egy sztoikus-humanista erkölcsöt megtestesítő egyéniségek dacolhatnak, mint Lórántffy Zsuzsanna. Kemény tragikum-típusának legjellegzetesebb változata: a *jószándék*, a *becsületesség* bukása. Jóhiszemű és jószándékú hősei mindig is azért jutnak tragikus sorsra, mivel ábrándosságuk vagy gyanútlanóságuk miatt valamely eltörölhetetlen hibát követnek el. Jószándék és ábrándosság: ez Verbőczy tragikumának okozója. Jóhiszeműség és gyanútlanóság: cz Kassai Elemér pusztulásáé. Jószándék és puhaság: Pécsi Simon bukásáé. Igaz, Kemény ábrándtalanságot és cinizmust sem hirdet. Hanem inkább: a szenvedésekben megedződött ember irgalmas, megértő bölcsességét.

De vajjon ezé az igazi helytállás alapja? Ezzel lehet-e megváltoztatni a világot? Énnél a bölcseségnél még a Tengelyi Jónások Don Quijote-harcai is termékenyebbek. És ezzel a bölcsességgel homlokegyenest ellenkező a Jókai-hősök pátosza, ábrándos harcossága. Kemény és Jókai egyaránt keresik a

kiutat a Világos utáni helyzetből ; de az előbbi : túlságos kiábrándultsággal, — az utóbbi : túlságos illúziókkal. Ellentétességükben végül mégis találkoznak : világnézetük kifejtésére mindketten egy romantikus történelem — illetve valóság-képet teremtenek. Csakhogy Kemény : egy komoran tragikusát, — Jókai pedig : egy bizakodón illúziósát.

Kemény valóság- illetve történelem-képében csaknem ugyanolyan fontos helyet foglal el a lírai elem, mint Jókaiéban. És most ne csak a velencei vagy római hangulatok oly atmoszféra-teremtő, gazdag és színes képeire gondoljunk, minők *A szív örvényeiben*, vagy a *Férj és nő*ben tárulnak elénk, — bár ezek is a romantikus festésmód eljárásainak köszönhetik intenzitásukat. De hisz — jegyezhetjük meg joggal — Balzac, sőt, Flaubert is a romantika festésmódjának segítségével adtak realista *couleur locale*-t műveiknek. Kemény-nél itt többről van szó. A Rákóczi-kor Erdélyének és az Izabella-kor Magyarországának képébe : Kemény tulajdon jelenének színei kerülnek át, s ezek miatt válnak is az ő történelmi korai : többértelműekké. Ez a történelmi mult, — bizonyos mértékben Kemény jelene is. És ennek a történelmiségnek néha épp legértékesebb eleme ez a líraiság. A török hódoltság Magyarországra nehezedő nyomasztó, félelmetes légkör : az önkényuralom Magyarországának légköre. Verbőczy szörnyű magánya, a temetővé néptelenedett, török Budán : Kemény magányának képe is.

Azoknak a tragikus konfliktusoknak sorában, melyek Kemény hőseinek végzetét megszabják, fontos helyet foglalnak el : egyén és közélet, — helyesebben : egyén és hűbéri állam konfliktusai. Akár a *Gyulai Pál*ban, akár a *Rajongókban*, ezek a konfliktusok a hűbéri államvezetést a hatalmi intrikák, a titkos szövetkezések, az egymásra törő indulatok, a bírvágy, és a cinizmus viperafészkének mutatják. Az a kép, melyet Kemény a hűbéri államot irányító körökről fest, sokban emlékeztet arra a képre, melyet Stendhal nyújt ugyanezekről, a *Pármai Certosában*. Az államélet legfelső intrikus köreinek, a jezsuita-módszerekkel dolgozó »nagypolitikának« rajza Keménynél — az abszolutizmus államvezetésének viszonyaira, módszereire emlékeztet. Módszerekre, melyek az önkényuralom idején ugyancsak fojtón nehezedtek a magyar közéletre. De Kemény ezeket a módszereket — misztifikálja, s hatásukat végzetszerűeknek, megfellebbezhetetleneknek mutatja be. Kemény pesszimista-romantikus történelem-felfogása értelmében, — a kegyetlen és embertelen hűbéri államvezetésnél csak a vezetetőmeg kegyetlenebb és embertelenebb. Itt jut holtpontra Kemény világnézete, — s ezt a holtpontra szentesítik műveiben a magányos, sztoikus-aszketikus életbölcesség és erkölcs ritka képviselői.

Keménynek vannak azonban jelentős, bár végig nem vitt kezdeményezései a kritikai realizmus terén is ; ilyennek érezzük a *Férj és nő*t, mely a burzsoázia és az arisztokrácia szövetségét, s a szövetségben belüli, magánéleti ellentéteket oly mesterien ábrázolja. Kemény történelem-szemlélete nagy távlatot tud teremteni a Kolostory—Norbert-házasság mögé, amikor a vol-

taireiánus Norbert-előd és a Kolostory-család találkozásának anekdotáját jelképes értelművé emeli, az új és a régi, a hűbéri és a polgári viszonyát sűrítvén össze benne. De Kolostory Albert sorsa is egy romantikus módon tragikus helyzetbe torkollik az osztály-ellentétek, a szenvedély romantikus helyzetekben bontakoznak ki. A regényt lezáró, virtuózan felépített jelenetben Kolostory Albert ugyanúgy bukik el, mint Kemény többi tragikus hőse, — csak épp a társadalmi valóság fátum-súlya alatt. Ez a vég Kolostory Albertet tagadhatatlanul fel is emeli. És csak, ha Noszty Feri alakjával vetjük össze az övét, mérhetjük fel, mit jelent, hogy Mikszáthnál a kritikai realista ábrázolás le tudta már vetni magáról a romantika színes fátylait.

Az eddigi Kemény-kutatás két jelentős tanulmánya, P a i s D e z s ő é, (Kemény Zsigmond lelkiválsága, It. 1914.) és M a r t i n k ó A n d r á s é (Kemény Zsigmond pályafordulata, Pécs, 1937.) rámutatott arra a tagadhatatlan változásra, mely Keményben 1849 után végbement. Kemény korai ingadozásai irodalom és politika között, útkeresései, vergődése az élet és az ábránd ellentéteiben, — kétségtelenül, nyugvópontra juthat az 50-es évekkel. Kétségtelen az is, hogy a *Gyulai Pál* romantikus szerkesztésmódját egy művészibb, a realizmus szintjéhez méltó kompozíció, jellem- és lélekábrázolás váltja fel nála. De a *Gyulai Pál*ban megmutatkozó tragikum-szemlélet, az emberi sors és a történelmi végzet romantikusan tragikus szemlélete: Keménynél mindvégig fennmarad.

Említettük, Keményével homlokegyenest ellenkező szemlélet a Jókaié. Ez a tanulmány nem nyújthat keretet a Jókaihoz kapcsolódó problémák teljes feltárására. Az alábbiakban csak a Jókai-féle romantika és realizmus viszonyának *létrejöttéhez* próbálunk adalékot, elemzést nyújtani.

A Petőfi fegyvertársaként fellépő Jókai novellái, melyekkel méltán kelt feltűnést, részint a legálomszerűbb, a valóságnak leginkább hátatfordító romantika jegyében állnak (*Nepean sziget, Egyiptusi rózsa*), — részint jelentős kísérletek arra, hogy Petőfi népiességét a prózába is átültesse. Ez utóbbi csoportba tartozó írásai (*Sonkolyi Gergely, A serfőző*) friss, realista színezetűek, a Petőfi művelte életkép prózai változatai. Jókai első, romantikus novellái semmiféle eszmeiséget nem fejeznek még ki; bennük is fellelhető ugyan a meghasonlott, tépett, tragikus sorsok ábrázolása, de csak haloványan, s a romantika kellékeitől leplezetten. A régi, vad, hűbéri Magyarország képe a *Hétköznapiakban* is csak mellékes szerepet nyer a rém-romantika effektusainak szomszédságában. A fiatal Jókai romantikáját az a végsőig fokozott festőiség jellemzi, melynek színei, zsúfoltságukban és riktó keresettségükben, — majd csak az öregedő, hanyatló Jókai fülledebb írásaiban jelennek meg ismét.

Ez a romantika származhatik a valóság-élmény hiányából is; a *Csataképek*, vagy az *Egy bújdosó naplójának* bizonyos darabjai arra mutatnak, hogy Jókai számára 1848—49 nagy élménye nyitotta meg a valóságábrázolás

lehetőségeit. A *Hétköznapiok* még a Sue-féle, a Kuthy- és Nagy Ignác-féle eljárást követte; a regény laza novellafűzésében a szélsőn romantikus, — és az életképszerűen realista részletek megférnek egymás mellett. De a Sue-jelölte, és a 40-es évek regényirodalma követte út: zsákutca, — és Jókai a *Nábob*bal ki is tör belőle, noha nem a kritikai realista ábrázolás szintjére épp. A Világos utáni, »törökvilági« regények elbájoló, varázsos meséi helyett, — a kalandok, titkok, rejtelmek és szenvedélyek keleties szövevényei helyett Jókai egy egészen másfajta anyaghoz nyúl, — a hétköznapiok, a közelmúlt valóság anyagához, melyet színesen és újszerűen átregényesít. A *Nábob*ban, a *Kárpáthy Zoltán*ban is megférnek egymás mellett a romantikusabb és realista-bb-életképszerűbb részek, de bizonyos összhang jött már létre köztük. A *Nábob*, a *Kárpáthy Zoltán* romantikája egészen másféle, mint a *Hétköznapioké* volt; ezekben a regényekben a romantika és a realizmus sajátos egysége jött már létre.

Mivel érte ezt el Jókai?

Elsősorban azoknak az eszméknek bemutatásával, hősivé romantizálásával, melyek az önkényuralom idején igen erős politikai időszzerűséggel bírtak. Az, hogy Jókai a reformkoron keresztül próbál közeledni 48-hoz: kétségtelen. De ne feledjük: a *Csataképek* darabjait, melyek — a *Gyémántos miniszter* kivételével — 48 nagyságának valóban megragadó dicsőítései, ekkor már megalkotta. A reformkor viszonyai e két regényben: az 50-es évek valóságára, az önkényuralom viszonyaira utalnak. Mi sem mutatja ezt világosabban, mint a *Kárpáthy Zoltán* nemzetietlen polgár-alakjainak, a Kőcserepyeknek, Maszlaczkynak rajza; ezeket a típusokat Jókai szemmel láthatóan az 50-es évek valóságából helyezi vissza 1837-be. Az is kétségtelen, hogy Jókai ezekkel a regényekkel a Széchényi-típusú, »nemzeti arisztokráciának« dicsőítésére törekszik. De ezzel a cézzel összekapcsolódik annak az »egységfront«-eszmének propagálása is, mely oly világosan fejeződik ki az Ermenonville-i jelenetben. Az 50-es évek viszonyaira leginkább azonban a regény két főcélzata utal: a cselekvő, alkotó, nemzeti hős romantizálása (Szentirmay, Kárpáthy Zoltán), — és a nemzetietlen, kozmopolita réteg szellemes, hatásos bírálata (Kárpáthy Abellino, Kőcserepy, stb.). Ha a 48 előtti novellákban Jókai valóban a nemlétezőt, az álmot romantizálta, — úgy most, a *Nábob*bal: a tényleges típusok, és a tényleges problémák romantizálására tért át.

A kozmopolita, nemzetietlen szellem bírálata csaknem tételszerű következetességgel tér vissza az első jelenettől kezdve, a párizsi jeleneteken át, — mind a *Kárpáthy Zoltán* befejezéséig. Hogy Jókai számára ily megragadó, valóban lelkesítő típusok romantizálását a 48-hoz kapcsolódó eszmeiség tette lehetővé, — annak bizonyítására csak egy mozzanatot hozunk föl. A *Kiskirályok*, Jókai kései korszakában, nagyjából a *Nábob* tematikájához tér vissza. De micsoda eltolódásokat figyelhetünk meg ebben a regényben, a

*Nábob*hoz képest! Kárpáthy János típusát Tanussy Decebálé folytatja tovább, — és a két regényalakban érvényesülő rokonszeny, illetve bírálat mértéke mutatja, mennyire távolodott Jókai a nemességbe, a mágnásosztályba helyeztet, korábbi illúzióitól. Annak is nagy jelentősége van, hogy a *Kiskirályok*-ban Szentirmay gróf funkcióját most — a nemesi értelmiség, a felvilágosodott inzsellér, Mántay Móric tölti be. Ez a két mozzanat a *Kiskirályokat* a *Nábob* fölé emelné, — ha Kárpáthy Zoltán típusának folytatója, Tanussy Manó is ugyanolyan hősi magasságba tudna fölnövekedni, mint elődje. Bármily gondosan kidolgozottak a Manó ifjúságát bemutató részletek, bármennyire vetekszenek az *És mégis mozog a föld* fejezeteivel a debreceni kollégium életét mutató jelenetek: Manó alakján valami törést érzünk, a bécsi fejezetektől kezdve, s nyilvánvaló, hogy őbenne Jókai nem tud már Kárpáthy Zoltánnal felérő hőst teremteni. Ez amiatt van, mivel a 80-as évek derekán a Tanussy Manó alakjában romantizálni kívánt társadalmi erők, — többé már nem valóságosak, nem hatékonyak.

A *Nábob*, a *Kárpáthy Zoltán* romantikája tehát a valósághoz kapcsolódik, — ténylegesen létezett, haladó, társadalmi erőkhöz. Ugyanakkor azonban, mivel Jókai ezeket az erőket romantizált formában mutatja be, — minduntalan kénytelen rendkívüli, szokatlan, sőt különö helyzeteket teremteni számukra. A kuriózum-jelleg, a különösség kultusza elválaszthatatlan a Jókai-életmű egy nagy részétől. A legtöbb Jókai-regény valamely kiugró, furesa vagy szokatlan élethelyzet, szenvedély — valamely lélektani vagy erkölcsi talány köré alakul ki. (Gondoljunk pl. Harter Nándor szerelmére vagy a Lőcsei fehérasszony pályafordulásának »problémájára«). Viszont az is kétségtelen, hogy igazán jelentős műveiben Jókai ezt a különösséget, szokatlanságot, rendkívüliséget: történelmi társadalmi viszonyok érzékeltetésére képes felhasználni. Így pl. Kárpáthy János — de: Tanussy Decebál esetében is. A hanyatló Jókainál a különösség mindig a misztikum, az irrealitás jegyében jelenik meg (Lándory). A kuriózum felé Jókait a világnézetten uralkodó eszmék és a korvalóság közti antagonizmus is tuszkolja, — különösképp olyan műveiben, melyek nemlétező társadalmi erőket romantizálnak. A *Nábobban* rejlő kuriózum sokkalta gazdagabb valóság-anyagot tartalmaz, — mint a *Fekete gyémántok* kuriózitása. Ez utóbbit helyenként misztikusnak, irracionálisnak érezzük; Berend alakjában is feltűnnek már olyan irracionális vonások, aminőktől pl. Kárpáthy Zoltán vagy Baradlay Richárd még mentesek.

A kuriózum keresése irányítja őt az anekdota felé is, mely valóságot tár ugyan elének, de sajátlagos, különleges formában. Az anekdota felhasználásánál Jókai realizmusának és romantikájának együttélésére kell ismét felfigyelnünk. A Jókai vallotta eszmék és a korvalóság ellentéte csak akkor válhatnék a kritikai realizmus forrásává, ha az író épp belőle fejtené ki regényeinek cselekményét, jellemeit, sorsait. De Jókai ezt az ellentétet önmaga előtt is, — olvasói előtt is: leplezni igyekszik.

Jókainál a romantikában való megmaradás néha oda is vezet, hogy elhalványítja az egymással szembenálló világnézeti táborok ellentéteit. Igaz, ez az elhalványítás nem vezet feltétlenül a regény végső értelmének meghamisításához, — de nagyonis távol áll az ellentéteknek olyasféle kiélezésétől, aminővel az igazi kritikai realistáknál, vagy akár Jókai előtt már Eötvösnél találkozunk. Gondoljunk a *Lócsei fehér asszony* kuruc-labanc ellentétének képére: itt, a felbomló kuruc-világ emberei és a császáriak közt kezdetben alig látunk éles világnézeti ellentéteket. A regény központi szereplője, a »fehér asszony« a regény derekáig az írónak alig is ad módot arra, hogy igazi konfliktust teremthessen. Jókai valami lojális »tapintattal« próbálja megoldani a labancvilág bemutatását, s csak miután ezt a feladatát végrehajtotta, élezi ki a konfliktust, s vezet Julianna vértanú-halálával a nemzeti függetlenség hőseit dicsőítő kifejelethez. Hasonlóan bonyolult, nem egyszer megzavaró, félreértést keltő fény-árny elosztással él Jókai a *Rab Ráby*ban is, — annak ellenére, hogy végül mégis csak elvezeti Ráby Mátyást az ő igazi helyére, a francia forradalom hadseregének testvéri karjai közé.

A konfliktusok ily elmosódottságával még nem találkozunk a *Nábob*-ban vagy a *Köszívű ember fiaiban*. És emiatt felmerülhet a kérdés: tovább tudott volna-e jutni Jókai a romantika és a realizmus 50-es, 60-as évekbeli formájától, az igazi kritikai realizmusig? Sok jel mutat arra, hogy művében megvolt erre a lehetőség, a biztosíték. De ehhez az lett volna szükséges, hogy a 48-hoz való hűség következetesebb, tisztább módját alakítsa ki, az 50-es éveknél zavarosabb 67 utáni helyzetben.

Visszatérve a *Nábob*, a *Kárpáthy Zoltán* realizmussal elegy romantikájának kérdéséhez, még azokra az eszközökre is utalni akarunk, melyekkel Jókai ezt az elegyítést létrehozta. A 40-es évek romantikájának igen gyakran öncélú festőisége helyett, Jókai a romantikának ezt a kedvelt eljárását a nemzeti eszmeiség szolgálatába állítja, s néha csaknem realista hatásokat ér el általa. Gondoljunk a pesti árvíz képeire, ezekre a romantikus szélességgel és mozgalmassággal kibontakozó tablókra, melyek a Vörösmarty alkalmazta festőiségget új, valóságosabb funkcióval gazdagon juttatják érvényre.

De romantika és realizmus legeredetibb vegyítését Jókai az életkép és az anekdota romantizálásával valósítja meg. A Kuthynál, Nagy Ignácnál még oly darabos életkép-műfaj nála a regényesség legüdebb színeiben csillog (gondoljunk a *Nábob* kezdő, csárdai életképére), — a hétköznapi valóságot átható romantika merőben újszerű csillogása ez. Jókai hatásának egyik fő titka: a hétköznapi romantizálása, regényes érdekességének felfedezése és megmutatása. És ebben az eljárásban a festőiség mellett legfontosabb eszköze: a humor. A humor szerepével, Jókai romantikájában, — realizmussal vegyült romantikájának kialakulásában, behatóan kellene foglalkozni ahhoz, hogy ezt a sajátos művészetet megérthessük. *A humoros elem a Jókai-féle romantikában igen gyakran — a realizmus jelentkezésének módja.*

Keménynél és Jókainál a romantika feléledésének, illetve továbbélésének formáival találkoztunk. Mindkettejüknél a Világos utáni viszonyok hozták létre ezt a továbbélést. A romantika mindkettejük számára azt teszi lehetővé, hogy egy maguk-teremtette világban, »szabadabban« mozoghasanak. De ennek a könnyebbségnek mindkettejüknél nagy az ára. Mind Keménynél, mind Jókainál a magyar kritikai realizmus más-másféle lehetőségei vetélődnek el. A romantika ugyan lehetővé teszi számukra, hogy a Világos utáni, illetve a 67 utáni helyzetben alkothassanak, — de vissza is veti kritikai realizmusunk kibontakozását, Mikszáth magáratalálásáig.

Láthattuk, miként hasonult át a romantika — nemzetivé, a reformkor legnagyobb költőinek alkotásaiban. Láthattuk, miként igyekeztek túl is haladni a romantikán ugyanők, a népiesség, és a realizmus felé. Láthattuk, hogy a romantika a liberális középnemesség nemzeti céljainak irodalmi szolgálatát látta el, — és idejétmúlttá akkor vált, amikor a nemzeti célok igazi megvalósítását immár nem a liberális középnemességtől, hanem a néptől kellett várni. Ami Petőfivel kezdődik, az nem csupán a romantika lejáratát, de a liberális középnemesség elégtelenségének bebizonyosodását is jelenti a nemzeti célok kiküzdésében. Ismétljük: *a magyar romantika nem a valóságtól elfordulás költészete volt, — de e romantika ellentmondásossága épp a valóság felé fordultában mutatkozott meg.*

A magyar romantikának hatalmas jelentősége van nemzeti irodalmunk kialakulásában és 1848 előkészítésében is. A magyar romantika *úhitotta* az új Magyarországot. De *vezetni* az úton, az új ország felé vivőn: csak Petőfi tudott.

HOZZÁSZÓLÁSOK

TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE :

SÓTÉR ISTVÁN előadása sok tekintetben úttörő. A felszabadulás óta ő tesz kísérletet először a reakciós szellemtörténeti irány által eltorzított magyar romantika lényegének meghatározására, történetének részletekbe menő áttekintésére, irodalomtörténeti szerepének tisztázására. Ez az áttekintés új szempontokban, figyelemreméltó utalásokban, finom elemzésekben gazdag áttekintés volt, s feltétlenül egyet kell értenünk avval az elvi álláspontjával is, hogy a romantikát nem valamiféle időtlen esztétikai kategória gyanánt kell vizsgálni, hanem mint egy történeti jelenséget, amelyet meghatározott történelmi-társadalmi tényezők hoztak létre, majd ugyancsak történelmi-társadalmi tényezők tettek időszerűtlenné.

Az mégis a benyomásom, hogy ha beszámolóját úgy tekintjük, mint ahogyan egy évvel ezelőtt a magyar humanizmus problémáiról szóló beszámolót és a hozzá kapcsolódó vitát tekintettük : egy készülő, a magyar irodalomtörténet nagyfontosságú fejezetét feldolgozó összefoglalás tervvázlatának a megbeszéléseként, akkor azt kell mondanunk, hogy mint ilyen nem nyújtotta eléggé kieleztetten számunkra a megvitatásra váró elvi kérdéseket. Egy kis túlzással talán azt is mondhatnám, hogy SÓTÉR vezetésével igen nagy utat tettünk meg, jelentős területeket jártunk be, de időközben mintha elvesztettük volna az iránytűt, vagy talán az előadó nem is adta ezt az iránytűt elég határozott mozdulattal a kezünkbe. Nem adott SÓTÉR elvtárs definíciót az előadás élén, s ami nagyobb baj, az előadás folyamán sem vált világossá, hogy a romantika milyen meghatározása alapján minősülnek romantikusnak a tárgyalt jelenségek. Egy olyan sokféle értelemben használt szónál, mint a romantika, véleményem szerint ez szükséges lett volna, hiszen a tárgyalt évkörben is sok egymásnak ellentmondó jelenség él egymás mellett, s nyilvánvaló, hogy itt nemcsak a romantikán belüli ellentétekről, hanem a romantikával szembehelyezkedő jelenségekről is lehet, s mint éppen SÓTÉR gondosan feltárt adatai bizonyítják, van is szó. Az elméleti alapvetés hiányából következik, hogy SÓTÉR elvtárs igen érdekes és tanulságos előadásának az értékei inkább részleteiben domborodnak ki, mint egészében.

Ez az elméleti alapvetés nem is korlátozható a magyar romantika viszonyaira és feltételeire, mert hiszen a romantika — csekély, a társadalmi és politikai fejlődés ütemét tükröző időbeli eltolódásokkal — az egyetemes irodalomtörténetnek, sőt valamennyi művészet történetének határozott, bár — programmszerűen is — nemzetileg erősen színezett iránya. Bár teljes mértékben egyetérték azzal, hogy a magyar romantikának a magyar társa-

dalom történetében megadott feltételeit kell elsősorban tisztáznunk. hozzá kell tennem mindjárt, hogy e feltételeket abban a formában kell tisztáznunk, hogy mennyiben függtek össze az általános európai fejlődés feltételeivel, s milyen hazai tényezők teremtették meg a lehetőségét annak, hogy ez az egyetemesen európai irány Magyarországon is megfelelő színeződéssel, sajátos vonásokkal érvényesüljön. Helyes, ha a hangsúly a sajátos vonásokra esik, de ha a *romantika* szó használata nem önkényes játék a szavakkal, olyan közös jegyeket is fel kell ismernünk, amely jegyek a mélyreható ellentétek mellett közösek, teszem azt, a francia és a német romantikában, sőt közösek — mindkettőn belül — a reakciós és a progresszív romantikában is. Azt talán nem is kell külön hangsúlyoznunk, hogy a közös jegyek és feltételek megállapítása nem vezethet különbségek elmosására, hanem éppen a különbségek pontosabb kidolgozásának kell hogy alapjául szolgáljon.

Természetesen nem tulajdoníthatom rövid hozzászólásomnak azt a feladatot, hogy ezt az elméleti alapvetést utólag megadja a nagyszabású előadáshoz, még kevésbé, hogy olyan elméleti alapvetést adjon, amely esetleg a SÖTÉR elvtárs által együtt tárgyalt jelenségek bizonyos értelemben való együvértartozását tenné kétségesse. Ezt az elméleti alapvetést az anyag legjobb ismerőjének, magának SÖTÉR elvtársnak kell kidolgoznia, de feltétlenül ki kell dolgoznia ahhoz, hogy a magyar romantika történetének azt a teljes értékű feldolgozását nyújthassa, amelyet mai előadásában ismertetett kutatásai és eredményei alapján már is jogosan várunk tőle. Rá kell mutatnom mégis egy szempontra, amelyet ez az elméleti alapvetés nézetem szerint nem nélkülözhet, s ez a szempont bizonyos tekintetben tavalyi humanizmusvitánkat folytatja. Folytathatja azt nemcsak a két kérdésfeltevés formális hasonlósága folytán, hanem elsősorban azért, mert MARXnak egy az irodalomtörténet számára még eléggé ki nem aknázott mélyértelmű észrevétele arra is alkalmas, hogy tavalyi humanizmus-problémánkat és idej romantika-problémánkat mint ugyanannak a problémának a két oldalát világítsa meg. Ez indokolja, hogy ma ugyanabból a MARX-idézetből induljunk ki, amelynek más irányú tanulságaira tavaly humanizmus-vitánk során hívtam fel a figyelmet.

MARX a tökéletes termelést megelőző tulajdonformákról szólva az antik világ és a modern világ alapvető ellentétét fedezi fel abban, hogy emitt a termelés jelenik meg az ember céljaként és a gazdagság a termelés céljaként, míg amott az ember jelent meg a termelés céljaként. Ebből következik az antik kultúra alapvetően antropocentrikus jellege, s ezért tudatosíthatja a humanizmus minden történeti változata az antik példákban a maga célkitűzéseit. MARX szerint ezért tűnik fel a régi szemlélet a modern világhoz képest igen emelkedettnek, s ez a »gyermeki antik világ« valóban magasabbrendű is »mindenben, ahol zárt alakot, formát és adott elhatároltságot keresünk«. Az ókori rabszolgatársadalomról és annak kultúrájáról beszél e helyen MARX,

de az a párhuzam, amelyet e között és a polgári termelési korszak jellegzeteségei között von, számunkra a romantika meghatározásában nélkülözhetetlen szempontot rejt magában. A gazdagság, de csak »ha a korlátolt polgári formát lehámozzuk«, nem egyéb, »mint a természeti erők — mind az úgynevezett természet, mind az ember saját természete erői — fölötti emberi uralom teljes kifejlődése«, illetőleg »az ember alkotóképességeinek abszolút kiművelése«, aminek feltétele az is, hogy az ember saját magát »a levés abszolút mozgásában« tekintse. A polgári forma korlátozottsága s egyben a tőkés termelés elembertelenítő hatása abban nyilvánul meg éppen, hogy a viszonyt megfordítva, a termelést illetőleg a gazdagságot állította oda az ember céljaként, azaz »az öncélt egy egészen külsőleges cél oltárán« áldozta fel. Mindebből adódik antik világ és modern világ ellentéte: »Az antik világ egy korlátolt állásponton való elégedettség; a modern világ viszont elégületlenül hagy, vagy, amikor magával elégedetten jelenik meg, *alantas* (gemein)«.

Ez az elégületlenség táplálja a legnagyobbak forradalmi humanizmusát, de ez az elégületlenség forrása a romantikának is. Mert aligha tévedünk, ha a romantika legáltalánosabb jellemző vonását éppen abban látjuk, hogy az a polgári világban — bizonyos esetekben, így nálunk is, még a feudalizmus maradványai között — tagadása annak az alantasságnak, amit az adott társadalomban általános elégedettség jelent. Ez az elégületlenség, az alantas elégedettség tagadása a magyar reformkor kezdeténél sokkal korábban jelentkezik, nemcsak az előbbrejáró nyugati fejlődésben, hanem a magyarban is. És ebből a szempontból nézve azt, amit a korabeli európai összehasonlító irodalomtörténet terminológiájával SZERB ANTAL — és már előbb ZLINSZKY ALADÁR — magyar preromantikának nevezett, kétségkívül a romantika vizsgálata körébe kell vonnunk, éppenséggel nem egy időtlen romantika-szemlélet igazolására, vagy a romantícizmus és klasszicizmus váltakozását feltételező hullám-elmélet alapján, hanem mint a magyar romantikának a reformkorinál, a Kölcsey, Kisfaludy Károly és Vörösmarty nevével jellemezhető szakaszánál korábbi, de emezt már sok tekintetben előkészítő fejlődési fokát.

Helyesen mutat rá SÓTÉR ISTVÁN is, hogy a szentimentalizmus már »a romantika valóságos nyitánya«. Úgy gondolom azonban, ezt a kérdést is szélesebb alapokon kell néznünk. Újra meg kell vizsgálni ebben az összefüggésben a XVIII. század utolsó negyedének mindazokat az irodalmi jelenségeit, amelyek a fennálló renddel elégületlenül ha még nem is forradalomra mozgósítanak, de az elégedettséget alantasnak bélyegzik és ezzel együtt tagadásba veszik az irodalomban éppen azokat a »zárt formákat«, amelyek most már nem tartalom és forma harmóniájának kifejező eszközei, mint az antik rabszolgatársadalom klasszikus korszakaiban, sőt bizonyos határok között még a francia irodalom arany századában is, hanem amelyek immár legfeljebb a harmónia látszatát, iskolás szabályok látszat zártságát

Jelenthetik. A renaissance humanizmusa a költészetet a *docta poesis* hellénisztikus elméletének felújításával mint tudományt igazolja, a klasszicizmus s az irodalmi formák tekintetében vele gyökeresen nem szakító angol, francia és német felvilágosodás az irodalmat jórészt a tudománynak rendeli alá. A klasszicizmus zárt formáinak, iskolás szabályainak romantikus megtagadásával szoros összefüggésben követel magának az irodalom, a költészet mint a szellemi tevékenységnek a tudománytól élesen megkülönböztetett, önálló tartománya elismertetést. A szépirodalom mint a képzeletnek, az eredetiséget elsősorban biztosító képzeletnek a birodalma jelentkezik a magyar romantika előtörténetében is nagy szerepet játszó angoloknál, németeknél. Gondoljunk mindenekelőtt Youngra, akinek nemcsak korán lefordított »Éjszakái« hatnak minálunk szentimentális-romantikus tájképeivel és hangulataival, hanem akinek *On original composition* c. nevezetes tanulmányának közvetlen vagy közvetett ismeretével is számolnunk kell. Gondoljunk Herderre és gondoljunk arra az értékelésre, amely a népköltészetet, amelyre már a XVII. század végén a klasszicizmus antik-imádatával vitatkozó Perrault ilyen értelemben hivatkozott, elsősorban abból a szempontból méltatja, hogy ott nem az iskolás tradíció, hanem az originalitás, s ezzel együtt egy-egy nemzet sajátos karaktere találja meg a maga közvetlen, eltanult és eltanulható szabályoktól nem fészélyezett, *par excellence* érzelmi kifejezését.

Magától értetődően az antik hagyomány is új értékeléshez jut ebben az összefüggésben, új értékeléshez jut éppen Youngnál és Herdernél, akik véglegesen eldöntik a vitát az »originális« Homéros és a »tudós« Vergilius elsőbbsége között, és pedig Homéros javára. Homéros továbbra is mintakép maradhat, sőt most válik igazán mintaképpé, mint népköltő, aki az eredeti képzeletnek ugyanolyan elsődleges, iskolás hagyományokra, irodalmi mintákra nem támaszkodó képviselője, mint maga a népköltészet, Herder szavával »ein Günstling der Zeit«. Young, aki Herdernek is egyik legfontosabb előzménye, s aki szerint szerencse, hogy Shakespeare nem rendelkezett pl. Johnson tudásával, mert eredeti tehetsége, a »genie« ennek a tudásnak a terhe alatt bizonyára ugyanúgy megfulladt volna, mint ahogyan a görög mitológiában Enkelados a ráhajított Etna hegyének a terhe alatt nyögött, nos, ez a Young már kimondja: »Nem az követi Homérost, aki az isteni Iliast utánozza; csak az követi Homérost, aki ugyanazokat a módszereket választja, amelyeket Homéros választott, hogy megszerezze a képességet egy ilyen tökéletes mű létrehozásához. Kövessétek az ő lábnyomait a halhatatlanság egyetlen forrásáig; igyatok ott, ahol ő ivott, az igazi Helikonon, mármint a természet keblén. Utánozzátok, de ne írásait, hanem szellemét. Mert nem lehetne-e alapelveként elfogadnunk azt a paradoxont, hogy minél kevésbbé másoljuk a híres régieket, annál inkább válunk hozzájuk hasonlókká?«

A mi viszonyaink között ez az originalitás-elmélet bizonyos módosulásokon megy át. Kármán József *A nemzet csinosodásáról* c. nagyjelentőségű

értekezése egyfelől a szépirodalmat kevésbé élesen határolja el a tudománytól, hiszen az elmaradt magyar műveltségi viszonyok között a főcél éppen a tudomány becsületének az emelése, s ehhez képest a szépirodalmat mint a tudományhoz vezető utat értékeli. Másfelől az eredetiséget sem annyira a tudós-utánzó irodalommal, mint inkább nálunk a nyelvújítás kezdeti szakaszán szükségszerűen uralkodó fordításokkal szemben kell igazolnia, s kivált ez utóbbi vonatkozásban fejleszti jelentősen tovább az elméletet. Young, amikor felteszi a kérdést, hogy miért olyan kevés az igazán eredeti mű az ő korában, úgy találja, hogy a nagy tekintéllyel felruházott példaképek elvonják a figyelmet »sajátmagunk mélyreható tanulmányozásától«, s az emberi lélek minden időben azonos tökéletességéből meríti a bizalmat ahhoz, hogy az ilyen kötelező minták mellőzésével megnyílik az út az eredeti nagy alkotások kibontakozásához. Kármán, aki a túlburjánzó fordítás-irodalommal találja magát szemközt, azt a szempontot hangsúlyozza nagyobb nyomatékkal, hogy a valóságot feltáró eredeti szépirodalomra azért van szükség, mert egy adott hely és idő szükségleteit csak az eredeti irodalom elégítheti ki: »Minden írónak van maga világa, maga atmoszférája, amelyben él és amelyből ír, van maga publikuma, amelynek ír. Az a sok kicsiny tekintet, az a számlálhatatlan környülállás teszi az írókat nagyobb részént kedvessé — és hasznossá. Nem akarom én azt mondani, hogy valamely író nem lehet jónak mondani Magyarországon, aki Angliában írt. De igaz az, hogy ott, ahol minden alluzióit, minden mellékes ideáit, minden szavának élet és savát elértik, kedvesebb, mint ahol ezt nem tudják... De idegen, esméretlen, járatlan világot talál az olvasó lefordított könyveinkben«. Az eredeti művek gyakorolhatják tehát csak a kívánt hatást az olvasóra: »Az emberek esmérete, hazánk s állapotunk esmérete terjedni fog, mert a magunk világát fogjuk könyveinkben találni.«

SŐTÉR elvtárs több helyen rámutat a romantikából a realizmus felé vezető szálakra; meglepő világossággal jelentkezik a korai teorétikusnál az a felismerés, hogy az eredetiséget a tanultságnál, a természetet a szabálynál, a különlegest — a nemzetileg különlegeset — az általánosnál — a klasszicizmus »általános emberi« eszményénél is — többrebecsülő írói módszer az ember megismerésének is legjobb eszköze, s ez az út a különlegestől az általánosig — a legnagyobb romantikusok útja — nemcsak az ember megismerésének, hanem az ember felemelkedésének is az útja lehet. Mert Kármán végső fokon ennek az eredeti írónak, »az igaz literátornak« tulajdonítja azt a prométheusi cselekedetet, amely »az embert emberré« teszi.

Mégis, hiba volna, s a romantika sajátosságainak az elmosására vezetne, ha csak azokat az ugrópontokat figyelnénk benne, amelyeken ellentétébe a realizmusba csap át, s erre nézve is bő tanulságokat nyújt már Kármán elmélete és írói gyakorlata egyaránt. Mert Kármán a költői elragadtatás, az entuziasmus szerepét, a képzelet teremtvő erejét semmivel sem becsüli kevessebbre, az iskolás szabályokat, a forma külsőségeit semmivel sem becsüli

többre, mint akár Young, akár később a fejlett romantika programot adó képviselői. »Ezeknek hatalmas szava« — írja a »felséges és érdemes« költőkről — »a puszta vadonokat megnépesíti, lelket önt az érzéketlenekbe, a költemény szép színei által, elragad tündérvilágokba, ahol a földet elfelejtjük és az istenek társaivá leszünk. Ezek szaggatják verseiket a múzsák kertjeiben, azt mondja az isteni Plátó, ezeknek folynak a csendes csergetegek tej és méz habokkal, Apolló leszáll az egekből és lantját nekik kölcsönzi, az ő fuvallása felgyullasztja őket, szent dühödéssel betölti, és szájokba adja beszédét az isteneknek. Ez a tűz az igaz költők esmértető bélyege. Nem a kiszabdalt mérték, nem a lebéközött ritmus, nem a megszámlált hang tesz a poétát. A mérész képek, az eleven költés, az ábrázatok különbfélesége és szépsége, az az enthusiasmus, tűz, sebes rohanás és erő, és az a nem tudom mi a szókban és gondolatokban, amelyet csak önkényt ajándékozhat a természet«. Ez a földet elfelejtető tündérvilág mint a költői képzelet öntörvényű alkotása alighanem itt szerepel először a magyar irodalomban program gyanánt, s az a legjellemzőbb, hogy az irodalomnak a valóságot feltáró szerepe elismerésével együtt szerepel.

Vajjon a következetlenség gyanújába esik-e ezáltal a romantikus képzelet korai magyar szószólója? Nem gondolnám. Ugyanakkor, amikor az érzelmek világát, a fantázia világát eredetien, minden klasszikusnak elismert példa követésétől, minden iskolás hagyománytól függetlenül — s éppen ezért »a szívhez, és nem a papiroshoz« beszélve — megszólaltató szépirodalmat az egész magyar műveltség előrehaladása, a társadalom fejlődése szempontjából értékeli, megrajzolja Fanni alakját, a fennálló valósággal, a polgárosodás küszöbén álló magyar nemesi világgal elégedettek álláspontját alantas-közönségesnek érzékeltetve ellenképe által, a rideg környezetében időelőtti hervadásra ítélt széplelkű leány nemes és gazdag érzelmvilága által, mint a való világban kielégíthetetlen magasabb igény által. Ám ez a megvalósulni nem tudó magasabb igény, éppen a rideg környezetnek és a leány forró érzelmességének ellentétében ábrázolva, maga is a költő által feltárt valóság része, mégpedig »a költemény szép színei által az érzéketlenekbe lelket öntő« költői képzelet által feltárt valóság része, melyet éppen azért fogad el hitelesnek az olvasó, mert »minden alluzióit, minden mellékes ideáit, minden szavának élet és savát elérte.« Mert a *Fanni hagyományai*, akárhogyan is viszonylik a *Werther*hez és kiterjedt európai rokonságához, mélyen gyökerezik a magyar viszonyokban, hazai szükségletet fejez ki, s a hazai *couleur locale* ismerhető fel emberi viszonylatain és finom vonalakkal megrajzolt tájképi háttérén egyaránt. Ez a háttér a magyar nemesi kuria házatája, de egyben a szentimentális magány egyetlen tanúja, az emberek világával összeütközésbe került emberebb ember menedéke, s így szelídebb részletvonásai mellett is már a romantikus természet rokona. »Veteményes kertünk ajtaja megett, melyen a gyümölcsösbe járnak, a sövényt vastagon befutotta a komló, amely által-

fonódik egy szép kökényfácskára, és ezen nyájas boltozat alatt áll az én asztalkám, amelynél oly jóízű az olvasás. Ide lopom ki magamat sok vasárnap délutánján, és sok korán reggelen, mikor senkisémet lát, senkisémet bánt. Itt olvasok orozva, itt írok, itt sírok orozva. «Csokonai mindenkinél jobban tudja, hogy »az ember a poézis első tárgya«, mégis, a magánosság dicséretére himnikus szavakat talál, mert ez növeli határtalanra a lelket, s ez táplálja a költő »új dolgokat, s a semmiből világokat« teremtő képzeletét.

Ha pusztán egy irodalmi közhely történetét nyomoznánk, bizonyára, a »tűz« mellé, amely Kármán szerint »az igaz költők esmértető bélyege«, odajegyezhetnénk azt a képet is, amely a nemesebb lelkek magányában alkotó költő tevékenységét a villámhoz hasonlítja:

*Tebenned úgy csap a poéta széjjel,
Mint a sebes villám setétes éjjel:
Midőn teremt új dolgokat
S a semmiből világokat.*

S hozzájuk fűzhetnénk Berzsenyi sorát: »Láng az éneklő, heve forradalában«, s minden másnál inkább Vörösmartyét:

*Mit tudtok ti hamar halandó emberek,
Ha lángképzéledés nem játszik veletek?*

És evvel, a *Tündérvölgy* kezdő strófáival ott vagyunk a romantika programjának legtömörebb magyar megfogalmazásánál:

*Én is oly dalt mondok világ hallatára,
Melynek égen, földön ne légyen határa,
Ami fül nem hallott, a szem meg nem járta,
Azt én írva lelém lelkem asztalára.*

De itt már nem annyira a közhely történetéről, mint inkább a romantika alapvonásáról van szó, amelynek kellő kiemelése nélkül a magyar romantikáról sem alkothatunk hű képet magunknak. Sok joggal állapítja meg e sorokról egy régebbi tanulmányában (Irodalomtörténet, 1942. 190. l.) TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: »Úgy tetszik, mintha Vörösmarty első korszakának legszebb költői emlékei ezt az egy alapszöveget 'variálnák', vagy legalább is belőle bontakoztak volna ki«. Bátran általánosíthatunk: a külső világgal szemben a »lélek asztalának« ez az elismertetése, a tapasztalatokkal szemben a »fül nem hallotta, szem meg nem járta« valóságok »felfedezése«, azaz a költői — illetőleg művészi — képzelet mindenhatóságának az igazolása a romantika minden változatára jellemző, s e nélkül romantikáról aligha is beszélhetünk. A forrása ennek a valóságtól elszakadó, illetőleg a mindennapok szürke világánál — »nincs kedvem, sem időm mindennapi dolgokat írni« — magasabb-

rendű valóságot ígérő magatartásnak kétségkívül a fennálló renddel való elégedetlenség, mindennemű közösség megtagadása azokkal, akik éppen elégedettségükkel bizonyítják alantas-közönséges mivoltukat; az *épater le bourgeois* jelszó és változatai világosan utalnak erre. A költő csak azoktól várhatja, hogy képzeletének merész szárnyalását követni tudják, akik maguk is kivágyódnak ebből a világból; e kivágyódást elégíti ki akkor is, amikor nem egyenesen a képzelet tündérvilágába, hanem a történeti vagy földrajzi valóság távolabb eső vidékeire, a középkorba vagy a keletre ragad magával, egyben ezeken a mindennapos tapasztalatokkal ellenőrizhetetlen területeken a képzelet szabadabb járásának csaknem olyan menlevelet biztosítva, mint abban a világban, amelyet a képzelet teljesen a semmiből teremtett és népesített be a maga szülötteivel.

Mármost, hogy ez a művészi magatartás — az éppen, amely a romantika nevet lefoglalta a maga számára — haladó-e, reakciós-e, pontosabban: a haladás vagy a reakció erőit gyarapítja-e, az nagyon sokféle tényezőtől függ. Így mindenekelőtt attól, hogy mozgósítani akar-e és képes-e annak a valóságnak a megváltoztatására, amelyet tagadásba vesz, vagy csupán a megváltoztathatatlanak ítélt valósággal szemben egy második — esztétikai — valóság vigasztalását ígéri a kiválasztott kevesek arisztokratikusan zárt köre számára. De nem egyszer függ attól is, hogy a valóságban különbséget tud-e tenni a reakció és a haladás mozzanatai között, s ha igen, az előbbinek tagadásával az alakuló újnak a költő képzeletében már előre kirajzolódó vonalaival az utóbbiakat segíti-e, vagy éppen, a megtagadott jelenből az idealizált múltba menekülve, nem előre, hanem visszafelé lépni ösztönöz. Az európai romantika története mind e lehetőségekre bőven szolgál példákkal, s e példákön a romantika osztályalapjának minden ellentmondása tanulmányozható; csak egészen röviden utalok Chateaubriand és Victor Hugo ellentétére a francia, Novalis és Heine vagy a Fiatál Németország ellentétére a német romantikában. Igaza van SÓTÉR ISTVÁNNAK, amikor a magyar romantika legnagyobb képviselőinek politikai érdeklődésére és e politikai érdeklődés határozottan haladó irányára nagy nyomatókkal mutat rá, de éppen az elméleti alapvetés hiányából következik az a további hiányosság, hogy szükségét sem érzi e politikai érdeklődésnek, sőt politikai aktivitásnak és a romantika költői világának az ellentmondásait feltárni és megoldani. E helyett beéri egy olyan megállapítással, amely a magyar romantikát nem a romantika egy sajátos, nemzeti változatának tünteti fel, hanem — ha teljesen igaz volna — kétségesse tenné, hogy egyáltalán beszélhetünk-e még romantikáról vele kapcsolatban. Eszerint a magyar romantika nagy költői nem akartak elszakadni a valóságtól, költészetük, éppen azért, hogy vállalták a kor nagy politikai feladatait, nem is volt a valóságtól elfordulás költészete; a végső konklúzió röviden így foglalható össze: a magyar romantika a liberális köznemesség ideológiájának művészi kifejezése.

Hangsúlyozom még egyszer: egyetértek SÓTÉR ISTVÁNNAL a magyar romantika haladó jellegének a megítélésében. A magyar romantika haladó jellege többnyire még olyankor is szembetűnő, amikor a magyar mult felé fordul, s középkori tárgyat választ, mert általában nem a feudális viszonyok idealizálása kedvéért teszi ezt, mint a német romantika reakciós ága, hanem azért, hogy történeti hagyományokkal támogassa az önálló nemzeti létért folyó küzdelmet. Hiányolom mégis a valóság romantikus tagadásának és ezzel összefüggésben a romantikus képzeletnek az elemzését, illetőleg e két tényező szerepének a feltárását a magyar romantika legnagyobb képviselőinél, holott költészetük és politikai tevékenységük is csak így lett volna teljes bonyolultságában felmutatható. Így pl. mindjárt Vörösmartynál, akinek az esetében a romantikus költő már sokkal távolabbi célok — az osztályonkénti társadalom és egy egyetemes emberség perspektívái — felé emelheti tekintetét, mint amelyeket a reformországgyűlések liberális programját helyeslő politikus támogathat. A magyar romantika a reformországgyűlések liberális köznemességének az ideológiáját fejezné ki? Talán, a reformországgyűlések kezdeti lendületétől valóban elválaszthatatlanok a *Zalán futásának* riadó kűrhangjai. Ám a reformországgyűlések további szakaszait tekintve azt kell mondanunk, hogy Vörösmarty akkor kerül a legmesszebb a romantikától, amikor a reformországgyűlések egy-egy politikai eredményével tökéletesen megelégszik. Egy ilyen ritka — éppen Vörösmartynál, legnagyobb romantikus költőnkénél rendkívül ritka — pillanatban figyeljük meg őt, amikor az elégedettek bizony többé-kevésbé »gemein« álláspontjára helyezkedik.

SÓTÉR barátom sokfelé tekintő gondos figyelme említésre méltatta egy litografált jegyzet alakjában annak idején csak szűk kör számára hozzáférhetővé tett előadásomat s ennek alapján helyeslőleg célzott Vörösmarty *A katoná* c. elbeszélő költeményének és a *János vitéz*nek a viszonyát illető nézetemre. GYULAI PÁL is megállapítja, hogy Vörösmarty költeménye összefügg a reformországgyűlések törvényhozó tevékenységével: GYULAI az 1839—40. évi országgyűlésnek arra a törvénycikkére utal, amely az újoncozás új rendjét szabályozta s a kötéllel fogás helyett a sorshúzást rendelte el. Hozzátehetjük, hogy 1844-ben, amikor Vörösmarty költeménye keletkezett, ismét időszerűvé tette a kérdést a katonák élelmezésének és beszállásolásának a rendezése, amely az 1843—44. évi országgyűlés napirendjén szerepelt, s amelynek elhúzódó megoldásától — az élelmezési és beszállásolási kötelezettségnek adó általi megváltásától — a legénység életkörülményeinek a javulását várták. Mindezek a rendelkezések és törekvések kielégítették a liberális reformert, s ennek szellemében írja Vörösmarty az említett költeményt, amelyben Endrét sorshúzás útján elviszik katonának, a legény búcsút vesz Katicájától. Nyolc év múltán — a János vitézéhez részben hasonló kalandok után — hazaér, avval a természetes kétséggel a szívében, hogy »a kis leányból azóta nagy lett — Azóta talán már férjhez is mehetett«. De nem: a kútnál találkozik

a leánnyal, aki hűségesen megvárta, s most újólág hűséget fogadnak egymásnak és boldogan élnek, amíg meg nem halnak.

Ugyanennek az évnek novemberében írja Petőfi a *János vitéz*t, s december első napjaiban olvassa fel éppen Vörösmartynak és a két Vahotnak. Ha Vörösmarty úgy ítél róla, hogy »bármely irodalomnak díszére válnék«, az távolról sem jelenti még, hogy nem ismerte fel az ellentétet saját költeménye és Petőfié között. Petőfi mintha egy-egy sorral — különösen az obsitos-történetekre emlékeztető mese-földrajzban — egyenesen figyelmeztetni akarna a két költemény kapcsolatára, de olyan kapcsolat ez, amely Vörösmarty költeményének a megoldását megtagadja, s ennek tagadásával együtt tagadásba veszi azt az illuziót is, amely a magyar nép égető kérdéseinek a megoldását az egymást követő országgyűlések liberális reformjaitól reméli. A két elbeszélő költemény cselekménye mondhatni párhuzamosan halad mindaddig, amíg Endre, illetőleg Jancsi hazatérnek a falujukba. Csakhogy itt Endre felserdülve, megszépülve megtalálja szíve-választottját, akitől nyolc esztendővel előbb a katonáskodás elszakította, Jancsi nem találja meg Iluskát, csak sírjáról szakíthat egy rózsaszálat... Petőfi szerint ez a katonáskodásból hazatérő jobbágyfiú tipikus sorsa, és nem Endre kivételes szerencséje, s ezt az állásfoglalást élezi ki a realiztikus parasztnovellát véglegesen átjátszva a népmesébe avval, hogy János vitéz, az obsitos keserves vándorlásainak a végén, a Tündérországbán, csak a Tündérországbán találja fel a boldogságot: Iluskáját. A képzelet világa tehát Petőfinél is a valóság megtagadása; az, hogy János vitéz a Tündérországbán feltalálja a boldogságot, azt is jelenti, hogy a rendi Magyarország valóságában a jobbágyfiú nem találhatja fel, a legkiválóbb se, sőt minél kiválóbb, annál kevésbbé. Csakhogy ez a mesei világ hozzátartozik a költő népi realizmusához, biztosítja ezt a reális falusi novella kerete is, amelyen belül a népi képzelet alkotásaként van a maga helyén, s biztosítja elsősorban mondanivalója, mely a tipikus nevében tiltakozik *A katona* megoldása ellen. S egyben Homéros követésének a romantika jegyében fogant eszményét is e népi realizmus gazdagítására használja fel: valóban, a *János vitéz* homéroszibb az újkor valamennyi olyan eposzánál, amely hexamétereiben, a kompozíció külsőségeiben, a mitológiai apparátus használatában követi a görög eposzt, egyike azoknak a kevés számú modern epikus alkotásoknak, amelyeknek Homéros költői módszerét sikerült bizonyos vonatkozásokban, így a költői szájhagyomány felhasználásában követnie.

Mindenesetre az a népi realizmus, amely a *János vitéz*ben üli első nagy diadalát, már a forradalmi törekvések adekvát költői módszere; a költő forradalmi szerepének fokozódó tudatosodását néhány költemény éppen a *János vitéz* keletkezésével közel egy időben jelzi. S ez a forradalmi öntudat segíti keresztül költészetét azon a válságon, amelyet nemsokára byroni értelemben romantikus korszaka képvisel, ugyanúgy, mint ahogyan Byron is a

görög nép szabadságharcával azonosulva győzi le a saját »byronizmusát«. E győzelmet fejezi ki az 1847. újév napján írt és összes költeményei elé szánt előszó. Ez még ugyan jelenidőben beszél arról a romantikus szaggatottságról, amelyet kritikusai szemére vetnek, s Petőfi még védelmébe is veszi ezt, mint életének és történeti körülményeinek természetes következményét. Mégis, amikor önmaga számára tudatosítja, hogy ebben a szaggatottságban, s ezzel együtt byroni pesszimizmusában, felzaklatott fantáziájának vad képeiben a társadalom megoldatlan ellentmondásai tükröződnek — »az emberiség a középkor óta nagyot nőtt, s még mindig a középkori öltözet van rajta« —, az ellentmondást az irodalomban, a népköltészet alapján tartalom és forma egységének klasszikusan tiszta megvalósításával már meg is oldja, s a politikai életben is egyre nyitabban az ellentmondás megoldására, tartalom és forma egységének helyreállítására, a forradalomra mozgósít. Mint egy hónappal később Arany Jánoshoz írt első levele igazolja, Petőfi világosan látta, hogy költői és politikai törekvései ugyanannak a dolognak két oldalát jelentik: »Ha a nép uralkodni fog a költészetben, közel áll ahhoz, hogy a politikában is uralkodjék...«

Sőtér elvtárs, kivel a *János vitéz* megítélésében egészében és nagyjában egyetérték, néhány találó szóval jellemzi Vörösmarty és Petőfi viszonyát. Azt gondolom, ezt a jellemzést még ki lehetne egészíteni a következővel: Vörösmarty a reformországgyűlések haladó nemességével ért egyet a politikában, de mint romantikus költő még magasabbra emeli a mércét, magasabbra, mintsem a valóságban ő maga is ezt a mércét már is megemelhetőnek tartaná. Petőfi nem tűr ellentétet a költői hitvallás és a politikai akcióprogram között, s e tekintetben önmagához ugyanolyan szigorú, mint másokhoz, mint az atyjaként tisztelt Vörösmartyhoz is. S jellemző nemcsak politikai következetességére, hanem tisztánlátására a romantika kérdésében is, hogy amikor már az 1848. évi forradalmi nemzetgyűlésben Vörösmarty az oppor-tunista többséggel szavaz, Petőfi a romantikus költő belső ellentmondását tárja fel a költészet magas régióiban nagyot, lent, a politikai élet porondján kicsinyt mutató költő-politikusban. A konkrét politikai kérdésben is — a honvédség német vezényszaváról volt szó — nyilvánvalóan Petőfinek volt igaza. Más kérdés, hogy Vörösmartynak, legnagyobb romantikus költőnknek is nemsokára új alkalma nyílt jelleme nagyságáról, s a hazafi és a költő, az az élet és a mű egységének a szabadságharc bukása után tragikus feltételek között is megőrzött, a romantikában nem mindennapos példájáról tenni bizonyosságot.

De akkor már a romantikának nem Vörösmarty, hanem Jókai a legjellegzetesebb képviselője, s jellemző, hogy a romantikus Jókai a nemzeti életben éppen az abszolutizmus korában, a szoros értelemben vett politikai élet némaságának éveiben emelkedik a legnagyobb jelentőségre.

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: A ROMANTIKA PROBLÉMÁI. VÖRÖSMARTY
ROMANTIKÁJÁNAK NÉHÁNY MEGOLDATLAN KÉRDÉSE

(Hozzászólás Sötér István előadásához)

I.

A mai vita régóta esedékes. A romantika problémája valósággal a körmünkre ég. Az a sokfajta ideológiai érdek és esztétikai-formai vonatkozás, amely a magyar romantikát egyfelől XIX. századi irodalmunk egészéhez, másfelől az egykorú európai mozgalomhoz fűzi, elsőrendű feladatunkká teszi problémájának tisztázását. A mai vitától azt várjuk, hogy meg fogja teremteni e tisztázás leglényegesebb feltételeit.

A marxizmus klasszikusai aránylag nem sokat foglalkoztak a romantikával magával, de a francia forradalom és a napóleoni háborúk, azaz a romantika korának és e kor konkrét történeti, gazdasági, társadalmi, ideológiai helyzetének az a páratlan és mély átvilágítása, amelyet Marxnak és Engelsnek köszönhetünk, Lenin híres cikksorozata — »A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez« (1897) —, a szovjet romantikakutatás eredményei számunkra is megmutatják a további kutatás szempontjait és egyetlen helyes útját.

Ami a romantika egyértelmű fogalmi tisztázását annyira megnehezíti, sőt majdnem lehetetlenné teszi, az a »romantikus« szó sok-értelműsége, proteusz-jellege, amely állandóan jelentését változtatva, kisiklik minden ellenőrzés és meghatározás alól. Csak meg kell gondolni, mindössze százötven s egy-néhány éve annak, hogy nem egyes feltűnő, szokatlan jelenségek, tájak, események, hanem konkrét művészi és irodalmi mozgalmak megjelölésére szolgál, s hogy ez alatt az idő alatt miként bővült vagy szűkült jelentésének a köre, hány új képzetrel társult, hány új jelentésárnyalattal gazdagodott! S mégis: minden változás ellenére, a fogalom mélyén, ennek magvaként, mind a mai napig megmaradt valami kezdeti, eredeti jelentéséből, a regényességéből. A »romantikus« szó története a szó-fetiszizmus tüneményes példája. Érthető az exaktságra törekvő, lelkiismeretes romantika-kutatók kétségbeesése és tanácstalansága, ami abban nyilvánul meg, hogy vannak, akik teljesen mellőzik a szó használatát vagy egy másikkal helyettesítik. A reakciós Maurice Barrès jegyezte fel a haldokló Moréas utolsó szavait: »Il n'y a pas des classiques et des romantiques, c'est des bêtises.«¹ S csak egy olyan zavarosfejű ember, mint az olasz Papini, adhatta a »romantika« szó használatának következő megokolását: »A romantika határozatlan szó, de ahol olyan nagy jelenségekről, olyan óriási mozgalmakról van szó, mint a romantika, semmi sem bizonyul precízebbnek, mint egy ilyen határozatlan szó«.

Az olyan kényelmes, közkeletű formulák, amelyek egy-egy alkotóelemet általánosítva, hol forradalomellenességben, hol pedig forradalmi szellemben, hol formaromboló, hol pedig új formákat kereső törekvésekben, hol csodahitben, vallásosságban, irracionalitásban, patriotizmusban stb. látják a romantika lényegét, — nemcsak szimplifikálják, hanem meg is hamisítják ezt a lényegét. Mert igaz ugyan, hogy ezek az elemek és tendenciák uralkodó szere-

¹ P. Lasserre: Des Romantiques à nous. Paris, 1927, 56.

pet játszanak az egyik vagy másik nemzeti romantikában, de mindig csak adott történeti helyzetekben, más elemekkel és tendenciákkal együttműködve, látják el légkörteremtő, romantizáló szerepüket. Ugyanezt kell mondanunk azokról a szellemtörténeti kísérletekről is, amelyek jórészt még a romantikák virágkorából származnak és az emberi szellem állandóan visszatérő tendenciájának megnyilatkozásaként s az ugyancsak örök és időtlen klasszicizmus ellentétéként értelmezik a romantikát: a klasszicizmus a befejezettség, a plaszticitás, a tartalom és forma megvalósított összhangjának, a romantika pedig a határtalanságnak, az örök befejezetlenségnek és progresszivitásnak, a festőiségnek és zeneiségnek, a megolthatatlan váagnak, a »végtelen vonal« zenéjének a művészete.

II.

Sehol sem folyt olyan szívósan és szenvedélyesen a harc¹ a romantika párthívei és a rend, a racionalizmus, a világosság apológétái között mint Franciaországban. Ezért érthető, hogy bár egyebütt, pl. Angliában (Phelps, 1899, Henry A. Beers, 1899), Németországban (R. Unger) is történtek kísérletek egy-egy nemzeti romantika előtörténetének a felderítésére, a legalaposabban Franciaország vette ki a részét ebből a felderítő munkából, s hogy francia kutatók (Van Tieghem, A. Viatte, A. Monglond) — iktattak be első ízben egy preromantikus korszakot a klasszicizmus és a tulajdonképpeni romantika közé. Ezzel egy új fogalom vonult be a kutatásba, ami azonban csak fokozta a romantika sokértelműségéből származó zűrzavart. Kétségtelen, hogy a preromantika-kutatásnak sikerült kimutatnia: a francia felvilágosodás nagy századának irodalma is telítve van veszedelmes, irracionális és misztikus elemekkel, s ezzel alapjaiban ingatta meg a francia nacionalista-hagyományhű frontot, amely forradalommal, reformációval azonosította s egyszerűen angol-német importnak minősített minden romantikus megnyilatkozást, — viszont ugyanakkor ez a kutatás képtelen volt megmagyarázni, miért születik a preromantikus ihletből csupa felemás preromantikus alkotás, amely sohasem bontja meg a felvilágosodás rendjét. De az igazi veszedelem nem is ebben rejlett, hanem valami másban: Ha az ember t. i. elindul visszafelé a megkezdett úton, egyre újabb romantikus nyomokkal találkozik, míg csak el nem jut egy minden konkrét történeti alaptól elvonatkoztatott romantikához, amely mindenütt testet ölthet, alakot válthat, ahol s ahányszor alkalom nyílik rája. (Ezzel is úgy vagyunk, mint Burdach a maga renaissance-fogalmával, amelynek ősfelműjét kutatva, végül eljutott az egyiptomi fönix-legendához). Holott az a helyzet, hogy számos romantikus elem és tendencia valóban már jóval a romantikus mozgalom előtt megtalálható. Így sem a gótikát (középkort), sem a népet, sem a népköltészetet, sem a társadalmi magányt, sem az érzelmességet vagy a szabad, vad természetet nem kellett a romantikának felfedeznie. Bizonyos, hogy ahányan vannak ezek az elemek elszigetelten is, képesek valamilyen romantikus hangulatot kelteni. De sohasem preformálják az igazi romantikát olyan értelemben, mint pl. az előreformációs eretnek-mozgalmak az igazi reformációt.

¹ A francia romantika-vitához: H. Girard et Henri Moncel: Pour et contre le romantisme, Paris, 1927.

Ebből a zűrzavaros helyzetből korántsem következik az, mintha most már egyszersmindenkorra le kellene mondanunk a romantika fogalmi tisztázásáról, hiszen ezzel nyíltan bevallanók tudományos tehetetlenségünket, azt, hogy képtelenek vagyunk megismerni és megérteni az irodalmi, általában a művészi jelenségek lényegét. — Hiszen SÖTÉR is rálép a marxista kutató szempontjából egyetlen helyes és járható útra, amely a végleges tisztázáshoz vezethet: fejlődésében, születésétől kezdve teljes kibontakozásáig, illetőleg lejáratainak időpontjáig mutatja be a magyar romantikát:

»A magyar romantika fejlődéstörvényeit azért kell hangsúlyoznunk«, — értelmezi eljárását SÖTÉR, — »mivel gyakran találkozunk olyan kísérletekkel, amelyek a romantikát valamely elvont, »örök« romantika-fogalom jegyében próbálják megítélni. Az alábbiakban a romantikával nem mint esztétikai kategóriával, hanem mint történeti jelenséggel foglalkozunk, vagyis mint olyan iskolával, áramlattal, melynek megvan a maga programja, célkitűzése, — megvannak az esztétikai ismertetőjelei, témái, sajátos érzésállapotai, jellem-eszményei«.

De amikor mindezt helyesnek találjuk, nem hallgathatjuk el aggályunkat SÖTÉR elméleti alapvetésének kiinduló pontjával s koncepciójának egyik-másik részletével szemben.

Helyes a romantikáról, mint egy olyan áramlatról — (még helyesebb volna: mozgalomról) — beszélni, mint amelyik »a francia forradalom, illetve a napóleoni háborúk után bontakozik ki és uralkodik egyideig az európai irodalmakban«. De éppenséggel nem mondható szabatosnak, amikor SÖTÉR mindjárt a következő mondatban iskolára cseréli az áramlat szót. Hiszen ha az »iskola« szónak pl. a filozófia-, a művészet- és költésztörténetben szokásos használatára gondolunk, akkor ez a mi esetünkben egyszerűen azt jelentené, hogy ideológiailag, terminológiailag az összes nemzeti romantikákat egy kalap alá lehetne fogni, holott iskoláról vagy iskolákról a legjobb esetben csak az egyes romantikákon belül beszélhetünk. — De még ezt sem tartjuk olyan lényegbevágónak, mint SÖTÉRnek következő elvi jelentőségű tézisét: »ez az irodalmi iskola alapjában reakciós, ellenforradalmi jellegű volt«. Mert a romantika állítólagos reakciós, ellenforradalmi jellegének ez az általánosítása s kiterjesztése valamennyi európai romantikára történetileg éppenséggel nem igazolható. Az orosz vagy a magyar romantikáról nem is beszélve, — a lengyel, cseh, olasz, spanyol romantika »alapjábanvéve« sem nem reakciós, sem nem ellenforradalmi jellegű, legalább is mai szóhasználatunk szerint semmiesetre sem az.

SÖTÉR a kérdéses helyen RÉVAI JÓZSEF-re hivatkozik, mint aki szerint (ez az iskola) »csömörrel fordított hátat a tömegeket mozgató nagy politikai érzelmeknek, a magánélet hangulataiba, a privát fájdalmak kicsinyességébe menekült«. Csakhogy SÖTÉR figyelmét elkerülte, hogy RÉVAI kifejezetten és félreérthetetlenül a német romantikáról beszél. Hogy eloszlassak minden kételyt és elejét vegyem minden irodalomtörténeti legendaképződésnek, hadj idézzem RÉVAI csonkítatlan szövegét:

»Kölcey költészetének példaképe az az érzelgős, szentimentális német költészeti volt, mely ugyan már a francia forradalom előtt kezdte megénekelni az életből való kiábrándulásnak, az emberi csalódottságnak és egyedüllétnek világfájdalmát, amely azonban csak a francia forradalom elviharása után, az ellenforradalom korszakában virított ki a német romantika formájában. Az alaphangulata ennek a költészetnek a pesszimizmus. A francia forradalom

nem hozta meg azt, amit vártak tőle, az igazi szabadságot, a harmónikus emberi életet és ezért ezek a kiábrándult költők a forradalom ideáljaira is keserűséggel néztek, úgy érezték, hogy megcsalták őket. A forradalmi burzsoázia hősiességével szemben, mely a világot akarta átalakítani és ezért a nagy közös érzelmeket, a közügyekért való lelkesedést, a közéletben való szenvedélyes részvétel erényeit növelte nagyra, ez a romantikus szemlélet csömörrel fordított hátat a tömegeket mozgató nagy politikai érzelmeknek, magánélet hangulataiba, a privát fájdalmak kicsinyességeibe menekült. A német romantika az ellenforradalom érzelmvilágát fejezte ki, a burzsoázia első visszahőkölése volt önnön hősiességétől, első nagy megtagadása önnön ideáljainak (RÉVAI JÓZSEF: *Irodalmi tanulmányok*, 1950, 17).

Már idéztük egy ízben SÓTÉR megállapítását: »a romantika a francia forradalom, illetve a napóleoni háborúk után bontakozik ki«. Ehhez most hozzá kell tennünk a következőt: a francia forradalom is, a romantika is csak más-más megnyilatkozási formája ugyanannak az átfogó gazdasági, ideológiai-politikai válságnak, amely ugyancsak ezekre az évtizedekre esik. (Megjegyezzük, hogy most és később is főleg a mozgalom első szakaszát tartjuk szem előtt!) Csak ha tudjuk, milyen mértékben érdekeltek az egyes népek a válságban, vagy ennek következményeiben, a kapitalista fejlődésnek milyen szakaszában, az elvilágiasodásnak, a politikai érettségnek milyen fokán éri őket a forradalom kitörése, milyen földrajzi távolságra vannak a gócaiktól, vajjon a szabad vagy az elnyomott népek, a központi vagy a peremnépek közé tartoznak-e, csak ha ezt tudjuk, adhatunk többé-kevésbé exakt választ arra a kérdésre, miért kapnak a romantikus tendenciák itt haladó forradalmi, ott pedig reakciós előjelet, miért kell a forradalom elől külföldre emigráló feudális francia gondolkodóknak, költőknek, művészeknek szükségszerűen ellenforradalmárokká, az otthoni politikai elnyomás elől menekülő vagy ez elnyomás ellen odahaza tiltakozó börtönökben sínylődő lengyel, olasz, ir vagy spanyol költőknek pedig szükségszerűen forradalmárokká, forradalmi patriotákká válniuk, még akkor is, ha ez a forradalmi jelleg nemegyszer racionalista, klasszicisztikus külsőségek között, vagy vallásos, irracionális erővel párosulva érvényesül, pl. Spanyolországban és Olaszországban. Egészen más képet mutat Anglia, a kapitalizmus, a parlamentarizmus, a felvilágosodás egyik XVIII. századi mintaállama, amelynek burzsoáziája már megcsinálta a maga forradalmát s a gazdasági hatalom mellé a politikait is megszerezte. Ez a burzsoázia birtokon belül van, ezért forradalom esetén neki volna a legtöbb félteni- és veszténivalója. Érthető, hogy ez az Anglia ajándékozza meg Európát az ellenforradalomnak és restaurációnak egyik korai nagy-hatású ideológiai alapokmányával, Burke könyvével (*Gondolatok a francia forradalomról*, 1790), hogy az angol romantika első szakaszában együtt-találni az anarchista, forradalmár, misztikus-vallásos, népies, irracionális ellenforradalmár-típus minden változatát, hogy két jelentékeny költőjének, Coleridge-nak és Wordsworth-nek forradalomrajongása, jakobinizmusa csak akkor csap át végletes, cselekvő Párizs- és forradalomgyűlöletbe, amikor Napóleon imperialista politikája Anglia állami létét fenyegeti (külön probléma Byron és Shelley romantikája).

Végül itt van Németország. Sokkal jobban ismerjük az egykorú német társadalmi és ideológiai helyzetet s benne a német romantika kialakulásának, ellentmondásainak előtörténetét és feltételeit, semhogy — akár csak futólag is — foglalkoznunk kellene velük. Azt a kérdést is mellőzöm, miért lett Németország a legirracionalisabb romantika őshazája, — ennek értékeléséhez Marx

adta meg az egyetlen igazságos és reális szempontot: regeneráció párosul benne reakcióval. Ma már túl vagyunk azon, hogy a német romantika reakciós, dekadens tendenciáitól ne lássuk nagy költőinek művészi teljesítményeit, vagy hogy a legjobb esetben kizáróan nép- és népköltészet-kultuszára hivatkozunk, mint jóformán egyetlen pozitív vonására. A német romantikusok eredendő ellenforradalmiságáról szóló legendára is rácáfol az a tény, hogy köztük éppen a legismertebbek: Wackenroder, Tieck, Friedrich Schlegel, Novalis, Schelling csak a jakobinusfordulat után tagadják meg kezdeti, forradalmi lelkesedésüket.

III.

Ha a romantikus mozgalom egyidejűsége nem is jelent, mert nem jelenthet ideológiai egyöntetűséget, mégis van valami, ami bizonyos ideológiai egységbe foglalja a nemzeti romantikákat, s ez a romantikus világkép. A francia forradalom mint megrázó történeti »élmény«, ez a »gyönyörű napfelkelte«, amikor »a szellemi lelkesültsége borzong végig a világon« (Hegel); az az új s nemkevésbé meglöböntő tapasztalat, hogy egy öröknek hitt gazdasági és társadalmi rend, szenteknek és sérthetetleneknek hitt egyházi és politikai intézmények egyik napról a másikra összeomolhattak, ami egyfelől ujjongó bámulattal, másfelől infernális félelemmel tölti el az emberiséget, — egy ezeréves biztonságérzet megszűnt és egy új biztonságérzet perspektívája s mindkettőnek kihatása köz- és magánélet minden vonatkozására, az embernek a természethez, a történeti múlthoz, a valláshoz, a kapitalizmushoz való viszonyára, az elfojtott irracionális erők felszabadulása, a képzelet szabad mozgása, — ezek azok az események, erők és viszonylatok, amelyek meghatározzák a romantika világképét.

A sok tényező közül, amelyeknek száma, egymáshoz való viszonya nemzetenként változik, — aminek megfelelően a világképnek magának is módosulnia kell, — csak egyet emelnék ki, mint a romantika szempontjából egyik legfontosabbat: a régi biztonságérzet megszűnt (vagy legalább is megrendülése) folytán beálló egyetemes tanácstalanságot, amely még idegen a sokfajta preromantikától (Young, Rousseau, Hamann, Herder, Kármán!). — Csak, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a régi biztonságérzet visszaszerzése vagy fenntartása elképzelhetetlen a forradalomelőtti feudális gazdasági és társadalmi rend fenntartása nélkül, értjük meg a reakciós romantika ideológusainak és költőinek a régi jó világ restaurációjára irányuló törekvését, gyűlöletüket, amellyel a felvilágosodást, mint a forradalom ideológiai tartalmát fogadják, vagy amellyel a reformáció ellen fordulnak, mint amelyik összetörte a középkor szép világát és előkészítette a forradalmat. Csak ebben az esetben értjük meg pesszimizmusukat, nyugtalanságukat, amikor be kell látniok, hogy törekvésük és gyűlöletük hiábavaló, értjük meg azt, miért menekülnek a középkorba s egyre újra a vallásba, s miért idézik állandóan az »Elveszett paradicsom«, az »Aranykor« képzetét. Viszont csak most látjuk tisztán azt is, miért vetik a haladó romantikák ideológusai és költői vigyázó szemüket Párizsra, a forradalomra, a fiatal francia néphadsereg diadalaira és Napóleon alakjára: nyilván, mert egy új biztonságérzet, nemzeti függetlenségük és jövőjük távlatát várják tőlük. S ez a magyarázata annak is, miért nem válik itt az igazi vagy képzelt középkorba, a nemzeti múltba való visszatérés reakciós menekü-

léssé, miért nem fajul itt a vallásosság klerikalizmussá és obszkurantizmussá, a humanizmus barbarizmussá, a nemzeti érzés korlátolt nacionalizmussá és faji gyűlöletté, miért nem következik be itt a szakítás a felvilágosodással, miért válik a népiség ott a jobbágyfelszabadítás kerékkötőjévé, itt pedig a felszabadítás ideológiai előkészítőjévé. A réginek és újnak olyan küzdelmét látjuk itt, amely arányaiban jóval meghaladja ösét, a renaissanceot, s jobban átalakítja a világ képét, mint ez. S e gazdag, nyugtalanító világ művészi tükröződése a romantikus költészet. Ez a költészet kezdetben beéri formarombolással vagy formalizációval, és soká tart mire megteremti, mégpedig a maga képére, a maga szükségleteinek megfelelő jellegzetes stílust és terminológiát. Az is kiderül, hogy a romantika ugyan történeti drámáinak köszönheti »legzajosabb« világsikereit, a romantikus világgép egyetlen, igazi megfelelő formája mégis a regény. (Kár, hogy SÖTÉR alig foglalkozik a regény funkciójával a magyar romantikában. Ugyancsak napirendre kellene tűzni az ebben az időben már mindenütt időszerűtlenné vált hősi eposz meghosszabbított magyar életének kérdését is.)

Amint már rámutattam: SÖTÉR előadásának jelentőségét elsősorban abban látom, hogy kísérletet tesz a magyar romantika nemzeti sajátosságainak megállapítására, mégpedig nem egy-két íróra, hanem a mozgalom egészére kiterjedő távlattal. Noha egyik-másik részleteredménye már most is meghaladja mindazt, amit eddigi romantikakutatásunk eredményezett, semmiesetre sem érhetjük be ennyivel. Ha igazolni akarjuk, hogy a magyar mozgalom joggal viseli a romantikus nevet, mindenképp ki kell jelölniünk helyét a romantikus világgépben, az egész mozgalmon belül, hogy ezzel is kidomborítsuk eredetiségét.

Romantika és reakciós középkorkultusz ma úgyszólván elválaszthatatlan fogalmaknak tetszenek. Arra azonban nemigen szoktunk gondolni, hogy a romantika középkorképe nemzetenként változik: azaz hol vallási-esztétikai, hol politikai, hol haladó, hol reakciós jellegű s hogy ebben a romantikák általános jellegéhez igazodik. Tudni kell, hogy a »sötét«, »barbár« középkor képzete a humanizmus, a reformáció és a felvilágosodás közös műve, s éppen olyan káprázatnak bizonyult, mint romantizált idilli változata. De ugyanaz a felvilágosodás, mely legtovább megy a középkor elsötétítésében, oszlatja el legalább egy-két ponton elsőízben a sötétséget és kezdi meg évtizedekkel a romantika előtt az igazi középkor felfedezését, feltárva a gótika, a lovagi költészet szépségeit (De la Curne Saint Palaye), rámutatva az egyház civilizáló szerepére (Voltaire), a keresztesháborúk jelentőségére (Schiller). Csakhogy a felvilágosodás egy pillanatra sem gondol a középkor intézményeinek restaurálására vagy feltámasztására, sőt maga siet felállítani a tilalomfát: a középkor visszahozhatatlanul elmúlt, egyetlen költőnek sem tanácsolható, hogy az értelem századában a gótika fikcióival éljen, amelyek csak addig hatottak, amíg a néphitben gyökereztek (Richard Hurd: Letters on chivalry and romance, 1762). A francia forradalom itt is a nagy vízvonal: a feudalizmus összeomlásával időszerűvé válik a középkor új koncepciója. Míg a haladó romantikák költői és történetírói nemzeti történelmük példaadó, hősi szakaszát látják a középkorban és a felvilágosodás intencióját követve, semmiféle engedményt nem tesznek a klerikalizmusnak és misztikának, a reakciós romantika költői és ideológusai éppen a vallásos-misztikus középkort állítják szembe a forradalommal, eleinte inkább csak mint elveszett paradicsomot, amely nem ismer sem kapitalizmust, sem természeti törvényt, sem bürokrá-

ciát, sem munkamegosztást, s nem idegeníti el önmagától az embert. Ez a romantizált »örök középkor« szolgál kiindulópontul és eszmei alapul a Szent Szövetség, a »legitimitás«, »tradicionalizmus« angol, francia (De Maistre, Bonald) német (L. v. Haller, A. Müller, Friedr. Schlegel) ügyvivőinek. Tudtommal magyar vonatkozásban egy-két klerikális kísérletet nem tekintve, alig történt valami annak a kérdésnek tisztázására, hogyan érvényesül a romantika szelleme nemzeti történetírásunk, költészetünk, eposz-, regény- és drámairodalmunk középkorevokációiban. Mindenesetre jellemző romantikánk haladó jellegére, hogy úgyszólván mindvégig védettnek bizonyul a reakciós középkorrajongás fertőzésével szemben, még ott is, ahol látszólag megnyílik e rajongás előtt, pl. Vajda Péter regényében, a »Tárcai Bendé«-ben, amely a világi lovagi elem mellett a vallásinak is megfelelő helyet juttat.

A romantika még csak kialakulóban van, amikor Európa-szerte egy új klasszicizmus jelentkezik, a legerélyesebb formában Franciaországban, mégpedig az időszerűség és kizárólagosság minden igényével. De hamarosan kitűnik, hogy — Németországot kivéve — ezúttal mindössze egy ideiglenes, klasszicisztikus másodvirágzásról van szó, amely csak addig tart, míg a forradalomteremtette rendkívüli helyzet. Igaz, hogy a felemelkedő romantika látszólag csorbítatlanul hagyja az antik remekművek példaszerűségét, de ugyanakkor megszünteti az antikvitás esztétikai egyeduralmát s világnézetet, életet formálójának szerepét, amelyet egyre inkább a középkorra ruház. Ezzel megkezdődik az antik istenek alkonya és — (Heine értelmezése szerint) — kísérteti utóélete.

Magyar vonatkozásban itt fel kell vetni azt a sok szempontból fontos kérdést: mi a sorsa, hogyan alakul, módosul az antik műfajok, pl. az eposz, az antik metrumok, pátoszformulák szerepe azáltal, hogy a magyar romantikában nemzeti vagy nemesi feladatokat kell vállalniok, s az antik mitológia szerepe azáltal, hogy helyet cserél egy többé-kevésbé mesterséges nemzetivel (Horvát István és iskolája).

Döntő fontosságúnak tartom azt a tényt, hogy a magyar romantika előzményei közül hiányzik az igazi felvilágosodás és átfogó nemzeti klasszicizmus, amelyet még az olyan nagy, de társtalan költői jelenség sem pótolhat mint Berzsenyi, s hogy ezért a magyar romantika születését sem előzhetik meg vagy kísérhetik olyan termékeny elméleti viták mint a franciaíét vagy az olaszét. De teljesen különbözik helyzete a német romantikáétól is, amely lényegében klasszikus talajon indul meg, teljes kibontakozása a weimari Goethe utolsó korszakának idejére esik s Goethe szellemével folytatott állandó küzdelmek és viták közepette megy végbe. A német romantika elsorvadása, bukása, összeesik Goethe halálának időpontjával s azoknak az új erőknél jelentkezésével, amelyek végkép ki fogják oltani az életét.

IV.

A romantika eredetének, forrásvidékének feltárása, a nemzeti romantikák kölcsönhatásának felderítése kezdettől fogva a nemzetközi és magyar romantikakutatás középponti, de mindmáig megoldatlan kérdései közé tartozik. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a keresett forrásvidék nem korlátozható egy vagy két országra, hanem Angliát, Németországot, Franciaországot s bizonyos mértékben Olaszországot is magába foglalja, s hogy az

innen kiinduló, szétsugárzó ideológiai, esztétikai, formai ösztönzések csak ott találunk maradandó visszhangra s vernek tartós gyökeret, ahol elő van számukra készítője a talaj.

SÓTÉR nagy figyelemmel követi e hatások útját és sorsát, áthonosításuk, nemzetiválásuk folyamatának szakaszait, annál kevesebbet beszél azonban e folyamatot előkészítő és meghatározó belső magyar feltételekről. Ezenkívül, — azt hiszem — élesebben kellene megvonni a határt a különböző minőségű és típusú hatások között. Arra gondolok, hogy vannak hatások, amelyeknek szerepe egy bizonyos romantikus légkör előkészítésére szorítkozik. Olyan esetekről van szó, amikor idegeneredetű, nem-romantikus művek, amelyek eredeti helyükön régen idejüket múlták és hatásukat veszítették, pl. a közép-szerű Matthisson versei, egy spanyol pikárorégény, Goldsmith »Wakefieldi pap«-ja, a racionalista Musäus meséi, — megkésve most elsőízben jelennek meg magyarul. Mások mélyebb, tartósabb szükségleteket elégítenek ki, pl. Goethe »Wilhelm Meister«-e, V. Hugo drámái, Byron, Heine művei, amelyek kifejlesztik, erősítik a magyar írók és költők ideológiai, esztétikai, formai biztonságérzetét. A SÓRÉRTŐL számontartott hatások — jórészt ebbe a kategóriába esnek. Viszont az a benyomásom, mintha Shakespeare nem került volna az őt megillető helyre, holott ő egyesíti magában az összes hatások funkcióját s az ő légköri jelenléte, felszabadító ereje nélkül elképzelhetetlen az európai és benne a magyar romantika.

Érdekes különben megfigyelni, hogy nem egy remekmű, valahányszor régi környezetét újjal cseréli föl, gyakran eredeti intenciójától eltérő, sőt ezzel egyenesen ellentétes hatást fejt ki, a mi esetünkben pl. klasszikus művek romantikus hatást. Elég talán a legfeltűnőbb példára, Goethére és Schillerre hivatkozni, akik Angliában, Svédországban, Olaszországban, Oroszországban, Spanyolországban a romantikus mozgalom inspirációs forrásai, s arra, hogy Franciaországban egyfelől a romantikus front koronatanúit, másfelől kihívják maguk ellen az Akadémia és a klasszicisták leghevesebb tiltakozását. Vagy : az olasz romantika híres kiáltványa (Berchet : »Littera Semiseria di Crisostomo al suo Figliuolo. . .«) Bürger két balladáját, a »Lenoré«-t és a »Vad vadász«-t idézve, üzen hadat a klasszicizmusnak.

Végül hadd hívjam fel a figyelmet egy egészen másfajta, minőségileg talán másodrendű, de következményeit tekintve, igen intenzív hatásra, amellyel a német végzetdráma a magyar romantika alakulását befolyásolja, mégpedig nem megkésve, hanem legnagyobb európai népszerűségének időpontjában. A műfaj lenyűgözve tartja a restauráció korának burzsoáziáját, amely ugyan már nem hisz mítoszban, démóniában, de azért néhány órára szívesen engedi át magát szörnyű bűnök és bűnhődések, hátborzongató kísértetjárások izgalmának. A végzetdrámában a vaksors és véletlen bitorolja az antik végzet hatalmas szerepét, s kioltva minden egyéni kezdeményezést, szabad elhatározást és erkölcsi felelősséget, olcsó díszletté, szenzációvá zülleszt le mindent, ami az antik tragédiában, sőt a barokk drámában is még félelmetes valóságnak hatott, az Ödipusz-témát, vérfertőzést, vérbosszút stb. Alakjai zsinóron rángó bábok, akik épp olyan tehetetlenül, gyámoltalanul állnak szemben a vaksorssal, mint közönségük a természeti katasztrófákkal, a történeti-társadalmi fejlődés törvényszerűségeivel. A legjobban a német irodalomban burjánzik a műfaj, amelyet legművészebb fokon Grillparzer (»Az őszanya«), leghatásosabb formában Zacharias Werner (»Február 24-ke«) és minden művészetet, ízlést megcsúfoló módon A. Müllner (»A bűn«, »Február

29-ke) és Houwald képviselnek. Az irracionális romantikával együtt, amelynek korshajtásai, az ő idejük is lejár.

Meglepő, hogy éppen ezek a művek ejtik meg a magyar romantika korának közönségét és legismertebb íróit.¹ Azt még meg tudjuk érteni, hogy kevesebben ismerik fel Grillparzer jelentőségét, mint ahányan Zacharias Werner-ért lelkesednek, hogy többek között Katona József és Döbrentei Gábor is lefordítja Müllner hirhedt »Schuld«-ját, vagy hogy Thaisz András — nyilván az irodalmi közvélemény képviselőjében — az ajánlásra méltó könyvek között első helyen említi a darabot. De az már gondolkodóba ejt, amikor a józan Pápay Sámuel lelkesedve írja Kazinczynak: »A vétek súlya valóban remek magyarul is«, vagy amikor Bajza 1830-ban (!) arra kéri Stettner Györgyöt, küldje meg neki a drámát, mert szüksége lesz rá, vagy amikor Tóth Lőrinc még 1834-ben is azt írja róla, hogy »egy a német dráma legfölségesebb szülőtti közül«, noha ugyanakkor kifogásolja a »benne uralkodó, lélekkínzó és kellemetlenül érdeklő vaksorsot s mysticizmus«-t. . .

Talán kevésbé meglepő Széchenyit is a megigézettek között látni, főleg, ha tudjuk, micsoda vonzóerőt gyakorolt rá a német romantika legnagyobb kísértet- és szellemidézője, E. T. A. Hoffmann, vagy hogy Tieck művei közül éppen a legjellegzetesebben romantikusokra, az »Oktavianus«-ra, a »Prinz Zerbinó«-ra, a »Franz Sternbald«-ra esik a választása. De jellemzőnek tartjuk, hogy Széchenyinek ez az »irracionális« korszaka 1820—25 közé, tehát arra az időre esik, amikor belépni készül, sőt már be is lépett a magyar politikai életbe. Ahány vallomása, feljegyzése ezekből az évekből, mind a vaksors, a bűn és bűnhődés, a végzetes »februárok« izgató tematikája körül forog. »Hogyne legyen egészen szerencsétlen«, írja 1820-ban »teljesen magamévá tettem a magyar szellemet (genie«-t), s esténként felolvastatok magamnak a »Bűn« fordításából.« Ugyanebben az évben regényt tervez a végzetdrámák szellemében. 1825-ben a »fordulat« nagy évében, Metternichnél vacsorázik s utána megnézi a »Bűn«-t. Látszólag kis tünetekről van szó, de mindenesetre mélyebb összefüggéseket sejtetnek.

Sehol nem járunk olyan közel a fiatal Vörösmarty romantikus forrásvidékéhez, mint éppen itt és most. Már 1821-ben olvassa a »Bűn«-t Döbrentei fordításában, s azóta éppen olyan kevéssé tud és akar szabadulni a végzet, a bűn és bűnhődés képzetkörétől, mint legtöbb év- és kortársa. Nem kell mondanom, hogy itt nem valamilyen filológiai kielemezhető hatásra gondolok, hanem inkább arra, hogy a végzetdráma is egyik tárgyi és ideológiai forrásául szolgál Vörösmartyinak akkor, amikor megépíti maga körül a »Hűség diadalmá«-nak, a »Két szomszéd vár«-nak, »Hábador«-nak, az »Áldozat«-nak, a »Vérnász«-nak, az »Éjféli ház«-nak sötét végzetszerűséggel, borzalmakkal, iszonyattal, kísértetekkel teljes »kannibáli« világát, ahol majdnem jobban kiismeri magát, mint a valóságban. Ezzel nem áll egyedül romantikus kortársai között. Elég E. T. A. Hoffmannra, Heinrich von Kleistre, Chamisso balladáira, Lenaura, a francia melodramára, a »genre noir« és »frénétique«-re, Victor Hugo »kannibáli« »Han d'Island«-jára (1822!), Merimée néhány novellájára, a »Lenore«-divatra utalni. Az irodalomtörténet csak azért nem tudott mihez kezdeni ezzel az »ideológiá«-val, mert nem látta, hogy szükségszerű kísérője és megnyilatkozása a legtöbb társadalmi és világnézeti válságnak, amely a védtelen

¹ A statisztikai anyag jó részét összeállította Schmidt Ilona: *A német romantika magyar kritikája*, Bpest, 1936.

emberre rászabadítja a tudatát »lidércnyomás«-ként megülő, veszedelmes »irracionális« erőket.

Különben Vörösmartynak egy »szabályszerű« végzetdrámája is van : a »Hábador«, amelynek utolsó sorai feltárják a műfaj egész problematikáját :

*Ki játszik ott fenn így velünk?
Keblünkbe forró vágyat ad,
S csak akkor hagyja telni azt,
Midőn már lángja megszakad.
Ne mondja gyermek énnekem,
Hogy boldog, aki sokáig él :
Az boldog, aki meghal, mint ezek,
Ki mélyen alszik föld alatt.*

Van Marxnak egy igen termékeny megfigyelése arról, hogyan tűnik el a történelemnek egy-egy idejétmúlt alakja : »A történelem igen alapos és sok fázison megy keresztül, ha sírba tesz egy régi alakot. Egy világtörténeti alak utolsó fázisa önnön komédiája. Görögország isteneinek azután, hogy már egyízben halálos sebet kaptak Aiskhylos »Leláncolt Prometheus«-ában, még egyszer komikus halált kellett halniok Lukianos »Beszélgetései«-ben. — »Miért a történelemnek ez a menete?« kérdezi Marx. — »Hogy az emberiség derűsen váljék meg a multjától.« (Pontosan idevág Rabelais groteszk búcsúja a középkori eposzok óriásaitól és sárkányölő hőseitől.) Amin nevetni lehet, elvesztette veszedelmes varázsát. A végzetdráma-lázat, még hófokán, kikezdi a paródia (Platen. — Széchenyi már 1821-ben idézi a »Bűn« osztrák paródiáját : Castelli »Végzetes harisnyá«-ját, de: »Vajjon nem lehet-e a legszentebb dolgot, csak úgy, mint a legértelmesebbet, nagyon könnyen nevetségessé tenni?« teszi hozzá megbotránkozva). Vörösmarty, akárcsak az irracionális tündérvölgytől, a »kannibáli« világtól is kétféleképpen búcsúzik : patetikus külsőségek között a »Két Szomszédvár«-ban és az egész kísértetjárást parodizálva a »Csiga Márton viszontagságai«-ban. Az út itt is, ott is a valóságba torkollik. Minden borzalom és iszonyat, amelyet a mesenovella hőse átélt, csak álom volt. A kísértetek visszahúzódnak bűvőhelyükre, a mindennapi élet ott folytatja, ahol abbahagyta. Az álmot az álom természetes, józan exegézise követi : »a megterhelt gyomor, Csiga Márton új hivatalának nagy és nyomós végig gondolása nem csoda, ha ily bőru álmodat szülnének« . . .

Minthogy az irracionális csoda, még ebben az elfajult változatában is a romantikus világképnek s, amint példáink mutatják, benne a magyarnak is alkotó eleme, — felvethetnők a kérdést, vajjon a hozzávaló pozitív viszony eldönti-e egy-egy költőnk romantikus jellegét? Magában véve talán nem, de mindenestre elárulja romantikus hajlandóságát. E nélkül a hajlandóság nélkül pedig aligha nevezhető valaki romantikusnak, még akkor sem, ha egyébként ismeri a romantika elméletét, romantikus témakörben jár, föltéve, hogy nem értelmessük a romantikát olyan tágan s nem azonosítjuk többé-kevésbé a »regényes«-sel, mint nemegyszer SÓTÉR. Itt van például Kazinczy. Érzelmességének félreismerhetetlenül romantika-előtti jellege van, de még így is, alig egy-két nyom emlékeztet benne Rousseau vagy Goethe lázadózó pátoszára. A racionalizmus határát nem lépi át sehol. Mértéke : Lessing, Goethe, Schiller. Ezek után természetes, hogy Müllner »Bűn«-ét nem találhatja klasszikus mértékkel mérve »szépnek«. A legdöntőbb azonban mégis csak az, hogy »Erdélyi Levelei«

ben törli a »romantisch« szót, holott itt egyszerűen regényest jelent. Ilyenformán romantikát-előkészítő szerepe is nagyon szerénynek mondható.

Bonyolultabb Kölcsey problémája. Ő is megmarad a klasszikus felvilágosodás alapján. De érzelmessége már modern forrásokból táplálkozik. A kevesek közé tartozik, akik elméleti tudásukat az európai romantika egyik alapvető ideológiai okmányából, A. W. Schlegel »Dramaturgiai felolvasásai«-ból meríti s csakugyan ismeri azokat a német romantikusokat, akiket idéz. A romantika korának jelentékenyebb magyar költői között talán az egyetlen, akin nem fogott a végzetdráma fertőzése s látszólag a romantikus irracionális varázsa : »Mikor szemlélem Zrinyi feleségét és leányát«, írja 1826-ban, azután, hogy »előadatni látta« Körner »Zrinyi«-jét, mégpedig a »Körneri originál«-ban, »az ég tudja hányadik szférába tartozó érzeményekben merengem : akkor valóban fel nem tudom magam hirtelen találni, mert majd a Naninok falusi világába vetődöm, majd a Minnesängerek közt vélem magam bolyongani, majd ismét úgy tetszik, mintha valamely ismeretlen erő azon szemnemlátott és fülnemhallott¹ világ felé taszítana, honnan Grillparzer és Müllner halálborzalmakkal megvakodva termettek elő.« Pedig Kölcsey maga is megfordult, nem is egyszer, ebben a »szem-nem-látott és fül-nem-hallott« világban, utoljára aránylag későn, halála évében, 1838-ban, a »Kárpáti kincstár« c. novellájában, mégpedig igen veszedelmes körülmények között. A mesmerizmus iránti feltűnő érdeklődésére s néhány balladájára is hivatkozhatnánk. Éppen ezért csak Kölcsey költészetének egy részére s patriotizmusára korlátozva fogadhatom el SÓTÉRnek azt a megállapítását, mintha a költő ebben az időben már levetkőzte volna »a regényességet, az érzelmességet, a romantikus modort, az érzelmes lágyságot, a retorikát, a borongást«. És a »Kárpáti kincstár« Kárpátromantikája, — Jókai előtt talán az első kezdeményezés ebben a nemben? És a »Vadásztrak« regényes bonyodalma? Általában: Kölcsey jóval bonyolultabb jelenség, intellektuális látóköre jóval átfogóbb, semhogy valamilyen irányhoz vagy iskolához köthetnők. Viszont van egy nagyon érzékeny pontja : a nyelve úgyszólván teljesen híjával van a romantikus jellegnek és távlatnak. SÓTÉR azok között a formák között, amelyeket a romantika támasztott fel s honosított meg irodalmunkban, nem említi a klasszikus novellát. Holott ennek éppen Kölcsey »Kárpáti kincstár«-a egyik első s igazi magyar képviselője!²

V.

SÓTÉR előadásának kimondottan vagy ki nem mondottan egyik termékeny vezető motívuma : megmutatni, hogyan függetleníti magát a magyar romantika az idegen romantikáktól. Éppen ezért, azt hiszem eljött az ideje annak, hogy végre tiszta helyzetet teremtsünk ott, ahol a legbonyolultabb és a legzavarosabb : a magyar-német romantikus kapcsolatok területén. Ezúttal csak néhány szempontot a további kutatáshoz.

Mindenekelőtt : ha magyar író vagy kritikus német művet vagy írókat idéz, ez még korántsem jelenti azt, hogy valóban ismeri vagy olvasta őket. (Kölcsey, később Bajza és Erdélyi János a nagy kivételek.) Annál kevésbé, mivel pl. a német romantikával foglalkozó folyóiratközleményeink jórészt német fordí-

¹ Én emeltem ki.

² Szerkezetileg is, motiválisan is nagyon közel áll hozzá Tieck híres »Runenberg«-je:

tások vagy német cikkek kivonatai. Innen a sok következetlenség és ellentmondás folyóirataink állásfoglalásában. Aztán van egy állandóan visszatérő névsor: Jean Paul, A. W. Schlegel, Tieck, Novalis, Schelling, E. T. A. Hoffmann, amely azt a látszatot kelti, mintha nálunk valóban német romantikával volna telítve a léghő. Pedig ki olvasta a filozófiai írókon kívül Schellinget, Kölcseyn és Vajda Péteren kívül Novalist? »Ki az a Novalis?« kérdi Kazinczy 1809-ben (s kérdezhetné vele együtt még jónéhány magyar író és olvasó), »és mit írt? nem olvastam tőle semmit. Igazi nevét följegyeztem valahol, de nem találom. Misztikusoknak és újplatonikusoknak nem vagyok barátja«. A puszta név — a romantikusok névmágiának nevezték az ilyesmit, — elegendő volt ahhoz, hogy Kazinczyt bizalmatlanná tegye a név viselője iránt, amit irodalomtudósaink aztán arra magyaráztak mintha Kazinczy nem értette volna Novalist (Farkas Gyula), holott valójában még idáig sem jutott; s ez nem az egyetlen eset. Az is meglepő, milyen szűk körre terjed a legnagyobb romantikusok, H. von Kleist, E. T. A. Hoffmann és Eichendorff ismerete (Hoffmannak Széchenyi a legodaadóbb olvasója).

Viszont van két német munka, amely megfordul legtöbb romantikus íróknak és kritikusunk kezén, akár idézik, akár nem. Mind a kettő alapvető a romantikus elmélet szempontjából. Az egyiket — A. W. Schlegel »Dramaturgiai felolvasásai«-t — már idéztem s az európai romantika ideológiai alapokmányának neveztem. Valóban az, a francia klasszicizmus ellen irányuló éles tendenciája, a görög tragikusok és Shakespeare romantikus értelmezése s az »igazi« romantika alapelveinek kifejtése folytán, amivel két táborra — egy klasszikusra s egy romantikusra — osztotta Európa irodalmi közvéleményét. Francia, angol, holland, olasz fordítások és beláthatatlan viták jelzik diadalútját a világirodalomban. Megértő, lelkes olvasói között ott látni Puskint és Mickieviczet, Victor Hugo-t és Manzont, később E. A. Poe-t. Első és jósokáig egyetlen elvi jelentőségű romantika-tanulmányunk — a Teleki Józsefé — Schlegel irányító szellemére vall, Kölcsey már 1826-ban »keresztül olvassa«, s ez a szellem csak 1840 táján veszti érvényét. — A második munka — Herder »Eszméi« — nem romantikus alkotás, de Schlegel »Felolvasásai«-val együtt Európa-szerte — a romantika útját készíti nálunk is. S van Herdernek egy romantikus francia tolmácsa, Edgar Quinet, a Collège de France tanára, aki életét tette fel a klerikalizmus elleni harcra, tudós és költő. Heine azt írja róla, hogy nincs Európában három költő, akiben annyi képzelet, eszmei gazdagság és zsenialitás volna, mint benne. Quinet is Herder »Eszméi«-t közvetíti, mégpedig érezhetően romantikus célzattal, a magyar irodalom számára egy fontos tanulmányában, amely 1839-ben jelent meg a *Tudománystárban* (*Literatura* III.)¹ Ezúttal ismét egy olyan jelenséggel van dolgunk, amelyre már utaltam: a különböző irányokból és korokból származó ösztönző és formáló hatások átszövődésével.

»A 40-es évek romantikája«, mondja SÓTÉR »csaknem egészében a francia romantikából táplálkozik. Franciaországban most van diadala teljében a romantika, csakhogya ez a diadal az iskola elsekélyesedését is magával hozta« . . . Aztán: » . . . a Tizek Társaságának egyes tagjai ugyancsak a francia romantika szellemében alkotnak . . . Ennél a nemzedéknél a francia romantika befolyása mellett az angol romantika is szerepet játszik.« — Mindez igaz, de mintha

¹ L.: Turóczy-Trostler József, *Goethe, a világirodalom és Magyarország*. Budapest, 1951, 182.

SÓTÉR megfeledezett volna jónéhány más ösztönző és formáló eszmei erő jelenlétéről, amelyek a »Petőfi körüli csoportosulás«, sőt éppen Petőfi szempontjából nem kevésbé fontosak mint az említett francia és angol hatás. Bizonyára ugyanolyan jól tudja mint én, hogy a júliusi forradalom óta egy új német ideológia, a radikalizálódó polgárságé, egy új költészet, a Heine-é, a Lenau-é, a Herwegh-é, a Freiligrath-é van kialakulóban, amely hasonló politikai társadalmi kérdéseket tűz napirendre, mint Petőfi nemzedéke; hogy a »Fiatal Németország« a francia eszmék állandó közvetítője, hogy Börne és Heine Petőfiék példaképei, akik egyfelől eltemetik a romantika reakciós világát, másfelől megőrzik haladó hagyományait stb. Bizonyára teljesebb volna, sőt csakis akkor volna igazán teljes a romantikától való búcsúzás magyar korszakának képe, ha ez sem rekedt volna kívül rajta. Vagy emlékeztessenek arra a tényre, hogy a hegeliánus Erdélyi János hozzáfog a »Fiatal Németország« eszmei és esztétikai programjának, L. Wienburg »Esztétikai hadjáratái«-nak fordításához?

SÓTÉR romantika-konceptiójában fontos szerepet játszik a kérdés: hogyan hasonul át »a romantika nemzetivé a reformkor legnagyobb költőinek alkotásaiban« s hogyan igyekeznek »túl is haladni a romantikán ugyanők, a népiesség és a realizmus felé«. Amilyen szerencsés gondolat volt felvetni a kérdést, éppen olyan termékenynek bizonyul a kifejtése. De SÓTÉR végső következtetéseivel nem tudok egyetérteni.

»A magyar romantika első nagy hulláma«, mondja SÓTÉR, »a Kölcseyvel induló és a Vörösmartyval végződő: irodalmi kísérője, segítője volt annak a harcnak, melyet Kossuth vezetésével, a középnemesség az ország polgárvá átalakítása érdekében megkezdett... A Kölcsey—Kisfaludy—Vörösmartyféle (!) romantika: a nemesi liberalizmus irodalmi tükröződése«. — (SÓTÉR itt nyilván Victor Hugo meghatározására gondol: a romantika az az irodalomban, ami a liberalizmus a politikában.) — »A romantika a Kossuth-i érdekegyesítés programját is szolgálja bizonyos népi tematika, illetve népköltészeti formák és kifejezési művészet megteremtésével. Ennek a romantikának korlátai ugyanott ütköznek elő, — ahol a nemesi liberalizmus korlátai is«. — Ez volna Vörösmarty romantikája, mert elsősorban erről van szó, a mérlegen: a nemesi liberalizmus irodalmi tükröződése. Vajjon ez az a mérték, amellyel megmérhetők Vörösmarty új eszmei és nyelvi távlatai, hősi evokációi, mélységes humanizmusa? Valóban úgy van, ahogyan SÓTÉR látja: ez a romantika nem képes a valóság teljesmértékű ábrázolására. Csakhogy abban a pillanatban, amikor képes volna erre, megszűnnék romantika lenni. Ez a romantika is tükrözi a kor társadalmi politikai valóságát, ellentmondásait, küzdelmeit, várokozásait, csalódásait, — csak éppen romantikus módon, romantikus perspektívával és romantikus eszközökkel. Seholsem vagyunk oly közel a romantika lényegéhez, »punctum saliens«-éhez, fogalmi tisztázásának a lehetőségéhez, mint itt. Ezért csak sajnálni tudjuk, hogy SÓTÉR nem élt a kínálkozó lehetőséggel, hogy előadásában olyan kevés helyet juttatott a romantikus művészet eszközének és anyagának, a nyelvnek, a romantikus stílus jellegzetes vonásainak. De nem kevésbé sajnálatos, hogy — ha jól emlékszem, nem emeli ki kellő súllyal a népköltészet haladó jellegű funkcióját a magyar romantikában, mint e romantika egyik sajtósági jegyét, szemben az angol és német romantikával, ahol ez a funkció jórészt csak konzervatív vagy egyenesen reakciós módon érvényesül. (L. erről: Iváncsenko tanulmányát: Az irodalom népiségének problémájáról, Irodalomtörténet, 1951.)

Abban, hogy egy-egy romantikus alkotás ne maradjon töredék, hogy a maga művészi-formai teljességében bontakozhassék ki, nagyrésze van vagy lehet a megfelelő romantikus légkörnek, a légkört alkotó elemek és erők zavartalan összeműködésének. A romantikus légkör segítő és érlelő szerepét aligha világíthatnám meg jobban, mint Vörösmarty első korszakának legszebb műveivel. Mindenekelőtt arra a romantikával telített könyvvilágra gondolok, amely éppen ezekben az években tartja ígézetében Vörösmartyt, egy illuzionisztikus, szebb valóság képét varázsolva eléje. Nem a véletlen, hanem az illúzió és a valóság leküzdhetetlen ellentmondása határozza meg témaválasztását.

Hányszor nem idézték Zádor Györgynek Kazinczyhoz írt leveléből azt a részletet, ahol föl sorolja Vörösmartynak egykorú vagy közelkorú olvasmányait: »1824-ben Tasso, Ariosto, Petrarca, Vály Nagy Homérja, Lord Byron, Walter Scott, Houwald, Müllner, 1825-ben Schlegel dramaturgiája, Calderon színjátékai s utólag Shakespeare voltak olvasmányai . . .« De vajjon ki próbálta felfedni és megfejteni e paradox együttes eszmei gyökereit s ki látott benne eddig mást, mint anyag- és motívumszolgáltatást, vagy a legjobb esetben — egy sereg ösztönző munkát, nem pedig az irracionális európai romantika s a romantikus Vörösmarty ellentmondásokkal teljes, gazdag forrásvidékét. Tudvalevő, hogy ugyancsak ebben az időben fog hozzá Vörösmarty az »Ezer-egyéj« fordításához. De micsoda távlattévedés volt, ebben a fordításban amolyan kényszer- és szükségmunkát s csak mellelesleg a költő képköltő eljárásának egyik előiskoláját látni. Folytathatnók a légkörképző tényezők felsorolását. Megemlíthetnők többek között Balogh István színésznek »Árgyirus és Tündér Ilona« c. tüneményes játékát, Láng Ádám János »Aranyhajú Tündér Iloná«-ját, vagy Majláth János »Tündér Iloná«-ját, amely a Muzáron 1829. évfolyamában jelent meg, a bécsi mesés drámát, Mozart—Schikaneder »Varázsfuvola«-ját, amelynek Csokonai óta külön magyar hagyománya van, s végül a legfontosabbat: hogy Vörösmarty csak nemrég olvasta Gyergyai elbeszélését, — de még ezzel sem válnék teljessé, statisztikailag teljessé környezettanulmányunk. Nem is ez a célunk. Különben is jórészt régóta feltárt és ismert adatokról van szó, de mindenesetre új a perspektíva, amelyből most nézzük és értelmezzük őket. S talán szabad ebben az összefüggésben egy költői munkára utalnom, annál is inkább, mivel csodálatosképpen mind a mai napig kívül rekedt irodalomtörténeti tudatunkon. — 1828-ban, mintegy végszóra, megjelent Kassán Kovacsóczy Mihály fordításában, Ernst Schulze német költőnek szabályos stancákban írt költeménye, a »Varázsrózsa«. Schulze (1789—1817).— a nálunk is sokat olvasott Bouterwek tanítványa — gondolkodásával, esztétikájával közelebb áll a XVIII. századi érzelmesekekhez vagy a felvilágosodott Wielandhoz, mint romantikus kortársaihoz, de elvi fenntartásai sem akadályozzák meg abban, hogy gyakorlatában ne tegyen egyre újabb engedményeket a romantikus tündéri csodának, így epikai főművében a »Ceciliá«-ban, főként azonban az »Elvarázsolt rózsá«-ban.

Néhány száz évvel Gyergyai »Árgirus«-a után, Vörösmarty ad először újra, persze, összemérhetetlenül magasabb művészi fokon ízelítőt az irracionális csoda ábrázolásának terminológiájából, amely majd a »Csongor és Tündé«-ben állja meg a legnagyobb erőpróbát. Az első lépést ezen az úton a »Tündérvölgy«-ben és a »Délviziget«-ben teszi meg. Viszont, a »Varázsrózsa« marad jóskáig az egyetlen magyarra fordított idegen eredetű költemény, amely, ha nem is remekmű s nem is szolgál Vörösmartynak igazi inspirációs forrásául,

de tárgyával — (tündérfi keresi, megtalálja és megváltja a rózsává varázsolt királylányt) — elébe megy Vörösmarty hajlamának, csodahitének s támogatja terminológiai biztonságérzetét. S ez, valljuk be, nem is olyan kevés, (Schulze különben nem most és itt lép először a magyar irodalmi tudatba : a mese- és mondagyűjtő Majláth János már 1820-ban azzal ajánlja Schulze két főművét Kazinczy figyelmébe, hogy a »Ceciliá«-hoz fogható romantikus költemény nem jelent meg Tasso óta.) — S történik mindez Vörösmarty »Tündérvölgy«-korszakában.

A »Tündérvölgy« és Vörösmarty tündérvölgyeinek előtörténetével részletesen foglalkoztam »János pap országa« (1943) c. tanulmányomban. Itt mindössze három megjegyzésre szorítkozom : 1. A »Tündérvölgy« irodalmunk első nagyszabású archaizáló kísérlete, amely a Zrínyiász nyelvhasználatát az Árgirus királyfi mesei szellemével párosítja. 2. Az irracionális csoda első, éppen ezért helyenként távlathíjas betörése a modern magyar költészetbe. 3. Vörösmarty romantikájának nyitánya.

1942-ben kis tanulmányt írtam a »Tündérvölgy« nyitány-jellegéről (»Amit fül-nem-hallott, a szem-meg-nem jára«. — Irodalomtörténet, 4. sz.). Hadd idézzek belőle néhány modatot : »Keresve sem találnánk jobb bevezetői a fiatal Vörösmarty világába, mint a »Tündérvölgy« egyik versszakát :

*Én is oly dalt mondok világ hallatára,
Melynek égen, földön ne legyen határa,
Amit fül nem hallott, a szem meg nem jára,
Azt én írva lelém lelkem asztalára . . .*

Úgy tetszik, mintha Vörösmarty első korszakának költői emlékei ezt az alapszöveget variálnák, vagy legalábbis belőle bontakoztak volna ki. Kivétel nélkül mesei, mondai, történeti evokációk. Kevés kivétellel az értelmén, a tér és idő korlátain kívüleső dolgokat idéznek. Látomások ellenőrizhetetlen anyagából épültek. Képeik és hasonlataik a megfoghatatlan, rejtett tudás, az irracionális csoda varázsával teljesek. Fényhomályos világuk Vörösmarty választott hazája. Az idézett versszak igazolja e világ létezését. De a személyi vonatkozásokon túl egy másik jelentősége is van . . . : megtagadja mindazt, amit apollói klasszicitás néven ismerünk : az egyensúly, a leláncolt démónia, az éles körvonalak és a plasztikus forma, az arány, a mérték, a színlelt vagy igazi nyugalom művészetét«. A cikk részleteredményei között van néhány, amelyek szellem-történeti külsőségeiktől megszabadulva, ma is alkalmasaknak mutatkoznak arra, hogy új világitásba helyezték a romantikus Vörösmarty feltétlen eredetiségét: Mindenekelőtt elhatároltam nagy klasszikus realista-ellenalakjától, Goethe-től, és magyar realista ellenképétől, Aranytól. Hadd emlékeztessenek itt arra a mélységes különbségre, amely a »Tündérvölgy«-nek és a »Buda halálának« formailag hasonló, de tartalmilag összemérhetetlen indítóképét egymástól elválasztja. (Arany: »Én az avart jártam, tünődve megálltam : Egy régi levélen ezt írva találtam.«) S amint ma talán tisztábban látom, ez a különbség nem véletlen : Arany költői birodalma ott kezdődik, ahol a romantikus Vörösmartyé véget ér. Az ő »Danté«-ja pl. úgy hat, mintha elejétől végéig a »Tündérvölgy« ellenvilágaként írta volna. Szinte ünnepélyes borzalommal jár az örvények szélén, amelyekbe nem hatott le a szem. (Ez Vörösmarty fül-nem-hallott, szem-nem-látott világa.) Az értelem mérőónjával közeledik a mélységhez s egy pillanatra őt is megszedíti az ismeretlen, ritka élmény.

*De a lélek érzi, hogy az örvény vonja,
S a gondolat elvész csodás sejtelemben,
Nem ismert világnak érezi nyomását,
Rettegő örömnnek elragadja kéje,
A leviathánnak hallja hánykódását . . .*

Csakhogy a realista Arany szilárdan áll a földön, a révület, az elragadtatás pillanatában sem húnyja be a szemét. Az érzékfeletti izgalomból mindössze annyit ültet át a maga nyelvére, amennyi nem veszélyeztetheti az érzéki világ valóságát. Különben is siet kijózanodni, kiszabadítani magát a nyugtalanító helyzetből, amikor fölveti az értelem-sugallta kérdést :

Lehet-é a szellem az istenség része?

.....
*Avagy lehet-é, hogy haladó szem nézze
A szellemvilágot teljes öntudatban?
Évezred hanyatlík, évezred kel újra,
Míg egy földi álom e világba téved . . .*

A romantikus Vörösmartynak nem kell ilyen kérdésekkel gyötrődnie, hiszen éppen ez az a világ, amelyben — legalább egyelőre — otthonosabbnak érzi magát, mint a valóságban.

Fentebb idéztem Kölcsey Körner-bírálatának azt a részletét, ahol bosszúsán háritja el magától a Grillparzerek és Müllnerek »szem-nem-látott és fül-nem-hallott« világát, nyilvánvaló jeléül annak, hogy ezen a ponton, s nemcsak ezen a ponton, mennyire elszigeteli magát a maga józanabb romantikáját Vörösmarty »lángképződésétől«. — S még mélyebb összefüggésekre világít rá annak a ténynek felderítése, hogy itt egy régi, misztikus prófétai eredetű (Ésaiás 64, 3) »toposz«-szal van dolgunk. Közkeletűvé abban a formában vált, amelyet Szent Pál adott neki (Kor. I. 2, 9 : »Amiket szem nem látott, fül nem hallott«.) Bejárta kétezer év világirodalmát, mire eljutott Schillerhez, aki Kant-i értelmezést adott neki, aztán a magyar Kölcsey-hez. De csak Vörösmartynál lett igazi romantikus varázsigévé.

Tudom, hogy SÖTÉRrel szemben fölösleges Vörösmartyt megvédeni. Feltétlenül egyek vagyunk nagyságának elismerésében, abban, hogy az ifjú Vörösmartyban kulminál a magyar romantika első korszaka (szerintem ő e korszak egyetlen, európai mértékkel mérhető, sőt helyenként ezt meghaladó, igazi romantikusa!). Mégis úgy érzem, egy ponton polemizálnom kell SÖTÉRrel : a »Délsziget«-ről van szó, amely, úgy látom, Vörösmarty romantikus életművének összefüggésében mindmáig nem került az őt megillető helyre, holott az a meggyőződés, hogy egyik kulcsverse az egész korszaknak s egyúttal egyik kulcsa a »Csongor és Tünde« igazi megértésének, s mert többet, jóval többet látok benne merő allegóriánál, nyelvromantikánál, preromantikus »regresszióknál« vagy »transzcendentális« játéknál, vagy akár perspektívátlan robinzonádnál, ahogyan szellemtörténeiszek értelmezték. SÖTÉR többször beszél róla, egyszer pedig ilyen élesen fogalmazza meg ítéletét: ». . . a romantikus allegóriának első jelentkezése csak egy szélsőséges irreális talányos költészet megszólaltatására alkalom«.

Mindenekelőtt a megtévesztő allegória szó helyett feltétlenül szimbólikát, irreális helyett irracionálist mondanék. Kezdjük a címen : »a Délsziget«-név

csodálatos képzelettársításokat indít meg az emberben, de csak meg kell fejteni, máris kiderül róla : konkrét földrajzi valóságot jelöl. Mellesleg, ebben az az érdekes, hogy SÓTÉR már 18 évvel ezelőtt, Gilbert Chinard egyik tanulmányát ismertetve (*E Ph K*, 1936) kezében tartotta a megfejtés fonalát. Mert »Délsziget« azonos Tahiti óceániai szigettel, az »Insula Australis«-szal, és Chinard éppen — a Tahiti körül kialakuló legendával s e legenda utóéletével foglalkozott. De azt már Chinard sem tudta megmondani, miért sajátítja ki a Tahiti-képzet az európai romantikában a sokszázados tündérvölgy szerepét és ennek minden fényét, varázsát. S azt sem szabad hinni, hogy ez a kisajátítás légiüres, »transzcendentális« térben történik. E helyütt beérem néhány Vörösmarty szempontjából is tanulságos megjegyzéssel. (A mikrofilológiai részleteket különben együtt találni idézett »Tündérvölgy«-tanulmányomban.)

Izgalmas folyamat, — amelynek reális feltételeit csak a marxizmus tárhatja fel : hogyan keletkeznek a renaissance óta a kapitalizmus terjeszkedését, a földrajzi felfedezéseket követve egyre csodásabb tündérvölgyek, amelyek mellett elhomályosulnak, hitelüket veszítik az ókor mesés országai és boldog szigetei, a középkor szent tündérvölgyei és ördögi ellentündérvölgyei, — s hogyan tolódik minden földrajzi felfedezés után Európától egyre messzebbre az utópiák, robinzonádok, állam- és kalandregények színhelye. De ugyanaz a kapitalizmus, amelynek profitéhsége egyre újabb, ismeretlenebb területeket tárt föl a képzelet, kalandvágy és illúziók számára, csakhamar le is lohasztotta s ki is oltotta őket : Idővel egyre jobban összeszűkül az a világ, ahol még hazát találhatna az idilli álom és az illuzionista vágy. Érthető micsoda visszhang fogadja Európaszerte az első híreket, az angol Anson, Cook, a francia Bougainville, a német G. Forster tudósításait, a századok óta megközelíthetetlennek hitt *Terra Incognita Australis*, az Óceáni szigetvilág felfedezéséről s benne az újra megtalált paradicsomról, az Új-Cythéréről, »Dél-sziget«-ről.

Azok között a német költők között, akiket egy-egy pillanatra megejtett vagy hosszabb-rövidebb ideig fogva tarott Tahiti varázsa, ott találni Goethé-t, Wieland-ot, Jean Paul-t, Heiné-t, Grillparzer-t, Möriké-t, s hadd említsük mellettük a Tahiti-képzet legismertebb népszerűsítőjét, Zachariä-t, akinek utolsó költeményét, »Tahiti«-t, nálunk is buzgón olvassák. Külön tanulmányt érdemelne Tahiti magyar visszhangja, amely azt mutatja, hogy már itt is készen áll az az anyag, amelyből a »Délsziget« koncepciója épül. (Úgy látom, itt is egy még felfedezésre váró *Terra Incognita Australis*-szal van dolgunk.) Mindössze egy pár adatot e visszhang történetéből: Molnár János *Könyvháza*-nak 1783-ban kiadott I., II., III. szakasza, amely jórészt földrajzi utazásokra és felfedezésekre specializálja magát, egy cikkében Anson-nal, négyben pedig Cookkal foglalkozik. Ezt követi 1791-ben Benkő Ferenc »Parnasszusi időtöltés«-nek negyedik darabja, amely kizáróan Otahaitiról szól, 1795-ben, pedig a »Magyar Almanak« »Ó-Polynesiának históriájával«. De azt hiszem fölösleges folytatnom a statisztikai felsorolást. Annál nagyobb meglepetést tartogat számunkra Csokonai, az »álmomézt« költője, aki állandóan ott jár az irracionális csoda, a romantika határán, anélkül, hogy akárcsak egyszer is átlépne rajta. Minden racionális fenntartása és visszahőkölése ellenére, akárcsak Meseország-ról, a »gyönyörű aranykor«-ról, a tejjel folyó folyóvízről s a mézzel csepegő erdőről, Tahiti varázsáról is neki van a legegényibb mondanivalója egy Dayka-vershez írt jegyzetében : »A jámbor otahitát, nem örömet hallok az európai bigottság- és gonoszságra felhozva : a huronnal nem jöhet össze egy

aurea aetas-ban élő nép, melyet Európa úgy akar boldogítani, mint a mester-ségszerető Jupiter a Saturnus korabelieket... A physica festéssel is, mely a moralist vagy a politikait színezi, nem jól jön össze Otaheitenak boldog climája, mely jöllehet a torrida zóna alatt esik, mégis sem lakosait meg nem feketíti és apathizálja, sem a rekkenő hévségeket nem érezi. Örökös tavasz van kokuszos erdeiben — *amoena quos et aquae subeunt et aurae*. Azt hiszem ennél tömörebben nem lehetne rögzíteni az új Tahiti-képzet lényegét.

Látnivaló: a Délsziget Magyarország számára, már Vörösmarty előtt, is fel van fedezve s jelentésstanilag azok közé a szavak közé tartozik, melyek előlegezik a művek tartalmát. Vörösmarty esetében a »Délsziget«-nek nincsen eleme, amelynek ne tudók mesei eredetét, mítikus megfelelőjét, de egy sincs közöttük, amely ne a koncepció egészében, mint a koncepció egyik formáló eleme kapna Vörösmartytól származó, új értelmet. S most már azt is tudjuk, honnan ered meseszerű tájának előképe. De mi a koncepció eszmei magva, értelme? Az emberiség elveszett gyermekora, amelybe oly fájdalmas, mégis jóleső érzés visszatérni? Aranykor, amikor még értettünk az állatoknak és növényeknek a mienkkel közös nyelvén, az első szerelem, robinzonád, a társadalomból kiszakadt ember abszolút magánya? Annyit mindenesetre tudunk, hogy a költemény amolyan egyszeri olvasat, »hapax legomenon«, — egyedül áll a világköltészetben, s a magyarban is csak egy rokona van, Petőfi »Tündérálma«. S ha most megpróbálom megszüntetni a költeménynek ezt az ideológiai-művészi egyszerűségét, nem folytatom sem szellemtörténeti fikciókhoz, sem a mélylélektan őstípusaihoz. Az eddigi értelmezések számát sem szeretném fölösleges módon szaporítani. — Élt a XII. században egy Abu Dsa'far Ibn Tofail nevű arab filozófus, Avicenna tanítványa. A filozófia történetében szerény hely jutott neki. De van egy műve, a Hai Ibn Jokdhan, amelyhez egyaránt jogot formál az utópiák és a robinzonádok története. Valóban félig robinzonád — a világirodalom első robinzonádjája —, félig utópia. Ez is olyan egyszeri a maga nemében, mint a »Délsziget«, mindössze csak egyik két kései leszármazottja s rokona, köztük a »Délsziget«. Elmondom röviden a tartalmát, hogy ne járjunk légüres térben. Az Indiai Óceán egyik szigetén zsarnok király uralkodik. Csodálatos szépségű hugát egy toronyba zárátja, mert nem talál hozzá méltó férjet. De kedvese mégis utat talál hozzá. A királylánynak fia születik, s mivel fél bátyja haragjától, az újszülöttet egy ládában kiteszi a tengerre, amely még aznap éjjel egy lakatlan sziget partjára sodorja. A szigeten egy óz veszi gondjaiba a gyermeket. Mihelyt megnő, mindenüvé magával viszi, délben a naptól óvja, éjszaka melengeti. A kislány vadgyümölcs-csel táplálkozik, forrás vizével oltja szomjúságát. Eleinte falevével, aztán madártollal takarózik, megismerkedik a tűzzel, éles kődarabokból dárdahegyet, elejtett állatok bőréből ruhát és cipőt készít magának. Vadlovakat szelídít. Testével együtt tudata is fejlődésnek indul. Elkezd gondolkodni. Egy szigetre vetődött embertől megtanul beszélni, vele együtt elhagyja a szigetet, de az emberek társasága nem elégíti ki, ezért újra visszatér a szigetre.

Minket Ibn Tofail regényének csak első része érdekel, amelyet Granucci olasz novellista tett első ízben hozzáférhetővé az európai olvasók számára, a XVI. században. (Az egész műnek van héber, latin, angol s két német fordítása, amelyek közül az utolsó — J. G. Eichorn híres orientalista kezétől — 1783-ban, tehát a kezdő Tahiti-láz időpontjában jelent meg. Az Akadémia keleti gyűjteményében is van egy arab kézírata.) Aki ismeri a »Délsziget«-et, azonnal látja: mit kaphatott vagy kapott Vörösmarty a regénytől? Az első

ösztönző lökést és az egyszerű motivális alaphelyzetet, amelyet ebben a formában senki másnál nem találhatott, maga pedig aligha találhatott ki. De ezen kívül semmi mást. Minden egyéb az ő elidegeníthetetlen sajátja. Minden vélt mintával vagy példaképpel való összehasonlításból diadalmasan kerül ki romantikus képkötő eredetisége.

Nem irodalmi, hanem folklórhagyomány, a három kívánságról szóló s az ember telhetetlenségét példázó világhíres népmese szolgáltatja az első inspiráló lökést, részben az anyagot a »Rom« — megírásához, amely ha nem is értékben, de tárgyában mindenesetre Vörösmarty romantikus korszakának egyik jellegzetes megnyilatkozása. Arra, persze, nem igen szoktunk gondolni, hogy Vörösmarty a költeményt 1830-ban, a júliusi forradalom s a lengyel függetlenségi harc évében, tehát egy izgalmas politikai légkörben írta. Ennek nyomát könnyű felfedezni ott, ahol Vörösmarty a hontalan ország utolsó boldog álomképét a valósággal szembeesítve — a pártus föld színe alatt bemutatja a reális gyarmati Magyarországot, a pártus nép színe alatt pedig a reális magyar népet. Ami nyilvánvalóvá teszi, hogy Vörösmarty ébredése az apolitikus álomból már a »Csongor és Tünde« időpontjában kezdődik. Hiszen ennek a befejező részét egyidőben írta a »Rom«-mal.

»Itt semmi sem természetes vagy magától értetődő ajándék, mint a »János vitéz« Tündérországaiban«, írtam 1938-ban a »Csongor és Tündé«-ről (*Nyugat*, XXXI évf. 49), »a csodálatos befejezés egy hallatlan erőfeszítés és utópisztikus honvágy műve, védekezés az elmúlás és enyészet, az idő, a halál megmásíthatatlan törvénye ellen. Itt minden pozitív jegyre tíz negatív jut, itt minden álom mögött ott lappang a félelem, hogy csak álom, semmi más, s hogy minden pillanatban véget érhet, hogy minden illúzió visszájára fordulhat, hogy valami váratlan akadály megghiúsíthatja a diadalmas partraszállást. . . S mintegy tíz évvel később: » . . . a »Zalán Futása« óta lényegében minden »Tündérvölgy«-ben ott kísért az ellentündérvölgy, az érvényesülés legfőbb, legfájdalmasabb esélyével a »Csongor és Tündé«-ben. Holott minden látszat szerint, a tündérvölgy itt bontakozik ki a legteljesebben az illúzió végső diadalában. De micsoda akadályok, micsoda veszedelmek leküzdése után! Soha még diadalmas hős ilyen szkeptikus, fáradt, lemondó mozdulattal nem lépte át a boldogság kapuját, főleg ha a »János vitéz« diadalmenetéhez mérjük. Vörösmarty tündérországa utópia, nem erről a világról való . . . Csak a Mozart »Varázsfuvolája«-nak zenéjével és csodáival rokonhangoltságú Vörösmarty merte és tudta életének legveszedelmesebb pillanatában, annyi kudarc után, mégegyszer végigálmodni tündérvölgy-álmát, mielőtt kiszolgáltatta volna az ellentündérvölgy sötét hatalmainak és — a valóságnak« (Vörösmarty Mihály, *A holdvilágos éj és más elbeszélések*, 50—51 old.).

Megnyugtató számomra, hogy lényegében SÖTÉR is helyesli értelmezésemet, s ezt annál fontosabbnak tartom, mivel újra kísért az a felfogás, mintha Csongor útja nem volna egyéb magánjellegű és magáncélú menekülésnél a boldogságba, amolyan ártalmatlan biedermeier-idillbe.

Most tovább haladva régi értelmezésem útján, hadd hozzam ide a »Csongor és Tünde«-kutatásnak egy régóta vitatott központi kérdését, amelyet ezúttal talán sikerül közelebb vinni a megoldáshoz. Hozzáteszem, hogy ezúttal sem folyamodom merő feltevésekhez, hanem megmaradok a szövegek megbízható alapján.

A »Csongor és Tünde« három alakjáról, a Kalmárról, a Fejedelemről, a Tudósról és arról a szerepről van szó, amelyet a darabban játszanak. Előre

bocsátom : egyik sem átlagtípus, hanem úgy amint Vörösmarty ábrázolja őket, kivételes típusok, egészen konkrétan : az újabkori európai történelem három főtrendenciájának, három hajtóerejének : a kapitalizmusnak, a fejedelmi abszolutizmusnak és az abszolút, de kielégíthetetlen tudásvágynak képviselői, mégpedig a két utolsó esetében névhez, konkrét személyhez köthető, sőt időben rögzíthető képviselői.

Kezdem a Tudós alakjával, mint akinek történeti-eszmei megfejtése úgyszólván magától adódik. Ki az a titán, kérdezem Engels műszavával, aki a renaissancetól felszított tudásvágy legjellegzetesebb s letragikusabb megtestesülése, aki életét, lelke üdvösségét teszi fel e vágy kielégítésére, akinek problémája a német Népkönyv és Marlow óta három századon keresztül állandóan foglalkoztatja Európa legjobb költőit, művészeit, köztük Goethé-t, akinek világdramájában olyan művészi-eszmei magaslatra jut, hogy soha többé nem merülhet az emberi emlékezet színe alá? Azt hiszem, hogy a felelet nem lehet más: »Faust«, — Goethe »Faust«-ja. (Természetesen itt csak a dráma első részének hőse jöhet tekintetbe — a második rész tudvalevőleg csak 1832 után kerül a nyilvánosság elé, s előtte még csak sejteni lehetett, de tudni nem : bukás várja-e Faustot vagy pedig megváltás?) Hogy milyen mértékben ismerték Vörösmarty és magyar kortársai Goethét és a »Faust«-ot, azt más helyen tisztázom. Vörösmarty mindenesetre ismerte s maga cáfol rá arra a szívós irodalomtörténeti legendára, amelyet Farkas Gyula lapidáris tömörséggel így fogalmazott meg : Vörösmarty nem olvasta Goethét. Hadd tegyem még hozzá, hogy Vörösmartyt akkor, amikor Fausta esett a választása, ebben nem a véletlen, hanem a leghatározottabb tudatosság vezette. Ennek belátására nem kell más, mint Goethe Faustjának ismeretében elolvasni a Tudós monológját :

*»Erő az Isten! úgy kell lennie,
Ész és erő, vagy inkább még erő:
Erő az ész is, mert uralkodik,
S mi az? természet, most felelj, ha tudsz.
Munkáit értem, nem tudom magát.
Erő, vagy Isten? melyik szó erősebb?
Szavak, nevek, ti öltök minket el!
Ezerszer oszlatám már szűz elemre
Az össze-visszajárt természetet;
A képzelődés elfáradt agyamban,
S még Istenem sincs. Nem tudom mi az,
Vagy kit neveztek annak. És ezért
Fáradtam annyit éjimen, s naponnan,
Hogy azt mondhassam, semmit sem tudok! —
És mégis ezt a nem tudást nem adnám
-Egész hadért, mely, hogy tud, azt hiszi.*

Semmi kétség : az egész alaphelyzetet, a Tudós minden szavát, képét, egész gondolatmenetét Faust vagy Faust jelenléte sugallta. Faust azonosítja — János Evangéliumának első mondatát értelmezve — a logost (Istent) először szóval, aztán ésszel, majd az erővel, ő jut egyre újból arra a felismerésre, hogy a szó nem fejezi ki, eltakarja — Vörösmarty szerint előli — a gondolatot, s ő veti híres első monológjában mérlegre a tudományok összességét és csódtömégét, hogy végül belátva az emberi tudás korlátait — Vörösmartyval bevallja :

Látom, hogy semmit sem tudunk. Az ideológiai megfelelés olyan teljes, hogy teljesebb nem is lehetne. De van amit ennél is fontosabbnak tartok: Goethe a romantikus Vörösmarty egyik gondolatébresztő példaképe, ha nem is olyan mértékben az, mint talán már ebben az időpontban, Eötvös esetében. A másik nem kevésbé fontos eredmény: Vörösmarty egy új költői-filozófiai műnyelv kezdeményezője, amellyel meghalad minden eddigi magyar előzményt s amelyet maga fejleszt tovább a legteljesebben a »Gondolatok a könyvtárban« c. történet-filozófiai evokációjában. (Innen egyenes út vezet tovább az »Ember tragédiájá«-hoz.) S ha nemrég rá lehetett mutatnom arra, hogy Eötvös pótolja a hiányzó magyar filozófiai prózát, most Vörösmartyról elmondható, hogy az ő nyelvén le lehetett volna fordítani Goethe Faust-ját, amely mind a mai napig nem találta meg hasonló szellemű fordítóját. Nem győztem eddig s nem tudom most sem eléggé hangsúlyozni, hogy itt nem iskolás hatáskutatásról vagy motívumnyomozásról van szó, hanem egy ismert világirodalmi típusnak szimbolikus felhasználásáról.

Nem véletlenül említettem a »Gondolatok«-at. Mert látszólag itt is, még mindig a »Faust« eszmei síkjában járunk. — Ki ne emlékeznék a költemény felejthetetlen nyitányára:

*Hová lépsz most,
gondold meg, oh tudós,
Az emberiségnek elhányt rongyain
Komor betűkkel, mint a téli éj,
Leírva áll a rettentő tanulság:
»Hogy míg nyomorra milliók születnek,
Néhány ezernek jutna üdv a földön,
Ha isten ésszel, angyal érzélemmel
Használni tudnák éltők napjait.«*

A költemény jórésze aztán e tanulságnak mély, de lesújtó történet-filozófiai értelmezése. Bizonyára mindenki természetesnek találja, hogy a tanulságot magába foglaló négy sor idézőjel közé van téve. Holott valóban kissé szabad idézet, mégpedig a »Faust« második monológjából, amelynek színhelye a tudós könyvtárszobája. — »Vagy nem por az, mit e száz poleból álló magas fal ráborít?«, kérdi itt Faust, »s nem zsisbvásári lom, amely e molyvilágban fojtogat?«

*Keressem itt, minek híján vagyok?
Olvassam, hogy e földön, mindenütt
Kín volt az élet és ezrek között
Elvéve ha egy boldog is akadt?*

— . —

Faustot az ördög karjaiba kergeti a rettentő tanulság, s nagy kerülővel jut el odáig, hogy, szakítva illúzióval, ördögi segítséggel, démoniával, a munkában ismerje fel az élet célját és értelmét, amivel jogot szerez magának a megváltáshoz. Vörösmartyt is lesújtja a tanulság, de ő minden ördögi segítség nélkül emelkedik fel a cselekvő humanizmus álláspontjára, s ami Faust szemében még utópia: szabad néppel szabad földön állni, az a Vörösmartyéban már a megvalósulás küszöbéig jutott. Másfelől nem látom be, miért lett volna

Vörösmartynak ebben a helyzetben saint-simonista segítségre szüksége, hogy eljusson idáig, amikor ott van mögötte Széchenyi, Kossuth s egy újjáéledő nemzet hatalmas segítő- és hajtóereje?

A Fejedelem kilétének megállapítása sem tartozik a megoldhatatlan feladatok közé, csak válaszolnunk kell arra a kérdésre, ki volt az a fejedelem, akinek tüneményes pályája, emelkedése és »szabályosan« tragikus bukása a magasból, olyan izgalomba hozta volna a kort, akinek — Fausttal együtt annyi része lett volna a történeti és a romantikus hőstípus kialakításában, akinek egyetlen szavára trónok dőltek össze, népek szabadultak fel s aki betűszerint átalakította a világ arcát? A válasz ebben az esetben is csak egy lehet: Napóleon. Ha a magyar Napóleon-irodalomra gondolunk, a folyóiratok cikkeire, Berzsenyi csodálatos Napóleon-versére, azt kell mondanunk: Vörösmarty körül nemcsak mesei csodával, hanem Napóleon-kultusszal is telített a levegő. A mítizált Napóleon képének szembesítése a bukott Fejedelem önarcképével azt mutatja, hogy vonásról vonásra megfelelnek egymásnak. De hadd hivatkozzunk a leghitelesebb tanúra: magára Vörösmartyra, aki élete végéig nem tudott szabadulni a Napóleon-kép igézetétől. 1829-ben, tehát pontosan a mi időpontunkban, G. Schwab német átdolgozása alapján lefordítja Bartélémy és Méry híres költeményének (Napóleon en Egypte) egy részletét. 1834-ben »A nagyember« címmel epigrammát ír Napóleonra. 1841-ben pedig, amikor Napóleon hamvait Párizsba hozzák, a »Világzaj«-ban, újra felidézi a mítoszt, mégpedig teljesen a »Csongor és Tünde« szellemében és nyelvén:

*Megmozdult egy sír, s vele mozgni kezdte a tenger,
Ős koronáival a földteke ingadozott;
S újra düh, harc s mind ami viszály rettent vala egykor,
Szaggatták a kór emberiség kebelét,
Újra felállt a nép osztolni világon, és a
Béke derült arcán át vihar árnya repült.
Honnan e zaj és honnan e vész? A harcok urának
Holttestét vitték által a tengereken.*

Végül: van Vörösmartynak egy naplójegyzete 1839-ből, amely egy tervezett Napóleondrámáról ad hírt:

»1839. jan. 28. Napóleon; talán egykor drámai tárgyul használható. Nagyravágásának alapja a lelki erő, táplálója a szerencse, a népek szolgáltsága, s az uralkodók silánysága s részint jogsértő bánásmódja, czélja a legfőbb, mi ember által elérhető: viláгурalkodás.

Ennek elérésére eszközül használhatók a népek, kik minden birkatermészetök mellett készek a szabadságért, vagy csak állapotjuk változtatásáért is, síkra szállani, mihelyt a sikerhez remény mutatkozik. Észközüil legelőbb vehető a forrongó francia, utána a felszabadult Németország: összes erővel megtörendők Anglia és Oroszország, amaz a tengeri, ez a száraz nagy hatalom. Ekkor a világot a tehetségek arisztokraciája, a születési helyett, fogja kormányozni, véleménye szerint a legigazságosabb. Az indulatos, szenvedélyes nép eleinte hisz, határtalan szerencse követi a vezért; de ez önérzetéből elbizottá lett, a szenvedélye pillanatában rászédett nép kétkedni kezd, újra szabadságért szomjúzik s ennek ígérete mellett ámitója ellen felkél, hogy ismét megcsalassék. Quidquid delirant reges, plectuntur achivi. A fejedelmek ismét a régi mód

szerént uralkodnak, a nép megtartja csordai természetét : tūr és nyög, míg fél, s megszűnik félni, haragja irtóztató lesz, ha kiállhatatlan fájdalom által dühre ingerelgetik. Napóleon egy óriásnak kínjaival ég önkeblének Aetnája alatt. A nagylelkűnek vélt angol, követelt győzhetetlenségéhez nem illő gyávasággal, pusztá szigeten egy embert őriztet, egyet egész világ ellen. Ez rókailag okosan van téve s még e felett Napóleon neve helyébe egy angol név állíttatik ; kerül a sor s az angol, ki örömmel látta Oroszországból Napóleon futását, most az orosz hatalmon aggódni kénytelen. Ezeket a drámában jóslólag sejtetni lehetne.

Azt hiszem, nem tévedek, ha megállapítom, hogy az itt közölt naplótöredék azt is megvilágítja, amit a Fejedelem önelemzése még csak sejtetett vagy homályban hagyott. Tartozunk a történeti és filológiai igazságnak azzal, hogy megállapítsuk : Vörösmarty Napóleon alakjába kimutathatóan nemcsak ennek antik példaképét, Nagy Sándort, olvasztotta bele, hanem a fejedelmi abszolutizmus egyik végletes típusát, II. Fülöp spanyol királyt is, mégpedig úgy, ahogyan Schiller ábrázolta a »Don Carlos«-ban. Schiller adja Fülöp szájába azt az antik eredetű szálló igét, hogy *birodalmában nem megy le a nap*, amelyet Vörösmarty viszont — tovább fejlesztve és átalakítva — : így mondat el maga fejedelmével,

*»Ti napkeletre, napnyugatra ti,
Hatalmamat hordozza kardotok.
Hogy, míg leszáll ott, itt már fenn ragyogjon
Szolgálatomban a nap s birtokom,
Míg én leszek, ne lásson éjtszakút.«*

Nem tudom észrevette-e már valaki, mennyi rokonságot mutat ezen a helyen Vörösmarty pátosza a Schillerével?

A Kalmár alakját nem tudnám olyan irodalmi vagy történeti típushoz vagy akár névhez kapcsolni, amely úgy képviselné magában az önelégült és a bukott, kétségbeesett kapitalistát, ahogyan Napóleon a fejedelmet, Faust pedig a tudóst. De erre nincs is semmi szükség. Mert a típus helyett ott van maga a konkrét valóság, a kapitalizmus és gyarmatosítás modern mintaállama, Anglia, és szakember sem tudná jobban megjeleníteni a Kalmár önelégültségét s megolthatatlan profitéségét :

*Szomszédaim a két Indiák nekem,
S az új világnak minden partjai
Ösmernek engem és hajóimat,
Mégegyszer ennyi! és a félvilág
Kincsét zsebembe hordozom.
Mi lesz még zárva ennyi báj előtt?...*

De a másik kalmártípust, amelyet hirtelen fölemel s vagyonok urává tesz a spekuláció és a szerencse, hogy utána koldusbotra juttassa, sem kellett Vörösmartynek sokáig keresnie. Hiszen e típus különböző változatai is éppen most lépnek át az életből a regényirodalomba — s kezdik benépesíteni a színpadot.

A Kalmár, a Fejedelem, a Tudós, eredeti szerepüket megtartva lépnek be a »Csongor és Tünde« együttesébe, ők képviselik a tündérvölgyön

kívül eső, reális »nagyvilág«-ot, a maga csábító veszélyeivel és kiábrándító, riasztó katasztrófaival : a dráma nekik köszönheti intellektuális távlatait, amelyek nélkül megmaradt volna a mese-dráma fokán s aligha lett volna az, aminek ma látjuk : irodalmunk egyetlen Faust-jellegű költői alkotása.

A Kalmárral, Fejedelemmel és a Tudóssal adódó intellektuális távlatok elválaszthatatlanok az Éj monológjának mítikus távlataitól. A monológ régi kozmogóniák szem-nem-látta képeit idézi s, akárcsak Rom-isten, az örök maradandóság szimboluma a változó s elmúló jelenségek közepe. Emellett valami kielemezhetetlen, fojtott szomorúság árad belőle. Éppen ezért bajosan lehetne amolyan erkölcsi prédikációnak felfogni, amelynek alapszövege : minden pernek szakítsd le virágát. Ha a forráskutató módszerével értelmez-ném a monológot, megállapíthatnám : az Éj és hazája a »Varázsfuvola« Éj-országával azonos, Vörösmarty nyelvét pedig ehelyütt Mozart zenéje oldotta meg. De ami ennél is meglepőbb : Vörösmarty az első eszmei ösztönzést ezúttal is Goethe »Faust«-jától kapta, — persze, csak ennyit és semmi mást. Mephisto mondja Faust do!gozó szobájában :

*«Ich bin ein Teil des Teils, der anfangs alles war,
Ein Teil der Finsternis, die sich das Licht gebär,
Das stolze Licht, das nun der Mutter Nacht
Den alten Rang, den Raum ihr streitig macht.»*

Egy ősrégi mítikus motívum goethe-i változata : az Éj-anya, amely a fényt szülte gyermekül, — megragadja, mozgásba hozza Vörösmarty alkotó képzeletét. Az éj összegezi s általánosítja a Tudós, a Fejedelem, a Kalmár személyes tapasztalatait : ez az emberiség története a hiábaavalóság, a világ-vége távlatából tekintve.

Az európai mozgalom története azt mutatja, hogy az igazi romantikus hiába távolodik el a romantikától, hogy meghaladni ugyan meghaladhatja, külsőségeit levetkőzheti, hogy elbúcsúzhatik tőle, leereszkeszhetik a valóság-hoz, csak az nem áll hatalmában, hogy végérvényesen szakítson a romantikával. Vörösmarty sohasem leplezi, milyen nehezére esik a búcsú a romantika világától. Hiába próbálja eltemetni, s hiába folyamodik a búcsúnak már a »Csongor és Tünde« időpontjában alkalmazott »lukianoszi« formájához, azaz hiába parodizálja a romantikus csodát, hiába teszi meg az utat a romantikus humanizmustól a forradalmi humanizmusig, hiába találja meg helyét Kossuth oldalán, — utolsó »nagy« versei, a »Gondolatok a könyvtárban«, az »Előszó«, a »Vén cigány« látomásai, képzettársításai, pátozformulái elárulják : mennyi szál fűzi még most is a romantikus világképhez.

Láttuk : a romantikus Vörösmarty költészete hány meglepetéssel és rejtéllyel szolgál a kutatónak. Befejezésül még csak egyet említek, időrend szerint az utolsót, amely a többivel együtt, mindmáig szintén megfejtetlen maradt.

Gyulai Pál két töredékjelenetet közölt Vörösmartynak »Örök zsidó« címen tervezett drámájából, ezenkívül pedig két tervvázlatot, »amelyek egyike — (Gyulai szerint) — drámát, a másika vígjátékot sejtet«. (Vörösmarty *Összes munkái*, VIII. 36. és 380.) — Gyulai azt írja e tervekről, hogy bajos kiokoskodni belőlük : »homályosak és bizarrok, s inkább hirtelen fogant ötletek és jelenetek sorozatának látszanak, mint kristályosodott és végleg megállapított cselekménynek«. — Gyulainak igaza van, egyik esetben sem lehet szó »kristályo-

sodott és végleg megállapított cselekmény«-ről. De azért, azt hiszem, mégsem lesz reménytelen vállalkozás, eligazodni az ötletek és jelenetek útvesztőjében, ha követjük a romantikaismeret Ariadne-fonalát. Mert újra a romantikus és misztikus esodák világában járunk, csak hogy ezúttal — s ez az észbontó az egészben, — a gépek, a »gépkorszak« is helyet kapnak benne.

Amint a töredékekből sejteni lehet, eredetileg, a »haláltalan kísértet«, az örök zsidó és a nagyszerű, patetikus halál küzdelme alkotta volna a dráma magvát. Olyan koncepció ez, amelyhez foghatót alig ismer a téma világirodalma. Csak a 48-as szabadságmozgalmak és ideológiai programok és a magyar szabadságharc összeomlása sugallhatta, de nyilván meghaladta az öregedő Vörösmarty erejét. A tervvázlatokban már csak egy-két nyoma van a nagyszabású konfliktuslehetőségnek, s Vörösmarty végülis — a maga régi gyakorlatát követve — furcsa és nevetséges külsőségek között, veszélytelenítette és búcsúztatta volna a fantasztikus borzalmak világát. Állandóan az az érzésünk, mintha csak reprodukálná azokat az ijesztő álmokat, amelyek évszázadok óta »lidércnyomásként nehezednek az élő nemzedékek agyára«, hogy a következő pillanatban a mindennapi, rideg valósággal szembesítse őket. Állandóan az álom és az ébrenlét bizonytalan határterületén járunk . . . A Halál egy embert keres mindenütt régóta. Ez az örök zsidó, aki »tudván földi halhatatlanságát«, dacol és játszik vele. Egyszer a Halál elől menekülve, ennek palotájába »bukkanik«. A Halál »letartóztatja«. Az örök zsidó unatkozik s benéz »két függöny ablakon« : az egyikben a holtak szellemeit, a másikban a születendők árnyait látja. Egy bukott angyal (az ördög) vetődik oda, aki az egész világgal elégyületlen s a »színlés, kétszínűség ellen panaszkodik«. Kiereszti a holtak árnyait s a születendők alakjait. A nagy zavarban az örök zsidó ki akar szökni, s utána az egész szellemhad, mire jön a Halál s nehéz, emésztő füstöt bocsát egy szelencéből. A szellemek visszahúzódnak : Ezúttal újra jórészt ismert, ősrégi mesei motívumok és mitológiai képzetek ; a Halálnak mindent elfojtó zsarnoki szerepe mögött a politikai elnyomás és halálos reakció rendszere. De az igazi meglepetés csak ezután következik.

Tudjuk, micsoda félelemmel és gyűlölettel nézi a régi romantika a gépet, mint az egyetemes mechanizálódás és kapitalizálódás eszközét, amely ugyan az ember szolgálatába hajtja a természeti erőket (Engels), de ugyanakkor a természetből kiolt minden szépséget s végül az embert magát is aláveti hatalmának. Vörösmarty dramatizálja ezt a »gépiszonyt« és »gépgyűlöletet«. — Egy a születendők közül kiszabadult a Halál palotájából és »szóló« gépeket szerkeszt. A jelenet színhelye a »gépek háza«. Az ördög »egy kétségbeejtő dologhoz fog és a gépeket emberré teremt, ellopván angyal korában a teremtőerő egyik szikráját, melyet ezredek óta tartogatott, hogy ezen lelkekből szerezzen egy kielégítőt, miután újra emberi alakot ölthet, s reménye az emberiséget megjavítani a gépektől, kik minden rosszaságot magukba szívandottak, az emberszerű életet visszavonandván«. (Itt nyilván a falanszternek s a Prometheus-mítosznak olyan változatával van dolgunk, amely teljesen Vörösmarty sajátja!) Váratlan fordulat a : »gépművészt« megrohánják saját gépei, mire ő, »mielőtt végkép emberré alakulhatnának, átokba veté egész életüket, hogy soha örömet, boldogságot ne érezzenek«. A gépek elszélednek a világba, a Halál elmegey megkeresni a gépembereket.

A paródia aztán teljesen »áthonosítja« a drámát, megszüntetve a lidércnyomást, ugyanazon a fokon, s ugyanazokkal a stílusesszközökkel, ugyanazon realista eredménnyel, mint a »Holdvilágos éj« a »Csongor és Tündé«-t, a »Kecske-

bőr» a »Kincskeresők«-et. Egy olyan falusi jelenettel indul, melyért minden egykorú népszínmű megirigyelhette volna : a Halál — mellesleg frakkban — belép egy víg csárdába s félmeszely bor mellett hallja, hogy az ivók gúnyos dalokat énekelnek róla. Erre felugrik : ki itt az úr? — mire valamennyien ijedten földreborulnak, csak az öreg részeges Bori nem, aki nem más, mint a »haláltalan« örök zsidó. A Halál torkonragadja, a többieket azonban elengedi. — Egy központinak szánt jelenetben a Halál szolgálakat fogad, »Palack, dohány, köszvény befogadtatnak, lelki baj, szerelem, nátha elutasítottatnak, balesetnek kitörvén a lába stb. Méreg, gyilok nem kellenek... (Nem kell különös lelemény hozzá, hogy e jelenetben egy elterjedt népmese — *A halál követői* — motívumaira ismerjünk.) De a régi romantikus Vörösmarty, a »Tündérvölgy«, a »Délsziget« költője is szóhoz jut mégegyszer, mielőtt teljesen elhallgatna. Ezúttal az antik mitológiához fordul témáért ; bizonyára érzi, csak ez illik egy ilyen ünnepélyes pillanathoz. Felújítja az Alkestis-mondát, amely Euripides-en kezdve Hofmannsthalig annyi költőnek szolgált ihletforrássul. Alkestis feláldozza magát a halálnak, hogy megmentse haldokló férjét, de Herakles újra felhossa az alvilágból. Vörösmarty lélektanilag-emberileg mélyebb értelmet ad a mondának : A Halál egy fiatal lányt talál a temetőben ; szeretője sírját jött látogatni, majd azzal a feltétellel adja magát a Halálnak, hogy szeretője »föléled«. A fiatalember visszatér az életbe, de mikor megtudja mi történt, átkozni kezdi a Halált s addig ostromolja, mígsak nem teljesíti kérését s fel nem támasztja kedvesét ... *

* * *

SÓTÉR érdekfeszítő, fugaszerűen megépített előadásából egy új magyar romantikaszemlélet körvonalai bontakoznak ki. Talán csak a romantika fogalmának az a tág és bizonytalan értelmezése, amely a szemlélet mögött áll, s a problémák és a feltárt anyag sokrétű gazdagsága akadályozta meg abban, hogy megtegye az utolsó lépést s eljusson a végső, félreérthetetlen szintézisig. Mindez azonban nem homályosítja el pozitív eredményeit, következetességét, amellyel a magyar romantika külön sajátosságait nyomozza. Ehhez járul, hogy számos kérdést ő tűzött elsőízben napirendre, s hogy van nem egy formai-ideológiai összefüggés a romantika egyes szakaszai s a romantika utóélete között, amelyre ugyancsak ő mutatott rá elsőnek.

»A magyar romantikának hatalmas jelentősége van nemzeti irodalmunk kialakításában s 1848 előkészítésében is« — mondja egyik zárómondatában SÓTÉR. De a magyar romantika többet is tett ennél : megtanította költőinket és íróinkat a világirodalom kategóriáiban gondolkodni, s egy olyan terminológiát segített kialakítani, amely lehetővé tette számukra, hogy kifejessék mindazokat a nemzeti tartalmakat, amelyeknek megfelelő terminológia híján mindeddig kifejezhetetleneknek kellett maradniok, — hogy befogadhasák a klasszikus és romantikus irodalmak példaszerű alkotásait. Ezzel a romantika megteremtette a feltételeit annak, hogy a magyar irodalom most első ízben lépjen be egyenrangú félként a nemzeti irodalmak élő közösségébe, amelyet Goethe világirodalomnak nevezett.

* Mindazt, amit itt szűk helyen csak vázlatosan állt módomban elmondani, azt hamarosan külön tanulmányban fogom kifejteni. T. I.

KARDOS TIBOR :

Tisztelt Osztályülés! Nem párhuzamos előadást kívánok tartani, csupán a vitaindító előadáshoz szeretnék hozzászólni. Ez önmagában véve is nehéz, mert nem szakemberként teszek megjegyzéseket a magyar irodalom e korszakához. Ezért csak általános történeti következtetéseket kívánok levonni és néhány kérdést szeretnék SÓTÉR elvtársához intézni, amire Ő sokkal kompetensebb válaszolni, mint én a kérdést feltenni.

Célkitűzésével teljes mértékben egyetértek. Nehezen tudnám elfogadni TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE elvtársnak azt a megállapítását, hogy az előadó nem törekedett megfogalmazni a romantika lényegét. Legfeljebb arról lehet szó, hogy nem végzett összehasonlító műveleteket a különféle romantikák között, mert ezek kiderítették volna, hogy a magyar romantika pozitív vonásai korántsem elszigeteltek. Véleményem szerint jogosan hangsúlyozta, hogy a tárgyalás menetének történetinek kell lennie, hogy nem örök esztétikai kategóriákból kell kiindulni és nem valamiféle »örök romantikát« kell alapul venni. Viszont nem látom olyan világosan, hogy ezt a történeti elvet tényleg keresztülvitte volna. Az irodalom belső folyamatát nagyon szépen és meglehetősen nagy világossággal ábrázolta. Feltétlenül újnak éreztem olvasmányaim után azt, ahogyan a 30-as évekkel állítólagosan lezáruló romantikus korszak után felfedezi a romantika további útját. Ezeknek a részeknek a Jókaiival és főleg Keménnyel foglalkozó passzusai valóban művésziiek voltak s önmagukban is kitétek volna egy-egy akadémiai előadást. Ugyanezt mondhatnánk a Vörösmarty portréről is, amely talán a legszebb és legmélyebben járó része volt ennek a nagyterjedelmű előadásnak, amely, mint tudjuk, így is lerövidített formában hangzott el.

Ellenben úgy vélem, nem FARKAS GYULA találta ki azt, hogy a magyar romantikának van egy zártabb történeti szakasza, mely a XIX. század 40-es éveig tart, hanem a magyar irodalomtörténeti közvélemény tartotta azt így. SÓTÉR elvtárs periodizálhatta volna a romantika különféle fázisait Magyarországon, mint ahogy Vörösmarty élete pályájának tárgyalásában periodizálta is. Ha erre kényszerítette volna magát, akkor felesleges lenne az a kérdésem, ami ezután következik, hogy miért nem fordított nagyobb gondot a romantika előkészítésére és a szentimentalizmusnak miért nem tulajdonított megfelelő jelentőséget, egyebek között antifeudális mozzanatokat is? A szovjet irodalomtörténet jelentékeny irodalmi szakasznak tartja az orosz szentimentalizmust. Vajjon a »Fanny hagyományai« vagy a romantikus-szentimentális Kisfaludy Sándor balatoni regéi, a Himffy-szerelmei annyira elhanyagolhatóak-e, hogy még csak említene sem kellett volna az előadásban?

Amilyen helyes a konklúzió az előadás befejezésében, amikor SÓTÉR elvtárs úgy fogalmazza meg a magyar romantika osztálytartalmát, hogy az a liberális középnemesség irodalmi megnyilvánulása, annyira nem volt világos, hogyan bontakozik ki részleteiben ez az osztálytartalom, hogyan hat vissza a romantikus irodalom a reformkori magyar társadalomra. A romantika irodalmi folyamatát az irodalmi hagyomány keretein belül láttuk és éreztük, de a társadalommal való szakadatlan érintkezését, funkciójának kezdetét, eredetét, visszahatását nem. Mennyire jellemző erre Széchenyinek, mint romantikusnak kihagyása, s a romantikus mozgalommal való kölcsönkapcsolatának hiánya, vagy még ennél is inkább a magyar vígjáték és dráma romantikus karakterének hiányzó vizsgálata.

SÓTÉR elvtárs a romantika meghatározásában olyan módszert követett — lehet, hogy ezt én is félreértettem — mintha a romantikát a maga egészében reakciónak tartaná és elvetné, de úgy vélné, hogy egyes szakaszaiban, egyes alakjaiban nagyon is érdekes és pozitív kivételek jelenének meg. Nos, ha a romantikát gondosan megvizsgáljuk, azt látjuk, hogy európai megnyilvánulási formáinak legalább fele pozitív. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF elvtárs utalt már arra, hogy Lengyelországban, Spanyolországban és Olaszországban a romantika forradalmi jellegű volt. Hozzátehetjük, erőteljesen haladó szakaszai voltak Oroszországban, Csehországban és nálunk. A francia romantika is többretű, minthogy egyszerűen reakciónak lehetne nevezni. Tehát SÓTÉR elvtárs olyan általános meghatározást adott, amely alól a jelenségeknek legalább is a fele kivétel. Felmerül a kérdés: jogos-e ilyen esetben negatív alapokon álló meghatározást adni?

A fentebb említett országok romantikus mozgalmi közül egyetlenegyre akarok néhány utalást tenni, összevetve a magyar romantikával, és ez az olasz. Az olasz társadalom és irodalom olyan szerencsés volt, hogy a mi romantikus mozgalmunk hosszú folyamatának eredményeit egyetlen remekműben tudta produkálni, viszonylag igen korán (1825—26). Nálunk Vörösmarty még a párdúc-kacagányos Árpádra emlékezett, amikor Manzoni a polgáriassult Lombardiában az olasz nép multjának egy olyan szakaszához nyúlt vissza, melyben az olasz nép a legsötétebb elnyomatás igájában szenvedett, a XVI—XVII. századi spanyol uralom idejében. Fő hősül — ami példátlan az akkori romantika irodalmában — egy parasztleányt és egy takácslegényt állított művének középpontjába. Ábrázolta az olasz nép elnyomatását a spanyolok által, az idegen soldatesca dühöngését, a föld népének megaláztatásait, a munkás kiszolgáltatottságának már akkor feltűnő problémáit, hatalmas tömegjeleneteket, éhségtüntetések stb. De Manzoni realizmus felé való fordulásának jelentősége leginkább azon látszik, hogy követői hogyan használták fel a nagy romantikus mester motívumait. Guerazzi és D'Azeglio a romantikus történeti regény továbbvivőinek alkotásaiban az aktuális célzat nyilvánvaló: a Habsburg-iga lerázására és az »idegenek« kiűzésére lázítanak. Ezek az írók az 1848—49-es forradalmi eseményekben is részt vesznek és műveik a szó legszorosabb értelmében agitációs regények.

Mi az, ami mégis retrív elem Manzoninak és követőinek romantikájában? Elég pontosan meghatározható: a vallásos elem. Ezáltal lett Manzoni mintaképévé az új-guelf politikai mozgalomnak, amely a pápaságtól remélte Itália nemzeti egységét. Persze Manzoni illúziók rabja. Soha nem a feudális egyházat akarja dicsőíteni. Egyes alakjaiban vagy népi vagy olyan népbarát vallásosságnak ad hangot, mely ellentétes a feudális egyházzal. Azonban át akarja menteni a vallás ideológiai tartalmát, s abban a hiszemben van, hogy valamiféle megújult egyház haladó jellegű lehet. Ez olyan lehetetlenség, melyet az olasz 1848—49-es forradalom eseményei megeáfoltak, mindenkéltől IX. Pius pápa árulása és szökése. Ezekután olasz romantika nincs többé, elégett a 48-as forradalom tüzeiben. Új korszak keletkezik, melynek uralkodó jegye Carducci pogány életörömmel teli antiklerikális és forradalmi lírája. S ha ebben vannak romantikus jegyek, azok nélkülözik a kereszténység elemeit. Nálunk Magyarországon mindig hiányzott a romantikának ez a vallásos motívuma, de a romantika, mint irodalmi irány — s ezt világosan kimutatta SÓTÉR elvtárs — a 70-es évek idejéig erőteljesen továbbél.

Még egy vonatkozásra szeretnék utalni. Manzoni a népet állítja munkája középpontjába, de a kritikusok egyetértően atekintetben, hogy regényének

a jellemzés szempontjából legelmosódottabb két alakja éppen a két főhős. Manzoni nem volt képes mélyen ábrázolni a népet egyedeiben, bár érdeklődéssel és forró szeretettel fordult feléje. Csupán a romantika legyőzésének fázisában, amikor elérkezik a kritikai realizmus korszaka az olasz irodalomban is és nálunk is, tudják majd az írók a népet belülről teljes jelentőségében és mint főszereplőt ábrázolni.

SZAUDEK JÓZSEF:

Kedves Elvtársak! Hozzászólásomat TRENCSENYI-WALDAPFEL elvtárs szavaihoz kapcsolódva kezdem. Bár sok igazságot találok felfogásában és teljesen egyetértek azzal, hogy a romantikában mély elégedetlenség fejeződik ki a fennálló renddel szemben, hogy valóban előbbrevívó tagadás, a megelégedés alántas álláspontjával szembeszegezhető tagadás van benne, és bár azt is elismerem, hogy pozitív jelentését sem kell feltétlenül csak a realizmus felé való túljutási törekvésekben keresnünk, nem tudok egészen egyetérteni vele a Tündérvölgy második strófájának azzal az interpretációjával, amelyet ő adott, és még kevésbé az általa adott preromantika képpel, különösen azzal, hogy a romantika csíráit már a XVIII. század utolsó két évtizedére teszi. A Tündérvölgy, véleményem szerint, maga sem tartozik azokhoz a Vörösmarty-művekhez, amelyekben a megelégedés ostromozása, az alántas állapotnak képzelettel való megtagadása érezhető volna, sőt, paradoxul hat, de úgy látom, a Tündérvölgy képzeleti gazdagsága vagy »lángképződése« nem éri el akárhány más közel egyidőben készült Vörösmarty-mű lángképződését.

Nem éri el, mert Vörösmarty képzeletgazdagsága, lángképződése, mint más romantikusoké is, a valóság elemeinek és fantasztikus kezelésüknek összeütközésében vagy feszültségében keresendő s itt ez nem található; hogy a valóság és álom közti hányódás romantikája a legszebben a Csongor és Tündében fejeződik ki, arra SÓTÉR elvtárs igen meggyőzően mutatott rá.

Nem merem tehát e ragyogó szépségű strófa jelentését a Tündérvölgyre magára vonatkoztatva abban az értelemben elfogadni, ahogy TRENCSENYI-WALDAPFEL elvtárs teszi.

Ugyanakkor általánosabb jelentésében sem látom úgy a tételt, mint ahogy TRENCSENYI-WALDAPFEL elvtárs tekinti. Szavaiból úgy vettem ki, hogy egyoldalúan a lázadás mozzanatát hangsúlyozta, holott a »fül nem hallotta, szem meg nem jára« éppen úgy jelenti a valóságtól való megvető elfordulást, mint az egész költemény is, ha pedig még azt is hozzáveszem, hogy Vörösmarty olyannak akarja dalát — s itt emlékeztetek TURÓCZI-TROSTLER elvtárs mondataira — »melynek égen, földön ne légyen határa«, megérezni ebben az infinitumot a végesben szimbolizáló költészet szép, de reakciós schellingi tételét is.

Korántsem tekinthető ez a Vörösmarty állásfoglalás olyan egyértelműen pozitívnek.

Még kevésbé értek egyet a preromantikát némileg rehabilitáló tételekkel. Nem tagadom, hogy az eredetiség gondolata éppen a romantikus irodalomban fejlődik ki. Erről a továbbiakban még beszélni szeretnék. De a Kármán kihirdette eredetiség megvalósítására a mi társadalmi és irodalmi viszonyaink éretlenek voltak, mint ahogy analóg okoknál fogva a köztársaság mozgalma is elbukott és köztudomású, hogy a Kármán-féle eredetiség programja nem

folytatódik közvetlenül Kármán után: Kazinczynak ismét a fordítás, a kópia elvét kellett előtérbe helyeznie és így a fejlődés valóban ellentéteken keresztül vezetett. Kazinczynak Kármán eredetiség-elvét, Kölcseynek pedig Kazinczy fordításelvét kellett megtagadnia ahhoz, hogy a nemzeti irodalom eredetiségének gondolata végül is a romantikában bontakozhassék ki.

Igaza van TRENCSENYI-WALDAFFEL elvtársnak akkor, ha — kijelentéséhez híven — beigazolná azt, hogy a kilencvenes években valóban megtalálható lázadás, e lázadás a »Gemein« ellen, irodalmi formabontáshoz is vezetett. Ilyesmit azonban nem tapasztalunk. Kármán »Fanni hagyományai« című kisregénye valóban lázadást tartalmaz, de ebben a szentenciákkal és tudatossággal áthatott műben — férfias stílusú műben — formabontó kísérletet nem látunk és a kor legjelentősebb költőinél, köztük Csokonainál sem. Formabontással először — véleményem szerint — az episztolairó Berzsenyiné találkozzunk a tizes években és ugyanakkor a szabad ritmusban, helyenként teljes szabadsággal verselő Kölcseynél. Ezért is ebben a szakaszban kell megkeresnünk a magyar romantika forrásvidékét. Éppen az ezzel kapcsolatos kérdésekre szeretnék rátérni most SÓTÉR elvtárs előadásával kapcsolatban.

SÓTÉR elvtárs a magyar romantika első nagy hullámát a Kölcseyvel induló s a Vörösmartyval végződő korszakban látja. Meggyőző fejtegetéseit azonban történetileg általánosságban indítja el. Túl egyszerűnek és általánosnak érzem a Kölcsey útjához való felvezetést azzal, hogy a magyar romantika Petőfi előtti korszakában pusztán a *korábbi* érzelmesség s a *későbbi* patriotizmus tematikai műfajai stb. tárházát állapítja meg. Lényegében csak annyit mond, hogy Kazinczy, Berzsenyi és az 1814 előtti Kölcsey hozzák létre a szentimentális költészet tárházát, amely majd Kisfaludyra, Bajzára és Vörösmartyra is hatással lesz. Más írók esetében sem nyúl vissza az előadás másként az 1820 előtti irodalomhoz. Véleményem szerint egy kissé szűkös az a magyarázat, mely szerint az első, romantikát tápláló forrás a 10-es évek kazinczy és kölcseys szentimentalizmusában fakadna föl. Úgy gondolom, ennél sokkal többről van szó a 10-es évek második felében.

Nem azért tértem vissza a figyelmet erre az évtizedre, hogy SÓTÉR elvtársnak a romantikus íróegyházak fejlődését kitűnően jellemző, roppant gazdag tanulmányának néhány írói név kimaradását felrójam. Inkább úgy gondolom, hogy a romantika fejlődéstörvényét sem tudjuk meghatározni, ha nem történeti kezdeteiből indulunk ki.

Az első jelek, melyek már bizvást romantikusnak mondhatók, sőt döntő elemek, melyek résztvesznek a romantikus mozgalom kifejlesztésében, 1814 és 18 közé esnek s *alapjuk a császári-rendi kompromisszum felbomlása*, melynek következtében a magyar uralkodó osztály az *öt elnyomó Habsburgok* és az *általa elnyomott parasztság* közé kerül. Ha nem így volna, nem is nyílnék meg az út a *tudatos, mozgalmoszerű népiesség* felé, nem kezdődnek el egyfelől az *ösi dicsőség*, másfelől a függetlenségi érzést tápláló *szabadságharcos mult felidézése*, és hasonlóképp nem indulnának harcba legjobbaink — Kölcsey és Kisfaludy — egyfelől az *eredeti nemzeti irodalom* megteremtéséért, másfelől a nemzeti költészet *eredetiségének elvi* megalapozásáért. Ha ezek a vonások — melyek SÓTÉR elvtárs előadásában a romantika állandó jellemzőiként szerepelnek — megtalálhatók már a 10-es évek második felének a magyar irodalmában, a romantika forrásvidékét ide kell helyeznünk.

Ugyanakkor azonban azoknak a *világnézeti kérdéseknek* korai megjele-
nése is szükséges ebben az első, 10-es évekbeli szakaszban, amely világnézeti

vonások a későbbi romantikát jellemezni fogják. Nyilvánvaló, hogy a *romantika kezdeteire jellemző ideológiai válság* nyomait — ha nem is olyan mértékben, mint a válság okait, kifejlődését közelről átélő nyugatiaknál — nálunk is meg kell találnunk már ekkor. Ha itt nem valósult is meg a polgári forradalom, a mieink is láthatták azt a folyamatot, amelyen az emberiség az ész uralmának bejelentésétől, az emberi jogok proklamációjától óriási véráldozaton keresztül a — polgárság uralmáig s a bécsi kongresszusig jutott el; beláthatták, hogy »az észnek birodalma nem volt egyéb, mint a burzsoázia eszményített birodalma« (Engels). Nyugaton a polgári társadalom belső ellentmondásai most tolódnak az érdeklődés középpontjába. Nálunk ez a világnézeti kérdés a 10-es évek végén még nem áll világosan a gondolkozók előtt, ámde a kiábrándulás, a csalódottság a *forradalom utáni* helyzet miatt tagadhatatlanul már a 10-es évek derekától jól érezhető. A csalódásában forradalomellenes romantika a *történelemszemléletet* is megváltoztatja, a hősi (= forradalmi) életek »gyűjteménye« helyett a nagy egész evolúciójában (s nem a revolúcióban) látja a történelmet, s megszületik a *modern historizmus*, a történelem dialektikus felfogásával, a történettudomány föllendülésével s az irodalomban megvalósuló történelmi szemlélettel (Scott, Manzoni, Puskin). Ennek is megvannak nyomai az 1810-es évek második felének magyar irodalmában. Végül tagadhatatlan az, hogy ha a romantikusok irracionalizmusa nem fogja is el a mi íróinkat, már ekkor találkozunk náluk az *emberi ész világot átalakító erejének fájdalmas, megrendült, kétségesskedő vizsgálatával* vagy a *szenimentalizmusnak* a Kazinczyénál *irracionalisabb változatával*, a *vérző szív*, a sors túlhangsúlyozásával az 1814 előtti Kölcseynél. Az emberiség előbbrejutásának végső kérdéseit a civilizáció, a műveltség, a gondolatok értékének megmérésével nem a 40-es évek Vörösmartyja vizsgálja meg először romantikusan, hanem a 10-es évek derekának egy nagy verse, mely különben a Gondolatok a könyvtárban-nak ihletésébe is belopódzott.

Azok a szerzők, akikben először látom a magyar romantika felismerhető, félreérthetetlen jelentkezését a 10-es évek derekától kezdve, *Katona József*, *Berzsenyi*, *Kölcsey* és *Kisfaludy Károly*. Egyiket *sem szabad kész romantikusnak tekintenünk*, de világnézeti, esztétikai fordulataik egybeesése, az a tény, hogy 1815 és 18 között áll be műyükben, világnézetükben a fordulat a romantika világnézeti kérdései, nemzeti tartalmi, népiessége, eredetiség-gondolata felé, hogy Kultsár felhívása *köznépi* dalok gyűjtésére 1818-ban pontosan egybeesik Kölcsey legfontosabb világnézeti és esztétikai fordulatával (a klasszicista kozmopolita felfogás elutasítása s a nép felé fordulás) mindez együttvéve arra figyelmeztet, hogy nemcsak egyesekben, hanem az irodalom szélesebb frontján készül elő a döntő változás.

Külön, most el nem végezhető elemzést igényelne *Katona József* és a romantika kérdése. Ha elismerjük is, hogy *Katona* kinő a romantikából, s csak azt őrzi meg belőle, amire a realistának szüksége van, ennek mértékét még világnézeti tekintetben is meg kellene állapítani, hiszen az ötödik felvonás ellentmondásaiban az író világnézeti korlátai is érvényesültek, a jakobinus forradalmiság iránti bizalmatlanság. Az, hogy nagy nemzeti romantikánk lelegején máris olyan drámaíró áll, aki a történeti realizmus irányában jut túl a romantikán magán, nagyon jellemző egész romantikánk társadalmi jelentésére.

Katona húsz éven át hatás nélkül maradt s így fontosabb a romantika felé fordulás *Berzsenyi* művében. 1815 és 17 között készültek azok a

nagy versei, továbbá drámatöredéke, melyek Berzsenyit nem a felvilágosodás szimpla gondolkozójának, hanem a *felvilágosult eszmék és a forradalom utáni helyzet megrendült kritikájának* mutatják, olyanak, akinek klasszicizmusában most fedezhető fel először az ideológiai válság, s a válságnak olyan megoldása, mely megint romantikus jellegű: az evolúció hirdetése, a történelmi fejlődés gondolata. Igaz, hogy Volney forradalmi tartalmú műveiből indul ki a *Pesti magyar társasághoz* c. 1815-i episztolája, de ami ott, Volneynél rendíthetetlen bizalom volt az ész mindenhatóságában, itt, Berzsenyinél a bekezdő nagy vallomás után a Gondolatok a könyvtárban-ra emlékeztető kétellyé változik át »Hol van tehát a józan értelem, | Hol a tudósok annyi izzadása, | Remélhetünk-e vajjon jobb világot? | Gyaníthatunk-e oly időt, mikor | Az ész világa minden népeket | Megjőzanít és öszveegyesít | Skiirt közülünk minden bűnt s gonoszt?« E részlet élénken a *Guttenberg albumba* és a *Gondolatok a könyvtárban* Vörösmartyjának egyik főmotívumát állítja élénk. Romantikusán, mert kiábrándultan kérdezi a költő: Lehetséges-e az ész világának erejével egyesíteni a népeket békében, és romantikus a »reménylek«, »hinne is kell« válaszaiiban is — ugyanakkor a felvilágosodás nagy eszméjét oltva át a romantikába. Romantikus továbbá Berzsenyi azokban a verseiben, amelyek a fokozatos fejlődés gondolatát hangoztatják szemben korábbi álláspontjával, ellentétben akár nagy verseinek, akár a vallásról szóló töredékének felfogásával. HORVÁTH JÁNOS mutat rá arra, hogy vissza-visszaüt Volney-re, tehát a francia forradalmi racionalista könyvére, de ennek gondolatait már újabb felfogása, a fejlődéselv alá rendeli. A köztünk s a makkos ember közötti nagy hézag hirdetése vagy a Keszthely isteneihez írt Himnusz 1817-ből ragyogó bizonyítéka egy a romantika felé elmozduló, evolúciót hirdető magatartásnak, mely ugyanakkor Franklin, Newton, Kant nevével a felvilágosodás eszméit is megtartja.

Mindezzel nem akarom azt állítani, hogy Berzsenyi romantikus költővé lett volna, sőt hangsúlyozni kell, hogy esztétikai felfogása élete végén a klasszicisták mellé vonta s szembeállította a romantikusokkal, mint pl. mithológia-felfogásából világosan ki is derül. De a Berzsenyi művének ebben a szakaszában érvényesülő romantikus elem világosan jelzi az idő fordulását.

Még világosabb, döntőbb K ö l c s e y *fejlődése* a romantika irányába 1814 és 18 között, Katonával és Berzsenyivel egyidőben. Csak szentimentalizmusát tekinteni a későbbi romantika egyik elemének, véleményem szerint nem kielégítő. Hiszen ez a szentimentalizmus is mélyen kapcsolatban van azzal a kiábrándulással, mely Kölcseyt talán a legfájdalmasabban fogja el a forradalom utáni európai helyzet láttán — tegyük hozzá, anélkül, hogy a felvilágosodás eszméit megtagadná.

Kölcsey fordulatot jelző verse, a *Rákos nimfájához*, pontosan egybeesik azzal a világnézeti fordulattal, melyet a Kállayhoz és Szemeréhez írott leveleiben tár fel. 1814 jelzi először Kölcsey kiábrándulását abból a nagyvilágból, mely felé eddig oly mohón vonzódott, kiábrándulását a kozmopolitizmusból. Tudjuk, hogy amikor 1810-ben Pesten járt, Kazinczy pesti barátainak éppen kozmopolita felfogása tűnt fel s szóvá is tették Kazinczyhoz írott leveleikben. Most, 1814-ben Kölcsey már nem reméli azt, hogy a külföld kielégíthetné emberség és haladás iránti vágyait. »Innen Pestre, Pestről Pozsonyba, Bécsbe s onnan Philadelphiába álmodozom s ki tudja, hogy a földnek minden részeiben lenék-e helyet, hol el fognám kevés napok után mondani: nem innen el soha« — írja 1814 decemberében Kállaynak. Hogy e mögött a kielégíthetetlen-

ség mögött már az európai világ bírálata húzódik meg, hogy Kölcseyt éppen az ész birodalmának a kapitalisták uralmában történt megvalósulása s e megvalósulás embertelensége riasztotta meg, ugyanekkor írt két leveléből tünik ki. Az egyikben — Szemeréhez — azt írja, hogy ő inkább ad igazat Wilhelm Meister ama hőseinek, akik a színjáték jeleneteiben, vagyis »a világi életen felül vagy túl keresik a szebbet és jobbat«, mint »a húszmilliomos kapitalistának Londonban, ki csak hajóiban és váltóleveleiben él, s nem sejt egyebet magában és magán kívül...« Ez az idézet világossá teszi a londoni kapitalista valóságos életének megvetését Kölcsey gondolatvilágában s a romantikus elfordulást a világi életen felüli szebb jelenetekbe. Ugyanekkor írja Kállayhoz azt a levelet, melyben az egész nyugati világgal kapcsolatos kiábrándulását fejezi ki. E levél szerint az ottománok birodalma felett csak úgy, vagy még jobban lebeg »a barbaruszi homály nuance-a«, »mint Európának sok helyein, honnan a világosságnak kellene sugárzani«. Európa tehát nem nyújt számára kiutat.

Csakis ez után az 1814-i fordulat után (melyhez csak hozzájárulnak a péceli esetek) érthető meg az 1816-i nagy vallomás a kozmopolitizmussal szembe forduló hazafiságról, mely nem szűnik meg interessálva lenni az egész emberiségért...

Amde a kozmopolitizmussal való szembe fordulás elfordulást jelent Kazinczy irányától is és amennyiben a klasszicista Kazinczy arisztokratikus humanizmusát Kölcseynél a népi patriotizmushoz való átfordulás legelső mozzanatai követik, jogosan beszélhetünk önála is a romantikus irányba való átfejlődésről. Annál is inkább, mivel az evolúciónak és a nemzeti eredetiségnek általánosan romantikus elvei minálunk Berzsenyin kívül először Kölcseynél tűnnek fel rendkívüli nyomatékkal. Oly nyomatékkal, hogy éppen ezek jegyében vívja meg Kölcsey harcát a régi ellen, a Kazinczy-féle klasszicista, tévyszerű nyelvalkotás és fordításelv ellen. Jellemző, hogy az a Kölcsey, aki a 10-es évek elején még Kazinczy leglelkesebb híve a nyelvújításban, még hisz a nyelv tudatos átalakításában, 1817-ben szembe fordul ezzel az elvvel és a fejlődés, az evolúció elvét szögezi szembe egész addigi nyelvújító tevékenységükkel. »A változások« — írja — »magukban jöttek s mentek volna elő, a nyelv maga meghatározta a maga pályáját s maga meghatározza ezen pályának végecélját s korlátjait is...« Sőt: annyira a nyelv evolúciójára hagyatkozik, hogy lemond a nyelvújítás túlságosan racionalisztikus szabályairól s látszólag agnosztikus tételeket hirdet: »Az újat sokszor egészen ismeretlen okok fogadtatják el.«

Az evolúciónak ez elve mellett Kölcseynél az *eredetiség* elvének erőteljes hangsúlyozása és Kazinczy ellen fordítása tapasztalható ekkor s ennek fontossága talán még nagyobb. Hiszen nemcsak arról van szó, hogy Kazinczy fordításelvét korrigálja, hanem a nemzeti irodalom eredetiségének elvi megalapozásáról. Igaz, hogy ezt majd csak 1826-ban, tehát tíz évvel később fogja kifejteni a Nemzeti hagyományokban, de RÉVAI elvtársnak figyelmeztetése 1817 jelentőségére itt is eligazít. A Nemzeti hagyományok legelső felismerhető csírái u. i. 1817-re mennek vissza és pedig a Berzsenyi-kritikában találhatók. A Berzsenyi-kritika első lapjai ugyanazt a problémát feszegetik, amire majd a Nemzeti hagyományokban ad végleges megoldást: honnan van a nemzet poétai szegénysége és miért érvényesül idegen hatás egész irodalmunkban? Hogyan kell az idegen hatás ellen küzdeni a nemzeti eredetiség nevében?

Evolúció és nemzeti eredetiség elvein kívül közismerten ekkor, a Kazinczytól elszakadás évében, 1817-től nyílt meg Kölcsey számára a *népiesség* útja (egybeesve Kultsár felhívásaival) s ez egymagában is sokat ad a romantika útjának kialakításához. Nem árt figyelmeztetni arra is, hogy ekkori nagy versei — pl. a Rákóczi hajh, Bercsényi hajh, melyre SÖTÉR elvtárs is hivatkozik — romantikus szabadságharcos versek s mi több, egyikében-másikában már későbbi nagy versek csirái lappanganak (így pl. A rény címűben A szabadságharcnak felismerhető motívuma). Egyetértek SÖTÉR elvtárral abban, hogy mértéktartó romantika ez, hiszen volt szabadságharcok emléke inspirálja a költőt s a verseket a hősi múlt s a korcs jelen ellentétének fájdalma tölti el.

Ha ezeket az elveket, Kölcsey 1814 és 18 közötti fejlődésének elveit elsoroljuk s összevetjük Katona, Berzsenyi ismertetett felfogásával, lehetetlen fel nem ismerni a forradalom utáni és a bécsi kongresszus idejére eső nyugati világból való kiábrándulást, az evolúció s a nemzeti eredetiség elvének első erőlyes hangzatosát, a nép felé fordulást, az ész uralmának megrendült vizsgálatát és a hősi múltnak feltámasztását a jelen befolyásolása érdekében. Mindez együttvéve azt mutatja, hogy legjelentősebb íróink egymástól szinte függetlenül fordulnak a romantika irányába. Így — még ha táborról vagy iskoláról nem lehet is szó — a romantika alapvetése itt történik, 1814 és 19 között. Az a tény, hogy a történetfilozófus, evolúciót hirdető Herder hatása 1807 és 14 között erősödik feltűnővé (teljes magyar fordítása is elkészül) — Kazinczy Herder tanítványává szeretne lenni, ami nem sikerül, de Berzsenyi és Kölcsey valóban tanítványaivá lesznek egy időre — az egész forradalom utáni evolúciós szemlélet diadalát jelzi. S ha hozzávesszük azt is, hogy 1817—18-ban Kisfaludy Károly is elkészült első fontos műveivel (többek között a Stibor nagy részével), joggal mondhatjuk azt, hogy a magyar romantika forrásvidéke 1814 és 18 között, a francia forradalom utáni Európa polgári berendezkedése idején, a bécsi kongresszus táján keresendő s maga a romantikus irány a császári-rendi kompromisszum felbomlására adott sokoldalú válasszal indul el.

Más és részletesen megvilágítandó kérdés volna a magyar romantikus tábor megszerveződése (mely 1825—26-ban történt meg az Aurórában), a klasszicista tábor szétverésével egyidőben fellépő újabb romantikus hullám (a Kritikai Lapok harcai a 30-as évek legelején) s végül a 32—36-i országgyűlés után bekövetkező utolsó romantikus szakasz értékelése. Véleményem szerint e három szakaszra tehető a magyar romantika kibontakozása.

E kibontakozás során különös jelentősége van annak a tendenciának, amit SÖTÉR elvtárs a realizmus, ill. a népiesség irányába való túljutásnak nevez. Úgy gondolom, hogy nemcsak két külön ágban kell látnunk e két irány vonalát; SÖTÉR elvtárs pl. Kölcseynél az egyik ágat a népdalkísérletekben, a másikat a múlt nagy képeinek romantikájában jelöli meg. Ez a két ág azonban egyesül is egymással: éppen itt van Kölcseynek, a nemzeti költőnek nagysága. SÖTÉR elvtárs csak annyit mond, hogy abban, hogy Kölcsey lírája az utolsó évtizedben leveti az érzelmességet, lágyságot, része lehetett a népdalkísérleteknek is. Ennél azonban többet is megállapíthatunk. Kölcsey önmagát adta a népdalaiban — hangsúlyozza helyesen SÖTÉR elvtárs. Ám az Igazság s a két Zrínyi-dialógus párbeszéde sem valami románcosan külsőséges, hanem belső dialógus, mely tulajdonképp Kölcsey lelkében folyik le. Ámde ezt a dialógusformát ő nem a német romantikusoktól tanulta (bár az övéket is ismerte), hanem a *magyar népdal tanulmányozása közben gyakorolta be*. Kezdetben a népies románc vagy kifejezetten a népdal számára hasznosította a népköltészet

kérdő-felelgető módszerét, így indult el költészetének intenzív demokratizálása; amikor pedig a politikai események hatókörébe került, ellenállhatatlanul tört fel belőle a társadalom megváltoztatására irányuló akarat. A megszerzett népies forma, a kérdő-felelgető szerkesztés módja tágult ki tehát a népbárát politikus szenvedélyes érzelmeinek kifejezésére. Ez a szerkesztési elv különben kiváltképp őrá jellemző: ez a lélek legmélyéről felfakadó párbeszéd, melyben kérdező és felelő is ő maga. Drámai párbeszéd és mégsem romantikusan vívódó: hiszen az Igazság című vers párbeszédétől a Zrínyi második énekéig azt tapasztaljuk, hogy a két gondolatsor, az állításoké és a tagadásoké nem kulcsolódik össze, nem vív és viaskodik egymással, hanem mindegyik önmaga vonalán merevedik a másik kizárójává, abszolút tagadó-jává; úgy, hogy méltán következtethetünk a Kölcsey lelkében most kifeszülő, végletesen ellenkező két politikai felismerésre: tudnia kell, hogy hiába keresünk a volt nagy nemzetet, az nincs már és helyette újat, teljesen újat kell teremteni. Hogy ez a lírai koncepció mennyivel mélyebben fejezi ki a társadalmi valóság követelését, mint az ugyancsak s ugyanekkor a heroikus illúziók elbukását ábrázoló Vörösmarty a *Két szomszédvárbán*, az nemcsak a két műfaj, a líra s az epika eltérő ábrázolási feltételeiből és formáiból ered, hanem Kölcsey mélyebb valóságglátásából, világnézetének politikai mélységéből. . .

Végezetül néhány szót az előadás Vörösmartyval foglalkozó részéről. Ezt tartom a legszebbnek, nagyon sok vonatkozásában teljesen meggyőzőnek. De félreérthetőnek tartom azt a kijelentést, mely szerint: »A kor nagy írói végülis levetkeznek magukról a romantikát vagy visszaszorítják magukban. . . a Hedvigtól a Vén cigányig vezető út a rómantika visszaszorításának útja is«. A Gondolatok a könyvtárban, az Előszó, a Vén cigány éppen ellenkezőleg: csúcspontján mutatják Vörösmarty nagy romantikus művészetét. A 40-es években Vörösmarty romantikája is kiteljesedik. Éppen ekkor olyan eszményképeket dolgoz ki lírája, amelyek megvalósulásának feltételei már némileg adva vannak a kor viszonyai között, tehát történelmileg időszerű, szükségszerű feladatok megoldását sürgeti. *Ezzel* valóban a realizmus irányába mutat előre. Ámde ugyanakkor a jelenségek romantikus felnagyítása és a pátoz fortissimója megmarad, éppen azt a legnagyobb feszültséget kifejezendő, ami egyrészt a valóság teljes megragadására irányuló formai erőfeszítésből, másrészt az előretörésre időnként még Vörösmatynál is bekövetkező csüggedés, válság érzelméből következik (kispolgári utópizmus, a lengyelországi véres események s az osztályharc). Van itt valami végletes feszültség mondani-való és kifejezésmód között.

A líra nem kívánta meg — a művészi alakítás sérelme nélkül — azokat a feltételeket, amelyek a nagy dráma létrejöttéhez szükségesek és az elszigetelt, szubjektív élmény révén is (de az általánosítotttság erejével) közelebbről, mélyebben ábrázolhatta a valóságot is, adhatott kritikai állásfoglalást és mutathatott a jövőbe is — mint más műfaj. A romantikus idealista tükrözési módszernek antirealista és mégis a realizmus felé mutató esztétikuma mélyebb vizsgálatot érdemel. Ezért is gondolom azt, hogy romantikánk főkérdéseinek tudományos alapossággal és részletességgel történő vizsgálatában az első helyek egyikét a műfaji kutatásnak, a tükrözési módszer megvizsgálásának kell elfoglalnia.

KOMLÓS ALADÁR :

SÓTÉR elvtárs a magyar irodalomtörténet egyik legsúlyosabb adósságát kezdte törleszteni, mikor a romantika mindmáig mindnyájunk által óvatosan került, bonyolult, nehéz kérdésének tanulmányozására vállalkozott. Mindjárt meg kell mondanom, hogy tanulmányát hasznosnak, eredményesnek, értékesnek tartom. Főérdemét abban látom, hogy vizsgálódása rendkívül konkrét, nem általánosságokat mond a romantikáról, hanem a romantika egyes magyar képviselőit és azok műveit teszi vizsgálat tárgyává, hatalmas tárgyismerettel, finom megfigyelések tömegével és lényegében a kérdés helyes megítélésével. Érdeme az is, hogy igazságot kezd szolgáltatni a magyar romantikának s úgy teszi ezt, hogy mértéket tart, nem esik túlzásba. Természetes azonban, hogy mikor malaki elsőként vágja ilyen nehéz fába a fejszéjét, munkájában kidolgozatlan és elhibázott részletek is akadnak.

Tanulmányával sajnos, csak igen futólag volt módom megismerkedni, így csak néhány rövid észrevételt fűzhetek hozzá. Elsősorban egy-két részletkérdést említek meg : Hiányolom a tanulmányban, hogy érthetetlen módon nem beszél Széchenyi Istvánról, aki pedig, — mint erre BÁNÓCZI JÓZSEF már rámutatott — a magyar romantika legnagyobb alakja. Mellesleg maga BÁNÓCZI is megérdemelte volna az említést, hiszen már hetven évvel ezelőtt figyelmeztetett a magyar romantika sajátos, a nyugatitól eltérő vonásaira. Széchenyi mellőzése annál sajnálatosabb, mert az ő szerepének, majd Kossuth jelentkezésének és hatásának megvilágítása lehetőséget nyújtott volna arra is — aminek hiányát KARDOS TIBOR elvtárs vetette fel —, hogy a magyar romantikán belüli periodizációt meg lehessen kísérteni. Sokkal kisebb jelentőségű dolog Balga és Ilma szerepének téves értelmezése a tanulmányban. SÓTÉR szerint Balga és Ilma a »Csongor és Tündé«-ben a romantika kritikája. Ha így volna, ez azt jelentené, hogy Vörösmarty szemében ők a mérték és ideál. Nem kell mondanom, hogy ez nincs így, Vörösmartyt Csongor képviseli. Balga és Ilma alakjában a költő nem a romantika, hanem a filiszterség kritikáját adja. Úgy vélem továbbá, hogy SÓTÉR mérlege keveset mutat fel a romantika érdemeiből. Összefoglalásában ugyanis mindössze azt hangsúlyozza, hogy a romantika résztvett a nemzeti szabadságért vívott küzdelemben. Ez helyes megállapítás, valóban ez a magyar romantika főérdeme. De hangsúlyozni kellett volna, hogy a magyar romantika közelebb vitt minket a realizmushoz és az egyéniség felszabadulásához és így voltaképpen Petőfihez is.

De mindez csak részlet. Lényegesebb hiánya a tanulmánynak, hogy SÓTÉR elvtárs elmulasztja tisztázni, mi a romantika. S ezt nem véletlenül mulasztja el, hanem tudatosan és elvből. Annak a felfogásnak alapján, hogy a romantikáról nem lehet beszélnünk, mert hiszen csak különböző romantikák vannak. De ennek ellenére, ha nem volna valami közös a különböző romantikákban, azaz ha a különböző romantikák mellett nem volna romantika is, akkor lehetetlen volna megállapítanunk az egyes romantikusokról, hogy valóban azok, önkényesen tulajdonítanánk nekik vagy vonnánk meg tőlük ezt a jelzőt. Mi a romantika? Nem az én dolgom itt e fogalmi tisztázás megkísértése. Mégis legyen szabad egy feltevést megkockáztatnom : Minden romantikára jellemző, hogy benne a társadalommal meghasonlott egyén érzelmeiben és képzeletében keres kielégülést : a rendkívüli érzelmi gazdagságban, vagy rendkívüli jelleme, vagy rendkívüli események elképzelésében. Mármint a meghasonlás — minden esetben változó — okán múlik, hogy ama

rendkívüliség funkciója forradalmi viszonyok tagadása-e (mint a reakciós romantikában) vagy egy jobb helyzet sürgetése (mint a haladóban).

E tisztázás és meghatározás elmulasztása miatt esik SÓTÉR elvtárs abba a hibába, hogy olykor észrevétlenül a romantika, illetve a realizmus különböző felfogásait keveri össze, mint pl. mikor elfogadja, hogy Vörösmarty stílusa realista, mert fizikai részleteket ábrázol, vagy elfogadja a realizmus ismertetőjeléül a festőiséget és a humort, viszont kétségbevonja Kemény realista voltát, pusztán azon az alapon, hogy történelemfelfogását a fátum, a tragikum, a pesszimizmus jellemzi. Hát lehet, hogy a pesszimista történelemfelfogás valóban összeférhetetlen a realizmussal. De ez a nézet semmiesetre sem oly magától értetődő, hogy előzetes vizsgálat és bizonyítás nélkül használni lehetne.

A tanulmány másik hiánya, hogy SÓTÉR nem vizsgálta meg a különböző romantikák társadalmi gyökereit. Pedig azt hiszem, meg lehet állapítani, hogy míg a korai nyugati romantika a polgári forradalomra adott csalódott válasz, a magyar (s általában a keleti) romantika épp a polgári forradalom felé igyekszik. Elfogadom SÓTÉR megállapítását, hogy a magyar romantikában a liberális nemesség szólalt meg. De nem volna-e tanulságos kiegészíteni ezt azzal, hogy Schlegelék mögött, meg a reakciós nemesség s Viktor Hugo mögött a haladó polgárság áll? Az ily összevetés természetesen nem azért szükséges, hogy a nyugati romantikusokat, hanem hogy a magyar romantika sajátos jellegét ismerjük meg jobban. A magyar romantika további megkülönböztető vonása, hogy nem távolodott el soha olyan mértékben a valóságtól és a józan-ságtól, mint pl. a német Novalis, vagy a francia Nerval. Az irracionálizmus nálunk sosem hatalmasodott el; a nemzeti harc, amelyben írónk résztvettek, megakadályozta ezt. Úgy látszik továbbá, hogy míg a franciáknál a XVIII. század klasszikus irányú írói a felvilágosodás hívei s a romantika reakciós, nálunk fordítva: a klasszikus iskola még a klérust és a feudalizmust képviseli s a romantika haladó.

SÓTÉRnek a romantika létezését kétségbevonó felfogásával függ össze az a véleménye, hogy szerinte romantikáról csak egy bizonyos történelmi korszakban beszélhetünk s így például a századvégen már nem lehet szó ilyesmiről. Azt hiszem, SÓTÉR elvtársat az befolyásolja, hogy nem akar beleesni az »örök romantika« fogalmának vermébe. S valóban, ha örök romantikán holmi tértől és időtől független, »romantikus alkat«-ot értünk, akkor kerülnünk is kell ama téves elképzelést. De vajjon nem megy-e SÓTÉR túlmesszire, ha annak lehetőségét is tagadja, hogy többé-kevésbé hasonló történelmi helyzet máskor is előidézhethet ilyen magatartást? Persze érthető, hogy SÓTÉR, aki azt is kétségbevonja, hogy a romantika korában volt romantika, más korokban még inkább kétségbevonja ezt. De viszont a tények rákényszerítették annak felismerését, hogy az 50-es években egy új magyar romantika kezdődik. S kérдем: ha a történelmi helyzet az 50-es években létrehozhatott egy újabb romantikát, miért nem volt ez lehetséges a századvégen is? Miért képtelenség, hogy azt a tiltakozó magánybavonulást és befeléfordulást, a nagyságnak ama kultuszát, amit Vajda Jánosban az általa utált arisztokrata-és szatócsvilággal való meghasonlás kiváltott, romantikus jellegűnek nevezjük? Vagy van-e komoly okunk arra, hogy mikor a koruktól való irtózás Reviczkyt álomvilágba, Komjáthyt pedig a miszticizmusba kergeti, ezt ne merjük romantikusnak nevezni? Természetesen nem úgy értem ezt, hogy Reviczky és Komjáthy vagy éppen Vajda tisztára romantikus lett volna,

hanem, hogy a romantika többé-kevésbé lényeges elemei újra-termelődtek bennük. S ha bizonyos lakás- és táplálkozási-viszonyok stb. különböző helyeken és időben tüdőbajt okozhatnak, bizonyos társadalmi viszonyok miatt ne szülhetnék meg a romantika magatartását?

SÓTÉR előadása alapvető fogyatékságának tehát a romantika fogalmi tisztázásának hiányát tartom. De előadása olyan nagy anyagot tár fel s azt olyan sok finom észrevétellel világítja meg, hogy a romantika további kutatásai mégis csak e nagyértékű tanulmány útján indulhatnak el.

BARÓTI DEZSŐ :

SÓTÉR elvtárs előadása jelentős kezdeményezés a magyar romantika eddig elhanyagolt alapvető kérdéseinek felvetésére és megoldására. A sokszínű, sok érdekes megállapítást tartalmazó előadás bizonyára megtermékenyíti majd az idevonatkozó kutatásokat, annál is inkább, mert az utóbbi években teljesen hiányoztak a reformkor elvi kérdéseit fejtegető tanulmányok.

Legelőbb a magyar romantika periodizációjához szeretnék hozzászólni. SÓTÉR elvtárs a magyar romantikának három korszakát különbözteti meg, az elsőt, mint emlékeznek rá, kb. 1820-tól kb. az 1840-es évekig tárgyalja, ez az amit »patriota romantikának« nevez — ezen belül 1830 kétségtelenül nem zárókö, de jelentős határ, mely lezárja romantikánk múltba-néző szakaszát. Helyesen különbözteti meg ettől a »patriota romantikától« a negyvenes években megjelenő új hullámát a magyar romantikának, a fiatal írónemzedék »plebejusi« romantikáját. Ezzel kapcsolatban azt a gondolatot vetném fel, hogy romantikánknak ez az új szakasza már nemcsak a még meglévő feudális viszonyokkal szembeni türelmetlenség : lehetetlen fel nem ismerni benne a magyar kapitalizmus csiráinak kezdődő kibontakozására való romantikus reagálást. Erre vall a városi, polgári téma gyakorisága (Kalmár és tengerész), erre vall a burzsoá viszonyok ellen lázadó francia romantikának jelentős hatása is a Fiatal Magyarország íróira, köztük Petőfire is.

A magyar romantika korát Petőfi fellépésével, helyesebben Petőfi rövid romantikus korszakával magam is lezártnak tekintem, mégis hangsúlyoznom kell, hogy mindaz, amit a kiegészítés utáni »romantikáról« mond, pl. Kemény romantikus jellegének megmutatása, vagy az Arany műveiben jelentkező romantikus elemek, tele vannak komoly és figyelemre méltó megállapításokkal. A magyar romantika utóéletének ez a megmutatása ugyanakkor az eddigieknél sokkal világosabbá teszi, sokkal jobban aláhúzza romantikánk történeti jelentőségét irodalmunk fejlődésében.

A romantika két nagy magyarországi hullámverésének tárgyalásánál azonban sokkal inkább kidomborítottam volna azt a szempontot, hogy az irodalmi folyamat elválaszthatatlan a nép történetétől, s részletesebben, elmélyedőbben rámutattam volna azokra a történetileg meghatározott gazdasági-társadalmi okokra, melyek a magyar romantikát létrehozták.

A magyar romantika a feudális társadalmi rend egyre erősödő felbomlásának s a kapitalizmus kialakulásának és ezzel együtt a nemzeti függetlenségéért, a burzsoá nemzet-állam megteremtéséért folytatott harc irodalma, melynek különösen első szakaszára, a burzsoázia gazdasági és politikai gyengesége, a középnemesség vezető szerepe nyomja rá a bélyegét. Ebből az is következik, hogy a haladás és reakció ezen az utóbbi rétegen belül harcolnak egy-

mással, s így jó létre a magyar romantika első szakaszának legjellegzetesebb sajátossága, az optimizmus és pesszimizmus között való, végül is optimizmusban feloldódó vergődés, az a sajátos élet-hölceselet, amit legszebben talán Vörösmarty nagy versei, *Gondolatok a könyvtárban*, vagy később a *Vén cigány* fejeznek ki, de ami ott van Kölcsey, sőt Széchenyi egész életművében is.¹

A magyar romantikán belül megjelenő pesszimista színezetet nem utolsósorban a nemesi vezetés alatt folyó politikai harcok ellentmondásai, megtorpanásai magyarázzák. A pesszimista színezet azonban sohasem válik teljesen uralkodóvá, legyőzi ezt a magyar romantika patriotizmusa, melynek gyökerét elsősorban nem is a polgári haladásba, hanem a nemzeti függetlenségért vívott harc értelmébe vetett hitben fedezhetjük fel. »Előttünk egy nemzetnek sorsa áll« — fogalmazza meg Vörösmarty az egész magyar romantikát életető hitet, s ezzel nemcsak a nemesi patriotizmusnak ad hangot, hanem a Habsburg elnyomás alatt nyögő egész magyar nép szabadságvágyát is kifejezi.

A magyar romantika világnézetét tehát egyik oldalról az ország gazdasági és szociális elmaradottsága, a haladás és maradás erőinek egy rétegen belül való összezapása, másik oldalról pedig a lassan bár, de mégis meginduló polgáriásodás kibontakozó erői által meggyorsított függetlenségi mozgalmakból születő optimizmus sajátos kettőssége határozza meg. Azt, hogy ez az optimizmus egészen Petőfi fellépéséig sohasem érvényesülhet maradéktalanul, az elmondottak mellett egy másik mozzanat is nagymértékben színezi. A polgári haladásért folytatott harc nálunk igazában csak akkor kezdődött meg, amikor a nyugati országokban már lezajlott a polgári forradalom, s egyre világosabbá vált, hogy ez nem a »szabadság, egyenlőség, testvériség« birodalmát hozta létre. Az a nyugati romantika, különösen a franciára gondolk, mely nálunk is hat ekkor már, egyre szenvedélyesebben mutatja meg a burzsoá forradalom méhéből megszületett kapitalista társadalom ellentmondásait. A kor magyar írói és gondolkodói már csak azért sem nézhetek a francia felvilágosodás íróinál, vagy akár a Bacányi Látójában kifejezett optimizmussal a felé a burzsoá világ felé, melyért a magyar történelem soronkövetkező feladatai jegyében mégis harca kellett indulniok. Elég talán itt arra a kiábrándult képre utalnom, amelyet Vörösmarty a *Gondolatok a könyvtárban* egyik részében a polgári liberalizmusról, közelebbről Amerikáról fest. A magyarországi burzsoá viszonyok fejletlensége folytán a kapitalizmus embertelenségének leleplezése a magyar romantika első szakaszában azonban még nem időszerű: a fel-feltörő kételyeket elfojtják azok a történelmileg indokolt illúziók, melyekkel a kor írói a számukra még sokszor csak megsejtett pol-

¹ A magyar romantikának erre a sajátosságára egyébként, anélkül, hogy társadalmi gyökereit keresték volna, idealista irodalomtörténészeink közül többen is utaltak. Szerb Antal pl. Irodalomtörténetének Vörösmartyról szóló fejezetében a magyar romantika első nagy korszakára jellemző sajátos, a pesszimista hangulatokon is átütő optimizmust azzal magyarázza, hogy Vörösmarty »ahhoz a speciálisan magyar belső tartalékhoz menekül, ami Zrinyit megvigasztalta a végső csüggedés óráiban, amikor elhagyta szerezese és világ: a ráción túli bizalomhoz a teremtő létezőben«. Sik Sándor »A magyar romantika kérdése« c. tanulmányában (Irodalomtörténet, 1943. 2. sz.) ugyanezt a magatartást a »credo quia absurdum egy egészen magyar« és végeredményben a »rejtőző vallásos érzés irracionális mélyeiből érthető« változatának tekinti. A tanulmányban a magyar romantika formavilágát elemző részében azonban több figyelemre méltó megjegyzést találunk, ilyenek pl. a romantikus líra belső formájára vonatkozó, részben Gyulai Pál nyomán tett megállapítások, melyek közül több a mi szempontunkból is hasznosítható volt. A magyar romantika pesszimizmusának társadalmi gyökereit Révai József Kölcsey-tanulmánya világítja meg.

gári fejlődés felé néznek ; a forradalom előtt álló nép illúziói, melyeknek erejét különösen fokozza a Habsburg elnyomás elleni küzdelem, a haza szabadságáért való harc értelmébe vetett hit.

A magyar romantika épp az utóbbi tulajdonsága által válik *népivé*, hiszen a nemzet függetlenségének kivívása osztálykülönbség nélkül az egész magyar nép érdekeit képviselte. A magyar romantika népies érdeklődése nem kis mértékben szintén ebből a hitből táplálkozott. Ezért jelenhetett meg olyan írónál is, akiknek pl. a jobbágyok felszabadításának kérdésében nem volt forradalmi az álláspontjuk, de a függetlenségi harcban az egész nép szószólójának érezhették magukat. Szükséges lett volna annak megmutatása is, hogy a parasztság osztályharca szintén tükröződik a magyar romantika irodalmában, s nem kis mértékben hozzájárul annak haladó jellegéhez és népiségéhez.

A magyar romantika első szakaszának az előbb említett optimizmus és pesszimizmus között vergődő s végső fokon optimista kicsengésű tartalma, — melynek a kor egyes társadalmi-történelmi mozzanatai s írói egyéniségei szerint is számtalan változata van, s hol az egyik, hol a másik összetevője érvényesül erősebben, — a maga adequat kifejeződését a lírában, vagy legalábbis erősen lírai jellegű hangvételekben találta meg. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a magyar romantika első szakaszának reprezentatív műfaja a líra, ezért csak sajnálhatjuk, hogy SÓTÉR elvtárs a romantikus lírával viszonylag keveset foglalkozott. A kérdés persze előadásában nem is volt kimeríthető, hozzászólásom pedig még kevésbé adhatja a felvethető kérdéseknek akár csak vázlatát is. Most csak a művészi forma néhány kérdésére szeretnék kitérni. Már GYULAI PÁL meglátta, s utána mások is utaltak rá, hogy Vörösmarty bizonyos lírai vegyületet kedvelt leginkább, valami középfajt a dal, óda és elégia közt. Lényegében ugyanezt mondhatjuk Kölcsey lírájáról, ha legjellemzőbb művészi tulajdonságát keressük. A magyar romantikának ez a sajátos lírai műfaja, mely ismét számtalan vonatkozásban jelentkezik, viszont az előbb jellemzett optimizmus és pesszimizmus közötti vergődésből születik. Egy sajátos *többszólamúságról*² van itt szó, mely egyformán érvényesül az egyes költemények egész felépítésében, a költői nyelvben, a zeneiségben, melyet egy mélyről zengő pathosz fog művészi egységbe a magyar romantika hazaszeretetével. S ez a részleteiben s a maga egész gazdagságában még feltárássra váró sajátosság nemcsak a lírát jellemzi, sok van belőle a kor prózájában, különösen Kölcsey beszédeiben, s a kor sajátos epikájában is, melynek épp a lírai elemek állandó jelenléte egyik legjellemzőbb tulajdonsága. Talán ezzel a bonyolult, komplex epikai formával függ össze Vörösmarty epikájának hexaméteres formája, s hexamétereinek sajátos, egy-egy sorban oldalnyi mondanivalót sűrítő, sejtető jellege, mely más lírai formában alig lenne elképzelhető, s mely egyúttal Vörösmarty hexamétereinek sajátos magyar jellegét is megadja.

Lírai színezettel jelenik meg a romantika első szakaszában a *szatirikus* hang is, s a magyar romantika előbb jellemzett sajátosságainak megfelelően nem egyszer bizonyos elégikus színezettel. Az elégikus hang ilyenkor is a magyar romantika említett pesszimizmusának megfogalmazódása, melyet nyomon kísérhetünk pl. Kölcsey Országgyűlési Naplójában, Vörösmarty idetartozó műveiben (A sors és a magyar ember, Mi baj, Országháza), s talán

² A kifejezést nálunk Barta János használja Baróti Szabó Dávid és a romantizmus c. tanulmányában. (Irodalomtörténet. 1943. 4. sz.)

ebben az összefüggésben említem meg, hogy Széchenyiről aligha lehet a magyar romantika tárgyálása közben megfélekedezni.

Sok érdekes megjegyzést hallottunk a magyar romantika és a realizmus viszonyáról. Egészében véve a magyar romantikát bizvást a valóság megismerése jelentős állomásának foghatjuk fel, bár realista tendenciáit kétségtelenül erősen színezik szubjektív elemek, ami elsősorban talán romantikus írónk említett sajátos líraiságának a valóságra való rávetítéséből áll.

Figyelemreméltónak s a további kutatásokat megtermékenyítőnek tartom azt, amit SÓTÉR elvtárs a magyar romantika hőstípusáról mondott. Nem tudok azonban egyetérteni azzal a megállapításával, hogy a »Vörösmarty feltámasztotta nemzeti történelem — még a kis epikai művekben — színesége, jellegzetessége ellenére szűkkörű marad, és teljességgel hiányzanak belőle a jelen legégetőbb kérdéseire adott tanulságok, feleletek«. Úgy gondolom, hogy épp a kispikái művek hősei mutatják legjobban — SÓTÉR elvtárs kifejezését használva — a történelmi realizmus bizonyos elemeinek jelenlétét, legalább is annyiban, hogy ezek a hősök a maguk módján »tényleges, a valóságban létezett társadalmi erők romantizálásai«. Babits Vörösmarty kispikai műveit hősi idilleknek nevezi. Pedig épp idilli-jellegük vitatható, legfeljebb »megzavart idillek«. Hőseik boldogsága rendszerint tragikus módon búra változik, s maguk e hősök nyugtalan, helyüket nem találó valakik. Mindez a magyar feudalizmus válságának, a nemesi világ kezdődő bomlásának képe, a »világba kivetett hősök« a Vörösmartyakhoz, a Kisfaludy Károlyokhoz hasonló deklasszált nemesek új életútjának romantizált képei. E típusnak különben már előremutató vonásait is megtaláljuk, pl. a *Rom* népet felszabadítani kívánó hősében, vagy akár a »megzavart idill« élményét egy mesebeli tündérsziget exotikus világába kivetítő *Délszigethen*, mely azzal végződik, hogy hőse felkészül az élet harcaira. A korabeli magyar valóság romantikus múltbavetítését találhatjuk meg a *Két szomszédvárb*an is, melynek értelmezéséhez talán Tolnai Vilmosnak az a megállapítása visz közel, hogy Vörösmarty a témát egy dunántúli birtokos család két Vörösmartyval csaknem egykorú tagjának történetéből vetítette vissza a középkorba. Ez a két közeli rokon egyes vagyoni kérdéseken összekülönbözött és hosszú éveken keresztül szabályos magánháborút folytatott egymás ellen, ami egyébként akkor már anakronizmus számba ment. A szomszéd nemesi birtokok egymásközötti viszálykodása ha nem is szélsőséges formában, annál gyakoribb volt, minél erősebben sújtotta őket a feudalizmus bomlása; az élénkülő politikai élet is szembeállított egymással közeli barát, sőt rokon nemesi családokat. A tragikus hangú *Két szomszédvár*, s már előbb a *Rom* sötét hangulatába bizonyára nagymértékben belejátszott az is, hogy a haladás hívein ebben az időben pesszimizmus vesz erőt, Kölcsey pesszimista költeményei mögött is ez a hangulat fedezhető fel. A *Két szomszédvár* végső fokon mégis sötét hangulatú, szörnyű, mint egy haláltáncszerű víziója a birtokos nemesség jövő sorsának. Tragikus levegője épp abból fakad, hogy Vörösmarty számára nem közömbös osztálya sorsa, a haladás és maradás erői egyszerre ott vannak a lelkében és viaskodnak, »testvérharcot« folytatnak, amelyben még nem lát a maga számára megnyugtató végkifejlést. Ez tükröződik valamiképpen a *Két szomszédvárb*an, hogy csak elnagyoltan érintsük a kérdést. Nem ártana részletesebben is végiglemezni. Azt sem lenne nehéz megmutatni, hogy Vörösmarty egyéb kisebb epikai művében is kezdi szétrombolni magában azt, ami a Zalán futását pl. még sokban a hagyományos nemesi szemlélethez kötötte.

Vörösmarty kisepikája tehát a feudalizmus válságát jelző tragikus összeütközéseken keresztül tükrözi vissza a kor társadalmi valóságát: Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy emellett számos lírai részlet utal a kor nemzeti problémáira, így ott van bennük a tettekész hazaszeretetre való lelkesítés hangja (Eger, Rom).

A romantikus hősnek a kor társadalmi valóságával való összefüggését épp az előadás által felvetett szempontok jegyében termékenyen vizsgálhatjuk az Eötvöst megelőző évtizedek regényében, szépprózájában is.

De nemcsak a romantikus hős problémája, hanem a tanulmány valamennyi megállapítása, hol helyeslésre, hol vitatkozásra készítette, alkalmas arra, hogy megtermékenyítse, előbbre vigye nemzeti romantikánk eddig sajnálatos módon elhanyagolt kutatását.

FEHÉR GÉZA:

Tisztelt Osztálygyűlés! SÓTÉR doktor előadásának csak egy részletéhez, Vörösmarty romantikája fejlődésének kérdéséhez kívánok hozzászólni.

Komoly elismerést érdemel, kimagasló új értékeléssel szolgál az előadó kristálytisztá fejtegetése, amely többek közt végleges helyére állítja Vörösmartynak a romantika magyar feladatai sikeres megoldásában nagy tettét.

A fejlődést SÓTÉR a három lépcsőfokra való természetesnek tűnő beosztással érzékelteti.

Azt hiszem, egyetértünk abban, hogy az ilyen felosztások a tudomány helyes módszereihez tartoznak, a megértést és az emlékezetben följegyzést segítik elő. Az előadásnak e kitűnő oldala teszi lehetővé, hogy szót emeljek az ismertetett fejlődés *egysége, folyamatosága* mellett.

Vörösmarty első romantikus korszakát érintem csak. Ennek jellegzetességei az előadó bizonyítékai szerint, a valóságtól való elszakadás, az álomszerű látomások és a tündéri megoldások. A költő második korszakát a kiábrándulás kezdete és a romantikus szenvedély, a harmadikat a cselekedetekre buzdítás jellemzi.

Ezzel szemben az ifjú Vörösmarty itt nem tárgyalt drámája, *A bujdosók* (1828), több oldalról mutatja be e romantika kezdetét.

A bujdosók történelmi témája ugyan Zsigmond korát idézi, azonban több igazán sikerült része a vármegyei ellenállás hőseinek titkos vádbeszéde.

A szentszövetség élén Ausztria 1820—21-ben a nápolyi, szicíliai, piemonti forradalmak leverésére vállalkozott. Ezért a vármegyéktől, katonák mellett, megkettőzött hadiadót követelt, nem törvényes úton.

A megyei birtokos nemesség, és a tisztségviselő középnemesség körében hatalmas felháborodás gerjedt e jogtalanság miatt. Tizenöt vármegye eltiltotta tisztségviselőit a törvénytelen adó beszédétől. A fellázadt megyékbe királyi biztosok érkeztek, akik katonai erővel törték meg az ellenállást. Kiszaggatták a jegyzőkönyvekbe fölvetett tiltakozó határozatokat, lefoglalták a hivatalos bélyegzőket, lecsukatták a szembeszállókat.

Vörösmarty ebben az időben fog hozzá első eposzainak és történelmi drámáinak megírásához. 1822. őszétől egy éven át ügyvédi gyakorlatát végzi Görbön, a tölnamegyei alispán mellett. Itt ismeri meg a nemességen esett gyalázat egész történetét. Felháborodását *A bujdosók* érzékelteti legjobban, amelyet 1823—24-ben először írt meg, akkor még *Kont* címen.

A *bujdosókban* Zsigmond erőszakkal veri le egyes délvidéki nemesek lázadását, amire a bujdosó nemesek összefogása a válasz. A Garay *Kont*-jából később közismertté vált történet Vörösmarty e drámájának utolsó harmadában található.

Íme egy példa a romantikus szcenvedélyre a dráma kevésbé ismert *első változatából* (1823—24).

Vajdafy, a király kiküldöttje, törbeccsalja Kontot és társait, poroszlókkal fegyverezteti le a meglepett bujdosókat. A túlerővel elnyomott nemesek egyike ilyen shakespeare-i átkot szór az aljas szolgálókra :

Laczkovics

*»De ti legyetek átkozottak, ó zsványok,
mikor kel a nap, és mikor lenyugszik,
mikor pihentek és fáradtok átkozott
legyen alattatok a föld, és az ég
ne szánjon meg mindholtig titeket.
Porotokban is forogjon ostorul
az átok és öljön meg újra, míg
ki nem fárad végképen rajtatok,
és lelketekkel nem szakad pokolra!«*

A szcenvedély és gyűlölet fokozását Vörösmarty határozott forradalmi feladathoz fűzi. (Az idézet a földönfutó nemesek esküje a romboló, gyilkoló Zsigmond ellen :)

Laczkovics

*»De hát ha ollyant mondok, amire
remegnek a gyávák és hajszálaik, —
borzadva visszahúzzák lábokat,
ollyant, mitől az ész elrettenik,
s csak a merész szív tud megállani?
Akkor mégis megesküszöl nekünk,
hogy a király már többé nem király,
mert nemzetünknek gyilkolója lett.
Hogy ő, ha csak lehet, leszáll,
ha vérrel is, leszáll kezünk miatt,
hogy őt csatáin nem védelmezed,
s akit találsz, mind arra biztatod,
hogy őt gyűlölje és üldözze, mint
ő is gyűlöl, s űz, kerget minket is.«*

Bemutatja ez az első dráma-változat az álom józan bírálatát is :

Kont

*»De most, vitézlő férfiak, mire
szándékozik bosszuló lelketek?
A boldogabbak nem nevetnek-e,*

*hogy egy tehetlen bujdosó csoport,
én és ti itt letesszük a királyt?
Pártunk, az inség, meg nem csúfol-e
a nagyra vágyó álomképekért?*

Laczkovics

*Ne hidd. Csekély a kezdet mindenütt,
és semmiben nem nő oly hirtelen,
mint a hevülő lázadás korában,
fagyos a gyűlölség embernek szívében,
szeretet s alázat alusznak általa,
és országszerte a gyilkos harag
helyette könnyen lobbant lángokat.
Égjen csak egyszer, tenger és Duna
nem képesek lángját eloltani.»*

Vörösmarty az álom terméketlenségének gyanúját itt tehát a megyei ellenállás reális helyzetének és lehetőségeinek szép kifejtésével — elveti. Ez az álom valóra válhat!

Pátosza még tovább is képes emelkedni Korpádi bosszú-eskűjében, ahol a romantikus szenvedély a cselekvés megfogadásával és leírásával buzdít cselekvésre.

Korpádi (kardot ránt)

*»Zsigmond! ha vérért kérem véredet,
ha egykoron szemközt, nem or gyanánt,
megállok ott, hol senki meg nem ó,
ha visszakérem bátyám életét;
húzd kardodat, más ott meg nem felel.
S ez meglesz, és nem kereslek én
mezőn, vagy életoltó rejteken.
Nem! Ott, hol a királyi büszke vár
alatt lezúg az országos Duna,
hol zordon örök járnak a falat,
és gyilkos éllel villog fegyverük.
ott állok én meg, hogy ha véredet
kionthatom meglássák mindenek,
hogy a hegyekről ordításomat
völgyek, mezők meghallják, és az ég
ha vétkezem, szakadjon ott réám.»*

Végül még egy idézet, amelyben a nagy szenvedély már megnyugszik, sőt a teljes csüggedésig vezet, töredékes befejezésével bizonyítva, hogy a dráma az 1823—24-es jelen drámája. A megyei ellenállást letörték...

(Csillagos éj.) Kont (ébren)

*»Szépen ragyogtok szép hazám egén
boldog világ dicső csillagzati,*

*s amely uralkodik fényével rajtatok,
 az esthajnal tüze nem ront el titeket.
 Békével álltok s a nagyobb megett
 van a kicsinnek útja, fényköre.
 S ezer között csak néha vész el egy,
 ha léte útját végigjárta már.
 S ah, volna bár így itt is. A nagyobb
 hagyná ragyogni a kicsint s együtt
 csillogva járnák csendes útjokat.
 Mi lennél akkor nemzetem, hazám?!
 De vége már: csendünk elbujdosott,
 elmúlt hazánk jobb napja, mint...
 És így mi léssz még?...
 Még csak vágyni sem merünk a jobbra...*

* * *

Az idézetek alapján megállapítható, hogy Vörösmarty romantikája első fejlődési szakában, kiváltképpen zsigmondkori drámái első változataiban, a SÖTÉR doktor megállapította három lépcsőfok jellegzetes fővonásai már, mintegy csírájukban, megvannak.

BARTA JÁNOS:

Mellőzöm mindannak a felsorolását, amiben SÖTÉR elvtárrsal egyet-érték. Csak azt a két pontot említem meg — nem elsőnek, mivel előttem már érintették mind a kettőt —, amit az előadás fogyatékosságának tartok.

Az egyik a romantika meghatározásának, illetve a romantika jellegzetességeinek a kérdése, amelyet már TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE felvetett hozzászólásában. Kétségtelen, hogy mindannyian hosszú ideig rettegtünk az örök romantika kísértetétől, s éppen ezért nem is próbáltuk közös nevezőre hozni az ezzel a névvel illetett jelenségeket. De ha elismerjük is, hogy a romantika korproduktum, ha elismerjük is, hogy jellegzetességei egy bizonyos társadalomhoz kötve, egy bizonyos időben keletkeztek, akkor is ezeknek a jellegzetességeknek megfoghatóaknak, meghatározhatóaknak kell lenniök. Bizonyos meg nem határozott, de mégis ilyennek képzelt jellegzetességek ott kísértettek SÖTÉR elvtárs előadásában akkor, amikor ő maga is romantizálásról beszélt és különféle fogalmakat nyilvánvalóan szilárd, körülírt értelemmel használt. Helyesnek tartanám, ha ő, mielőtt végleges formába önti előadását, megpróbálkoznék ezeknek a jellegzetességeknek a meghatározásával. El kell jutnunk szilárd, megfogható fogalmakhoz, amelyek valóban megmondják, hogy mi az, amit mi romantikusnak tartunk.

Úgy sejtem, hogy ezt társadalmi és esztétikai úton egyszerre kell keresnünk. Úgy gondolom, hogy ha a műalkotásban, az irodalmi műben egyszerre jelenlévő három tényezőt, tehát az eszmei mondanivalót, azután az élet-, élmény- és képanyagot, végül pedig a szigorú értelemben vett formát vesszük alapul, akkor mindhárommal kapcsolatban fel kell tennünk azt a kérdést, hogy bennük mit nevezünk romantikusnak? Hogy romantikus eszme, romantikus eszmevilág van, azt hiszem nem lesz nehéz elismerni. Maga SZAUDER

elvtárs is beszélt ilyesmiről, amikor bizonyos gondolatkörök első felbukkanását említette. Hogy a romantikusok az életnek, az élménynek bizonyos különleges anyagával dolgoznak, az mindenki előtt világos, aki ilyen könyvet valaha is megértően olvasott. Hogy a romantikusoknak a formához, a megformáláshoz valamilyen sajátosság kapcsolatuk van, az is egészen nyilvánvaló, ha sokszor negatívnak látszik is, ha t. i. a műfaji és formai keretek áttörésében nyilvánul meg.

Ezen a három ponton kellene keresnünk annak meghatározását, amit romantikusnak nevezhetnénk. Ezenfelül azonban kereshetjük még ennek a három tényezőnek az egymáshoz való viszonyában is. Valahogy úgy képzelem, hogy a klasszikus realista alkotásban az általam előbb említett három tényező egyensúlyban van. A romantikus alkotásban ez az egyensúly megbomlik olyképpen, hogy amit én életanyagnak, képanyagnak neveztem, túlnó az eszmei mondanivalón és túlnó a formán is. Ebben a különleges viszonyulásban meg lehetne próbálni a romantika jellemző vonását keresnünk.

A második kérdésről, a romantika értékeléséről az idő rövidege miatt szintén csak röviden tudok beszélni. Már az előttem szólók is utaltak arra, hogy valami különös fogyatékoság lengi át SÓTÉR elvtárs előadását. Amikor egy romantikusról különös dicséretet akar mondani, akkor azt mondja, hogy ez a romantikus igyekszik túlnóni, túlfejlődni a romantikán. Szóval az a legértékesebb romantikus, aki minél kevésbé igyekszik romantikus lenni. Eszerint ha a romantika a nemesi liberalizmus kulturális felépítményéhez tartozik és ez a társadalmi osztály a valóságot teljes egészében átfogni, a valóság mélyére látni nem tud, akkor nyilvánvaló, hogy csak csökevényes művészetet hoz létre, s ez volna éppen a romantika.

Ha nem is ilyen élesen, de ez a felfogás benne van SÓTÉR elvtárs egész előadásában. Ezzel szembe én azt a követelményt szegezem, hogy próbáljuk meg kideríteni azt, ami a romantikában pozitív. Persze azt, hogy a romantikában mi a pozitívum, szintén csak nagyon alapos részletkutatásokkal lehet megállapítani. Egy-két elemet ma már említettek. Én még megtoldanám egy-néhánnyal. Így utalnék arra, hogy a romantikus költészet pozitív vonásai között szerepel az a bizonyos — ma többször emlegetett — eredetiség, értve ezen nemcsak a nemzeti eredetiséget, amelyre ma is céloztak, hanem szélesebb és konkrétabb körben az individuális, a hagyományokkal szembe-szegődő törekvéseket is.

Pozitív vonásnak látnám a romantikában a teremtő tevékenység, tehát a nagy emberi alkotó tevékenység hangsúlyozását, ennek nagyon nagyra értékelését mindennemű tanultsággal, mindennemű szabályokkal szemben. SÓTÉR elvtárs, de előtte már mások is utaltak arra, hogy ilyesmi van Kisfaludy Sándor költői programjában. Teljesen igaz, csak ezt még ki kell egészíteni azzal, hogy Kisfaludy Sándor költői gyakorlatában viszont nagyon kevésbé nevezhető romantikusnak.

Azután pozitív vonása volna még a romantikának az élményi körök kibővítése. Ahol a romantika fellép, ott a megelőző költészet rendkívül szűkre szabott élményi területét, lehetőségeit szinte robbanásszerűen kibővíti.

Egy újabb pozitív vonás volna ugyanezzel kapcsolatban az átélőképesség intenzívebbé tétele. Az elmélyültebb, átéltebb, intenzívebb élmény az, amely igazán romantikussá tesz valamely művet. Egy lépéssel még tovább: ebből következik az, hogy a romantikus költészet bizonyos elemi, emberi és élet-tényeket, kapcsolatokat rendkívül mélyen átél. (Kapcsolat az embertársakhoz,

a szerelmi élmény romantikus változata, a szülőföld élményének romantikus témája stb.) Mindehhez hozzátéve még azt, hogy ebben az értékelésben megmutatkozik a romantikusoknál, vagy legalább is egyrészükénél bizonyos megvetés- vagy lenézés-féle aziránt, ami nem organikus, ami nem elemi, emberi élmény, hanem például a felépítménynek bizonyos rideg konstrukciója, bizonyos merev, szokásszerű vagy törvényszerű eleme.

Utoljára most még azt említeném: a romantika pozitívuma még az is, hogy számos esztétikai minőség, a szépnek számos változata a romantikában valósul meg igazán. Az a bizonyos nagy pompázatoság, bizonyos kozmikus nagyarányúság, a valóság látásának bizonyos polifóniája, bizonyos nagyarányú szimbolumok, azután a fenség, a báj és könnyedség, a torz és groteszk egészen jellegzetes romantikus változatai azok, amikre elsősorban gondolok.

Mindezek olyan pozitívumok, amelyek nem teszik okvetlenül indokoltá, hogy a magyar romantikus költőnél elsősorban és főként azt keressük, mi benne az, ami átvezet a realizmushoz.

Ennek a két kérdésnek a bővebb kifejtését látom én elméleti alapnak, amelyre SÖTÉR elvtárs voltaképpen történeti jellegű tanulmányát fel lehetne építeni. Úgy gondolom, hogyha ő ezt az elvi alapvetést elvégzi, akkor történeti áttekintése ha nem is változik meg teljesen, de részleteiben feltétlenül módosulni fog.

A részletkérdésekkel nem is óhajtók most foglalkozni. Egyet azonban mégis megemlítek, amit már SZAUDEK elvtárs előttem hangoztatott.

Kazinczy szerepeltetése úgy, ahogy az SÖTÉR elvtárs tanulmányában olvasható, teljesen helytelen. Nyilvánvaló, hogy az irodalomtörténeti tények, azok a folyamatok is, amelyeket SZAUDEK elvtárs említett, azt mutatják, hogy romantikus költőink romantikus volta többé-kevésbé egybe van kötve a Kazinczy-nak való háttérrel. Kazinczyt, mint a romantika előkészítőjét, bármilyen formában, bármilyen módon emlegetni, egyértelmű a magyar irodalom fejlődésének félremagyarázásával.

PÁNDI PÁL:

SÖTÉR ISTVÁN előadása a magyar romantikáról — hézagpótló. Széleskörű elemzése és elvi összegezése, értékelése egy jelentős irodalmi áramlatnak, amelynek magyarországi jelentkezését, sajátos nemzeti viszonyaink között való kialakulását, változásait közel egy évszázad, — a XIX. század irodalomtörténete igazolja. Az anyag hatalmas, a problémák sokrétűek. Nyilván egyetlen hozzászólás sem vállalkozhat a kérdések többoldalú megvitatására, de *egy* előadás s *egy* vitanap sem elegendőek ahhoz, hogy marxista megvilágításba helyezték ezt a valóban ágas-bogas problémabokrot.

A romantika nem valami elvont légi kategóriaként lebeg végig ezen a tanulmányon, hanem mint eszméknek, írói magatartásnak, művészi attitűdnek, stílus-sajátosságoknak plasztikus foglalat. Ez egyik első erénye ennek a tanulmánynak: az irodalmiság, az elvi fejtegetések gazdag irodalmi anyaga és atmoszférája, a fogalmakkal való anyagszerű bánás. Kellott, nagyon kellett már ilyen átfogó elvi érdekű értékelése a magyar irodalomtörténet egy problémájának, — éppen az ilyen típusú kutatást és értékelést nélkülözötté mindaddig marxista irodalomkutatásunk. Ennek a tanulmánynak távlata van, a tárgyalt anyagon túlmutat elvi kisugárzása — természetesen problematikusan megoldásai is vannak.

Idő hiányában egyetlen ilyen problematikus pontot szeretnék kiragadni SÓTÉR ISTVÁN tanulmányából, s ez a *Vörösmarty*-kérdés.

Vörösmarty romantikájának értékelésével gyökeresen nem érthetünk egyet. SÓTÉR elvtárs ezt írja Vörösmartyról:

»A romantika történelmi valósága: sohasem kritikai. A Habsburg-ellenes szabadságharcok témaköre majd csak 1848-ban elevenedik meg. Dózsa alakja pedig csak Eötvös regényében, melyet már a történelmi *realizmus* első, nagy művének kell éreznünk. Vörösmarty történelmi-idézésével: Jósikáé rokon, illetve, a »törökvilág« Jókai-féle festésmódjáé. Vörösmarty történelem-idézése előrehaladást jelent Kisfaludyéhoz képest, — a festőiség, a hangulatkeltés, a költői nyelv segítségével: egy nemzeti színzetű romantika megteremtése felé. De a Vörösmarty feltámasztotta nemzeti történelem — még a kisepikai művekben is: szűkkörű marad, egyoldalúan nemesi jellegű, és teljességgel hiányoznak belőle a jelen legégetőbb kérdéseire adott tanulságok, feleletek.«

Az idézeteket lehetne szaporítani, — mind arról tanúskodna, hogy a tanulmány Vörösmarty epikáját mélyen értéke alatt tárgyalja, — tegyük hozzá: nem művészi, hanem eszmei értékei alatt. Hol van ennek az elvileg elhibázott ítéletnek a gyökere? SÓTÉR elvtárs RÉVAI JÓZSEFTE hivatkozva kifejti, hogy

»Igazi ható és mozgósító erővel akkor bír ez a romantika, amikor a valóságban ténylegesen meglévő, haladó társadalmi erőket regényesít (Kárpáthy Zoltán, Baradlay-fivérek). Sokkalta kevésbé hatékony az a romantika, mely nem a valóságban ténylegesen létező, — hanem: elképzelt, megálmodott erőket, alakokat romantizál (Berend Iván).

A romantikának ezt a kétféle változatát egyrészt Kölcsey, — másrészt Vörösmarty művében is fölfedezhetjük. Kölcsey hősei nem álomalakok: Dobozi éppoly kevéssé az, mint Zrínyi. E hősök jelleméből ott él valami a reformkor legjobbainak, s nem utolsó sorban — Kölcseynek egyéniségében. De elmondhatjuk-e ugyanezt Sámson Tihamérről, vagy Hábadorról is?«

A Jókaira vonatkoztatva helytálló megállapítás *visszavetítése* Vörösmarty epikájára nem vezethet jó eredményre. Más a »regényesítés« folyamatának természetrajza Világos után, és más a reformkor hajnalán. Más az akusztikája egy folyamatnak az öntudatra ébredt, személyes, nagy történelmi élményen keresztülment nemzet életviszonyai között, s más az értéke az öntudatraébredés első fázisaiban. Mint ahogy természetszerűen más a követelménye a regénynek, más az eposznak, — márcsak azért is, mert különböző nemzeti-társadalmi szükséglet a szülőjük.

Ha Vörösmarty epikai műveiben *nem a valóságban ténylegesen létező alakokat regényesít*, akkor ez nem azt jelenti, hogy álomba ringat, hanem azt, hogy a honfoglaló magyarság mitológiájával is mélyíti, fenségesse teszi kora nemzeti öntudatát. Egy mitológia érvényesülésének értékét nem lehet kortól-időtől függetlenül megítélni. Hogy Vörösmarty *Zalán*-jában megvan a mitológias mozzanat is, ez *akkor, abban* a helyzetben előbbrevihette, nem hátrál-

tatta a nemzeti ébredést. A *Zalán* hatása is erre vall. A nagy mű a honfoglalás nemzeti eposza: csaták végeláthatatlan sora dobog előttünk, de győzelmes csaták ezek, s joggal mutat rá HORVÁTH MÁRTON, hogy »Ha a sok csatajelenet az epizódok halmozását jelenti, akkor e mű lényege az epizód«.

Azt sem lehet felejtteni, hogy az eposz hőseinek fegyvereit az 1820-as évek megyei politikájának tüzeiben acélozta a költő. Hogy mennyire összeforr a költőben az ébredő nemzeti ellenállás nemes indulata a honfoglalás képeivel, mennyire nem testetlen ez az Árpádot és mitológiát támasztó romantika, arra ékes bizonyság egy 1822-ből való töredék — egyik első nyílalása a *Zalán* gondolatának. Milyen szorosan fonódik ebben össze a reformkor-hajnali politikai indulat a párducos Árpád képzetével!

*Fel magyar, fel a csatára,
Itt a gyávaság határa,
Itt az élet és halál.
A szabadság büszke vára
Elborul, a rab nyakára
S dől, ha védőt nem talál.
Fel, magyar, fel a csatára,
Itt a gyávaság határa,
Itt az élet és halál.
Bátoré az élet,
Rab-élet nem élet
Rajta, Árpád párduc-sarjazottja
Pusztítsunk...*

Itt megszakad a töredék, szinte helyt ad az eposznak, amely a »tehetetlen kor«-t orosozza és ébreszti a nagy példával, a nemzeti egység gondolatát szuggeralja.

Vitathatatlan, hogy a *Zalán*ban nemesi szemlélet érvényesül. De az a szemlélet korszerű, a kor színvonalán, legjobb színvonalán áll, mert *nem szűk osztályöntudatában erősíti*, hanem *nemzeti hivatására ébreszti a nemességet*. A nemesség nyelvén beszél Vörösmarty, az eposz romantikájában a nemesi múlt-illúziók is kinövik magukat, de a lényeg itt az, hogy a *Zalán*nal a nemesi-nemzeti tudatot formálja, alakítja, jobbítja a költő.

A húszas évek második felében írott epikus művek romantikájában megtaláljuk az álomba-zsongító költőiséget is. De nemcsak ez jellemző rájuk, hanem egy állandó, nem szűnő nosztalgia egy szebb élet után. Meg van ezekben a finom líraisággal át- meg átszőtt elbeszélő költeményekben a jelentől elfordulás mozzanata is, a politikai eseményekben *esalódott* költő bemenekülése egy csillogó mesevilágba, — de ki ne érezné ezekben a szinte lírává oldódó költeményekben a szerelmében is, meg az ennél is nagyobb reményében *esalódott* költő tündérvilágba plántált keserűségét?! Hogy messze tudta magától, s mégis vágyva vágyta az alkalmat, hogy visszaszerezze a maga boldogságát is, — mint Csaba Jevét a Nap fiától.

Vörösmarty epikájának nem ez az ága torkollik a nagy nemzeti feladatok országútjába. De — s erre rámutat SÓTÉR ISTVÁN tanulmánya is, — nagy érdeme ezeknek a műveknek a költői nyelv, a költői látásmód gazdagítása.

A huszas évek második felét azonban nem *csak* ezek a művek jellemzik hanem a Cserhalom és az Eger is. Mindkettő — Vörösmarty szavaival — »Szívemelő tettet« jegyez ki »az ősi üdöből« — győzelmeket, lélekvidító szépségeket a zivataros századokból. Nem igaz tehát, hogy Vörösmartyra — epikájára — az jellemző, hogy »egyoldalúan nemesi jellegű«, hogy »teljességgel hiányoznak belőle a jelen legégetőbb kérdéseire adott tanulságok, feleletek«. Elsősorban az jellemző őrá, hogy a jelen számára akarta és tudta nemzeti érdekűvé tenni azt a múltat, amely a nemesség tudatában inkább csak osztálymúltként élt.

Röviden szeretném érinteni a Csongor és Tündét. Igaz, ebben a népmesei ihletésű mesejátékban mint kérdések sorozata sűrűdik össze az elmúlt évek sajátos válság-anyaga Vörösmarty költészetéből. Tündérvilág és földvilág, álom és valóság, a nagyobb rész boldogsága és az egyén boldogulása, nagy vágyak és a vágyak röptét megtörő erők ellentétei szikráznak ki ebből a remekműből a káprázatosan szép költői nyelven át. Ez a mű a költő vívódásának monumentuma, annak a vívódásnak, amely egyszerre tud életet lehelni Csongorba és Balgába, Tündébe és Ilmába, Mirigybe és az Éj királynőjébe. Hatalmas szárnyalás ez a mű, amelyben a költő még nem talál rá a megnyugtató pályára, de *közelít hozzá*. Nem tudja még megfogalmazni az újkor magatartását, nemzeti és költői mikéntjét. Ez *is* tükröződik a Csongor és Tündében. De ki tudja már fejezni a *régi* letűnését s kérdéseiben megmoccan az új. Gazdagodik ebben a műben a magyar romantika, tágul a határa és látóköre: a népmesei ihlet szövi át, a fejedelem, kalmár és tudós létkérdéseit emeli vállaira, nyelve a nagy fogalmak és gondolatok ihletett megszólaltatója. A magyar romantika egyik reprezentáns alkotása ez a mű.

Végül szólni szeretnék — röviden — a Két szomszédvárról. SÓTÉR ISTVÁN ezt a művet érezhetően értéke alatt kezeli, — pedig: a Két szomszédvár a végső és teljes leszámolás, *romantikus* formájú leszámolás a lovagvilággal, irtóztató kritikája a feudalizmusnak. A költő pártatlanságának szigorával görgeti rá a sírkövet erre a világra, s csak megremeg a keze, de nem hagyja félbe a munkát, ha arról van szó, hogy ez a kegyetlen világ szárban töri le a hamvas fiatal érzelmeket is. Azért kegyetlen. Kannibáli mű — mondták a Két szomszédvár-ról. Annak *kellett* lennie. Ha bárkinek is kegyelmezne benne a költő, ha megtartana valakit magnak ebből a világból — nagyot zuhanna a mű eszmei és művészi értéke; a megbocsátás, személyi könyörület itt kegyetlenebb volna, mint a kíméletlen szigor! Volt a magyar romantikának zsákutcája (A vérpohár, Tihamér, a Várnász stb. vonalán), de nem a Két szomszédvár jelentette ezt a zsákutcát!

Befejezésül hangsúlyozni kell ismét, hogy nem érthetünk egyet SÓTÉR elvtársnak azzal a megállapításával, hogy Vörösmarty epikájából »teljességgel hiányoznak« »a jelen legégetőbb kérdéseire adott tanulságok, feleletek«. Vörösmarty a romantikus költő, *romantikus módon* adott feleletet a jelen kérdéseire, mert ki vonhatná kétségbe azt, hogy a szikszói gyűlés képe, az Eger — ha tetszik — tanulságai nem válaszok a huszas évek Magyarországnak égető nemzeti kérdéseire. Természetesen nem realista válaszok ezek. De ezt követelni anakronizmus volna, tagadása annak, hogy a magyar romantika sajátossága — teszem — a német romantikával szemben, hogy élő-eleven módon kapcsolódott bele a nemzeti haladás folyamatába. S ha belekapcsolódott — és belekapcsolódott — akkor nincs okunk és jogunk degradálni a romantikus válaszadást a kor kérdéseire.

SÖTÉR ISTVÁN válasza :

Igen tisztelt hallgatóim! A mai vitában több kérdés robbant ki s az előadással szemben támasztott polémiák különösen két pont körül mozogtak és válaszsom elején ezekre akarok felelni.

Az egyik kérdés — és ezt tartom a vita legtermékenyebb eredményének — a romantika előzményeinek a kérdése, illetve számonkérése az előadástól, ahogyan TURÓCZI-TROSTLER akadémikus elvtárs nevezte, a romantika »forrásvidékeinek« felkutatása. Erre a kérdésre a praeromantika fogalmának fellevenítésére utalt Trencsényi-Waldapfel elvtárs, — persze ő sem a Szerb Antal-féle preromantikát értve ezalatt, — és értékes kiegészítést adott a »forrásvidékek« megismeréséhez SZAUDER elvtárs igen komoly hozzászólása. Én ezt az előzményt feltétlenül továbbfejlesztendő és megvizsgálandó kérdésnek érzem. A reformkor kutatóinak, a felvilágosodás kutatóinak kell még tovább dolgozniuk ahhoz, hogy a magyar romantika eredeteit és előzményeit feltárhassuk.

E kutatások során kétségtelenül a felvilágosodás problematikája fog előtérbe kerülni, már csak azért is, mert a szentimentalizmusban — feltétlenül a romantika egyik előzményét kell látnunk. Akár Rousseaura gondolunk, akár az angol irodalomra, Goldsmithre, vagy akár a magyar irodalomban Kazinczyra: a szentimentalizmus feltétlenül előkészíti a romantikát.

És itt egyáltalán nem tudok egyetérteni BARTA elvtárs álláspontjával, mely szerint Kazinczyt azért nem lehet a romantika előzményének tekinteni, mert hiszen a fiatal romantikus nemzedék hátat fordított neki. Ezt tudjuk. De gondoljunk csak arra, hogy Kazinczy-típusú érzelmességnek mekkora szerepe van a fiatal Kölcsey lírájában, önmagára találásában és a fiatal Kölcsey romantikájának későbbi kibontakozásában is.

Amikor azonban egyetérttek azokkal a kifogásokkal, amelyek tanulmányomban hiányolják a romantika előzményeinek kutatását sokkal szkeptikusabban állók szemben azokkal a kifogásokkal, amelyek szintén elég sok helyről hangzottak el, amelyek mindenáron a romantika valamilyen definícióját kérték tőlem számon.

A romantikának feltétlenül ki lehetett volna indulnia egy marxista-leninista esztétikai mérlegelésből. A romantikát, mint történeti folyamatot végigkísérni, ezt éreztem e tanulmány céljának és ezt próbáltam megoldani.

Persze kritikásaim megfeledeztek valamiről, amikor számonkérték, hogy a romantika ilyen, vagy olyan jelenségei miért nem szerepelnek előadásomban. Nem vették észre, hogy ezekről a jelenségekről mennyi szó volt. Csak hogy emlékezetükbe idézzem, a történelmi realizmus és a történelmi romantika ellentétét, a különféle érzelmi típusokat, a tragikumnak és egyéb kérdéseknek tárgyalását, az azokra való kitérést.

De ezekre a jelenségekre, hangsúlyozom — és ez munkám módszerből logikusan következett — csak a történeti fejlődés áttekintése kapcsán és annak ürügyén lehetett kitérnem.

Többek részéről felmerült az a kifogás, hogy én a romantikát itt valami túlhaladandó formának tartom.

Előadásomnak igen is ez az alapgondolata. A romantikát mindenképpen ellentmondásos jelenségként fogom fel. Ebből indulok ki és ennek bizonyításához igyekszem megérkezni előadásom végén.

A romantika jelentőségét a magyar irodalomban abban látom, hogy a nemzeti tematikát, a nemzeti eszmék és célok felidézését és megszólaltatását lehetővé tette. A romantikát feltétlenül a nemesi liberalizmus mozgalmával, Kossuth harcával érzem párhuzamosnak.

Nem hinném, hogy kritikusaink tudnának-e említeni egy olyan nagy romantikus költőt, aki magán a romantikán belül tudott volna teljes és hiánytalan, haladó, nagy művet alkotni. KARDOS TIBOR fejtegetése úgy érzem, inkább az én tételemet támasztotta alá. Ha akár Manzonira, Puskinra, Balzacra és Scottra gondolunk, mit látunk? Ezeknél a valóban romantikus vonásokkal, romantikus témákkal, kifejezőmódokkal gazdag írónál a nagyság mindig a romantikán való túlhaladásban mutatkozik meg. A romantika nem teszi lehetővé — és itt PÁNDI elvtárrsal nem értek egyet — a valóság mély és kritikai feltárását, ami természetesen nem jelenti azt, hogy romantikus íróink mind a valóságtól elszakadt emberek lettek volna. Ennek pontosan az ellenkezőjét akartam bebizonyítani. De ezeknél a nagy magyar nemesi liberális romantikus költőknél is a valóság felé való áttörés, a romantikának akár a népköltészet, vagy népszínmű, vagy valamilyen, a politikai tematika irányába való áttörése a fő tendencia és ha ez a tendencia hiányoznék belőlük, akkor a művük hiányos, sőt talán egyenesen reakciós lenne.

És itt szeretnék konkrétan rámutatni arra a tételre, melyet RÉVAI elvtársnak a Jókai kérdésében adott egyik gondolatával kapcsolatban építettem fel és melyre PÁNDI elvtárs is hivatkozott. Szerintem a romantikának ez az értelmezése nemcsak Jókaira érvényes, hanem teljességgel általánosítható.

Nem akarom újból felidézni ezt a gondolatot, vagyis hogy van a romantikának Jókainál egy olyan formája, amely csak akkor hatékony és erősítő jellegű, amikor művei, alakjai ténylegesen létező társadalmi erőket romantizálnak, pl. Kárpáthy Zoltán. Ellenben sokkal kevésbé hatékony akkor, amikor nem létező társadalmi erőket romantizál (Berend Iván).

De ebből nem lehet azt a felfogást levonni, hogy Berend Iván és maga a Fekete gyémántok reakciós alkotás. Jókai haladó szándékkal romantizál egy nemlétező hőst, Berend Ivánt, ezt a harcos és haladó polgárt.

De folytatva tovább RÉVAI elvtárs gondolatát, azt is mondhatjuk, hogy a romantika igenis reakcióssá válik, amikor olyan nemlétező valamit romantizál, amelynek célja a menekülés, a valóságnak való hátatfordítás. Gondoljunk a német irodalomra.

Tehát mondjuk: a Berend Iván típust én még megtoldanám itt a Heinrich von Ofterdingen típussal.

A definíció kérdésére visszatérve, szeretném a polémiát TRENCSENYI-WALDAPFEL barátommal felvenni. Ő ad egy definíciót, amelyben kétségtelenül nagyon sok helyes van: a közönségesség-ellenesség, ez a gemein-ellenesség feltétlenül igen fontos vonása a romantikának, de nem egyedüli. Ő sem mondta, hogy általános, egyetlen vonása. Ezzel a definícióval a romantikának csak bizonyos részjelenségeit lehet megérteni. Továbbmegyek, ezzel a definícióval a romantikának mind a progresszív, mind a reakciós oldalát definiálnunk lehet, de nem ez a döntő kérdés. Én azt hiszem, inkább annak a gondolatnak a továbbfejlesztése felé kell tapogatóznunk, amit az előbb RÉVAI elvtárstól idéztem.

Szeretnék most rátérni KOMLÓS elvtárs hozzászólására, amellyel szemben a legnehezebb helyzetben vagyok, mert ahogy ő maga is mondta, nagyon rövid ideje volt — a mi adminisztrációs hibáink következtében — a tanulmá-

nyommal való komoly foglalkozáshoz — amit pedig nagyon szerettem volna. Ez sajnos rányomta bélyegét hozzászólására.

Röviden: Pándi és Komlós elvtárs is hiányolta a Széchenyire való hivatkozást. Ez bizonyos értelemben jogos, persze lehetett volna még számos nevet felsorolni, akikre nem hivatkoztam, de tegyük fel, hogy a Széchenyire való hivatkozás elmulasztása hiba volt. Meglep azonban engem, hogy egyikük sem gondolt arra, hogy Kossuth-tal, mint a forradalomnak egy harcos, de másféle romantikus jelenségével foglalkozzon. Higyjék el — éppen CSABAI TIBOR tanulmánya adja kezembe ezeket az adatokat — a kossuthi probléma is van olyan értelemben romantikus probléma, csak a másik oldaláról közelítve meg a kérdést, mint a Széchenyi-féle.

Ami a Balga- és Ilma-kérdést illeti, KOMLÓS elvtársnak finom megjegyzése az, hogy a filiszterség kritikája van ebben a két alakban, de itt MÉSZÁROS elvtársnak bizonyos mértékben mégis igaza van, amikor arra figyelmeztet, hogy Balga és Ilma igenis közreműködnek Csongor és Tünde egymásratalálásában azzal, hogy az út porát és lábnyomaikat nézik, s Balga és Ilma ilyenfajta szerepeltetése mégis csak feljogosít bennünket arra a feltevésre, hogy a filiszterség kritikáján túlmenően szerepe lehet itt éppen Csongor és Tünde elvontsága és ellentéte miatt a romantika kritikájának is. Tehát én nem érzem ezt a tételmet megcáfoltnak.

Az a körülmény — ismétlem, — hogy KOMLÓS elvtársnak nem volt alkalma alaposabban elolvasni bizonyos fejezeteket és az előadás nyilván túl gyorsan hangzott el, okozta valószínűleg azt, hogy bizonyos félreértések támadtak közöttünk. Így például én egyáltalán nem mondom azt, hogy Keménynél nincs realizmus. Én csak a Gyulai-féle tételt akarom korrigálni. Szerintem teljesen téves és egyoldalú Gyulainak az az értékelése, amely Keményt a realizmus egyéltelmű mestereként állítja be. Én erősen korlátozom Kemény realizmusát, s kimutatom Keménynél a romantikának nagyon fontos elemeit, s ezt nem csupán a fátumnak, a tragikumnak a jelenléte által mutatom ki, hanem azzal — ismétlem újból az előadásomban elhangzottakat, — hogy Kemény, aki a maga realista politikai elvében bíz, kénytelen egy romantikus történelmet kreálni, vagyis egy olyan történelmet, amelyben nem a tényleges társadalmi erők uralkodnak, hanem a fátum, végzet, kiszámíthatatlanság, és egyéb irracionális elemek.

Állítsuk szembe Eötvös Dózsa-regényével Kemény történelmét, s akkor ez a gondolat rögtön világosabbá fog válni.

S újból zavarban vagyok KOMLÓS elvtárral szemben, amikor arra a vádjára kell most megfelelnem, hogy a magyar és a külföldi romantika közötti különbségeket nem fejtettem ki. Én úgy emlékszem, hogy egész előadásomnak ez volt egyik alapgondolata, az első fejezettől kezdve az utolsóig erre törekedtem, éppen a magyar és a nyugati, különösképpen pedig a német romantikák különbözőzéseinek a kidolgozására.

S egyáltalán nem értek viszont egyet KOMLÓS elvtársnak azzal a fejtegetésével, amely számonkéri a romantikus iskola vagy romantikus áramlat — nevezzük ahogy akarjuk — lezárulta utáni korszakokban is a romantikának Vajdánál, Babitsnál és ki tudja még kinél elvégezhető bemutatását. A romantika idealista szemléletébe csúszunk vissza, ha ezt ilyen módon tesszük, ahogy KOMLÓS elvtárs tőlünk kéri. Ez az örök romantikának a számonkérése. Részletesen szólok arról, hogy igenis, Vajdánál vannak romantikus helyzetek, romantikus kifejezési eszközök, de Vajdát a romantika áramlatának, vagy

iskolájának részeseként bemutatni, tehát Jókaival egy kalap alá vonni vagy Vörösmartyval egy skatulyába tenni — ezt teljesen lehetetlennek érzem.

KIRÁLY elvtárs Mikszáth-könyve világosan, szépen elemzi azokat a romantikus elemeket, amelyek Mikszáthnál megvannak, s azt, hogy hogyan jöhetnek ezek létre. Emlékeznek az elvtársak JERMILOVnak erről a kérdéstről szóló kritikáira, a romantika kérdésében folytatott polémiáira. Világos, hogy a romantika iskolájának lezárultával későbbi korokban is, napjainkban is bizonyos helyzetek bemutatása, az életben rejlő, objektíve a valóságban rejlő romantikának a felismerése — hogy JERMILOV definícióját idézzem — szükségessé teszi azt, hogy az író visszanyúljon a romantika kifejezési eszközeihez, stílusához, módszeréhez és ezeket az eszközöket tovább fejlessze és alkalmazza. Erről lehet csupán szó, nem pedig valamely örök romantikának a jelenlétéről, mert ezen az alapon valóban a hindu építészettől kezdve végig a közép-koron a legkülönbözőbb egzotikus népek népművészetéig mindenütt ki lehet mutatnunk a romantikát.

Az előadás után kialakult vitát én nagyon érdekesnek találtam, s hálás vagyok azoknak, akik hozzászóltak. A romantika kérdése néhány értékes eredménnyel gazdagodott. Gondolok elsősorban TURÓCZI-TROSTLER kartársunknak a tudós és a fejedelem személyéről adott frappáns megfjtésére. Sajnálom, hogy a Délsziget megfjtését nem volt alkalma jobban kifejteni — szeretném, ha ezt nagyobb tanulmányban olvasnók — de a tudós és a fejedelem személyének a megfjtése valóban meggyőző.

Másik fontos eredmény volt SZAUDER elvtársnak Kazinczyra és főként Kölcseyre, BARÓTI elvtársnak pedig Vörösmartyra és általában a romantikus lírai műfajokra, a satírára, annak problémáira vonatkozó kiegészítése. Nemkevésbé érdekesek voltak FEHÉR GÉZA elvtársnak a Bujdosóra vonatkozó fejtegetései.

Még azt is meg kell említeni, hogy egy utolsó tárgyi kiegészítést elfogadok: PÁNDI elvtárs értékes és komoly hozzászólásának is igaza van akkor, amikor aláhúzza a 20-as években a Cserhalom és az Eger fontosságát. Ugyanakkor azonban változatlanul nem tudom elfogadni azt a tételét, hogy a romantika a legégetőbb korkérdésekre képes feleletet adni. Mindenütt megközelíti ezeknek az égető korkérdéseknek a feleleti lehetőségeit és éppen ez a szép és nagy romantikus költőinkben, hogy ellentmondásosságaik közül oda tudnak nyúlni a kérdésekhez, amelyeket azonban teljes tisztasággal megfogalmazni mégis képtelenek. Hasonlítsuk össze a romantika népköltészeti módszerét és Petőfi népköltészetét. Melyikben van több hang a nép égető problémáiról?

Kedves Elvtársak! Hozzászólásomat a magam részéről lezárom. Meg kell mondanom, hogy nekem nagyon sokat nyújtott ez a vita. Ismétlem színvonalasnak éreztem és különösen megköszönöm mindazoknak, akik velem polemizálva, engem bírálva, anyagomat kiegészítve, jelentősen előrevitték a mai ülésen a magyar romantika majdan megoldandó problémáját.

BÓKA LÁSZLÓ elnöki zárószava:

Kedves Elvtársak! Vitánk végére értünk. Hadd kezdjem azzal vitazáró szavaimat, hogy megköszönjem SÓTÉR elvtárs előadását. Előadásának voltak igen fontos erényei, amelyeket nem lehet szó nélkül hagynunk. A vitában természetesen inkább a kifogások kerültek előtérbe. Azt hiszem SÓTÉR elvtárs

is nyilván tisztában van azzal, hogy akik polemizáltak vele, ezt nem azért tették, mintha előadásának erényét nem ismerték volna el.

Hadd mondjam el helyettük is azt, hogy probléma felvetésének úttörő jellegét kell először üdvözölnünk, másodszor azt a határozott szándékot, hogy a történeti szempont érvényesítésével akarta ezt a problémát megoldani. S ezen a téren külön ki akarom emelni azt, hogy én előadásának egyenesen legnagyobb erényei közé sorolom azt, hogy a romantikát időben megkötötte — kezdetét is és végét is — úgy, hogy ezzel nem mondja azt, hogy a romantika előzményeivel nem lehetne és nem kellene bővebben foglalkoznunk és, hogy nem lehet utána is bizonyos idetartozó jelenségeket találnunk. Amennyiben ezt az időbeli megkötöttséget elvetnénk, akkor egy idealisztikus síkra csúszhatnánk könnyen át, s nem érnék el a kívánt célt.

Végül nagyon szeretném leszegezni azt, hogy előadásának igen nagy erénye volt az a sok konkrét, finom elemzés, amivel előadását nemcsak nagy koncepciójává tette, hanem számunkra megfoghatóvá is.

Hadd idézzek fel előadásából egynéhány olyan kérdést, melyet úgy érzem, nem szabad szó nélkül hagynunk és amelyek további kifejtése igen fontos lenne. Elsősorban azt a tételét, hogy a nemzeti jelleg kidomborítása a költői nyelv és korelevitítés erejének különbségeim múlik. Ez a tétel — amely ismétlem, további kifejtésre várna nyelvészeink és irodalomtörténészeink közreműködésével — ment meg minket attól, hogy a romantikát elcsúsztassuk egy bizonyos sematizmus felé, aminek a veszélye szintén megvan, különösen most, amikor a romantikát élesebb tekintettel figyeljük, mint eddig hármikor.

Másodikként azt a tételét emelném ki, hogy a romantika áthasonítása csak a népies költészetben belül sikerülhet. Itt megoldandó lenne sokminden. Hogy vajjon amikor ez az áthasonítás sikerül, akkor beszélhetünk-e még romantikáról? De nem kétséges, hogy a népiesség és a romantika között nagyon éles határvonalat kell vonnunk akkor, ha világosan akarunk ebben a kérdésben látni.

A harmadik ilyen tétel, amely előadása után azt hiszem mindnyájunk előtt megcáfolhatatlanul világos, hogy a Csongor és Tündében nem a válság, hanem a tisztulás tünetei kell felfigyelnünk Vörösmarty fejlődésében. Azt hiszem, hogy ez a tétel ennek az egyik legnagyobb magyar remekműnek a megítélésénél továbbra is iránymutató lehet számunkra.

Ilyennek tartom, amit az Apostollal kapcsolatban mondott. Azt mondta, hogy az Apostol-ban, a romantika hiperbolikus ábrázolása érvényesül, de hőse nem romantikus módon tragikus hős.

Tudniillik az egész előadásban igen sokszor kísért az a gondolat — és bizonyos felfogások is megerősítették ezt bennem —, hogy bizonyos mértékig az ábrázolás módjának és a koncepciónak, a megoldásnak a kérdésében bizonyos disztinkciókat kellene tennünk a jövőben.

Ugyanílyen fontosságnak tartom azt a megfigyelését is, amelynek során Szigligeti drámáinak bizonyos realista jelenségeit kapcsolta össze az életképek irodalmának ábrázolásmódjával. Ez megint egy határkérdéshez vezet el, ugyanúgy, mint a népiesség kérdése, de ez például sokkal bővebb kifejtésre szorulna és azt hiszem, az egész népszínműirodalom kérdésében a végső szót innen kiindulva tudjuk kimondani; legalább is Szigligeti értékelésénél ez a megállapítás döntő.

Fontosnak tartom a 45–46-osévek termékei egymásra utalásának rövid vázolását, amit szintén érdemes lenne egy Petőfi-tanulmányban bővebben kifejteni.

Ugyanilyen fontosnak tartom azt a párhuzamot — Jókai romantikájának megítélésében lenne iránytmutató —, amelynek során a Magyar nábob Kárpáthy Jánosát a Kiskirályok Decebáljával vetette egybe.

Azt gondolom, hogy a Magyar nábob egészében pozitíven értékelhető ábrázolása mellett a Kiskirályok nagyon sok problémáthagyó ábrázolása ellenére is, ez arra is mutat, mintha itt kezdődnek el irodalmunkban először az úgynevezett történeti osztálynak, vagy ha úgy tetszik, a történeti nemeseknek, dzsentrinek egy olyan újszerű bírálata, ami már átvezet egy következő korszak feladatai közé.

Végül nagyon fontosnak tartom a Kemény-kérdésnek azt a fajtájú felvetését, amivel SÖTÉR elvtárs előadásában is találkoztunk, s amit érdemes lenne egybevetnünk BARNA JÁNOS probléma-felvetésével.

Vannak azonban az előadással kapcsolatban bizonyos aggályaim. Úgy hiszem, hogy annak végső megformálása előtt nem felesleges ezeket elmondanom. Az egyik az — s ez a hozzászólásoknak igen nagy részében is tükröződött —, hogy az előadás amilyen behatóan ábrázolta az irodalom belső történetét, a romantikának irodalmi belső történetét, nem ment ugyanolyan alaposan a társadalmi fejlődéssel való belső összefüggéseknek a feltárásaig. Ezekre inkább csak utalások történtek.

Amióta a bírálatokat hallgattam, belenéztem még többször az előadásba is, s én látom ennek a továbbfejtésnek a csíráit magában az előadásban, de azt hiszem, itt az történt — s ez mindnyájunk számára általános tanulság —, hogy amilyen mértékben a múltban kizárólag társadalmi, politikai, gazdasági változások mechanikus reakciójának tekintettük az irodalmat, most az a veszély fenyeget, hogy kissé elszakad az irodalom belső történetének az ábrázolása a történeti, politikai ábrázolástól s így egy autochton belső fejlődésnek a látszatát kelti. Ha csak magamnak jutott volna ez eszembe, kételkedném felőle, de mivel igen sokan vetették fel ezt a kérdést, azt hiszem, hogy SÖTÉR elvtársnak is hasznos lehet megfontolni.

Másodszor, én nem azt tartom aggályosnak, hogy SÖTÉR elvtárs nem húzott volna éles határvonalat az idegen romantikák és a magyar romantika között, sőt ez elég világosan kidomborodott az előadásából, hogy ő lát itt egy éles különbséget, s erre több helyütt rámutat — nem akarom itt most még egyszer felolvasással megszerezni az ő fizikai teljesítményként is tiszteletre méltó felolvasását — de meg tudnám mutatni, hogy ezen a téren nagyon kevés felpanaszolni valónk van. Sokkal inkább ott van felpanaszolni valónk, hogy a magyar romantika nem illeszkedett bele elég szervesen abba az egész romantikus mozgalomba, amely vele párhuzamosan hol előtte járva — Petőfi esetére gondolok —, hol néha mögötte elmaradva, de az egész európai irodalmat ebben az időben átfogta.

Másrészt van egy olyan aggályom is ezzel kapcsolatban, hogy ha a romantikát egy kicsit világosabb perspektívában állította volna elénk, talán egy lépéssel tovább jutott volna azon a téren, amit úgy kértek tőle a bírálók számon, hogy nem definiálja elég határozottan a romantikát. Én ugyan nem bántam volna, ha a bírálók ebben az esetben maguk kísérelték volna meg ezt a definíciót, ez próbára tette volna bizonyára kritikájuk élességét is, mert nem olyan könnyű a dolog, de legalább is egy sokkal határozottabb állásfoglalásig kellene eljutnunk. Vagy meg kellene egyszer mondanunk, amennyire ezt meg lehet mondani, hogy a romantika egészében — s itt nem egy örök romantikára gondolok, hanem a XIX. századi romantikára —

a haladó tendenciák-e az erősebbek, vagy meddig azok és mitől kezdve nem azok, vagy legalább is élesebben el kellene határolnunk azt, hogy egyes jelenségeket egyenesen kiemeljünk a romantika köréből, s leszögezzük, hogy azokban a romantikus ábrázolásnak bizonyos elemei feltalálhatók, de egészen nem nevezhetők romantikusoknak. Nem akarom itt most a példák szaporításával ezt továbbvinni, de egészen bizonyos — s ez bizonyos mértékben KOMLÓS ALADÁR felszólalására is vonatkozik —, hogy a romantikus ábrázolásmódnak a jelenléte nem jelenti minden esetben azt, hogy a mű egészében a romantika mozgalmának a körébe tartozik bele.

S végül azt a kérdést szeretném felvetni — s itt mutat a tanulmány a legtöbb biztatást is arra, hogy ezen a téren továbbfejleszthető, hogy bármilyen sok finom elemzést kaptunk is, néhány egészen alapvető elemzéssel kellene ezt a tanulmányt megszerezni. Ugyanis nem volt végeredményben szó olyan alapvető kérdésekről a romantika egész értékelésénél, mint például a romantika körébe tartozó művek koncepciójának, szerkesztésének a kérdése, ami azt hiszem, hogy egy mű mérlegelésénél döntő kérdés. Nem volt következetesen szó a romantikus emberábrázolásról. Egyes esetekben egy-egy kitűnő karakterisztikát kaptunk, azonban egészében abban a kérdésben, hogy a romantika általa vázolt korszakaiban milyen az emberábrázolás — ami a koncepció mellett mégis csak a legmélyebbre visz a tükröződés fokának a meghatározásában — legalább is minden korszaknak egy-egy nagy példájával kellene messzebb mennünk.

Végül nem volt még szó a romantikus stílus jegyeiről. Én azt hiszem, ha nyomon követjük a romantikát a huszas évektől kezdve egészen Jókaiig, akkor a romantikus stílusnak is egy sokkal differenciáltabb ábrázolása igazítana el bennünket a romantika kérdéseiben. Csak a tanulmánynak egészen a végén szól Jókai anekdotizmusával kapcsolatban Jókai humoráról, de nem vet fel olyan kérdéseket, mint a satíra viszonya a romantikához. Egészen különös az, hogy a romantika bizonyos korszakaiban vannak igenis olyasféle tendenciák — azok azonban mindig kiütkeznek a romantikus ábrázolásból —, amelyekben a satírikus ábrázolás felé fordul az író, — a humor viszont végigvonul az egész romantikán. Satíra azonban nagyon kevés van benne, s amennyiben benne van, az mindig kivisz a romantika köréből. Azt hiszem, hogy ezek a kérdések, különösen a satíra kérdése, a szerkezet kérdése, az emberábrázolás, a tipizálás kérdése, lennének azok az esztétikailag megfogható kérdések, amelyeken keresztül a romantika ideológiai bírálatát is el tudnánk egy csapásra végezni.

A hozzászólásokról azt mondhatom, hogyha visszagondolok azokra a vitákra, amelyeket itt már a múltban is folytattunk, akkor örvendetes haladásról számolhatunk be. A hozzászólók lényegi kérdésekhez szóltak hozzá és minden hozzászólás továbbfejtette azt a problémát, amelyet SÓTÉR elvtárs úttörő tanulmánya felvetett. Egy pár hozzászólással kapcsolatban hadd mondjak mégis néhány szót. T r e n e s é n y i - W a l d a p f e l elvtárs sajnos, el kellett hogy siessen, s így ő kivételesen rövidre fogta felszólalását — már úgy értem, hogy a többi felszólaláshoz viszonyítva — s ezért úgy érzem, hogy itt valamiféle félreértés maradt, s ha a teljes szöveget olvashatjuk, erre fény derül majd. De még így is, ha valami eltérés van aközött, amit én magamnak megjegyeztem belőle és aközött, amit ő mondott, megfogalmazásában valami nagy veszély volt. Nagy veszély volt ott, ahol azt mondotta, hogy a romantika pozitív vonásait elsősorban ott kell keresnünk, ahol a

romantika a maga úgynevezett tiszta klasszicitásában — azt hiszem, ezt a kifejezést használta — klasszikus tisztaságában mutatkozik meg.

Ebben két veszélynek a magva rejlik. Én általában elismerem azt, hogy az irodalmi műveket saját stílusunkban kell értékelni, de azért egyrészt azt látjuk, hogy mikor egy irodalmi stílus eljut legmagasabb fokára, akkor már rendszerint benne van a következő lépésnek a gyökere is. Ha így érti, akkor nem tudom, hogy miben vitatkozott SÖTÉR elvtárrsal, ha pedig nem így érti, akkor azt kell mondanom, hogy a romantika legpozitívabb alakjai sajtószerű módon Novalis és Herder volnának, amivel többen nem értünk egyet.

A másik kérdés a János vitéz kérdésének a felvetése, amivel teljes zavarban hagytam mindeközéig, mert én nagyon nagy belső ellenkezéssel tudnám a János vitézt a romantikának adományozni. Márpedig TRENCSENYI-WALDAFFEL elvtárs felszólalásából valamiképpen az derül ki, hogy a János vitézt ő mint párhuzamot vetette fel a kétféle romantikus ábrázolás egyik példájaként, s Vörösmarty mellé állította a János vitézt. Én ezt így nem tudnám elfogadni.

Turóczi elvtárs felszólalásához nem szólok hozzá. Ezt párhuzamos előadásnak kell minősítenünk s csak ennek megolvasta után fogunk hozzászólni. De nem kétséges az, hogy én a Délsziget megfejtését is nagyon kitűnőnek tartom, valamint a Csongor és Tünde három alakjának a megfejtését is. Ha felszólalása csak ezt az ajándékot adta volna nekünk, akkor is ugyanolyan türelmesek lettünk volna, mint amilyenek voltunk.

Kardos Tibor hozzászólásával kapcsolatban azt kell mondanom, hogy megítélésem szerint nagyon sok megfontolandó kérdést vetett fel SÖTÉR elvtárs számára az összehasonlítás, a történetiség következetes keresztülvitele, a periodizáció kérdésében, amit többen is felvetettek, a szentimentalizmus szerepének felvetésével, ami azt hiszem megintcsak a romantika megítélésének ideológiai megoldásához lenne szükséges és így tovább.

Szauer elvtárs hozzászólását szintén párhuzamos előadásnak lehetne nyilvánítanom — és kell is nyilvánítanom — és ebből az 1814–19. közötti idők fontosságának kiemelésében, amiben azt hiszem SÖTÉR elvtárs is egyetért velem, de különösen Katona drámáját, Berzsenyi szerepét lehetne megemlíteni. S nem értek egyet azzal az aggálllyal, amely Kisfaludy Károllyal kapcsolatban bizonyos mértékig még vacillálva mondja ki a romantikus jelzőt.

Én, ha álmomból felébresztenek és azt mondják, hogy mondjak valami romantikust, akkor mondom, hogy »sötét olajfák illatos hűsén« és abban a percben a romantika legtisztább klasszikus levegője vesz körül.

Komlósi elvtárs felszólalásával elég bőven polemizált SÖTÉR elvtárs. Azonban azt gondolom, hogy ezzel nem lehet eléggé polemizálni. Egyrészt ott, hogy ő nem hajlandó a romantika korát lezárni. Ebben egy történetietlenség veszélye rejlik, mert ezen az alapon, ha el tudunk menni Jókain túl a századvégig, ha mint mondotta, el tudunk menni a Nyugat korszakáig, miért ne tudnánk elmenni a 30-as évek romantikájáig. Miért ne tudnánk elmenni máig és nem tudom, hogy egy ilyen preromantikus alakról miért ne tudnánk vissza is menni egy darabig.

Nem gondolja azt, hogy minden korban mindenfajta ábrázolás lehetőségei adva vannak? De azért nem lehet azt mondani, hogy van egy klasszicista romantikus, egy realista romantikus ábrázolás és ezek végeredményben minden korban keresztül örökké végigfutnak és az ő kifejezéseiben a romantikus magatartás, a romantikus fények, amelyek a Nyugatból villognak ki, engem

rendkívüli gyanúval töltöttek el, hogy itt mégis az örök romantika fényei villannak meg a szemünkbe és azóta már jól tudjuk, hogy ezek lidérefények s nem pedig a valóságot tükröző fények.

Baróti elvtárs megerősít engem abban, amit SZAUDER felszólalásával kapcsolatban mondtam. Én felszólalásának egy rendkívül szabatosan és szerényen előadott részére szeretném felhívni a figyelmet, ahol ő Tolnai feltevése nyomán A két szomszédvár valóság-alapjait kezdte felvetni.

Nem tudom, hogy a romantika eszméjének egy monografikus teljességű beható tárgyalásánál nem kellene-e ezen a téren mélyebbre mennünk? Én azt hiszem, hogy itt BARÓTI helyes nyomon jár. A romantika ábrázolásmódja és eszményei nem szabad, hogy elvonjanak minket attól, hogy addig, amíg a mű elemzése terén el tudunk jutni, olyan mélyen merjük-e megkeresni azt, hogy a romantikus ábrázoláson belül a valóság tükrözése hogyan történik meg. Én ezt tartom felszólalásából a legfigyelemreméltóbbnak.

Fehér Géza elvtárs pozitív felszólalását SÓTÉR elvtárs már üdvözölte. Én szeretném megragadni azt az alkalmat, hogy amikor üdvözlöm Fehér Géza elvtársat, aki itt az egyetlen volt körünkben, aki nem egyetemi körökből szólalt meg, hanem egyik iskolánk tanáraként, ugyanakkor itt elismétlem azt, amit a tegnapi nyelvészeti vitában már egyszer elmondtam. Nevezetesen, hogy irodalomtörténész aspiránsaink és kutatóink passzívan távolmaradtak a magyar nyelvtudomány alapvető kérdéseinek tárgyalásától. Elmondtam, hogy bizonyos kétségekkel nézük pályájuk elé, ha a magyar nyelv alapvető kérdései iránt oly kevésbé érdeklődnek, hogy a vitákon egyszerűen meg sem jelennek. De azt is szeretném elmondani, hogy az irányban is kétségem volt, hogy ha ezek az aspiránsok irodalomtörténeti vitáinkon jelen is vannak, de hozzászólásaikkal nem mutatják meg oroszlánkörmeiket. Szeretném, ha legközelebbi akadémiái vitánkon ezt a csorbát kiköszörölnék.

Barta János felszólalásában nagyon sok megfontolnivaló volt. Erre most nem kívánok részletesebben kitérni.

Pándi elvtárs hozzászólásával kapcsolatban részben egyetértek SÓTÉR elvtárral, részben azonban szeretném különösen kiemelni a 30-as évek forduló jellegének fontosságát, amire rámutatott és különösen a Garay-példa felmutatását tartom rendkívül fontosnak. Ott tudniillik valóban ez a nem központi, romantikus példa mutatta meg azt a fordulatot, amikor a romantika nemzeti öntudatot ébresztő célkitűzése eljutott volna a plebejusi gondolatig, már felvetette a társadalmi problémákat. Ez az egész pedig nemcsak a 48 előtti, hanem az egész romantikára jellemző.

Ha megnéznénk a romantikának ezeket a periférikus alakjait, és így kezelnénk, akkor sokkal kevésbé sematikus képet kapnánk, mint a múltban állt előttünk. Sokkal világosabban látnánk azt, hogy mi teszi lehetővé a 48-as ugrást ezen a téren, ha az soha nem is jut el addig a határig, mint amilyen 48 előtt volt.

Persze a romantika kérdésére azt hiszem nagyon sokszor vissza kell még térnünk és itt iránymutatónak mégis csak azt kell tartanunk, ahogy a romantikával a marxizmus-leninizmus klasszikusai foglalkoztak.

Ha a romantikára gondolok, mindig két olvasó van előttem. Az egyik L e n i n, aki Krupszkaja tanúsága szerint Victor Hugo Châtiments-jét olvassa és rendkívül elragadtatva olvassa s azt mondja, hogy bizonyos fellengzéssel és dagályon túl megérzi benne a forradalom szelét. S ugyanakkor M a r x ismeretes levelére kell gondolnunk, amikor Sainte-Beuve-nek Chateaubriand-ról

írott könyvét olvassa. Emlékezetből idézem, hogy miket mondott: hamis mélység, bizantinus túlzás, érzelmekkel való kacérkodás, színpadiasság, teátrális fellengzés.

Azt hiszem, ha a két művet és a két olvasót egymás mellé ültetnénk és olvasmányt cserélnének, akkor pontosan egy véleményük lenne mindkét műről.

SÓTÉR elvtárs megnyitott itt egy olyan tárnát, amely a hozzászólásokból derült ki, hogy milyen sokféle mutat utat és milyen sok felderítetlen területre mutat. Hiszen elég itt Turóczy, Szauder, Pándi elvtárs hozzászólásaira utalnunk. Tovább kell fejtenünk ezt a tárnát egy még elmélyültebb történeti elemzés alapján, egy még tágabb világirodalmi horizonttal, az esztétikai kérdések behatóbb feltárással és még sokkal szigorúbb ideológiai keménységgel.

Ezzel mai ülésünket bezárom.

BOHUSLAV HAVRÁNEK :

J. DOBROVSKÝ A HALADÓ TUDOMÁNY JELENTŐSÉGE SZEMPONTJÁBÓL

A brünni temetőben egy fémpiramison, *Dobrovský* síremlékén a következő felirat áll :

Hungária me genuit — Bohemia sibi litterisque vindicavit. . .

Valóban így is van: J. Dobrovský, a nagy szlavista, a szláv filológia atyja a XVI. század derekán született *Rábagyarmaton*, Győr közelében, Magyarországon. Szülei csehek voltak, atyja Magyarországon szolgált katonaként. Dobrovský maga már hathetes csecsemő korában Csehországba került, de a magyar nyelv iránti érdeklődését nem vesztette el. Bár elsősorban a szláv nyelvek területén végez kutatómunkát, figyelme a finnugor nyelvekre is kiterjed. Ily módon bírta nevét a finnugor nyelvtudomány történetébe is, de ez, sajnálatos módon, kevésbé volt ismeretes eddig.

A bevezetőben idézett sírfelirat a következő szavakkal végződik :

Slavica qua patet terra non ignorat, amici lugent.

És ez is valóban igaz: mikor Dobrovský 1829-ben, életének 75. évében meghalt, az egész szláv világ ismerte nevét. De nem csupán ismerték őt, hanem nagy tisztelettel is vették körül a szláv országokban. Ezt a tiszteletet találóan juttatta kifejezésre Rumjancev egy 1823-ban Dobrovskýhoz írott levelében : »Önnek kétségtelenül mindenütt tisztelői vannak ott, ahol meg tudják becsülni a mélységes műveltséget és a kivételes tehetséget«. Hadd idézzek még egy részletet Alekszandr Vosztokovnak egy ugyanabban az évben Dobrovskýhoz intézett leveléből : »Már régóta szeretem és tisztetem Önt mint tanítómát és vezetőmet a nyelvészeti kutatásokban. Az ön felfedezései fényt derítettek a gazdag és tökéletes szláv nyelv ősi szerkezetére«.

A fiatal Vosztokov nagy tisztelettel fordul levelében *Dobrovský*hoz, pedig ezidőtájt már ő is jelentős, újszellemű szlavisztikai művek szerzője. De ugyanilyen tisztelettel ír *Vosztokov Dobrovský*ről másoknak küldött leveleiben is. Nem kevésbé ismerték és tisztelték Dobrovskýt Oroszországban a többi barátai sem, akik közvetlen vagy közvetett kapcsolatban állottak vele : Rumjancev, Köppen, Pogogyin, bizonyos mértékig Siskov és mások. Lengyelországban szintén voltak barátai Dobrovskýnak : állandó levelezésben állott a kiváló lengyel szótáríróval, B. Lindével, továbbá J. Bandtkével és másokkal.

Az abban a korban újjászülető szlovén nép képviselői közül kapcsolatban volt (közvetve vagy közvetlenül) Pohlinnal, Vodnikkal, Schneiderral, Primiccel, Metelkóval és másokkal, különösen pedig B. Kopitarral. De a szerb és a horvát nép képviselőivel is voltak kapcsolatai: Stuliécsal Dubrovnikban, Vrhovac zágrábi püspökkel. Appendinivel, szintén Dubrovnikban; ugyancsak kapcsolatban állott a szorb tudomány képviselőjével, a német Antonnal, és Lubjenski bautzeni lelkésszel. Korának szláv országaiban számtalan barátja van. De nem csupán a szlávok között vannak barátai. Németországban olyanok számítanak barátjának, mint Grimm, a történész Pertz, maga Goethe és még sokan mások. Magyar tudósokkal is vannak kapcsolatai: így a történetíró Engellel, Prágában néhányszor meglátogatja Széchenyi F., de az ő hatása alatt végzi munkáját Gyarmathi is.

Fölöttébb kevés volna azonban azt mondanunk, hogy Dobrovskýnak csak barátai voltak: *hódolói* voltak neki, a szó szoros értelmében. Meg kell jegyeznünk mindenek előtt, hogy Dobrovský nagy hatással volt művei révén munkásságukra s a szláv filológusok ifjabb képviselőinek munkásságára is.

Miért ismeri el a szlavisztika Dobrovský műveinek hatalmas újítói és alapvető szerepét? Nos, ennek nem az az oka, hogy Dobrovský előtt a szlavisztikában semmi sem történt. A tények durva meghamisítása volna, ha a dolgot olyan megvilágításban mutatnánk be, mintha Dobrovský elsőként adott volna hírt a világnak, Európának, a szláv országoknak a szlávokról, elsőként derítette volna fel a szlávok történetét, s ő lett volna az első, aki szláv filológiával foglalkozott. Ellenkezőleg: az ő életében történt, hogy a szlávok iránt való óriási és közvetlen érdeklődés hulláma végigfutott Európán. A szlávokat főként a nagypéteri és a katalini *Oroszország* képviselte. Ennek az *Orosz Birodalomnak* a gazdasági és politikai fellendülése *Nagy Péter* győzelmei után, az *Oszmán Birodalom* fölött aratott 1774-es győzelem után, a *Krím Kánság* 1783-ban történt meghódítása után nagy érdeklődést keltett *Oroszország* iránt egész Nyugat-Európában. Ami a tudományt illeti, abban a vonatkozásban sem lehet *stabula rasás*-ról beszélni. Hadd említsek meg néhány évszámot: 1725-ben alakult meg a *Tudományos Akadémia* Pétervárott; 1755-ben alapítják meg a moszkvai egyetemet; ugyancsak 1755-ben kezdték nyomni *L o m o n o s z o v* híres nyelvтанát; a nyolevanes években, *Katalin cárnő* uralkodása idején jelenik meg ama kor összes ismert nyelveinek nagy összehasonlító szótára; 1789 és 1794 között jelenik meg az *Akadémia* hatkötetes nagy orosz szótára. Vele csaknem egyidőben adják ki Lengyelországban *Linde* híres lengyel szótárát (*Słownik języka polskiego*, 1807—1814.); a XVIII. század végén készült el *Adam Naruszewicz* kitűnő lengyel történetének hét kötete (*Historja narodu polskiego*, 1780—1786). Bízvást állíthatjuk, hogy hosszú a sora azoknak a műveknek, melyek említésreméltóak ebből a korból. A felsorolt művek többsége ugyanabban az időben jelent meg, mint Dobrovský művei. A szláv nyelveket már Dobrovský előtt szelvében tanulmányozzák a

szláv országokban és Közép-Európában, azonban tanulmányozásuk jellege lényegében véve egészen más, mint ahogyan az Dobrovský műveiben jut kifejezésre.

A XVII. század során nagy lendületet vesznek azok a törekvések, melyek a szlávok megismerésére, a nyelvükkel és történetükkel kapcsolatos kérdések kidolgozására irányulnak. Hanem hát milyen is volt ezeknek a törekvéseknek az irányvonala? Elég csak arra utalnunk, hogy a szlavisztikai tanulmányok a XVII. században egyetlen egy jelentős központban futottak össze: ez a *Congregatio de propaganda fide* volt. Rómában. Tehát a szlavisztikai kutatások a katolikus egyház keretei között folytak, különleges irányzatuk és sajátos osztály-jellegük volt. Ez vonatkozik a XVII. század kezdetének munkáira: *Orbinin*ak, a dubrovniki Bencés-rend főnökének szláv történetére, a jezsuita B. K a š i ć nyelvtanára (*Institutiones linguae illyricae*), mely az első olyan nyelv-tan, mely a szerb és a horvát nyelv egységesítésének igényével lép föl, de vonatkozik egyéb munkákra is. Ugyanide sorolhatók *Sz m o t r i c k i j* munkái is. Ő is a jezsuiták módjára fejtette ki tevékenységét, s később unionista is lett. Ugyancsak ide lehet sorolni *J a b l o n s k i* lengyel pap munkásságát is, aki 1768-ban Lipcsében társaságot alapított a szláv-ság tanulmányozására, számos lengyel és cseh munkatársból. Az ő ideálja *Szarmátia* volt, vagyis a katolikus szláv birodalom, amely természetesen egyben lengyel is lett volna.

A XVII. századi cseh kutatók közül az említett csoporthoz tartozott *Tomáš Pešina* (z Čechorodu), a XVIII. század eleiek közül pedig *Jiří Středovský*; ők mindketten *Círill* és *Method* korára vetették a főhangsúlyt. Ez a kör propagálja azt a régi koholmányt, hogy a *glagolica*-írásrendszer megalkotója az állítólagos szláv szent, *Jeromos* (ezzel a felfogással már *Orbinin*él találkozunk), vagy pedig ezt az írásrendszert még régebbi korba utalja (mint Grubišićnál látjuk). Itt mindenütt ugyanaz a vonal vehető ki tisztán: a szlavisztikai kutatások markánsan az ellenreformációs érdekeket szolgálják, a szláv népek fejlődése ellen irányulnak, a Vatikán képviselte reakció és feudalizmus szolgálataiban állanak.

Ezzel az irányzattal párhuzamosan a kor tudományos életében (az oroszban és a középeurópaiban) a szlavisztika iránt újszerű érdeklődés támad, melyet joggal nevezhetünk újszerűnek és haladónak. Elég itt *Lomonoszov* nevét említenünk, vagy utalnunk *Nagy Péternek* és utódjainak arra a törekvésére, hogy az orosz történelem megismerésére irányuló kutatásokat kivegyék az egyház és a szerzetesrendek kezéből. Új szellem nyilatkozik meg azokban a rendeletekben, melyek a régi oklevelek és krónikák gyűjtéséről szólnak. Újszerű történeti kutatások csírái azok a munkálatok, melyet német tudósok (Müller, Schlözer) végeznek a pétervári *Akadémián*, vagy pedig azok, amelyeket orosz tudósok (Tatyiszev, Scserbatov, Muszin-Puskin) végeznek azzal, hogy kiadják az orosz múlt legrégebbi emlékeit. A »*felvilágosítók*« eme új irányzata Oroszországban arra tör, hogy felszámolja a szlavisztikai kutatások

addigi bázisát, amely a szláv nyelvet azonosította az »egyházi szláv nyelv«-vel, a pravoszláv egyházzal. — Természetes, hogy az új irányzat ellenzésbe ütközött.

Azonban mindazok, akik ezt az újszerű munkát végezték, Dobrovský csehországi közvetlen elődjeihez hasonlóan, akik már a haladó »felvilágosítók« soraiban állottak — mint például Dobner, Monse és mások —, lényegében véve még mindig szoros kapcsolatot tartanak azzal a szlavisztikával, mely feltétlenül a szlávtság nagyraihivatottságának propagálásában és hangsúlyozásában látja célját, de egy határozott törekvése van: egyrészt elő akarja mozdítani a katolikus lengyel birodalom óhajtott hatalmát, másrészt meg akarja szilárdítani a katolikus egyház hatalmát a Balkánon, végül pedig az unionista egyházat ki akarja terjeszteni az orosz birodalom területére is. — Mindama szlavisztikai munka, amelyre itt rámutattunk, természetszerűleg nem volt egyéb, mint egyszerű anyaggyűjtés, amelynek alapján azonban csak elhamarkodott és gyenge lábon álló ítéleteket és következtetéseket lehetett végezni.

Következésképpen Dobrovský nem kerül légüres térbe a szlavisztikai kutatások területén: munkásságával azonban nagymértékben gazdagítja a szlavisztikát. Dobrovskýig voltaképpen csak szlavisztikai kutatásokról lehetett beszélni, de semmiképpen sem a szlavisztikáról mint tudományról. A szlávokkal való valóban tudományos megismerkedés *Dobrovskýval* kezdődik! Fölöttébb alaposan gondolja át a problémákat, s éles határt von egyrészt a valóság, az igazság, másrészt pedig az időleges eszmények, törekvések és hamisítások szövevénye között. Ellenőrzött, széles arányokban összegyűjtött, kritikusan végigelemzett anyagból, a tapasztalatból indul ki. Így alkotja munkáit, világosan rendezve el anyagát, a nyelv valóságos rendszerét tartva szem előtt s behatóan boncolva a nyelv bonyolult szerkezetét.

Dobrovský, ha korának tudományos viszonyait tekintjük, eléggé világosan látja a nyelvek rokonságát, de képes annak felismerésére is, hogy minek van döntő szava ebben a kérdésben: *a nyelv nyelvtani szerkezetének*.

A munkában egészen új módszereket alkalmaz, új nézeteket vall, amelyek — hogy rövidek legyünk — távol állanak a »kolostori« szlavisztikától. Ő, éppen ellentétben azzal, nagyon is a világi, az empirikus megismerés alapján áll. Bizonyos mértékig az érzékekre támaszkodó materialisztikus megismerés útjára sodródik. Figyeljük csak meg például azt, hogy hogyan vizsgálja a cseh hangsúlyozás törvényszerűségeit. Nem elméleti meggondolásokból indul ki, hanem költeményeket és beszélgetéseket hallgat meg, gondosan megfigyeli a számára megszokott cseh hangsúlyozás és az észak-keleti morva nyelvjárások hangsúlyozása közt lévő különbségeket. (Erre *olomouci* tartózkodása idején volt alkalma.) Ez az apróság megfelelően illusztrálja és teszi világossá, hogy mi a különbség Dobrovský tudományos módszerei és elődjeinek tudományos módszerei között.

Azonkívül Dobrovský kutatásait nem az uralkodó osztályok érdekeinek, nem az egyház céljainak állítja szolgálatába, hanem tudatosan népe érdekeit akarja szolgálni velük.

Ugyanígy lényegbevágó különbség nyilvánul meg abban is, ahogyan Dobrovský az őt megelőző szlavisztikai kutatásokhoz viszonyul. Ezt a tudományos magatartást úgy érthetjük meg igazán, ha szem előtt tartjuk egész világnézetét és azt a harcot, amelyet kortársai *túlzón kritikus* magatartásnak bélyegeztek, s amelyet mi inkább az egyházi esőkevények elleni harcnak neveznénk. Már munkássága legelején harcot indít a *Nepomuki Szt. Jánosról* szóló legenda ellen, állást foglal a papi nőtlenség, ellen, s örömmel üdvözlí az egyházi reformot: élesen szót emel a vallási türelmetlenség s az egyház doktrinersége ellen.

Mindez tükröződik munkásságában, s a szlávokról vallott minden nézetében. Utalhatunk itt híres első munkájára. Ez a *Fragmentum pragense evangelii sancti Marci vulgo autographi* (1778) címet viseli. Benne szétosztatja a kézirat szent eredetéről szóló legendát. Bár nem ő volt az első szétosztatója ennek a legendának, de a legenda helyt nem álló voltának tudományos bizonyítása s kritikájának merészsége jellemző Dobrovskýra.

Ugyanígy kritikusán vizsgálja a szlavisztika kérdéseit is. Elég itt arra a tényre utalnunk, hogy bár őszintén oroszbarát volt, mégis állandó kritikával illette az oroszországi viszonyokat. Első oroszországi útjának időpontja (1792) a *Ragyiscsev »Utazás Pétervárról Moszkvába«* című munkájának megjelentése utáni időre esik. Dobrovskýnak feltétlenül tudnia kell *Ragyiscsev* letartóztatásáról is, mert barátainak ír *Novikov* letartóztatásáról, leveleiben kritizálja az önkényuralmat, s rámutat azokra az okokra, amelyek ellenséges hangulatot teremtenek *Katalin cárnő* uralkodása ellen.

Ugyanígy kritikus hódolóival szemben is. 1813-ban személyesen megismerkedett *Siskov* val, aki híres embernek számított, s aki Prágában meglátogatta Dobrovskýt, s hódolatáról biztosította. Dobrovský helyesen ítélte meg ennek a befolyásos pétervári akadémikusnak a dilettantizmusát és reakciósságát, s meglehetősen ironikusan számol be *Kopitarnak Siskov* látogatásáról, nézeteiről s nemrégiben megjelent, a beszéd törvényszerűségeiről szóló munkájáról. Viszont egészen más a magatartása az ifjú *Vosztokov* iránt, aki iránt elejétől fogva elismeréssel adózik: tisztelettel ír róla barátainak, s ezt még akkor teszi, mikor *Vosztokovot* alig ismerik magában Oroszországban. Dobrovský, bár élete végéig nem ismerte el *Vosztokovnak* a *nazálisokra* és a *jerekre* vonatkozó nézeteit, mindig úgy nyilatkozott róla, mint a szlavisztika kiváló művelőjéről, annak ellenére, hogy *Vosztokov* harminc évvel volt fiatalabb nála, s a hivatalos elismerés sem tüntette ki.

Így hát Dobrovský a szlávokat is kritikus szemmel nézte mindig, a tényeket tudományosan, s éppen ezért politikai szemszögből is mérlegelte. Erre még számtalan példát említhetnénk. Bár igazán és mélységesen szeretett

mindent, ami szláv, mégis kritikus volt mindig az emberekkel, főként pedig a tényekkel szemben.

Fontos felfigyelnünk arra, hogy éppen azok, a feudális egyház szolgálatában álló szlavisztika által hangsúlyozott feltevések voltak azok a pontok Dobrovský munkásságában, melyeket ő állhatatosan vitatott, még akkor is, ha a tudomány további fejlődése az ő álláspontjának helytelenségét igazolta. Mindenesetre saját korának szempontjából igaza volt, hiszen ő a régi szlavisztikát akarta kiküszöbölni, fel akarta tární annak tudománytalan bázisát, melyet a katolikus propaganda céljai határoztak meg. Ilyen alapon meg tudjuk érteni, hogy miért folytatott Dobrovský oly szívós harcot a *glagolica* ókori eredetének elismerése ellen: a dolog ugyanis úgy áll, hogy a *glagolica* ősi eredetének feltevése — a legrégebbi időkre megy-e vissza (mint ezt a franciskánus Grubišić vélte a XVIII. század derekán írott értekezésében), vagy pedig a Szt. Jeromos-legenda által megjelölt korból származik-e — az egyházi propaganda eszköze volt. Ezért Dobrovský kimutatta ezeknek az állításoknak a gyenge, valószínűtlen és tudománytalan forrásait, s végül kritikailag bizonyította, hogy az ő forrásai szerint a *glagolica* nem lehet régebbi a XIII. századnál. Ma már bizonyosak vagyunk benne, hogy Dobrovskýnak nem volt igaza, mert a tudomány fejlődése bebizonyította feltevéseinek helytelenségét, de mégis fontos volt annak a kornak a viszonyai közepette szétrombolni az egyház hazug propagandájának a tartópilléreit.

Ilyen alapon azt is megérthetjük, miért harcolt olyan energikusan *Círill* és *Method* tevékenysége jelentőségének eltúlzása ellen, hasonlóképpen Csehország egyházi szláv korszaka jelentőségének eltúlzása ellen. Miért oly fontos tisztán látnunk ebben a kérdésben? Azért, mert *Círill* és *Method* jelentőségének túlzott felnagyításának, túlzott dicsőítésüknek — persze a római egyház szempontjából való túlzott dicsőítésüknek — leple alatt végezte munkáját a jezsuita szellemű szlavisztika. És Dobrovský, aki tudatosan dolgozott ez ellen a kritikaellenes tevékenység ellen, rámutatott alapjainak gyengeségére — és valóban, ha figyelembe vesszük annak a kornak a lehetőségeit, látjuk ennek a nézetnek a megalapozatlanságát — és kitartott amellett, hogy hazánkban tulajdonképpen csak a *Sázavai kolostor* tekinthető az egyházi szláv liturgia képviselőjének. Mindnyájan tudjuk, hogy ebben a kérdésben sem mondotta ki Dobrovský a végleges igazságot, de korának a szemszögéből nézve mégis az igazságot védelmezte, s az valóban igazság is volt, mert segítségével szétzúzta korának hamis isteneit, hamis elképzeléseit.

Azonban feltétlenül helytelenül járnánk el, ha benne csak kora gyarló és tudománytalan szlavisztikai kutatásainak kritikusát látnánk. Dobrovský nemcsak kritikus volt, hanem egy új megismerés megteremtője is. Munkásságának lényegét, érdemi részét itt csak igen szűkszavúan ismertethetem. Dobrovský kora lehetőségeihez viszonyítva, hatalmas anyagot gyűjt össze és dolgoz fel igen mélyrehatóan az összes szláv nyelvekről, a bolgár kivételével,

mellyel akkor nem is volt módjában megismerkedni. Az anyagot igyekszik sokoldalúan ellenőrizni, s csak bőséges, kritikailag végigelemzett, empirikusan ellenőrzött anyag alapján folytatja tovább munkáját. Ez nem csupán a *bohémisztika* területén végzett munkájára érvényes, ahol egyébként megalakította a cseh nyelv és irodalom valóban monumentális történetét és a cseh nyelv tüzetes nyelvtanát, hanem az egyéb szláv nyelvekről írott munkáira is. Az anyaggal való mélyreható és széleskörű megismerkedés alapján osztályozza a szláv nyelveket, meggyőzően bizonyítja a többi indoeurópai nyelvvel való rokonságukat. Igen nagy apparátussal és igen korán — a XVIII. század nyolevanas éveiben — már rámutat arra, hogy az indoeurópai nyelvek közül a legközelebbi rokonságban a balti nyelvek vannak a szláv nyelvekkel. Már akkor hangsúlyozza rokonságukat a többi indoeurópai nyelvvel: a latin, görög, német és óind nyelvnek a szlávval való rokonságát. A rokonság megítélésénél a nyelvtani szerkezetet veszi alapul. A szláv nyelvek csoportjában igen jól látja, hogy az egyházi szláv nyelv nem a szláv nyelvek »anyja«, hanem csak egyik testvére, s azt is jól látja, hogy az egyházi szláv nyelvet nem lehet az ós-szlávval azonosítani. Világosan rámutat, hogy az óoroszláv nyelvmélekekben orosz elemek vannak, hogy az orosz nyelv a nyelvmélekekben önálló, az egyházi szlávól különböző nyelvként tükröződik. Dobrovský ezt a feltevést a *Ruszkaja Pravda* szövegén bizonyítja. Ugyanakkor megemlíti: ha rendelkezésre állana a *Szlovo o polku Igoreve*, nézetét az is alátámasztaná. — Később az általa elvégzett nyelvi elemzés valóban igazolta nézete helyességét. — Tételeinek igazolására felhasználja a régi krónikákat is. — A szláv nyelveket nem csupán a korabeli nyelvallapot alapján veti egybe, hanem nézi nagy vonalakban azok történeti fejlődését is. Gazdag anyagát teljes mértékben fel tudja használni monumentális cseh és egyházi szláv nyelvtanában (Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache, 1809.; Institutiones linguae slavicae dialecti veteris, 1822.), az egész nyelvtani rendszer tanulmányozása közben.

Ezt a gazdag anyagot azonban igyekezett feldolgozni a szókészlet szempontjából is. Voltaképpen a szókészlet tanulmányozásával, a szótövek rokonságának vizsgálatával kezdte nyelvészeti munkásságát is. Abban a korban az összehasonlító nyelvészeti kutatások kiinduló pontja volt a szótani kutatásoknak ez a módszere. Dobrovský átveszi ugyan ezt a módszert, azonban állandóan polemizál vele, s rámutat, hogy a nyelvhasonlítás alapjául a nyelvtani szerkezetnek kell szolgálnia. Ennek ellenére elmélyed a szókészlet kialakulásának kérdéseiben, vizsgálja a szláv nyelvek szókészlete közt lévő kapcsolatokat, s a szláv szókészlet közös alapját. Meg akarta írni a szláv etimológiai szótárt. — Ezt a munkát nem fejezte ugyan be, Vosztošov azonban hivatkozik rá Penyinszkij nyelvtanáról szóló recenziójában, s rámutat, hogy az *Institutiones* a maga korában értékes etimológiai szóanyagot is tartalmaz.

Ez volna hát nagyjából Dobrovský nyelvészeti munkásságának summája. Fáradásainak eredményei nem csupán monumentális művekben vannak

összegyűjtve. Számos kisebb cikket és kritikát is írt. Ez különösen russzisztikai munkásságára vonatkozik. Ezekkel a cikkeivel és kritikáival nagymértékben mozdította elő az orosz nyelvre és az orosz nyelvemlékekre vonatkozó kutatásokat. Részt vett a *Szlovo o polku Igoreve* cseh fordításának munkálataiban. erősen hatott tanítványára, J. Müllerre, a *Szlovo* német fordítójára. Ez a német fordítás 1811-ben jelent meg. A fordítás filológiai és történeti kommentárjai Dobrovskýtól származnak. Segített Müllernek a *Nesztor*-féle krónika fordításában. Ehhez egy kritikai tanulmányt ír, melyben gondosan analizálja a krónika szövegét, az elsők egyikeként osztályozza a krónika kéziratait, igen gondos filológiai munkával. Sajnos, ez a tanulmány meglehetősen ismeretlen maradt. Puchmayer 1820-ban megjelent orosz nyelvtanához, mely az ő közvetlen irányításával készült, részletes kritikai tanulmányt írt az addig végzett orosz nyelvtani munkálatokról. Élete vége felé írja meg a fentebb említett hatkötetes orosz akadémiai szótár második kiadásáról szóló recenzióját.

Kutató munkásságának sok eredménye kis cikkeiben és kritikáiban található fel. sok eredményét a *Slavin* (1806) és a *Slovanka* (1814–1815) című folyóirataiban adja közre, számos fontos megállapítást tesz barátaihoz írott leveleiben. Sok munkája maradt kéziratban. Ez a helyzet azokkal az úttörő jellegű munkáival, amelyekben a XVIII. század végén foglalkozik a magyar nyelv, a finnugor sőt urál-altaji nyelvek kérdéseivel. Maga Dobrovský ilyen jellegű kutatásokat ugyan tulajdonképpen nem végzett, de buzdítólag hatott másokra. Bujnáknak a *Bratislava* című folyóiratban 1928-ban megjelent cikkéből mindez ismeretes, de igen szűk körben csupán. Ezért tartottan szükségesnek, hogy ez alkalommal, önök előtt is, említést tegyek róla.

Dobrovský 1785-ben kezdett foglalkozni a magyar szókincs szláv elemeivel. Az ő buzdítására készült el R i b a y *Syllabus vocum slavicae originis quarum usus in hungarica lingua est* c. műve. Ez a munka kéziratban maradt, s a Magyar Nemzeti Múzeum kézirtárában található. Dobrovský végigolvasta és végigjavította az egész kéziratot.

1792-ben Finnországban, útban Oroszország felé, majd Oroszországban, foglalkozik a finn, lapp, votják nyelvvvel és pontos megfigyeléseket tesz a magyarral való rokonságukra vonatkozólag.

Hazatérte után néhány esztendőn keresztül foglalkozik ezeknek a nyelveknek az összehasonlításával. Elsőként keresi az összehasonlítás kritériumait. Itt is a nyelvtani szerkezetben. Elkészítette egy speciális munkának a tervezetét. Ennek címe: *Systema linguarum secundum genera et species* (1795). Ebben az urál-altaji nyelvek jellegzetességeit a következőkben állapítja meg: *genus nullum, birtokos személy-jelek, posztpozíciók prepozíciók helyett*. Igyekezett még több jellegzetességét megállapítani ezeknek a nyelveknek. Fontosabb megállapításait *Litterarische Nachrichten von einer Reise nach Schweden und Russland* (1796.) című munkájában közölte. De nem folytatta tovább ezt a munkát. Úgy vélem, nem csupán azért hagyta abba, mert egyre gyarapodott

tennivalóinak száma a szlavisztika területén. Valószínűleg nem is amiatt, mintha nem szívesen dolgozott volna a tudománynak ezen a területén is, hiszen — mint mondtam — ezen a területen is gazdag anyaga volt. — Inkább arról van szó, hogy elvégezte az úttörő munkát, másokat buzdított ennek a munkának a tovább folytatására. Így hatott Gyarmathira, az *Affinitas linguae hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticè demonstrata* (1799.) szerzőjére is. Dobrovský még kéziratban olvasta ezt a munkát.

Ilymódon Dobrovský közreműködött a finnugor nyelvtudomány megteremtésében, s együttműködött a magyar tudománnyal.

Ha ezek után Dobrovský munkásságának sokoldalúságát tekintjük, nyilvánvaló lesz előttünk az, hogy miben különböztek alapvető módon az ő szlavisztikai kutatásai az előtte folyt szlavisztikai kutatásoktól. Semmi csodálatos nincs abban, hogy művei oly nagy hatással voltak az egyebütt folyó szlavisztikai kutatásokra. Utalnunk kell itt arra, hogy az egykorú szlovén, horvát, illír (ahogyan akkor mondták), lengyel, egyházi szláv, ukrán nyelvtanok, melyek az ő híres *Lehrgebäude* és *Institutiones* című munkáinak megjelenése után láttak napvilágot, az ő hatásának nyomait viselik magukon: elfogadják és alkalmazzák Dobrovský pontos és alaposan átgondolt osztályozását az alaktan területén. Az ő forrása ugyanis a nyelv szerkezetének alapos ismerete volt, mely két pillérre támaszkodott: a nyelv történeti és összehasonlító vizsgálatára. Éppen ezért volt könnyű alkalmazni Dobrovský alapelveit a többi szláv nyelv vizsgálatában is. Joggal mondhatjuk tehát, hogy a kisebb szláv népek nyelvtani munkái Dobrovský nyelvtani munkáinak a hatása alatt állanak. Egészen Miklosichig, tehát a XIX. század hatvanas éveig Dobrovský nyelvtani munkái szolgáltatták a mintaképet a szláv nyelvtanoknak. De ha Miklosich nyelvtauit gondosabban megvizsgáljuk, akkor is az derül ki, hogy maga Miklosich, osztályzó elveinek világosságával, anyagának áttekinthetőségével szintén tulajdonképpen Dobrovský nyomdokaiban haladó, kiváló Dobrovský-tanítvány.

Dobrovskýtól származik a szláv nyelveknek két csoportra — nyugatira és délkeletire — való felosztása is. Lényegében az ő felosztási elve érvényesül egészen a XIX. század végéig a szlavisztikában. Ugyancsak ő az, aki *Makedóniában* állapítja meg Cirill és Method nyelvének hazáját. Igaz ugyan, hogy éppen az ő tanítványa, Kopitar tette kérdéssé ezt s *Pannóniát* tartotta az ószláv nyelv hazájának. Az oroszországi szlavisztika azonban Dobrovský felfogását tette magáévá, s az orosz szlavisták csaknem kivétel nélkül ennek az elméletnek az alapján dolgoztak (Kacsenovszkij, Lamanszkij, Lavrov).

Arra vonatkozólag, hogy Dobrovský az orosz szlavisztikára is nagy hatással volt, a következő tanulságos példákat lehet megemlíteni: *Cyryll und Method* című, 1822-ben megjelent munkáját már 1825-ben megjelentették Pogogyin fordításában Oroszországban is. A fordítást Voszto-

kov nézte át és javította. Hasonlóképpen *Institutiones* című munkája is hamarosan megjelent Oroszországban, Pogogyin és Sevürev fordításában. Ezt a fordítást szintén átnézte Vosztokov. Palacký *Dobrovský-nekrológja* szintén hamarosan megjelent Garszkij fordításában oroszul. Ezek a példák eléggé bizonyítják, hogy Dobrovský hatása Oroszországban nagy és meglehetősen fontos volt.

Oroszországban egyébként nem fogadják kritika nélkül munkáit. Ott ugyanis már egymás után jelentek meg Vosztokov jelentős munkái, Kalajdovics nyelvemlék-kiadványai. Azonban ki kell emelnünk, hogy ez a kritika a Dobrovský alkalmazta kritika szellemében történt, s tisztelettel teljes kritika volt. Vosztokov például a következőképpen ír Rumjancevnek 1822. május 1-én Dobrovský *Institutiones* című munkájáról: »Most kizárólag csak azzal (szláv nyelvtannal) szeretnék foglalkozni, kiváltképpen most, mikor a legkiválóbb külföldi tudós, Dobrovský, közreadta sokesztendő kutatásainak gyümölcsét: a *Nyelvtant*. Láttam ennek a könyvnek egy példányát s számos nagyszerű dolgot találtam benne: olyan teljességet és alaposágot, amelyet csak olyan serény és tapasztalt kutatótól várhatunk el, mint Dobrovský. De mivel nincsen birtokában sok olyan anyag, amelyet mi itt Oroszországban felhasználhatunk (például az olyan régi, XI. századi irodalmi emlékek, mint az *Osztromirovo Evangélije* stb.), nem is tudott mindent kielégítően eldönteni«.

Az orosz szlavisztika állandó és szakadatlan kapcsolatban volt a szlavisztika prágai centrumával, mely Dobrovský életében — jelképesen szólva — a szlavisztika Mekkája lett s az is maradt Dobrovský halála után is. Az 1826-ban keletkezett új orosz szlavisztika képviselői Dobrovský műveiből tanulnak, hosszabb-rövidebb időre Prágába is ellátogatnak. Így O. M. Bogyanszkij Moszkvából, I. I. Szreznyevszkij Harkovból, a cseh származású P. I. Prejsz Pétervárról.

Még ezt megelőzően az ekkor még eléggé gyenge lábon álló lengyel szlavisztika is igyekszik elküldeni képviselőit Prágába. Így kerül Prágába Bobrowski unionista lelkész 1819-ben, s a szorgalmas Kucharski 1825-ben. — Nem szabad Dobrovskýt illetni szemrehányással azért, hogy ők későbbi fejlődésük során elszakadtak a tudománytól, s nem mindnyájan váltották be a hozzájuk fűzött reményeket.

Látjuk az elmondottakból, hogy az orosz és a lengyel szlavisztika egykorú képviselői elismerték és tisztelték Dobrovskýt. Ezt az elismerést és tiszteletet bizonyítja az is, hogy Dobrovskýt 1820-ban a pétervári *Akadémia* tagjai sorába választotta. Tagjai sorába választotta Pétervárott *Az Orosz Irodalom Barátainak Társasága* is, 1812-ben pedig a *harkovi egyetem* választotta tagjának. Tagja volt a varsói, krakói és vilnai tudományos társaságnak. Egész sereg német, dán stb. tudományos társaság vallotta tagjának Dobrovskýt.

Mint láttuk, az egyik központ, ahol intenzíven folytatták Dobrovský munkáját, *Oroszországban* volt. Egy másik központja a szlavisztikai kutatások-

nak — a prágain kívül — Bécs volt. Bécs volt egyébként abban a korban az ausztriai szlávok tudományos központja. Az, hogy Bécs is a szlavisztikai kutatások egyik központjának számíthatott. Kopitar érdeme volt, aki 1808-tól, Bécsbe való megérkezésétől fogva állandó érintkezésben volt a »Mester«-rel (így nevezte Dobrovskýt a vele való együttlétkor s levélben). Kopitarnak igen nagy érdemei vannak a bécsi szlavisztikai kutatások megindításában és kifejlesztésében. Az ő művét folytatták tovább olyan kiváló szlavisták, mint Miklosich, Jagić, Jireček és mások.

Mindabból, amit eddig elmondottunk, tisztán látható egy tény: Dobrovský volt az első — mint már erre korábban is utaltam —, aki valóban tudományos igénnyel nyúl hozzá a szlavisztika kérdéseihöz, mégpedig éppen annak a kornak a legelején, amelyben elindul az általános nyelvtudomány és az összehasonlító indoeurópai nyelvtudomány. Az általános nyelvtudomány és az indoeurópai nyelvtudomány főbb képviselői fiatalabbak Dobrovskýnál: Sylvestre de Sacy 1758-ban, Bernhardi 1769-ben, Humboldt 1767-ben született. Egyes műveik még Dobrovský életében jelennek meg, műveik többi része viszont már csak akkor, mikor Dobrovský befejezte a maga életművét. Az összehasonlító indoeurópai nyelvtudomány képviselőinek művei (*Rask*, 1781.; *Grimm*, 1785.; *Bopp*, 1791.) szintén vagy Dobrovský halála után jelennek meg, vagy pedig közvetlenül halála előtt. Mégis teljes joggal mondhatjuk, hogy Dobrovskýnak része van az összehasonlító nyelvtudomány megteremtésében, elsősorban az összehasonlító szlavisztika megteremtésében. Megelőzte korát, s működése új szakaszt jelent a tudomány történetében.

Mi a nyitja Dobrovský eredményes működésének? Két dolog: először is munkájának szenvedélyes szeretete. Az irodalomban gyakran említik Dobrovský részrehajlatlanságát. Valóban, Dobrovský a tényeket akarta birtokolni, megbízható anyagra volt szüksége, az ész által feltétlenül ellenőrzött bizonyítékokra volt szüksége. De ugyanakkor forró szenvedélyt is táplált munkája iránt. Ezeket az érzéseit tartózkodóan ugyan, de nyíltan juttatta kifejezésre. Ebben is megnyilatkozott racionalizmusa és empirizmusa a problémák tekintetében.

Önök közül bizonyára többen tudják, hogy Dobrovský a *Slavin* elején Lukács apostol evangéliumából idéz:

»Slawa w-wyšnich Bogu.
i na zemli mir.
w-člowěcěch blagowolenije.«

Ehhez a következőket fűzi hozzá:

»Geh hin zu deinen slavischen Brüdern, aus Böhmen gesendet, lieber Slawin; bringe ihnen diese fröhliche Botschaft. Ich will eben nicht sagen, dass du dir andere gemeine Grussformeln, die freiliche sehr verschieden sein mögen,

in Ländern, dahin du kommen wirst, nicht geläufig machen sollst. Mit dieser aus der Bibel entlehnten kannst du indessen auslangen. wenn ich besorgen muss, dass man sie nicht überall verstehen wird. Wie wäre es auch im J. 1807 manchen kleinen unter Deutschen wohnenden Völklein zuzumuten, dass es einen Spruch aus dem um das Jahr 865 übersetzten Evangelien noch ganz und leicht verstehen sollte. Dass du slavisch redende Leute irgendwo finden solltest, die gar kein Wort davon verstehen mögen, ist kaum zu glauben.

Az idézett szavakból nyilvánvaló a folyóirat rendeltetése. A lap nem szűk szakmai célokat tűz ki maga elé: Dobrovský azt akarja, hogy a folyóirat a szlávokkal való megismerkedést is szolgálja. A múlt — jubileumi — évben alkalmas volt a *Nejedlý-émlékkönyvben* (1952) rámutatni arra, hogy az említett folyóiratok, kiváltképpen pedig a *Slavin*, bizonyos propagandisztikus célokat is szolgáltak. Feladatuk volt többek között az is, hogy megvédjék a szlávsgót a rágalmakkal szemben. Propagálták az orosz nép nagyságát is, s általában védték a szlávsgót a támadások ellen.

Az, ahogyan Dobrovský érzéseit kifejezésre juttatja, már magában véve bizonyosága annak, hogy tudatosan törekedett a szlávok, különösen pedig az oroszország megismerésére. Az a körülmény, hogy Dobrovský lelkesedéssel fordul a tárgy felé, igen fontos nála.

Munkásságának *másik* jellegzetessége, mely sikerének nyitjához vezet, az, hogy együtt élt népével.

Valóban: korának gyermeke volt, megértette népének időszerűvé vált problémáit. Ezt természetesen úgy kell érteni, hogy jól érezte meg és jól ismerte fel a születőben lévő újat, amely a feudális társadalomból a polgári társadalomba való átmenet korszakában született. Ő megértette ezt az újat, s a tudomány szárnyait adta neki azáltal, hogy megingathatatlan, világos tudományos igazmondással ruházta fel. Ezért példaképünk nekünk és tudományunknak Dobrovský, mert tudományunk is átéli napjainkban a társadalmi rendszer gyökeres átalakulását, lehetősége nyílik rá és kötelességévé válik, hogy harcoljon az új életért, népe, nemzete új életéért. Tiszta szívvel kívánjuk, hogy Dobrovský legyen mindnyájunk számára kimagasló és ragyogó példakép ebben a harcban.*

(Fordította Kovács Ferenc, Nyelvtudományi intézet.)

* Ez az előadás rövidített formája a szerzőnek a *Slavia* c. folyóirat XXIII. 1954.) évfolyamában megjelenő terjedelmesebb, orosznyelvű tanulmányának.

HOZZÁSZÓLÁSOK

DÉCSY GYULA:

HAVRÁNEK akadémikus beszélt Dobrovskýnak a magyar nyelv iránti érdeklődéséről. Kevesen tudják, hogy Dobrovský ezt az érdeklődést átadta tanítványainak. Ennek bizonyítéka is van.

J. Jungmann ötkötetes cseh szótára, a cseh nyelvi újjászületés kódexe (Slovník česko-německý, Prága 1835—1839) számos szócikkében foglalkozik cseh szavak etimológiájával. A cseh nyelv magyar eredetű szavait sok esetben megjelöli, s általában megadja a cseh szavak forrásául szolgáló magyar szóalakot is.

E szóalakok Jungmannál magyar nyelvi és helyesírási szempontból kifogástalan formában szerepelnek. Ismeretes, hogy magyar nyelvelemek a régebbi időben — s nemegyszer ma is — milyen jelentős »deformációval« jelentkeznek idegen szövegekben. Éppen ezért külön kell értékelnünk Jungmann szótárának gondos magyar filológiai apparátusát.

Jungmann, ha nem ismerte is közelebbről a magyar nyelvet, mesterének, Dobrovskýnak a szellemében bizonyára érdeklődött iránta: szótárának magyar nyelvi anyagát a magyar nyelvet tökéletesen ismerő adatközlőktől gyűjthette; valószínű ilyen munkatársakat alkalmazott a magyar szavak korrigálásában is.

E körülmények is jellemző adaléknak tekinthetők részben a közvetlen magyar-cseh nyelvi (anyanyelvi) kapcsolatok történetének, részben a haladó cseh és magyar tudomány együttműködésének szempontjából, amelyek jelentőségét HAVRÁNEK akadémikus magyarországi megnyilatkozásaiban több ízben kiemelte.

KNIEZSA ISTVÁN elnöki zárószava:

BOHUSLAV HAVRÁNEK akadémikus rendkívül érdekes és magyar szempontból is igen fontos előadásához, valamint a hozzászólásokhoz hadd fűzzek magam is néhány gondolatot.

Dobrovský Josefét, a szlavisztika atyját, a magyarsághoz nemcsak az fűzi, hogy Magyarországon, Rábagyarmaton született, hanem az is, hogy két magyar nyelvészeti studium kialakulásában sokkal nagyobb szerepet játszott, mint ahogy eddig tudtuk (vö. erre BUJNÁK PAVEL, Dobrovského miesto v ugrofínskej lingvistike: Bratislava III-1929, 601—664). Az egyik a finnugor nyelvtudomány. Tudjuk, hogy ennek a történetében milyen előkelő helyet foglal el Gyarmathi Sámuel. Márpedig kétségtelen, hogy éppen a legfontosabb munkájának, az Affinitas-nak a megfogalmazásában volt Dobrovskýnak kétségtelen szerepe, amennyiben e kérdésben Gyarmathi sokat levelezett Dobrovskýval, sőt a munka kéziratát is átnézte vele. Mi volt mégis itt Dobrovský szerepe, mivel járult hozzá a mű tartalmához egészben, vagy részleteiben, azt sajnos közelebbi adatok híján nem ismerjük ugyan, nem lehet azonban vitás, hogy a kor legnagyobb nyelvtudósa feltétlenül adott olyan

szempontokat, amelyekre Gyarmathi eredetileg nem gondolt. Ez azonban a jövő további kutatásaira tartozik.

A másik a magyar nyelv szláv jövevényszavainak a kérdése. Ma — bár ezt a kérdést közelebbről még nem vizsgáltam — úgy látszik, hogy ez teljesen Dobrovský kezdeményezésére indult meg. Mindenesetre kétségtelen, hogy Ribay György, cinkotai evang. lelkész Dobrovský unszolására kezdett e kérdéssel foglalkozni, tőle viszont a barátja, Leschka István kiskőrösi evang. lelkész vette át. Ugyancsak Dobrovský volt az oka, hogy e kérdés Gyarmathit is foglalkoztatta és két művében is összeállította a szláv eredetű magyar szavakat: az Affinitas-ban és a Vocabularium-ban. Már pedig a szláv jövevényszavak első tudományos feldolgozója, Miklosich, anyagát elsősorban éppen e két kutató munkáiból vette. Sőt nagyon valószínű, hogy Miklosich harmadik forrása, Dankovszky György pozsonyi tanár magyar etimológiai szótára (amelyben a magyar szavak óriási többségét a szlávból magyarázza) valahogy szintén Dobrovský közvetett hatása alatt keletkezhetett, ha ezt most nem is tudjuk kimutatni.

Mint látni tehát, HAVRÁNEK akadémikus látszólag teljesen szlavisztikai jellegű előadása számos jellegzetesen magyar problémát vet fel. Már ezért is meleg szeretettel és hálával köszönjük, hogy ezt a kérdést Akadémiánk Nagyhetében szőnyegre hozta. Ebből a kérdésből is látni, mennyi közös problémánk van és mennyire gyümölcsöző, ha problémáinkat kölcsönösen megvitatjuk egymással.

TARTALOMJEGYZÉK

Lakó György: A Nyelv és Irodalomtudományi Osztály munkája 1953—54-ben. (Osztálytitkári beszámoló az 1954. évi nagygyűlésen)	1
H o z z á s z ó l á s o k:	
<i>Tolnai Gábor</i>	29
<i>Borzák István</i>	32
<i>Tamás Lajos</i>	34
<i>Bóka László</i>	37
<i>Kardos Tibor</i>	44
<i>Németh Gyula</i> elnöki zárószava	47
I. V. Szergijevszkij: Az orosz irodalomtörténet kérdéseinek kidolgozása a Szovjetunió Tudományos Akadémiáján. Az előadás nyomán feltett kérdések és I. V. Szergijevszkij válaszainak rövid összefoglalása	49
Bárczi Géza: A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai	59
H o z z á s z ó l á s o k:	
<i>Lőrincze Lajos</i>	88
<i>Kálmán Béla</i>	91
<i>Bóka László</i>	93
<i>B. Havránek</i>	95
<i>H. Bielfeldt</i>	97
<i>D. Bartha Katalin</i>	98
<i>Deme László</i>	100
<i>Kniezsa István</i>	105
<i>Bárczi Géza</i> válasza	107
<i>Pais Dezső</i> elnöki zárószava	111
Országh László: A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései	117
H o z z á s z ó l á s o k:	
<i>Hadrovics László</i>	134
<i>Gáldi László</i>	139
<i>Bóka László</i>	146
<i>Balázs János</i>	147
<i>Martinkó András</i>	150
<i>Kelemen József: A szótár néhány nyelvtani vonatkozásáról (Hozzászólás Országh László előadásához)</i>	154
<i>Elekfy László</i>	175
<i>Zolnai Béla</i>	177
<i>Kovalovszky Miklós</i>	179
<i>O. Nagy Gábor</i>	182
<i>Kiss Ernő</i>	185
<i>Balassa László</i>	188
<i>Ferenczy Géza</i>	190
<i>Bárczi Géza</i> elnöki zárószava	194
<i>Bóka László</i> elnöki megnyitója <i>Sötér István</i> előadása előtt	197
Sötér István: A magyar romantika	199
H o z z á s z ó l á s o k:	
<i>Trencsényi Waldapfel Imre</i>	256
<i>Turóczi-Trosler József: A magyar romantika problémái. Vörösmarty romantikájának néhány megoldatlan kérdése (Hozzászólás Sötér István előadásához)</i>	267
<i>Kardos Tibor</i>	293
<i>Szauder József</i>	295
<i>Komlós Aladár</i>	302
<i>Baróti Dezső</i>	304
<i>Fehér Géza</i>	308
<i>Barta János</i>	311
<i>Pándi Pál</i>	313
<i>Sötér István</i> válasza	317
<i>Bóka László</i> elnöki zárószava	321
B. Havránek: J. Dobrovský jelentősége a haladó tudomány szempontjából	327
<i>Décsy Gyula</i> hozzászólása	339
<i>Kniezsa István</i> elnöki zárószava	339